دەروازەیەك بۆ رەخنەی ئەدەبیی كوردی

دەروازەیەک بۆ ڕەخنەی ئەدەبیی کوردی

هەواڵنامەی کتێب

دکتۆر هیمدادی حوسێن

پرۆفیسۆری یاریدەدەر لە بەشی کوردی
کۆلێژی پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤایەتییەکان
زانکۆی سەلاحەددین- هەولێر

هەولێر-٢٠٠٧

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

- **دەروازەیەک بۆ ڕەخنەی ئەدەبیی کوردی**
- نووسین و ئامادەکردنی: د. هیمداد حوسێن
- نەخشەسازی ناوەوە: طـە حسین
- پیتچنین: نووسەر
- بەرگ: ئاسۆ مامزادە
- ژمارەی سپاردن: (١٣٥٦)
- نرخ: (٦٠٠٠) دینار
- چاپی یەکەم : ٢٠٠٧
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە
- چاپخانە: چاپخانەی خانی - دهۆک

زنجیرەی کتێب (٢٦٤)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com
ئیمەیل: info@mukiryani.com

پێرست

ڕەخنەی ئەدەبی ١
ڕێبازەکانی ڕەخنەی ئەدەبی ١١
ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەبی ٢٣
ڕەخنەی سەردەمی ڕێنیسانس ٤٩
ڕەخنەی ڕۆمانسی ٥٧
ڕەخنەی شێوازگەرایی و دەقی ئەدەبی ٦٣
چیرۆکی هونەری کوردی- سەرهەڵدان تا گۆڤاری گەلاوێژ ٧١
ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی لە چیرۆکی هونەری کوردیدا ٩٥
ڕۆڵی کەسایەتی و حەکایەتخوان لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکانی عەبدوڵڵا سەراجدا ١١٩
چەمك و ڕەگەزەکانی چیرۆکی منداڵان لە ئەدەبی کوردی ١٩٩١-٢٠٠٥ .... ١٧٩
مێژووی شانۆی کوردی قۆناغی یەکەم ٢٣١
شیعری نوێی کوردی ٢٥٧
زمانی شیعری نوێی کوردی ١٩٥٠-١٩٧٠ .... ٢٧٥
دەروازەیەك بۆ دەروونشیکاری و پراکتیزەکردنی لە (هەڵبەستی پەشیمان)دا ٣٤٥
ڕەخنەی ئەدەبی لە گۆڤاری (هیوا) دا ٣٥٥

هەواڵنامەی کتێب

پێشکەشکردن

بۆ:

- ئەو رەخنەگرانەی لە پێناو بەرز راگرتنی بەها مرۆڤایەتییەکاندا ماندوون.
- ئەو کتێبانەی لێیانەوە فێربووم.
- بۆ دایکی (تابلۆ)، کە قەرزاری خۆشەویستیم.

نووسەر

هەواڵنامەی کتێب

دەسپێك

لە کۆنەوە لە شارستانییەتی کۆنی گریك و رۆمانەوە، دواتر بە پێی گۆڕانی مێژوویی و پێشکەوتنی بیری مرۆڤایەتی و هاتنەکایەی چەندین رێباز و ئایدیۆلۆژیا و فەلسەفەی جوداواز، هەمیشە لە هەر دەور و زەمانێکدا رەخنە رۆڵێکی کارای لە بەرەو پێشەوە چوونی ئەو بیر و بۆچوونانەدا بینیووە و رێگە خۆشکەریش بووە لە بەردەم بیری جیاواز و ئاسانکاریی بۆ مۆدێرنێتەو خالّی وەرچەرخان بووە لە رەوتی ئەپستمۆلۆژیادا.

(رەخنەی ئەدەبی)یش هەر بەو پێودانگە و بە هەمان ئەو رۆڵە کاریگەرە لە رەگاژۆ بوون و کامڵبوونی دیدی جوانتر و ستاتیکییانەتر بۆ کردەی هونەر و ئەدەبیات پێشەنگ بووە و دەبێت.ئەگەر سەرنجێکی وردی مێژووی هونەر و ئەدەبیاتی جیهانی بدەین، رەخنەگرە گەورەکانی وەکو ئیفلاتوون و ئەرستۆ و هۆراس و فیلیب سدنی و بوالۆ و سانت بێف و تین و ریچاردسن و قدامە بن جعفر و تەها حوسێن و بدیع الزمان فروزانفر و د.عبدالحسین زرینکوب و د.شفیع کدکنی و ئەمانەو گەلێکی دی لە ئەدەبیاتی نەتەوەیی خۆیان و لە ئەدەبی بەراوردکاری و ئاشناکردنی ئەدەبیاتی جیهانیدا رۆڵیان ناتوانرێ لەبەرچاو نەگیرێ.

لە ئەدەبی کوردیشدا لە لاپەڕەی رۆژنامەو گۆڤارەکان لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا، هەولەکانی ئەمین فەیزی بەگ و سیاپۆش و شێخ نوری و رەفیق حلمی و سەجادی و.. هتد بوونەتە بەردەوام بوون و ئاشناکردنی ژانرە ئەدەبی و هونەرییەکان و شیکردنەوەو راڤەکردنی هونەرەکانی رەوانبێژی و جوانکاریی سەنعەتی شیعریی لای شاعیرە کۆنەکان و دیاریکرنی هۆکارەکانی تازەبوونەوەی ئەدەبیاتی کوردی.

ئەم چەند لاپەڕەیەش بەشدارییەکی خاکەڕاییە لەو رێگەیە و خزمەتێکیشە بۆ شاگردەکانم بە ئومێدی ئەوەی سوودی لێ ببینن.

د. هیمداد
٢٠٠٧/٧/١

هەواڵنامەی کتێب

رەخنەی ئەدەبی

رەخنە چییە؟

رەخنەی ئەدەبی، کە دەتوانرێ بە وتەناسی و هەڵسەنگاندنی وتەش ناو ببرێت، بریتییە لە ناسینی نرخ و بەهای بەرهەمی ئەدەبی ڕاڤە و شیکردنەوەی بەشێوەیەك، کە چاك و خراپی ئەو بەرهەمە بنوێنێ و سەرچاوە و کانگەیان پیشان بدات، لە پێناسەی رەخنەدا هەندێ لە پسپۆڕان گوتوویانە، کە هەوڵ و خۆماندووکردنێکە بەدەر لە بەرژەوەندی و مەبەستی تاکەکەسییە بۆ پیشاندانی هەموو ئەو زانیارییانەی کە مرۆڤ پێی گەیشتووە یان لە بیریدا خول دەخواتەوەو دەیەوێ دەریانببڕێت، هەڵبەتە ئەو پێناسەیەی کە شاعیر و رەخنەگری ئینگلیزی ماتیۆ ئارنۆڵد دایناوە، هەرچەند جۆرێك لە رەخنەی ئەدەبی دەگرێتەوەو پێناسەیەکی ڕاست و دروستی رەخنەی ئەدەبی نییە، چونکە مەبەست و سوودی رەخنەی ئەدەبی تەنیا ئەوە نییە کە چاك و خراپی بەرهەمێکی ئەدەبی پیشان بدات، بەڵکو سەرباری چاکی و خراپی بەرهەمی ئەدەبی، بەڵکو لەوەیش ورد دەبێتەوە کە ئەو یاساو دەستوورانەی کەوایان کردووە ئەم بەرهەمە بەپەسەند بزانرێت یان ئەو هۆکارانەی بوونەتە هۆی رەتکردنەوەی تا ئەو ڕادەیەی کە بتوانرێت لێی بکۆڵرێتەوە، هەر بۆیە پێویستە رەخنەی ئەدەبی تا ئەو جێگەی مومکینەو مەیسەر دەبێت سەرنج لەو لایەنە لاوەکیانەی دەبێتە مایەی بڕیارێکی گشتیش بدات و لەوڕێگەیەوە تاڕادەیەکیش دەستی هاوکاری و کەڵك بە کەسانی داهێنەرو ڕچکەشکێنی بەرهەمی ئەدەبییش بگەیەنێ یان هەر هیچ نەبێ بۆ کەسانێکی تازەکار و کەم ئەزموونن لەجۆری دەربڕیندا هاوکاری و کۆمەکیان بکات، یان بۆ ئەو کەسانەی (تام و چێژ) لە بەرهەمی ئەدەبی وەردەگرن و هیچی تر، بۆیان روون بکاتەوە، کە چۆن دەتوانن چێژی تەواو لەو بەرهەمانە بکەن و چ جوانی و سوودێك دەگەیەنن.

وشەی رەخنە لە زماندا بەواتای پەسەندکردنی شتێك یان لە هەڵبژاردنی شتێك لە نێو کۆمەڵێ شتی تر. هەروا سەرنجدانە بە قەولی زمانەوانەکان جیاکردنەوەی سەرە لە ناسەرە. بەواتای عەیب و خەوش نواندنیش لە واتای کۆنی وشەکەدا هاتووە، بەهەرحاڵ لە زۆر کۆنەوە، لەزمانی فارسی و عەرەبیدا بە شێوەیەکی مەجازی بۆ ناسینی جوانی و ناشیرنی وتە بەکارهاتووە، بەهەمان ئەو مەبەستەی کە ئەمڕۆ لە ئەدەبی ئەوروپاییدا بەکاردێت، خۆی لە بنچینەدا بەواتای بڕیاری و داوەری کردنە لە بابەت ناسینی چاکی و خراپی و پێشەنگی و ناپێشەنگی ئەو بەرهەمانەی کە پێویستیان بە ناسین و لێوردبوونەوەی زۆرتر هەیە، لێرەوەیە کە بۆ رەخنەی ئەدەبی چەمکێکی فراوانتر و پێناسەیەکی بەربڵاوتر لە خۆدەگرێت و لە هەڵسەنگاندنی کاری ئەدەبیدا ناوی شارەزایی و وەستاییان لێناوە.

ئـــەدەب چـیـیە؟

یان با بڵێین بەرهەمی ئەدەبی چییە؟ لەڕاستیدا لەبەرنەبوونی چەمك و واتایەکی ڕوون بۆ ئەم وشەیە، (ئەدەب) یان بۆ هەڵبژاردووە یان بە ئەدەب دەریدەبڕن، بریتییە لە کۆمەڵە بەرهەمێکی نووسراو کە بەبەرزترین و جوانترین بیروخەیاڵ لە باڵاترین و چاکترین وێنەدا دەربڕێت، هەڵبەتە بەپێی بارودۆخ و سروشتی کەس و میللەتان و بەپێی بۆنەو پێداویستییە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان لەجۆرو هونەری جیاوازدا خۆی نواندووەو هەر بە هۆی ئەو پێویستییانەی ناوبران، هەندێ جار چەند قاڵبێکی هونەری لەوانی تر زیاتر پێشکەوتوون و بڵاوبوونەتەوەو رەنگە بتوانرێ ئەوە بگوترێ، کە لە زۆربەی کۆمەڵگاکاندا- ئەگەر لە هەمووشیاندا نەبێ- ئەو چینەی خەریکی کاری رۆحانی بوون، لەپێش چین و توێژەکانی ترەوە خەریکی بەرهەم هێنانی کاری ئەدەبی بوون و بۆ ستایشی قارەمان و خوداکان شیعریان گوتوەو لە زۆربەی میللەت و نەتەوەکانی جیهان- ئەگەر نەڵێین هەموویان- شیعر و گوتەی کێشدار لە پێش پەخشان هاتۆتە کایەو رەنگە وەکو هەندێ لە لێکۆڵەرەکان دەڵێن هۆیەکەی ئەوە بێت، کە مرۆڤ پێش ئەوەی بپرژێتە سەر بیرکردنەوەی هزری و وردەکاری هەست و سۆزی خۆی لەبەرچاوگرتووە.

هەرچۆنێك بێت سەرەتا لای زۆرینەی نەتەوەو میللەتان بە تەنیا شیعر هەبووە هەروەکو لە یۆنان ئەدەب گوتەیەکی تایبەتی نەبووەو ئەرستۆ لە (هونەری شیعر)دا بەگومان بووە کە گوتەیەك بۆ کردەی لاسایی سۆفرۆن و کسنارخۆس بدۆزێتەوەو لە هەمانکاتدا بۆ گفتوگۆکانی (سوقرات)یشی بەکاربێنێ، بەکورتییەکەی بەبۆچوونی یۆنانییەکان، ئەو چەمکە ئەمڕۆ بۆ ئەدەب هەمانە تەنیا لایەنی شیعری دەگرتەوە، چونکە لای عەرەبە کۆنەکانیش هەر بەهەمان شێوە بووەو

لانی کەم تا سەردەمی بەنی ئومەییە لای عەرەبەکانیش پێوەندی بە ناسینی شیعرو ئەو شتانەی پێوەندن بەوەوە، وابووە، چونکە ڕۆژگار و هەواڵ و قسەی پێشینانی ئەو ڕۆژگارانە ئەوە دەگەیەنن، کە بەلای عەرەبانەوە گوتەی ئەدیب بۆ کەسانێ بەکارهاتووە کە کاریان ئەزبەرکردن و گوتنەوەو گواستنەوەی شیعر بووە، بەڵام دواتر سنووری ئەو شتانەی پێوەندییان بە شیعرەوە بووە فراوانتر بۆتەوەو هەندێ زانست و زانیاری تریش وەکو صرف و نەحو و زمان و ئەوانی تریش گرتۆتەوە. وا دیارە کە ئەو زانست و هونەرانەیش لەڕاستیدا بۆ تێگەیشتن و ناسینی شیعر پێویستن و وەکو چۆن دەربارەی ئەدەب بەهرە وەرگرتن لە هەر زانستێکیان بەیەکێ لەمەرجەکان دادەنا، لەڕاستیشدا بۆ تێگەیشتنی راست و دروستی شیعر بووە مەگەر نا چەمکی راستەقینە و دروستی ئەدەب بەتەنیا بریتی بووە لە ئەزبەرکردنی شیعر و هەواڵی پێوەند بەولاّتانەوە. مەخلّەس؛ بەرلەوەی لە سەدەکانی دوایی پەخشان گەشە بکات و بلاّو ببێتەوە ژانر و هونەری تازە پەیدا بن، شیعر بەلای زۆربەی میللەت و نەتەوەکان بەشی زۆرینەی چەمکی ئەدەب و ئەدەبیاتی بووە، بەڵام بە هۆی گەشەکردن و جۆراوجۆری هونەرەکانی پەخشان و هەڵبەست، ئەدەب و ئەدەبیات لە رۆژگاری ئێمەدا چەمکێکی فراوانترو گشتگیرتری وەرگرتووە و هەربۆیە سنوور و پێناسەیەکی دروست و وردیشی دژوارتر بووەو ناکۆکی زۆرتری بەخۆوە گرتووە.

بە کورتی؛ دەربارەی حەقیقەت و ماهییەتی چەمکی ئەدەب و ئەدەبیات ئەمڕۆ هێندە ناکۆکی لە نێوان تۆژەرەوەکاندا هەیە، کەرەنگە بەئاسانی نەتوانرێ پێناسەیەکی هەمەلایەنەی بۆ بکرێت، بەڵام پێناسەیەکی (جامع و مانع)ی مەنتقی چ پێویست دەکات؟ حەقیقەت و گەوهەری راستەقینەی ئەدەب بۆ کەسانێ، کە ئاشناییان لەگەڵ بەرهەمی ئەدەبی زمانەکانی خۆیان یان زمانەکانی تردا، هەیە شتێکی شاراوە نییە.

ئەگەر جوداوازی لە نێوانی لێکۆڵەراندا لە بارەی ئەوەی بە حەقیقەت و ماهییەتی ئەدەب ناودەبرێ هەبێت بەلاّن ئەو جیاوازی و ناتەباییە بۆ ماهییەت و حەقیقەتی خودی ئەدەب ناگەڕێتەوە، چونکە هەرچەند لە پیشاندانی چەمکی راستەقینەی ئەدەب لە نێوانی توێژەراندا جیاوازی هەبێت، بەڵام لەو خاڵەدا جیاوازییان نییە، کە لە نێوانی (ئیلیادە)ی هۆمیرۆس و (شاهنامە)ی فیردەوسی و (**بەهەشتی لە دەست چوو**)ی میلتۆن و (**کۆمیدیای یەزدانی**)ی دانتی و غەزەلی حافظ و بەرهەمەکانی شکسپیر و شیعرەکانی **هۆگۆ** و بەرهەمەکانی **تاگوور** و داستانەکانی **دیستۆیڤسکی** هاوبەشی و لێکچوونێکی تەواو هەیەو لە زۆر خاسیەت و باردا هاوبەشی و لێکچوون هەیەو وادێتەبەرچاو کە سەر بەیەك ژانر بن و ئەڵبەتە ئەو شتەی کە لە

نێوانی هەموویاندا، گشتی و هاوبەشە کە جیاوازی بیرو زمان و جیاوازی کات و شوێنە کە ناتوانرێ ئەوە چاوپۆشی لێ بکرێت، ئەوە هەمان ئەو حەقیقەت و گەوهەرەیە کە بە ئەدەب و ئەدەبیات ناودەبرێت و خاسیەتی گشتی هەموویان لەوەدا دەردەکەوێ، کە لەسەر بنچینەی خەیاڵ و سۆز و واتاو شێوازێك بنیات نراون و هەر لەبەر ئەوەشە کە ماهیەت و حەقیقەتی ئەوانە بە ئەدەب و ئەدەبیات دادەنرێن. هەریەکەیان بەپێی پایەی خۆیان لە سۆز و دڵگیری و هەموویان خاوەن واتاو شێوازی تایبەت بەخۆیانن و بەم شێوەیە، رەنگە بتوانرێ بوترێ، کە ئەدەبیات بریتییە لەو وتانەی کە لە وتەی ئاسایی جوانترو ئاڵۆوالاّترن و خەڵکی ئەو گوتانەیان لای خۆیان پاراستووەو گواستۆتەوەو بەخوێندن و بیستنی یان هەستی خەم و شادی یان چێژ و ئازاریان لەخۆگرتووەو ئەم گوتانە ناچار لەگەڵ وتەی ئاسایی و دووبارە جیاوازییان هەیەو لەوان سەرووترە، (**گۆتە**) لەم رووەوە باری سەرنجی خۆی هەیە، کە دەڵێت: (لەوەی کە کراوە و گوتراوە چەردەیەکی زۆر کەمی تۆمارکراوەو لەوەیشی کە تۆمارکراوە بڕێکی زۆرکەمی نەقڵ کراوەو ماوەتەوە)، بۆیە ئەدەبیات بریتییە لە تەواوی یان هەموو ئەو کەرەسەو کەلەپوورەی زەوق و فیکریی میللەت و نەتەوەکانی جیهان کە خەڵك بۆ تۆمارکردن و گواستنەوەو بلاّوکردنەوەی کۆششیان کردووەو لەدووتوێی ئەو بەرهەمانەدا شایستەیی خۆیان ناسیوەو هەوڵیان بۆ داوەو ئەڵبەتە ئەو کلتووری زەوقی و فیکرییەی کە لە پێشینان بەجێماوە ئەوانی ئایندەیش هەمیشە لێی زیاد دەکەن، بەکورتی ئەو کلتوورە هەمیشە مایەی سوود و چێژ و چەشەی میللەت و نەتەوەکانی جیهان دەبێت، بێگومان هەموویان یەك دەست و یەك ژانر نین، لە هەندێ رووەوە لەوپەڕی مەزنی و بالاّیین و لە هەندێ ڕووی ترەوە مەزنی و گەورەییان تێدا نییەو لە قسەی ئاسایی و سادە هیچی تر نین و هەندێ جاریش مام ناوەندین و بەهەرحاڵ ئەڵبەتە ناسینی قەدرو بەهای راستەقینەی هەر یەکێك لەو بەرهەمانە سوود و بایەخی خۆی هەیەو هەر ئەوەیشە کە رەخنەگرە ئەدەبییەکان لە ئەستۆیان گرتووە.

سەرەڕای ئەوە، چێژ و چەشەی دروست و ڕاستەقانی لە هەموو ئەو بەرهەمانە بۆ هەموو کەس ناشێ و مەیسەر نابێت و درك کردن بە هەموو ئەو جوانی و داهێنانە فیکری و زەوقییانەی لەو بەرهەمانەدا هەستیان پێدەکرێ پلەو پایەی تایبەتی و جیاوازییان لەڕووی پەروەردەییەوە هەیە. بەم شێوەیە جێگەی گومان نییە، کە سوودی تەواو و چێژی راستەقینەی گشت خەڵك لەو بەرهەمانە پێویستی بە کۆمەك و رێنمایی کەسانێك هەیە کە زۆرتر لەو بەرهەمانە وردبوونەتەوەو شارەزاییان تێدا هەیەو لە نهێنی و وردەکارییەکانی باشتر تێدەگەن،

ئەمەش جگە لە هاوکاری و ڕێنوێنی ڕەخنەی ئەدەبی نەبێ بە هیچ شتێکی تر مەیسەر نابێت، سەرەڕای ئەوەیش، ئەدەبیات سنوورێکی فراوانی هەیەو بەشی زۆری سەربوردەو باری دەروونی و کۆمەلایەتی بنیادەم دەگرێتەوەو لە ڕووداو و بەسەرهاتی نەهامەتییەکانی ژیانی پاڵەوانان ڕووداوی دلڕفێن و شەڕانگێز و ئەو بیرو خەیالانەی لە گۆشەو ناخی خەلکیدا پەنگی خواردۆتەوەو ئەو سۆز و خرۆشانەی لە ناخی ئەویندارانەو زەوقیان دەجوولێنێ تاوەکو تاریکترین و شاراوەترین جیلوەی مەشایخی سۆفییان، لە قەلەمڕەوی پان و بەرینی ئەدەبیاتدا جێگەی دەبێتەوەو ئەلبەتە بەسەرهاتی کەس و ڕووداو مێژووی ئەو میللەتانە لە تۆیێ ئەو بەرهەمە ئەدەبیانەدا ڕەنگیداوەتەوە، هەروەها تایبەتمەندی ئەو کەسانەی ئەو بەرهەمانەیان داهێناوەو خاسیەتەی ئەو میللەتانەی ئەو بەرهەمانەیان لە نێوان بەرهەم هاتووەو بەهەڕمێن بووە هەموو ئەم شتانەی لە نێو ئەو بەرهەمانەدا دەرکەوتوون بەبێ هاوکاری یاساو دەستوورەکانی ڕەخنەی ئەدەبی مەحاڵە بە دروستی لێی تێبگەین و بەبێ ڕەخنەو ڕەخنەگری ناتوانرێ بەها جوانەکانی نێو ئەو بەرهەمانە بدۆزینەوە.

هەواڵنامەی کتێب

ڕەخنەگریی لە زانست و هونەردا

ڕەخنەو ڕەخنەگری، کە بریتییە لە هەلسەنگاندن و بڕیارو داوەری لە بابەت شتێکەوە تەنیا پەیوەند بە ئەدەبیات نییە، بەلکو لە زۆربەی شتەکانی تردا پێویستییەکی واقیعی حالە، هەروەکو لە فەلسەفە و مێژوو و ڕەچەلەك و زمانیش ڕەخنەو ڕەخنەگری وشەکە فارسییە.

فەیلەسووف ڕەخنە لە نرخ و بایەخی مەعریفە دەگرێ و وێنەو گوتەی زەینی هەروەکو (**کانت**) دەلێت: ئەزموون و تۆژینەوەی گشتی و ئازادانە دەخاتە بەر باس یان هەروەکو (**پیربەیل**)دەلێ: بریتییە لە لێکۆلینەوەی بیروڕای زاناکانی تر و نیشاندانی لاوازی و کەم و کورتی یان گەورەیی و مەزنی بۆچوونی ئەو زانیایانە دەنوێنێ. مێژوونووسانیش پێویستییان بە ڕەخنەو ڕەخنەگریی هەیە، چونکە تاوەکو بەلگەو دۆکیۆمێنتەکان بەراست و دروستی هەلنەسەنگێنێ و ڕاستی و درۆیان تێدا دەرنەخا ناتوانێ بۆچوونێکی ڕاست و ڕەوان لە بابەتەکەی خۆی پێشکەش بکات، هەروا زمانەوانەکانیش، بۆ ناسینی وشەو تێگەیشتنێکی ڕاستی واتاکانیان پێویستیان بەرەخنە هەیە.

کانت

بێجگە لەو شتانەی باسمان کردن؛ هونەرەکانی تریش وەکو پەیکەرتاش و مۆسیقایش پێویستیان بە ڕەخنە هەیەو بۆ دیاریکردنی پلەو پایەی ئەو لایەنانەی سەر بەو هونەرانەن پێویستیان بەرەخنەگری شارەزایەو لە کۆنەوە شارەزایان سەرنجی ئەو خالەیان داوەو لە بارەی ئەو بەرهەمانەوە بۆچوونی ورد و بیروڕای جیاوازییان دەربڕیوە. زانا یۆنانییەکانی وەکو **ئیفلاتوون** و **ئەرستۆ** زۆرجار لە بابەت بەهای بەرهەمی پەیکەرتاش و وێنەکێشان لەنووسینەکانی خۆیاندا ئاماژەیان کردووەو لە بارەی سوودو لایەنە جوان و ڕەوشتییەکانی نێو ئەو بەرهەمانە ڕەخنەیان گرتووەو دواتریش، لە سەدەکانی پاشتردا کەسانێکی وەکو **دیدرۆ** و **لیسینگ** لێکۆلینەوەی بەپێزیان کردووەو قوتابخانە نوێیەکانی وێنەکێشان و پەیکەرتاشیش لە گرنگیدان بەو مەسەلانە بێ ئاگانەبوون.

لە بواری مۆسیقاییشدا؛ هەر لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی یۆنانەوە تا وەکو ئەمڕۆ لەرەخنەو رەخنەگریدا گرنگییەکی تایبەتی پێدراوەو لە بارەی ناسینی نرخ و بەهای ئاهەنگ و ئاوازەکان، بەردەوام لە نێوان رەخنەگرانی مۆسیقا جیاوازی و گفتوگۆ و کێشە بووە، تۆژینەوەو رەخنە لە بابەت بەرهەمە مۆسیقییەکانی ئەمڕۆ لەلایەن زانا و ئەهلی زەوقەوە لەئەڵمانیا مایەی خۆ خەریك کردنێکی زۆرەو چەندین کتێب و گۆڤاری جیاواز لە مەسەلە جیاوازەکانی تایبەت بە رەخنەی مۆسیقی بلاّودەبنەوە، تا ئەو جێگەیەی کە هەندێ لە رەخنەگرە مۆسیقییەکانی ئەمڕۆ شۆرەتیان لە مامۆستا پلە یەکەکانی مۆسیقا کەمتر نییەو لەو کەسانەی کە خەریکی رەخنەی مۆسیقین و ناوی مەزن و گەورەی وەکو بەرنادشۆ هەس کە لەمەیدانی ئەدەب و رەخنەی ئەدەبیشدا شۆرەتێکی گەورەیان هەیە.

رەخنەگریی لە کاری ئەدەبیدا

بەهەرحاڵ، رەخنەو رەخنەگری، کە بریتییە لە ناساندنی چاك و خراپ و جیاکردنەوەی سەرە و ناسەرە لە هەموو هونەرەکاندا لە زۆربەی لقەکانی زانست و زانیاری مرۆڤایەتیدا هەیەو تایبەت بە بەرهەمی ئەدەبییەوە نییە، لەگەڵ ئەوەشدا رەخنەی ئەدەبی ئەو خاسیەتەی تیایە کە لەنێو هەموو جۆرە رەخنەکانی تردا، بە شێوەیەکە کە روون و رۆشنترە، چونکە هەموو هونەرەکانی تر وەکو پەیکەرتاشی و شێوەکاری بۆ زۆرینەی خەڵك تاڕادەیەك کێشەیەو بەئاسانی لێی تێناگەن، کەچی بەرهەمی ئەدەبی، تەنیا ژمارەیەکی کەمی خەڵك رەنگە شاراوە بێت و کێشەیان بۆ دروست بکات و بەکورتییەکەی؛ تێگەیشتنی بۆ زۆرینەی توێژەکانی خەڵك ئاسانترو گشتی ترە لە تێگەیشتنی هونەرەکانی دی، چونکە خەڵکێکی زۆرهەن، کە لە مۆسیقا و شێوەکاری رەنگە هیچ تێنەگەن، بەلاّم هەر ئەوکەسانە لە بەرهەمی ئەدەبی چێژ وەردەگرن، هەندێکیان شیعر پەسەند دەکەن و هەندێکی دیکەیان حەزیان لە چیرۆکە، هەندێکیان پەرۆشی شانۆگەرین و هەندێ گوتەی زانایانی دینی و رەوشتی، ئیتر زۆربەیان هۆگری بەرهەمی ئەدەبین و لەمەڕ ئەو بەرهەمانەوە زۆربەی کات ڕوانینی خۆیان هەیە، بەلاّم هەر ئەو مەسەلەیەشە کە رەخنەی ئەدەبی لە رەخنەی هونەرەکانی دی زیاتر جێگەی بیروبۆچوونی ناتەباو جیاوازی تێدا دەبێتەوە.

لەڕاستیدا، بەرهەمی ئەدەبی بۆ هەموو خەڵکی و بۆ هەموو چینەکان بەیەك پلەو یەك جۆر نرخ و بایەخی نییە.

❊ ❊ ❊

سەرچاوە: د.عبدالحسین زرین کوب، نقد ادبی، جستجو در اصول و روشهاو مباحث نقادی، جلد اول، تهران ١٣٧٨، ص٥-٩.

هەواڵنامەی کتێب

ڕێبازەکانی ڕەخنەی ئەدەبی

ڕێبازی ڕەخنەی ڕەوشتی (ئیفلاتوونی)

زۆر لە زانایانی رابردوو لەو باوەڕەدابوون، کە دەبێ هونەر پەیڕەوی ڕەوشت بکاتو ئەگەر لە سنووری ڕەوشت دەرچوو ناپەسەند دەبێت. ئیفلاتوون لە کتێبی (**کۆمار**)ەکەی خۆیدا، شیعر و مۆسیقا بە کار و ئامرازێك دادەنێ بەدەست حکوومەت و سیاسەتەوە، (**ئەرستۆ**)یش لەو ڕووەوە هەمان بۆچوونی هەیە، بەڕای ئەو شیعر، بە تایبەت تراژیدیا هۆیەکە بۆ پاکبوونەوەی دەروونی، لە هەر ورووژانێکدا زۆربەی بیرمەندانی کۆن لەگەڵ کاریگەری پەروەردەیی هونەر و ئەدەبیاتدا بوون، دیدرۆ دەڵێ: (بە هێزکردنی ڕێز و حورمەت و خستنەڕووی ناهەمواری و ناچیزی و خەوش دەبێ خواست و ئامانجی هەر مرۆیەکی شەریفو بە جەرگ بێت، کە قەڵەم یان فڵچە یان قەڵەمی پەیکەرتاشی بەدەستەوە دەگرێت) جۆنسۆن لە پێشەکی (**شکسپیر**)دا دەڵێت: (**ئەرکی نووسەر هەمیشە ئەوەبوو، کە دنیا لەوەی کە هەیە چاکتر پیشان بدات**).

ئیفلاتوون

بە پێچەوانەشەوە باری ژیان و سەرەڕۆیی و بێباکیو بێ هوودەیی هەندێ شاعیر لە ڕۆژگارەکانی کۆندا وایکرد کە هەندێ کەس لە دژیان بوەستن و شیعر و ئەرکی شیعری و شاعیران بە جارێ ڕەت بکەنەوەو نەفرەتیان لێ بکەن، گوایا دەڵێن موسڵمانەکانی بەرایی جنێوفرۆشیو فەسادی و زەلالەتی هەندێ شاعیر وای کردبوو دژی شیعر بن. دەڵێن (**امروء القیس**) گەنجێکی بێ بار بووە لەسەر ژنان جنێوی بە باوکی خۆشی داوە، بۆیە ئەویش دەری کردووەو کەسێکیشی ڕاسپاردووە کە بیکوژێ. هەروها (**حطیئة**)و (**ابو الینبغی**)و (**ابو الشمقمق**)یش هەروا. لەلایەکی ترەوە دیسانەوە کاتێك کە ستایشو داشۆرین بووە هۆیەك بۆ نان پەیداکردن، شاعیران پلەو پایەی کۆمەڵایەتییان لە لای خەڵکی زۆر دابەزێ ئەگەر جاران شیعر بە زمانی پیرۆزی خوداوەندەکان دادەنراو لە سەرووی هەموو پێویستییەکانی مرۆڤایەتییەوە بوو وردە وردە وای لێهات خەڵکی پلەو پایە بەرزی لە خوێندنەوەی شیعر بە دوور دەگرتو شیعر وتن و نووسین بووە مایەی خەوش و نەنگی. ئەم شێوازە زێدەڕۆیی ئامێزە خاڵی نییە لە ڕاستییەك ئەویش ئەوەیە بەرهەمی هەندێ لە هونەرمەندە گەورەکانیشی پێ مەحکووم کراوە. (**بۆدلێر**) بە هۆی بڵاوبوونەوەی کتێبی (گوڵەکانی شە) بانگیان کرد ڕاستە، کە هەندێ کۆپلەو پەرەگرافی ئەو کتێبە دژی پاکی و پەروەردەییە، بەڵام ئەوانیش بە شاکاری ڕاستەقینەی ئەو دەژمێردرێن. دەقەکانی (**گەوهەرەکان**)و (**لیتە- Lethe**) کە خرانە بەردەم دامودەزگای دادوەریی ئەو ڕۆژە لە بەشێك لە شیعرەکانی سورنی و قائانی و ئەبی نەواسو نووسراوی ناو کتێبەکانی لای خۆمان توندترو ناشیرینتر نییە، بەڵام سەرزەنشتکردنی ڕاستەقینەی مەسەلەی (**بۆدلێر**) لەلایەن لایەنگرانی ڕەخنەی ڕەوشتییەوە بوو، کە باڵیان بەسەر بیرو بۆچوونی خەڵکی سەدەی نۆزدەهەمی فەڕەنسەدا کێشابوو.

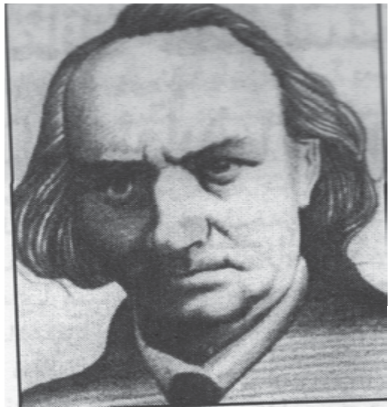

بۆدلێر

هەروا (**ئۆسکار وایڵد**)یش لە بەرامبەر هەندێ لە شیعرەکانیدا مەحکووم کراوە. تیۆڤیل گۆتیە دەڵێت (ئەوە نووسەران نین سەردەم و ڕۆژگار پڕ لە فەسادی ڕەوشتی دەکەن، بەڵکو فەسادی ڕەوشتی گشتی ئەو سەردەمەیە، کە ئەو نووسەرانەی بەرهەمهێناوە)، هەروەها دەنووسێت: (هەر کتێبێ سۆراغی داب و نەریت و بۆچوونی خەڵك دەکەن، نەوەکو بۆچوون و نەریتی باو لە ئاکامی کتێباندا هاتینە کایە). بەڵام ئەو تیۆرییە زێدەڕۆیی تیایە. ئەندرێ مۆرۆ ڕاست دەڵێت کە هەندێ جاریش ئاداب‌و نەریت پەیڕەوی کتێبان دەکەن. هەروەکو چۆن بە هۆی شۆرەت‌و بە هەرمێنی کتێبی (**ڤارتەر**) ماوەیەك لە ئەوروپا نەخۆشی خۆکوژی لە پێشتری زێتر بلاوبۆوە. هەندێ لە ڕەخنەگران لە ڕەخنەی بەرهەمی ئەدەبیدا باری کۆمەلایەتی بە بنچینە دادەنێن.

لێکۆڵینەوە لە بارەی پێوەندیی ئەدەبیات بە کۆمەڵەوە بابەتی ئەو گروپەی ڕەخنەگرانە. گومان لەوەدا نییە، کە باری ئەدەبی کاریگەری ژینگەی کۆمەلایەتی بە سەرەوە نەبێت بیروبۆچوون و چێژ و خەیاڵ و ئەندێشەکان پاشکۆی باری کۆمەلایەتین.[1]

ڕێبازی ڕەخنەی کۆمەلایەتی:

ڕەخنەی کۆمەلایەتی کاریگەریی ئەدەبیات لە سەر کۆمەڵ و هەروا بە پێچەوانەوەشەوە کاریگەریی کۆمەڵ بە سەر ئەدەبیاتەوە دەخرێتە بەر باس، بە واتایەکی تر لەلای لایەنگرانی سەر بەو ڕێبازە ڕەخنەییە قسەیان لەسەر ئەوەیە، هەموو ئەو تەوژم و شێوە بۆچوونانەی، کە لە بەرهەمی ئەدەبیاتدا ڕەنگدەدەنەوە هەتاوەکو لە دایکبوون و ئەفراندنی بەرهەمی ئەدەبیش بۆ کۆمەڵ دەگەڕێننەوە.

هەڵبەتە بەهرەی شاعیر و نووسەر و چێژو ئارەزووی ئەو بە بەهێزترین هۆکاری بەرهەمهێنانی ئەدەبی دەژمێردرێ، بەڵام لە هەر ڕۆژگارێکدا شاعیر و نووسەر پێوەندی و سەروکار لەگەڵ خوێنەرو داخوازانی بەرهەمەکەی پەیدا دەکات‌و هەندێ جار ناچار دەبێ بۆ ڕازیکردنی زەوق و سەلیقەی ئەو خەڵکە بە تەواوی زەوق و پەسەندی خۆی پشتگوێ بخات و

1: ئەم وتارەم لەم کتێبە وەرگێڕاوە: دکتر عبدالحسین زرین کوب، نقد ادبی، جستجو اصول و روشها و مباحث نقادی با بررسی در تاریخ نقد و نقادان، چاپ ششم، تهران، ١٣٧٨، ص ٣٨-٤١.

هەروەها هەر لە بارەی ڕەخنەی ڕەوشتییەوە بڕوانە: ویلبر سکۆت، ڕەخنەی ئەخلاقی لە ئەدەبدا، و: عەتا قەرەداخی، گ، نووسەری نوێ، ژ ٨، کانوونی دووەمی ١٩٩٩، ل ٣٢-٣٧.

خواستی خەڵکی بەدیبێنی، شاعیر چۆن دەژی و کێ کرێی پیشەکەی دەداتێ؟ ئەمە یەکەمین پرسیارێکە کە دەبێ ڕەخنەگر لەو ڕەوشتە ڕەخنەییەی وەڵامی بداتەوە، لێکۆڵینەوە لە پێوەندییەکانی کۆمەلایەتی وەڵامی ئەو پرسیارە دەداتەوە. سوڵتانەکان بە موستەعمەرەو دەست و پێوەندەکانی ڕۆمانییەکان بەخێر و سەدەقە، ئاغاکان بەدیاری و شتی بەقیمەت بەرگری لە شاعیران دەکەن، ئەم مەسەلەیە خۆی پێوەندیی شاعیر و نووسەر لەگەڵ ژینگەو کۆمەڵەکەیدا دیاری دەکات، ئەمە ئەوە دەردەخات ڕووداو ئاوێنەیەکی کۆمەلاتییە، بەڵام ئەدەبیات هەروەکو لە پێشوودا ئاماژەمان بۆ کرد هۆکار و بزوێنەری کۆمەلایەتیشە، هەر بۆیەشە، خەسڵەت‌و ئاکار و ڕەوشتی هونەرمەند لەگەڵ بارودۆخ و باری ماددی ئەودا دژ دەوەستێتەوە.

شاعیر و نووسەر باری ماددی و کۆمەلایەتی خۆی پشتگوێ دەخات‌و بەپێچەوانەی چێژو خواستی کۆمەڵ دەردی دڵ دەردەبڕێ، لەگەڵ دەوروبەرەکەیدا ناکۆکەو تێدەکۆشێ کە بیگۆڕێت. (**ڤۆلتێر**) لە داشۆرینە تیژەکانی کە لە دژی پیاوانی ئایینی و ستەمکاراندا دەینووسی هەرگیز چێژ و پەسەندی ئەوانی لە بەرچاو نەدەگرت. ناسر خەسرۆ کە بەوپەڕی ڕەق و تووڕەییەوە دین فرۆشانی خوراسان و جیهانخۆرەکانی دەخستە بەر نەشتەری ڕەخنە، گوێی بەوە نەدەدا داخۆ ئەوان ڕازین یان نا.

کاتی کە ئەدەبیات وەکو هۆکارێکی کاریگەر لە دژی بارودۆخی سەردەم کاردەکات‌و لەگەڵ بەرژەوەندیی کەس و چینەکاندا ڕووبەڕوو دەبێتەوە، بێگومان دەبێتە مایەی نەفرەت و بێزاری و ئامانجی ڕەخنەی واقیع. لەم ڕووەوە دەبێ ئەوە لەبەرچاو بگیرێ کە ئەدەبیات و کۆمەڵ هەردووکیان لە حاڵەتی گۆڕان و بزاوتنن و کاریگەرییان بە سەر یەکترەوە هەیە. لەم ڕووەوە هەرگیز نابێت چالاکی ئەدەبی لە چالاکی گشتی کۆمەڵ جیابکرێتەوە. هەندێ هونەری ئەدەبی لە ڕووی ماهییەتەوە زیاتر سروشتێکی کۆمەلایەتییان هەیە. شیعری حەماس و دینی، زادەی ژیانی کۆمەلایەتین و بێگومان سروشتی کۆمەلایەتییان هەیە. ستایش‌و شیوەنیش خاوەن ئامانجێکی کۆمەلایەتین و مەبەستیان ئەویە کە لە نێوانی چین و توێژە جیاوازەکانی کۆمەڵدا ڕەواج پەیدابکەن، لێکۆڵینەوەی گۆڕان و پێشکەوتنی شارستانییەتەکانیش کاریگەری ژیانی کۆمەلایەتی لە چۆنیەتی دەرکەوتنی شیعر و ئەدەبیات پیشاندەدەن، ئەو میللەت‌و نەتەوانەی کە لە ڕەوتی گۆڕانی ژیانی جووتیارییەوە پێگەیشتوون، شیعرو ئەدەبیاتیشیان لەگەڵ ئەو

میللەتانەی کە هێشتا لە قۆناغی شوانکارەیی دان جیاوازی هەیە، هەروەها ئەو میللەتانەی لە قۆناغی بازرگانیدان، لەگەڵ ئەو میللەتانەی لە قۆناغی پێشکەوتوودان وەکو یەك نییە.

لایەنگرانی ڕێبازی (**ڕەخنەی کۆمەڵایەتی**) کۆمەڵێ هۆکار لە دەرکەوتنی بەرهەمی ئەدەبی و هونەریدا دیاری دەکەن. (تین) ئەو هۆکارانە بە نەژادو دەوروبەرو ڕۆژگار لە قەڵەم دەداتو، ئەمە جێگەی گفتوگۆیە. سەرەتا دید و مەبەست لە نەژاد چییە؟ بریتییە لە کۆمەڵێ ئامادەیی و سیفاتی بۆماوەیی کە لەگەڵ مرۆڤدا لە دایك دەبن، ئەمانەش زۆربەی کات بە شێوەی میزاج و بنیادی جەستەیی جیاواز لەگەڵ مرۆڤەکاندا دەردەکەون، کەوابێ مرۆڤیش هەروەکو ئەسپ و کۆتر جۆری جیاوازی هەیە. نەژادی ئارییایی کە لە سەرانسەری جیهاندا بلاوبۆتەوەو لە ماوەی سی سەدەی ڕابردوودا بە چەندین قۆناغی جیاوازی گۆڕانو کامڵبووندا تێپەڕیوە، هەروەها لە زمان و ئاین و داب و نەریتیاندا جۆرە پێکچوونێکی ئاشکرا بەدی دەکرێت. بەلام (دەوروبەر) کۆمەڵێ چلۆنایەتی سروشتی و جوگرافییە. (**ڕاتزل**) لە کاریگەری دەوروبەری یان ژینگەی جوگرافیاییدا زێدەڕۆیی دەکاتو بە سەرچاوەو بنچینەی هەموو دژایەتییەکانی نێوان میللەتانی ناودەبات.

(**هیگڵ**) لەو باوەڕەدایە کە ژینگەی جوگرافی لە پەیدابوونی بیروباوەڕدا هیچ کاریگەرییەکی نییەو سەرزەمینی یۆنانی بە نموونە دێنێتەوەو دەڵێت یۆنانییەکان لە ژینگەی جوگرافیایی یۆناندا بەرهەمی زەوق و هونەر و مەعریفەتی خۆیان گەشەپێدا. لە کاتێکدا لە هەمان ژینگەی جوگرافی، تورکەکان هیچیان لە دەست نەهات.

ئەڵبەتە ئەم بۆچوونەش زێدەڕۆیی تیایە. ژینگەی جوگرافی بەبێ سەرجەم هۆکارەکانی تر کاریگەرییەکی بەرچاوی نییە. بەڵکو تەنیا بەبوونی هەموو هۆکارەکانی تر کاریگەری دەبێت. کەوابێ ژینگەی جوگرافی هەموو هۆکارەکە نییە بەشێکی هۆکارەکەیەو ئەڵبەتە نابێ وابزانرێ کە بە بەشێکی هۆکارەکان، بەرهەم بە دەست بێت. لەگەڵ ئەوەشدا کاریگەری ژینگەی جوگرافی لەزەوق و هونەر و مەعریفەدا ناتوانرێ نکوولی لێ بکرێت. ئەوەی لە ئەدەبی یۆنانیدا کە لە ژێر کاریگەریی ژینگەی جوگرافی دەریاییدا دێتە بەرهەم، بێگومان ناتوانرێ لە ئەدەبی عەرەبیدا کە لە ژێر کاریگەری ژینگەی جوگرافی وشکانیدایە بێتە بەرهەم.

ئەو لێکچوونو وەسفانەی لە شیعری شاعیرێکی هیندی هەن، بەحوکمی زەروورەت ناتوانرێ لە شیعری شاعیرێکی سویدی یان رووسیدا بەدی بکرێت. هەروەکو چۆن بناغەی خانوو قەبر لە هەرێمی ساردو فێنك لەگەڵ هەرێمی وشکانیدا جیاوازی هەیە، بناغەی شیعر و عیرفانیش تیایاندا جودایە. کاریگەریی ڕۆژگار یان سەردەم جێگەی گومان نییە، سەردەم لە سەر نەژادو

دەوروبەریش کاریگەری هەیە. هەروەکو چۆن گیا لە هەموو وەرزەکانی ساڵدا وەکو یەك نەشونما ناکات، مرۆڤیش لە هەموو سەردەمو ڕۆژگارێکی مێژوودا بە یەك شێوە گەشەی نەکردووە. هەر سەردەمەو ئەرکو پێویستی خۆی هەبووە، بە هەرحاڵ، ئەو سێ هۆکارە هیچ کامێکیان بە تەنیا کاریگەرییان نییە، بەڵکو کاریگەرییەکە هی هەرسێکیانە پێکەوە. ئەمە سەرباری ئەوەی کە نابێ کاریگەریی ئەو سێ هۆکارە لە سەر یەکتریش پشتگوێ بخرێت، ڕاستە، کە تاك بەرهەمو لە دایکبووی کۆمەڵە، بەلام لە هەمانکاتدا زۆر جاریش هۆکارو بزوێنەری کۆمەڵیشە.

زەوق و داهێنانی تاك بە حوکمی ئەوەی لە مێژوودا هاتووە، زۆر جاران لە گۆڕان و کامڵبوونی جیهاندا، کە ئەڵبەتە تا ئەندازەیەك بزاوتێکی حەتمی هەیە، کاریگەری خۆی بەخشیوە. توانای داهێنان و ئەفراندنی تاك زۆر لە توانای سەردەم و نەژاد لە هاتنەکایەی کاریگەریی زەوقو هونەردا بەکارترە. سەرەتای لە بەرهەمی زەوق و ئەدەبیاتدا، سۆزو بیروبۆچوونی تاك زۆر ڕەسەنترو هونەرمەندانەترەو هەر چەندە بزاوتی تاکخوازی لە شیعردا بەرجەستەتر بێت ئەو شیعرانە ڕەسەنترو داهێنانەترە، جیاوازی نێوان شاعیرانی لاساییکەرەوەو شاعیرانی داهێنەر لەوەدایە کە لاساییکەرەوەکان تەنیا هەست و سۆزی گشتی و هاوبەش و ئاسایی بێگومان ناچیزو بێ نرخ دەردەبڕن بە پێچەوانەی ئەوانەی دی کە هەستو سۆزی فەردی و گۆشەیەك کە شەخسی و ڕەسەنن دەردەبڕن.

ئەمە بجگە لەوەی کە هەر تاکێك لە ژێر کاریگەری ژینگەی خێزان و پەروەردەی تایبەتی خۆیەتی، بە کورتی ئەو ڕەخنەیەی کە لە میتۆدی ڕەخنەی کۆمەڵایەتی و بە تایبەتی میتۆدی (**تین**) گیراوە ئەوەیە کە بە تەواوی و جوودی تاکی فەرامۆش کردووە.

ڕێبازی ڕەخنەی دەروونی:

هەندێ لە ڕەخنەگران، لە ڕەخنەی ئەدەبیدا پشت بە خاسیەت و بنەماکانی دەروونناسیی دەبەستن. ئەو ڕەخنەگرانە هەوڵ دەدەن باری دەروونی و عەقڵی شاراوەی شاعیر یان نووسەر دەربڕن، توانای دانان و ئامادەیی پێکهاتەی زەوق و قەریحەی ئەو هەڵسەنگێنن، هێزی سۆزو خەیالاتی وی دیاری بکەن و ئەو کاریگەرییانەی، کە دەوروبەرو کۆمەڵ و داب و نەریت لە هاتنەکایەی ئەو بارە دەروونییەدا بخەنە بەر باس و لەو ڕێگەیەوە جۆری بیرو بنیادی گیانی و زەوقی شاعیر نیشان بدەن. ئەم میتۆدە ڕەخنەییە سەرەتا دەیەوێ لە مەسەلەی ماددەی شیعر و ئەدەب بکۆڵێتەوە، لەو خاڵەدا کە شیعر و ئەدەب وەکو هەموو بەشەکانی هونەر بەر لە هەموو شتێك بریتییە لە هێنانەکایەی دنیایەکی تازە، کە ڕۆح و دڵی بنیادەم

تیایدا دەشلەژێ و لە هێنانەکایەو داهێنانی دنیایەکی وەهادا هەموو توانای دەروونی هونەرمەند بەشدار دەبێت، مەسەلەیەکی ئەو تۆیە، کە زۆربەی ئەو فەیلەسووف و حەکیمانەی پێڕەوی بنەماکانی (**کانت**) دەکەن، پشتیگری دەکەن. لە نەزەری (**کانت**)دا بۆ یەکەمجار ئەو مەسەلەیەی بەشێوەیەکی زانستی خستەڕوو، کە شیعر و هونەرەکانی دی، بریتین لە جۆرە چالاکییەکانی هەماهەنگ و ڕێکوپێکی تەواوی چالاکییە دەروونییەکان، کە بێ هیچ کۆتو بەندێکی جیهانی وێنەکێشراو سەرچاوە دەگرێت. لەم ڕووەوە دەتوانرێ بگوترێ کە هونەر لە ڕووی سایکۆلۆژییەوە بریتییە لە ڕێکی و هاوسەنگییەك لە نێوانی خەیاڵ و هێزی ئیدراك، کە لە هەمانکاتدا شتێکی دەرەکیش لەگەڵ ئەم دوو هێزەدا لەبەرچاو گیرابن، کەوابوو هەروەکو دەرکەوت هونەرێکی بە شێوەیەکی گشتی و تایبەتی شیعرو ئەدەب بریتییە لە گونجان و هاوسەنگییەکی دەروونی و زەینی کە لە ئەنجامی هۆکاری مەعریفییەوە بە دەست دێت و لە بارێکی هەستیدا دەردەکەوێت، وەستان و هەستی مرۆڤ بەرامبەر ئەو هەماهەنگییە بڕیاری (**جوانناسیی**) لێدەکەوێتەوەو هەر ئەو بڕیاردانەشە کە پرەنسیپی چێژ لە بینینی هونەرە جوانەکان و سەرچاوەی ڕەخنەو هاوسەنگی هونەریی و ئەدەبی دیاری دەکات. بەم شێوەیە، شیعر و ئەدەبیش هەروەکو هونەرەکانی دی دیاردەیەکی دەروونین، لە لایەکی کەوە کە شاعیر یان نووسەر کە داهێنان دەکات لەلایەکی ترەوە کە خوێنەر دڵخۆش دەکات. چونکە لە ڕووی پێوەندی یان لایەنی شاعیر و نووسەرەوە شیعر و ئەدەب دەستکردنی خەیاڵێکی داهێنەرانەیەو بە بەرهەمی ئیلهامی هونەریو جەزبەی زەوقی دەژمێردرێت. ئەمە ئەو مەسەلانە لە وتەی دەروونناسەکاندا دەردەکەوێتو ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە شیعرو ئەدەبیات جگە لە دیاردەیەکی دەروونی هیچی تر نییە، بەڵام لە ڕووی لایەنی پەیوندیدار بە خوێنەر، شیعرو ئەدەبیات بزوێنەوی دەروونییە کە لە مرۆڤدا دەبێتە هۆی لەززەتو غەمو کاری تێدەکاتو دەیوروژێنێ هەندێ جار وادەکات، کە ئیرادەو کارێك ئەنجام بدات، ئەو مەسەلانەیش دیسانەوە کاری دەروونناسەکانەو بەو پێیەش شیعر و ئەدەبیات مەسەلەیەکی دەروونناسییە.

لە شیعری شاعیرێکدا دەتوانرێت کە سۆز و ئەندێشەی ئەو دیاری بکرێت؟ بزوێنەری ئەو یان لە ئەندێشەو ئیلهامی خۆیدا چ شتێك کاری تێکردووە؟ زۆربەی کات سیفات و باری دەروونی سەردەمی خۆیو هاوچەرخەکانی دەتوانرێ بە سەر ئەودا دیاری بکرێت. بە کورتی شیعری هەر شاعیرێکی ناسراو خاسیەتو تایبەتمەندیی خۆی هەیە یان بەدەستەواژەیەکی تر بە دەروونناسی ئەو لە قەڵەم دەدرێت، بە هەمان شێوە ڕەخنەش، لە دیدی لێکۆڵەرێك کە لە باری

دەروونی دەکۆڵێتەوە بە دەروونناسیی ئەو یان هەڵسەنگاندنی ئەو دەردەخات هەر لەبەر ئەو خاڵەشە، کە ڕەخنەی دەروونناسی لە هەموو بەشەکانی تری ڕەخنەو جۆرەکانی تر بە گرنگترو قووڵتر دادەنرێت.[٢]

ڕێبازی ڕەخنەی مێژوویی:

ڕەخنەی مێژوویی شێوەیەکی یان میتۆدێکی ڕەخنەیی باوەو بەلای ئەو ڕەخنەگرانەوە ڕووداوی مێژوویی بەسە بۆ سەرنجدانو دەرخستنی چۆنیەتی و نرخ و بەهای بەرهەمی ئەدەب. لە ڕاستیدا ڕەخنەی مێژوویی بە هۆکارێك بۆ لێکۆڵینەوە لە مێژووی ئەدەب دادەنرێت. ئەڵبەتە مێژووی ئەدەب، لەو ڕووەو کە ناساندنی بارودۆخی کۆمەڵایەتی هەر میللەتێکە گرنگییەکی زۆری هەیە، بەڵام ڕەخنەو لێکۆڵینەوەی ئەدەبیات ناتوانێتو ناشێت بە تەنیا بە میتۆدی مێژوویی ئەنجام بدرێت. لایەنی جوانی هونەریی کە لە بەرهەمێکی ئەدەبیدا سەرنجی ڕەخنەگر بەلای خۆیدا ڕادەکێشتی بە تەنیا ڕەوتی مێژوویی ئەو بەرهەمە نییە.

شیعر و بەرهەمێکی ئەدەبی (بێ ناو) کە دڵڕفێن و هەست بزوێن بێت، با سەردەم و زەمانی نووسەرەکەیشی دیار نەبێت دەتوانرێت بخرێتە بەر باری سەرنجەوە، زۆر پەرستگاو کۆشك و تەلاری کۆنی جوان لە کاتێکدا ناوی دروستکەر و مێژووەکانیشیان نازانین کەچی چێژ و لەززەت لە جوانییان دەبینین.

2: بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی ڕەخنەی دەروونی، بڕوانە: سامی الدروبی، علم النفس والادب (معرفة الانسان بين بحوث علم النفس و بصيرة الاديب والفنان)، القاهرة، ١٩٧١.د.عزالدين اسماعيل، التفسير النفسى للادب، الطبعة الرابعة، مكتبة غريب للنشر، ؟. دكتر عبدالحسين فرزاد، دربارهء نقد ادبى، چاپ دوم، نشر قطره، تهران، ١٣٧٨، ص٧٨-٨١.

ڕەخنەی سایکۆلۆژی لە ڕەخنەی نوێدا پانتاییەکی گەورەی داگیر کردووە، تیری ئیگلتۆن دەڵێ (دواجار دەگەینەئەو ئاکامەی، کەگرفتی کۆمەڵی مرۆڤایەتی لە بنچینەدا گرفتێکی ئابوورییە)، ئەمە فرۆید بوو نە وەکو کارل مارکس لە میانەی ((دەسپێکێك بۆ دەروونناسیی))دا ئەم دەستەواژەیەی خستەروو.هەروەها دەڵێ ئەگەر مارکس سەرتای پێویستییەکانی ئێمەی لە گۆشەی کۆمەڵایەتی و چینەکانی کۆمەڵ وشێوازەکانی سیستمی سیاسی تایبەت بە خۆیان ڕوون کردەوە فرۆید لە کاریگەری ئەوەی بەسەر ژیانی سایکۆلۆژیدا کۆڵییەوە.بڕوانە:تری ایگلتون، پیشدرامدی بر نظریهء ادبی، ویراست دوم، ترجمهء عباس مخبر، نشر مرکز، تهران، ١٣٦٨، ص ٢٠٨-٢٦٥.

کەوابێ لە تێگەیشتنی شیعر و ئەدەبیشدا وەکو هەموو بەرهەمێکی جوان رەخنەی مێژوویی هەرچەند بە سوود و پێویستیش بێت، ناتوانێ ئەو بەرهەمە دەوڵەمەند بکات یان بە تەنیا هیچی بۆ بکرێت، ئەمە جگە لەوەی کە ئەو کەسانەی هەوڵیانداوە لە رووی مێژووییەوە رەخنە لە بەرهەمی شاعیران و نووسەران بگرنو لێی بکۆڵنەوە، لە راستیدا هەمیشە بە پێچەوانەی خواستی خۆیان زیاتر هیچیان نەکردووەو کە لەسەر ژیانی نووسەر و شاعیران پەردە لەسەر کاریگەری و هەست و سۆزی ئەوان لابدەن، ئەو سۆز و کاریگەرییانەی کە راستەوخۆ دەبنە هاتنەکایەی بەرهەمی شاعیران و نووسەران، نووسەرانی مێژووی ئەدەب ئەگەر ئەو شاعیر و هونەرمەندەی باسی دەکەن پەسەندی بکەن و خۆشیان بوێ، ژیان و بارودۆخی ئەو بە شێوەیەك باس دەکەن کە کەوتۆتە ژێر کاریگەریی هەست و بۆچوونی پاك و رەسەن و بەرزەوە، خۆ ئەگەر رقیشیان لێ بێت پێوەندیی ژیانی ئەو یان رەنگدانەوەی ژیانی دی لە بەرهەمەکانیدا بە شێوەیەکی ناهەمواری بێ بایەخ و رەونەق دەردەخەن.

بە کورتی رەخنەی مێژوویی لە چەندین شێوەدا خۆ دەنوێنێ. هەندێ جار هەوڵدەدات لە نێوانی ژیانی شاعیر و بە بەرهەمەکەیدا جۆرە پێوەندییەکی رۆنان ئامێز بدۆزێتەوە. لەو حاڵەتەدا بابەت و قارەمانی داستانی رووداوەکە شاعیر خۆیەتی و لە دەربڕی سەرگوزشتەی ژیانی خۆی زیاتر شتێکی تر نییە. هەندێ جاریش هەوڵدەدەن کە بەرهەمی شاعیر وەکو ئاوێنەیەك نیشان بدەن کە رووداو و بەسەرهاتی مێژوویی بۆتە هەوێنی بەرهەمەکە، لە راستیدا ئەم جۆرە رەخنەیە تەنیا هەوڵدانێکە بۆ دۆزینەوەی پێوەندیی نێوان دوو گوتەکە کەم و زۆر پێوەندییان پێکەوە هەیە، بە هەرحاڵ رەخنەی مێژوویی لەگەڵ ئەو هەموو رەخنەو نارەزاییەی کە لەسەریەتی، رێبازێکە وەکو هەموو رێبازەکانی دی سوودی خۆی هەیە ئەگینا بێ سوودی کەم و کورتی هەیە.

لە رەخنەی مێژووییدا وەکو مێژوو لێکۆڵینەوە لە راستیو دروستیی بەڵگەکان یەکەمین هەنگاوە. بە کورتی، مێژووی ئەدەب ئامانجو ئاکامی رەخنەی مێژووییەو لە هەمانکاتدا پێشەکی و ئامرازی دەستی ئەوە، چونکە هەمیشە لێکۆڵینەوەو بڕیاری مێژووی ئەدەب بۆ لێکۆڵینەوەی دەقی تازە بە سوود و کاریگەرەو لە هەمانکاتدا لێکۆڵینەوەی دەقەکان بۆ بڕیاردان و لێکۆڵینەوەی مێژوویی ئەدەب رەخنەیە لە رابردوو، کەچی رەخنەی ئەدەبی بە تەنیا پێوەندی بە هاوچەرخەکانە. ئەم بۆچوونە راست نییە.

جیاوازیی راستەقینە لە نێوان رەخنەو مێژوویی ئەدەب لەوەدایە، کە مێژووی ئەدەب وەکو هەر جۆرە مێژوویەکی دی تەنیا دەبێ لە رێگەی رەخنەی بەڵگەنامەو دیدارو دان پیانانەوە لە دەقی ئەدەبی بکۆڵێتەوە، بەڵام (رەخنە) جگە لەو شێوازانە دەتوانێ لە شێوازی تر، بۆ نموونە لە رێگەی رێبازی رەوشتی کۆمەلایەتی، دەروونناسی و هونەریی بۆ کاری خۆی سوود وەرگرێ. بە هەرحاڵ رەخنەی مێژوویی یەکێ لە رێبازە کاریگەرو بە سوودەکانی رەخنەی ئەدەبییەو ئەڵبەتە رەخنەگر بۆ ئەوەی بە شارەزاییەوە کاری خۆی بکات، دەتوانێ وەکو رێبازەکانی دی سوود لە بەکاربردنی ئەو رێبازەش وەرگرێ و پشتگوێی نەخات.

هەواڵنامەی کتێب

ڕەخنەی ئەدەبی و تیۆری ئەدەبی

ناساندنی تیۆری ئەدەبی:

تیۆری ئەدەبی کۆمەڵە یاساو دەستوورێکە، کە لە ئەنجامی خوێندنەوەی دەقە ئەدەبییەکە بەرهەم هاتوون هەوڵ دەدات شیکردنەوەیەك بۆ دەقە ئەدەبییەکان بکات، واتاو رەگەزە پێکهێنەرەکانی ئەو دەقە لە روانگەی جوانناسییەوە روون بکاتەوە، بەڵام بەو پێیە تیۆری ئەدەبی لقێکی زیندووی ئەدەبیاتە بۆ کارئاسانی خۆی پێویستی بەهاوکاری یارمەتی هونەرەکانی تری ئەدەبی هەیە بە تایبەتی رەخنەی ئەدەبی و ئەدەبی بەراوردکاری واتە بە هەموویان دەتوانن لە لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا رۆڵی چالاك ببینن[3]. لێکۆڵینەوەی ئەدەبی ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە، کە جاران زانستە سروشتییەکان و زانستە کۆمەڵایەتییەکان هێندە ژمارەیان زۆر بووە وە هێندە ئاڵۆز نەبووە، بەڵام ئەمڕۆ بە تایبەتی لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەمەوە چەمکی گەشەکردن و پێشکەوتن و پەرەسەندن و گۆڕان وەك هەندێ چەمکی تازە لە بواری زانستیدا هاتوونەتە پێشەوە لە هونەرو ئەدەبیاتیشدا بە تایبەتی لە تیۆری ئەدەبیدا پەیڕەویان لێ دەکرێت، کەوابێ لێرەدا پرسیارێك سەرهەڵدەدات ئەویش ئەوەیە، کە ئایا وەك زانستەکانی تر گەشە دەکات؟ بێگومان لەگەڵ دەرکەوتنی تیۆرەکەی (چارلس داروین)دا بە ناوونیشانی (**بنەچەی رەگەزەکان**) لە بواری ئەدەبیشدا تاقیکرایەوەو سوودی لێبینرا، بە تایبەتیش لە ساڵی (١٩٥٧) دا (**سپینسەر**) کتێبێکی بەناونیشانی (**پێشکەوتن و یاساو هۆیەکانی**) نووسی و ئەوەی روونکردەوە، کە لە نێوانی مێژووی هونەرو ئەدەبیاتدا هەروەکو زانستەکانی تر گەشەکردن بەدی دەکرێت، ئەمە بووە دەروازەیەك و دواتر چەندین رەخنەگر لەسەر ئەم بۆچوونە بەرهەمەکانی خۆیان نووسی، بەتایبەتی لە بواری رەخنەی کۆمەڵایەتیدا، واتە چۆنیەتی کاریگەریی کۆمەڵگەو داب و نەریت و ئەو گۆڕانکارییانەی بەسەر ژیانی

3: بۆ پێناسەی تیۆری ئەدەبی و پێوەندی بە دەقی ئەدەبی و رەخنەی ئەدەبییەوە بڕوانە:

Roger Webster, Stuying Literary Theory, An Introduction, London,1990,P.4-30.

کۆمەڵایەتی و رامیاری و ئابووریدا دێن و لەسەر بۆچوون و رامانی نوسەر و لە پێکهێنانی دەقێکی ئەدەبیدا بە شێوەیەکی گشتی رۆڵی خۆیان دەبینن، وەکو ئەوەی رەخنەگری فەرەنسی (**تین** **Tain**) بە کاریگەری ژینگەو رەگەز ودەوروبەر ناوی دەنێت، ئەم کێشەیە لە رۆژی ئەمڕۆدا لە ئەدەبیاتی میللەتانی رۆژهەڵات و رۆژئاوا هەستی پێ دەکرێت، بۆنموونە نووسەرێکی بەناوبانگی وەك (**رێنیه ویلیك**)، کە لە کتێبێکیدا بە ناونیشانی (چەمکەکانی رەخنە)[٤]دا باسی ئەو لەیەك چوونەو بەیەك داچوونە دەکا، کە پێیوایە ئەستەمە بتوانرێت سنوورێك بۆ هەریەك لە ژانرە ئەدەبییەکان دابنرێت، چونکە ئەو تێکەڵاوی و بەیەکداچوونە لێك جیاناکرێتەوە یان کارێکی قورسە، بۆ نموونە لێکۆڵینەوەی دەقێکی ئەدەبی لە روانگەی تیۆری ئەدەبیدا بە بێ مێژووی ئەدەب و رەخنەی ئەدەبی و تەنانەت ئەدەبی بەراوردکارییش جێبەجێ ناکرێت، ئەمە بێجگە لەوەی جیاکردنەوەی نێوان شیعر و پەخشان ئاسان نییە، بە تایبەتی لە رۆژگاری نوێدا، شیعری نوێ پشت بە کێش و قافیە نابەستێ بەڵکو لە رێگای مۆسیقای ناوەوەی شیعرەکان هاوسەنگییەك لە نێوان وشەکان لە زەینی خوێنەردا دروست دەکات، بە تایبەتیش پشت بە هێما دەبەستێ، لەم بوارەدا لێکۆڵەر پێویستی بەوە دەبێ کە باری دەروونی نووسەری دەقەکە یا رۆژگار و سەردەمەکەی وەك پێوەرێك لەبەرچاو بگرێت.

- چەمکی شیعر لای یۆنانییە کۆنەکان:

ڕەخنەگرەکان سەردەمی یۆنانییەکان بە سەردەمی پێش مێژوو یان سەردەمی گریك و ئەسینی ناودەبەن، ئەو سەردەمەی یۆنانی و رۆمانەکان بەسەردەمی زێڕینی فکری فەلسەفی لە قەڵەم دەدرێت، واتە مەبەست ئەو کلتوورە ڕۆشنبیرییەی بە تەنیا موڵکی ئەوان نییە، بەڵکو دەستکەوت و دەرئەنجامی رۆشنبیرییەکی جیهانی مرۆڤایەتییە واتە لە ئەنجامی تێکەڵاوبوونی شارستانییەتی رۆژهەلات و رۆژئاوادا دروست بووە، بەو مانایەی کە یۆنانییەکان لە ئەنجامی شەڕەکانی سوودیان لە رۆشنبیری رۆژهەڵات وەرگرتووە، مێژوونووسەکان بە شێوەیەکی گشتی مێژووی ئەوروپا بەسەر سێ قۆناغدا دابەش دەکەن: قۆناغی یەکەم لە سەرەتاوە تا سەدەی چوارەمی زاینی واتە سەردەمی بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحی لە ئەوروپا، قۆناغی دووەم لە سەدەی چوارەمەوە تا سەدەی شازدەهەم بە سەدەکانی ناوەڕاست ناو دەبرێت واتە زیاتر لە هەزار ساڵ لە مێژووی نەتەوەکانی ئەوروپا، کە لەو سەردەمەدا دوو دەسەڵات بەسەر ئەوروپادا

4: بڕوانە: رينية ويليك، مفاهيم نقدية، ترجمة: د.محمد عصفور، سلسلة عالم المعرفة-الكويت، ١٩٨٧.

زاڵ بووە، دەسەلاتێکی ئایینی، کە پیاوانی کەنیسە بوون و هەروەها دەسەلاتێکی ئابووری، کە ڕژێمی دەرەبەگایەتی بوون، قۆناغی سێیەم لە سەدەی شازدەهەمەوە تاکو ئەمڕۆ بەردەوامە، بە واتایەکی تر سەردەمی ڕێنیسانس **(بووژانەوە)**، لەو سەردەمەدا گۆڕانێکی گەورەی بەسەر فکرو رۆشنبیری ئەوروپادا هات.

- ئیفلاتوون و شیعر:

(ئیفلاتوون٤٢٧- ٣٤٧پ.ز.): وەك فەیلەسوفێکی دیار لە شارستانێتی یۆناندا ئەو بۆچوونانەی دەریبڕیوون نموونەیەکی زیندووی بیرکردنەوەی سەردەمی ئەون، بە تایبەتی لە سەرچاوەی یەکەمدا بەناونیشانی **(گفتوگۆکانی ئەیۆن)** ساڵی**٣٩٠** پ.ز) نووسراوە، کتێبەکە لە شێوەی گفتوگۆ لە نێوان دوو کەسدا واتە کەسێ پرسیار دەکا یەکێ وەڵامی دەداتەوە، بەڵام لەوە دەچێ، کە هەردوو کەسەکە ئەفلاتوون خۆی بێت ئەگەرچی ئەوە دەزانین، کە ئەیۆن یەکێك بووە لە پیاوچاکانی سەردەمی ئەو، ئیفلاتوون لەو بەرهەمەیدا، کە بە پێی تیۆری زانین شاعیران دەخاتە خانەی سێیەم، واتە لە دوای جیهانی ئایدیاو جیهانی هەستەکان لە جیهانی سێبەردا جێگایان دەکاتەوە، واتە دەیەوێ بڵێ ئەو کەسانەن، کە لاسایی لاسایی دەکەنەوە، بەڵام لە بارەی ئیلهامی شیعرەوە بەهرەو ئیلهامی شاعیران بەم شێوەیە وێنە دەکێشێت:

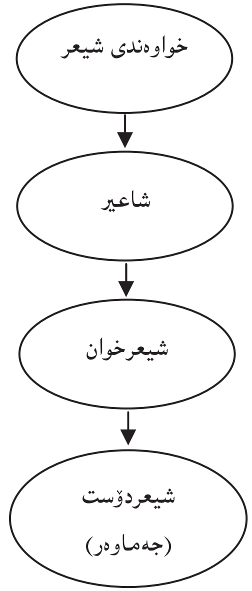

لە راستیدا دەیەوێت پێمان بڵێ پارچە موگناتیسی ئەڵقەی یەکەم بە توندی رادەکێشێ، ئەڵقەی دووەم کەمتر لە ئەڵقەی سێیەم بە لاوازی، ئەمەی لەسەر (بوون)دا تاقیکردۆتەوە، لە جێگای خواوەندی شیعردا ئەڵقەی یەکەم شاعیر، ئەڵقەی دووەم شیعرخوان سێیەم شیعردۆست (جەماوەر)یش ئەڵقەی چوارەم واتە شاعیر ئەڵقەی یەکەم، دووەم شیعری خوان، سێیەم جەماوەر. بە پێی ئەو هێلکارییە بێت تواناو بەهرە لە کەسەکاندا جیاوازە، واتە شاعیر ئەو کەسەیە، کە راستەوخۆ لە خواوەندەوە نزیکە بۆیە توانای دانانی شیعری هەیە، بەڵام ئەڵقەی دووەم شیعرخوانە ئەگەر چی توانای دانانی شیعری نییە، بەڵام گوێچکەیەکی مۆسیقیی ئەوتۆی هەیە، کە دەتوانێ ژمارەیەکی زۆر شیعر لەبەر بکا، ئەڵقەی سێیەم ئاساییە ئەو دوو توانایەی پێشتری نیە، بەڵام دەتوانێ تەنها چێژ لە شیعر وەربگرێت، ئیفلاتوون هەوڵدەدات وەکو فەیلەسووفێك ڕاستییەی ئەو خۆی باوەڕی پێیەتی بەسەر دیاردەکاندا جێبەجێ بکات. راستی یان حەقیقەت بەلای ئەوەوە بریتییە لە جیهانی خواوەند یاخود (ئایدیا)، کە مەڵبەندی وێنەو راستی و رووداوەکانی ژیانە، بەو پێیە ئیفلاتوون دژایەتی شاعیرانی کردووە، چونکە شاعیران بۆچوونەکانیان یان وتەو بەرهەمەکانیان لەسەر سۆزو خەیاڵ و ئەندێشەدا دامەزراوە، کە لەگەڵ پێوەری ئەقڵدا ناگونجێ و ناتەبایە، بە واتایەکی دی ئیفلاتوون پێیوایە شاعیر تا ئەو کاتەی ئیلهامی بۆ دێت و لە ئەقڵ دادەبڕێ ئەو کات دەتوانێ داهێنان ساز بکات، ئەگەر لە جۆرە شێعرێکدا شارەزاو پسپۆڕە ئەوە بە دەست خۆی نییەو هێزێکی سەرووی خۆیەتی فەرمانی بەسەردا دەدا. دیسانەوە لە بارەی وەستایی و شارەزایی شاعیران ئیفلاتوون بە بێ توانا وەسفیان دەکات و پێیوایە سەنعەتکار و پیشەوەرەکان لە کارەکانی خۆیان زۆر لە هۆمیرۆس زیاتر دەزانن.ئەمە بێجگە لەوەی لە باری رەوشتیشەوە شاعیران نابێ وەك مامۆستا چاو لێ بکەین، چونکە قسەی بێ رێ و جێ دەکەن و قسەکانیان دروست نین. ئیفلاتوون لەسەرچاوەی دووەمدا، لە کتێبی (**کۆماری خێرەومەند**)، کە لە ساڵی (**٣٧١**پ.ز)نووسراوە داوا دەکات، کە دەبێ شاعیران لە کۆمارەکەماندا دەربکرێن، چونکە ئەوانە خەڵکی هەڵدەخەڵێتێن، چەند نموونەیەك دێنێتەوە، ئاماژە بەوە دەکات ئایا شاعیر وەکو **(سۆلۆن)** وەك یاسادانەرێك دەتوانێت یاسایەك بۆ کۆمەڵ دابڕێژێ، کە سوودی هەبێ؟! هەروەها ناشتوانێ وەك فەرماندەیەکی سەربازیی یان وەك جەنگاوەرێك بجەنگێ لە پاراستنی یۆنان دژی دوژمن و داگیرکەران دەور ببینێت، بۆیە ئەوانە وەك کەسانێکی مشەخۆر ژیانیان لەسەر خەڵکی تر خۆیان هیچ کاریگەریان لەدەست نایەت، لە بارەی ئەرك و وەزیفەی شاعیران رەشبینانە دەڕوانێ و

پێیوایە شاعیرێکی وەکو هادیس لاوەکان لە ڕێ دەردەکات و وایان لێدەکات بەدوای هەوسو ئارەزووەکانی ژیاندا وێڵ بن و لە گیانفیدایی و خۆبەختکردن بۆ خاك و نیشتمانەکەیاندا خۆ ببوێرن. بنچینەی ئەو بیروبۆچونانە لەوەوە سەرچاوەی گرتووە، کە لە بەرهەمی یەکەمدا ئیفلاتوون وەك گەنجێکی دڵ پڕ لە سۆز و خرۆشان بیردەکاتەوە، حەزی بە شیعرە تەنانەت هەندێ سەرچاوە ئاماژە بەوە دەکات خۆشی دەستی شیعر نووسینی هەبووە یان هیچ نەبێ لە ژێر کاریگەری شیعرەکانی (هۆمیرۆس)دا بووە. دەبێ ئاماژ بەوەش بکەین، کە ئیفلاتوون وەکو پاساوێك بۆ بۆچوونەکانی پێیوایە دەکرێ شاعیر لە کۆمارەکەیدا هەبێت بە مەرجێ شیعرەکانی سوودمەند بن و لە ژێر چاوەدێری فەرمانڕەواییاندا نووسرابنەوەو هەمەوو کەسیش بۆی نییە ئەو کارە بکات ئەوانە بن، کە لە رووی کۆمەڵایەتییەوە ئابڕوومەندن و جێگەی دیارییان هەیە. یەکێ لە جیاوازییەکانی تێڕوانینی **ئیفلاتوون** لەگەڵ دوای خۆیدا ئەوە بووە، کە ئیفلاتوون باوەڕی بە گۆڕان نەبووە بەڵکو لەسەر بنچینەی (**میتافیزیکی**) هەمەوو دیاردەکان شی دەکاتەوە، واتە هەنگاو بە هەنگاو تاقیکردنەوە ساز ناکات بۆ ئەوەی بگاتە راستییەك بەڵکو بە پێچەوانەوە راستییەکی لە مێشك دایە هەمەوو دیاردەکانی تر لەوەوە دروست بوون. ئیفلاتوون لەبارەی شیعر و هونەر و ئەدەبیاتەوە پێیوایە، کە زانست هەمەوو ژیان دەگرێتەوە هەروەها باوەڕی بە تەواوی بەوە هەبووە، کە تیۆری لاساییکردنەوە دەبێ رەت بکرێتەوە، بەڵام ناکرێ نکۆڵی لەوە بکرێت، کە ئیفلاتوون هەوڵیداوە توانای ئاوێتەبوونی نێوان هونەرو فەلسەفە بدۆزێتەوە و ئەو ستاتیکایەی ئیفلاتوون لە رووی تیۆرییەوە هەستی پێکردبوو، یەکەمجار لە بوونە هەستییەکاندا دۆزییەوە. دواتر لەسەر کەساندا جێبەجێیکرد و لە ئاکامدا گەیشتە ئەوەی (هونەر سەرچاوەکەی ئیلهامە)[5]. ئەم بۆچوونانەی ئیفلاتوون ساڵەها لە دوای خۆیدا جێگەی مشتومڕ و قسەو باس بوو، قەشە ئۆگستین بۆ مەبەستی ئایینی خۆی زۆری کەڵك لێ وەرگرت.

ئیفلاتوون لە سەردەمێکدا ژیاوە، کە (خۆری کەلتووری دەوڵەمەندی ئێمە تازە خەریکی هەڵاتن بوو، بەڵام لە روانگەی ئەوەوە بارودۆخ و رۆژگار لە خۆر ئاوابوون دەچوو. هەمەوو رووداو و بەسەرهاتە گەورەکانیش پێشتر روویاندابوو. ئەسینا بە خێرایی بەرەو هەڵوەشانەوە دەچوو. خەڵکی هونەرپەروەر و خەیاڵ ناسکی مێدیترانە وەکو مەڕ بە پێش لە خشتەبەرانی بێ باوەڕ بە رێو شوێنە ئەخلاقییەکان کەوتبوون. لە باری ئایینییەوە باوەڕیان بە خوداوەندە

5: الدکتور شفیق یوسف البقاعی، نظریة الادب، منشورات جامعة السابع من ابریل، ص ٧١.

گەورەکان هەبوو، کە هەروەك لە بەرهەمەکانی هۆمیرۆسدا دەردەکەوێ زیناکارو درۆزن و شەڕانی بوون، خەڵکی ئەسینا لەم بارودۆخەدا پێویستییەکی زۆریان بە پەروەردەو ژیری بوو، کە فەیلەسووفەکانی وەکو ئیفلاتوون دەبوا فەراهەمیان کردبایە.)[6].

ئەرستۆ و شیعر:

ئەرستۆ (٣٨٤-٣٢٢پ.ز.)، کە خوێندکاری ئەفلاتوون بووە لە مێژووی رەخنەی ئەدەبییدا شوێنیکی دیارو بەرچاوی هەیە، چونکە یەکەم کەسە، کە کتێب و نووسراوی خۆی بە شێوەیەکی فراوان بۆ لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و هونەری تەرخانکردووە، ئەو کتێبانەی، کە ئەرستۆ نووسیونی: (**پیوتیکا**)[7] هونەری شیعر (**ریوتیکا**) هونەری دواندەری، کتێبی یەکەم سەرچاوەیەکی پڕ زانیاری و بە کەڵکە لە دوای خۆیشی تا ئەمڕۆش سوود و بایەخی خۆی هەیە، ئەمەش ئەوە دەنوێنێ، کە فەیلەسوفێکی هێندە زیرەك بووە شارەزاییەکی زۆری لە دەروونی مرۆڤدا هەبووە، هەروەها شارەزایی لە هونەرەکانی ئەدەبدا هەبووە، تەنانەت کۆمەڵێ لە رەخنەگرە دیارەکانی رۆژئاوا بە گەورەییەوە لە بەرهەمەکانی ئەرستۆ دەڕوانن، رەخنەگری ئەڵمانی **لیسینگ** دەڵێ: کتێبی هونەری شیعری ئەرستۆ وەکو بنەما ئەندازەییەکانی ئەقلیدس بێ کەم وکورتییە)[8].هەندێ لە رەخنەگران لەو باوەڕەن شێوازی نووسینی ئەم کتێبە بە سادەیی و دوور لە وشەی رازاوەو دەستەواژەی خەیاڵی نووسراوە، کە رەنگە وەکو تێبینی بۆ خۆی نووسی بێت، بە پێچەوانەی ئیفلاتوون، کە شێوازێکی هونەری بە نووسینەکانییەوە دیارە. ئەم کتێبە وردەکارییەکی زۆری پێوە دیارەو بە تایبەتی بۆچوونەکانی لەبارەی تراژیدیا و حەماسەوە هەتا ئەوڕۆش بە راست دەگەڕێتەوە. ئەرستۆ هەوڵیداوە بە شێوەیەکی ناراستەوخۆ وەڵامی ئیفلاتوونی مامۆستای بداتەوە یان ئەو پرسیارانەی ئەو وەڵامی نەداونەتەوە ئەو خۆی پێوە ماندوو بکات، یەکێك لەو بابەتانەی رەخنە لە ئیفلاتوون دەگرێت ئەوەیە، کە دەبێ نرخ و بەهای رەوشتیی شیعر لە بەهای جوانی یان ستاتیکی شیعر جیا بکرێتەوە. دواتر کتێبەکەی بەسەر چەند بەشێکدا دابەش دەکات و هەوڵ دەدات ئەرکی هەر یەکێك لە جۆرەکانی شیعر

6: ورنون هال، تاریخ کوتاه نقد ادبی، ترجمە؛ مجتبی عبداللەنژاد، چاپ اول، انتشارات ترانە، مشهد، ١٣٨٠، ص٦-٧.

7: ئەرستۆ، شیعرناسی، وەرگێڕانی عەزیز گەردی، خانەی وەرگێڕان، سلێمانی، ٢٠٠٥.

8: دکتر عبدالحسین زرین کوب، اشنایی با نقد ادبی، چاپ ششم، تهران، ١٣٨٠، ص٢١٥.

دیاری بکات. سەرەتا دەربارەی ماهیەتی شیعر دەدوێ و پێیوایە شیعر دەرەنجامی دوو هۆکارە، یەکێکیان ئارەزووی لاسایی کردنەوە Mimysis، کە مرۆڤ هەر لە سەردەمی منداڵییەوە لاسایی گەورەکان دەکاتەوەو لەو لاساییکردنەوەدا چێژ و سوود وەردەگرێت و زانیاری زۆرتر دەبێت، ئەوەی دووەمیان پێوەندی مرۆڤە بە ئیقاع و ئاوازەوە. ئەرستۆ لە نێو جۆری شیعرەکاندا شیعری درامی بەلاوە پەسەندە، چونکە پشت بە لاساییکردنەوە دەبەستێت، لە شیعری کۆنی یۆنانیدا لە شێوەی تراژیدیا و کۆمیدیادا دەرکەوتووە.

لەبارەی کۆمیدیاوە پێیوایە لە ئاکامی هەڵەو کەم و کورتی و ناتەواوی کارەکانی مرۆڤەوە سەریهەڵداوەو هەمیشە لە لاساییکردنەوەی سروشتدا مرۆڤ نزمتر لەوەی، کە هەیە پێشان دەدات، بە پێچەوانەی ئەوەش تراژیدیا نواندنی ژیانی میرو پاشاکانەو بەم شێوەیە پێناسەی دەکات: تراژیدیا لاساییکردنەوەی کارێکی بەرێز و بە نرخە.

ئەرستۆ زۆر گرنگی بە تراژیدیا داوە، پێیوایە ئەرکێکی گەورە ئەنجام دەدات، ئەویش لە باری سایکۆلۆژییەوە پرۆسەی Catharses ئەنجام دەدا و دەروونی مرۆڤ لە ترس و بەزەیی پاک دەکاتەوە.

جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە (حەقیقەتی شیعریی دەلالەتی زیاترە لە حەقیقەتە مێژووییەکان، چونکە مێژوو زیاتر گرنگی دەدا بە رووداو و کارەساتە وردەکان، ئەوانەی کە لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا روویان داوە، بەلام شیعر ئەڕوانێتە حەقیقەتە گشتییەکان، ئەوانەی کە قاڵبێکی چەسپاویان هەیە..)[9].

شیعری لیریک Lyric

هەندێ لە سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن، کە سەرەتاکانی شیعری لیریک لە یۆنان لای (سافۆ)وە دەرکەوتووە، دواتر لای رۆمانەکان و لە سەدەکانی ناوەڕاستیشەوە شاعیرە گەڕۆکەکان بە یارمەتی ئامێری مۆسیقاوە شیعرەکانیان لەگەڵ ئاوازدا پێشکەش دەکرد. لای میللەتانی ئەنگلۆساکسۆنی لە شێوەی شیعری میللیدا دەرکەوتووەو بلاو بۆتەوە، لە فەرەنسا قوتابخانە شیعرییەکانی تریفۆرم و ترۆبادۆر لە کەش و هەوایەکی میللیدا گەشەیان کرووە[10]، لە لای

9: مجید محمود مطلب، شیعر و فەلسەفە، وەرگێڕانی فوئاد مەجید میسری، بەغدا، ١٩٧٨، ل ٣٨.

10: بۆچەمکی شیعری لیریک و چۆنیەتی گەشەکردنی لە ئەدەبی ئەوروپیدا بڕوانە:

میللەتانی رۆژهەڵاتیشدا شوێنی تایبەتی خۆی هەبوو تەنانەت دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین، کە سەرجەم مەبەستەکانی شیعری کلاسیکی کوردی دەچنە خانەی شیعری لیریکەوە، ئەو مەبەستە شیعرییانە (شعری وەسف — ستایش — پیاهەڵدان — غەزەل — شیوەن — داشۆرین..... هتد) هەموو ئەم مەبەستە شیعرییانە لە هەست و ناخ و خودی شاعیرەوە هەڵدەقوڵێن، کە هەست و سۆزێکی زۆرو بەکوڵ و لەسەر بنچینەی ئاواز دامەزراوە، یەکێ لە خاڵە جیاوازەکانی نێوان شیعری کلاسیکی کوردی و ئەوروپی لەوەدایە، کە سەرجەم شیعرە کلاسیکییەکانی ئەوروپا دەچنە خانەی شیعری درامییەوە واتە لە دوو شێوەدا دەردەکەون، شیعری درامی تراژیدی یان شیعری درامی کۆمیدی. لە فۆلکلۆری کوردیدا بەشێکی زۆری ئەو هۆنراوانەی، کە بۆ مەبەستی شایی و هەڵپەڕکێ یان شین و لاواندنەوە یان کارکردن گوتراون دەچنە خانەی شیعری لیریکەوە، شیعری لیریک لە سەدەی نۆزدەهەم لە ئەوروپادا لەگەڵ دەرکەوتنی رێبازی رۆمانسییزمدا گەشانەوەیەکی زۆری بە خۆوەبینی، لە ئەدەبیاتی کوردییشدا لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا واتە لەگەڵ دەرکەوتنی شیعری نوێی کوردی لەلایەن (**عەبدولڕەحیم رەحمی هەکاری و مستەفا شەوقی قازی زادە، پیرەمێرد، شێخ نوری شێخ صالح، گۆران، دیلان، هەردی، کامەران)** زۆرتر بلاوبووەوە. شیعری فۆلکلۆری و میللی کوردی بە شێوەیەکی گشتی شیعری لیریکە، ئەوە نەبێ لە هەر ناوچەیەکی کوردستاندا بە پێی باری جوگرافی و ئاو و هەوای ناوچە و زارەکان کێشی شیعرەکان جیاوازی هەیە، بۆ نموونە وەکو دەردەکەوێ لە گەرمیان و شارەزوور تا هەڵەبجەو هەورامان کێشی (١٠) بڕگەیی زۆرتر بەکار دەهێنرێ و قەتار و ئەڵڵاوەیسی و هۆرەو سیاچەمانەو بەستەی شایی و هەڵپەڕکێ لەسەر ئەو کێشەن، بۆ نموونە:

شەوان شەو ناڵە، رۆژان رۆ رۆمە
یەکجار پەژارەی دووریەکەی تۆمە
هەڵسە بێرە لام، نوور بە پاتەوە
دەرمانی دەردم هابە لاتەوە
ئەترسم بمرم نەت بینمەوە
بە جوانەمەرگی سەر بنێمەوە

M. H. ABRAMMS, A Glossary of Literary Terms, Seventh Edition, Cornell University,1999, P.146-147.

دڵداری خۆشە بە هەردوو سەربێ
نەك من بسووتێم ئەو بێ خەبەر بێ
گەر بێ وەفا بوویت بۆچ بوویت بە یارم
بۆچ پێت نەوتم لە تۆ بێزارم[11]

کەچی ناوچەی دەشتی هەولێر وخۆشناوەتی لە هۆنراوەی فۆلکلۆریدا کێشی (٧)بڕگەیی زۆرتر بەکاردێت، وەکو:

هێ برام سەرێ من دێشی
غەم لە درێ من گەلەکە
دەچمە دەشتێ قەراجی
لە من بەملەکە ملەکە
ڕاوکردن لەکێ خۆشە
ڕووارە و غەرابە لەکە
ئەشقێ سێ کیژان لێدام
عەیشێ و فاتێ و گورەکە[12]

لە زۆر بۆنەو کتێبی جیاوازدا ئەو پرسیارە دێتە پێشەوە، ئایا کام لە جۆرەکانی شیعر لەوانی تر کۆنترە؟ لە ڕاستیدا بە پێی گۆڕانی کۆمەلایەتی و کلتووری میللەت و نەتەوەکانەوە گۆڕانی بەسەردا هاتووە، بۆ نموونە لە نیوەدوورگەی عەرەبی و لە ئەدەبی کۆنی عەرەبیدا شیعری لیریك لە سەرەتادا هەبووە و دواترێ شیعری فێرکردن هاتۆتە مەیدان، یان مێژوونووسانی ئەدەبیاتی فارسیی لە ئێرانێ سروودەکانی گاتها لە ئاڤێستا، کە دەچێتە خانەی شیعری لیریکەوە بە دەسپێکی شیعری دادەنێن، بە پێچەوانەی ئەم بۆچوونانەشەوە زۆر بیروڕایش هەیە شیعری داستانی بە کۆنترین جۆری شیعر دادەنێن و بە تایبەتی لای یۆنان و

11: د.شوکریە ڕەسول ئیبراهیم، ئەدەبی فۆلکۆریی کوردی، بەشی دووەم، هەولێر، ١٩٨٤، ل ١٤٣-١٤٤.

12: د.هیمداد حوسێن، چەپکێ هۆنراوەی فۆلکلۆری دەشتی هەولێر، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٨٦، ل١١.

ڕۆمانەکان، لای ئینگلیز و ئەڵمانەکان هاوکات لەگەڵ جۆرەکانی تر وەکو شیعری لیریك و فێرکردن شیعری داستانی هاتۆتە مەیدان و لەگەڵ دروستبوونی نەتەوەکاندا ئەویش دروست بووە، ڕەنگە هەر ئەمەش بێت وای لە ڤیکتۆر هۆگۆ کردبێت شیعری داستانی بەسەر شیعری لیریکدا زاڵ کرد بێت و بڵێت شیعری داستانی پێوەندی بە سەردەم و ڕۆژگاری منداڵی و شیعری لیریك پێوەندی بە سەردەمی گەنجیەتی و شیعری فەلسەفی و عیرفانی و نمایشی پێوەندی بە پیریی کۆمەڵە. **ئەرنست بۆڤە** مێژووی پێشکەوتنی بیری مرۆڤایەتی بەسەر سێ قۆناغدا دابەش دەکات: (گەنجی و کامڵبوون و پیری)و لەو باوەڕەدایە، کە هەریەك لە کۆمەڵگا مرۆڤایەتییەکان لەو سێ قۆناغەدا جۆرێك لە شیعری گونجاویان وەبەر هێناوە، بەم پێیە شیعری لیریك پێوەندی بە سەردەمی گەنجی و جۆری داستانی بە دەورانی کامڵبوون و شیعری درامی بە دەورانی پیری کۆمەڵەوە)[١٣].

شیعری لیریك لەسەر دوو بنچینە دامەزراوە، یەکێکیان لەسەر ئاواز و ئەوەی تریان لەسەر دەربڕینی هەست و سۆزێکی بەکوڵ، کە لە ناخی یان خودی شاعیرەوە دەردەبڕێ و بۆ وەسف و ستایش و..هتد، بۆیە بە لای (دکتۆر عبدالحسین زرین کوب)ەوە شیعری لیریك بۆ شاعیر هەست و سۆزە و بۆ خەڵکی دی بە خەیاڵداچوون.[١٤] لە بابەتی بەراوردی ئەم جۆرە شیعرەو ئەوانی تر لە ڕوانگەی زمانەوانی و بە تایبەتی بەکارهێنانی جێناوەکانەوە، شیعری لیریك زمانی کەسی یەکەمی تاك (من) و شیعری داستانی زمانی کەسی سێیەمی تاك (ئەو) و شیعری درامی زمانی کەسی دووەمی تاك (تۆ)یە.هەروەها ئەوەش دەگوترێت، کە شیعری لیریك پەیوەندە بە ئێستا و شیعری داستانی بە ڕابردوو و شیعری درامی پێەندی بە ئاییندەوە هەیە.[١٥]

شیعری درامی:

مەبەست لە شیعری درامی ئەو جۆرە شیعرانەن، کە ڕووداوێك لە شێوەی شیعردا یان داستاندا دەردەکەوێت، کە شاعیر هەوڵدەدات بە شێوەیەکی هونەری بیاننووسێتەوە. شیعری

13: دکتر خسرو فرشیدورد، دربارۀ ادبیات و نقد ادبی، جلد اول، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، تهران، ١٣٧٨، ص ١٠٠-١٠١.

14: دکتر خسرو فرشیدورد، دربارۀ ادبیات و نقد ادبی، جلد اول، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، تهران، ١٣٧٨، ص ١٠٣.

15: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٣-١٠٤.

درامی بەلای یۆنانییەکانەوە بەتایبەتی بەلای ئەرستۆوە باشترین جۆری شیعر بووە، شیعری تراژیدی یان شیعری کارەسات و نەهامەتی ئەو شێوازە شیعریەیە، کە شاعیر پاڵەوانەکانی لە چینی باڵاو میرو پاشاکاندا هەڵدەبژێرێ، کە لە مێژووی یۆناندا نرخ و بایەخی زۆری هەیە، سەرەتاکانی شیعری تراژیدی پەیوەندی بە جەژن و سەیرانی یۆنانییەکانەوە هەیە، کە لە بەهاراندا لە جەژنی خواوەندا **(دایۆنیسیس)** جۆرەها نمایشیان پێشکەش دەکرد، لەو دیمەنە شانۆییانەدا، کە بە سەرەتای یان رەگ و ریشەی شیعری تراژیدی دادەنرێت، دیارترین شاعیرانی تراژیدی سەردەمی یۆنانییەکان بریتییە لە **(ئەسخیلۆس، سۆفۆکلیس، یۆریبیدیس).**

شیعری تراژیدی لە هەندێ خاڵدا لەگەڵ شیعری داستانیدا یەك دەگرێتەوە، بەلاّم لە هەندێ خاڵدا جیاوازیان هەیە، بۆ نموونە هەردووکیان لاسایی کاری بەرێزو بە نرخ دەکەنەوە، هەروەها رەگەزە پێکهێنەرەکانیشیان لە بۆیە دەڵێن رەگەزەکانی داستان لە تراژیدیا هەن، بەلاّم بە پێچەوانەوە هەموو رەگەزەکانی تراژیدیا لە داستان دا نین، هەروەها لە مۆزیقاو سروود و گفتوگۆ و هونەری دەربڕین لە تراژیدیادا هەن، بەلاّم لە داستاندا نین، بە شێوەیەکی گشتی ئەرستۆ لە کتێبەکیدا هەندێ خاسیەتی بۆ داستان دەستنیشان کردووە: دیمەنی شانۆیی، بەکارهێنانی یەك جۆرە کێش لە داستاندا، بەتایبەتی باشترین جۆری کێش کێشی شەش برگەییە، رەنگە بەکارهێنانی هەر کێشێکی تر ناشایستەو نەگونجاو بێت.

أ) **شێواز لە داستاندا:** ئەرستۆ لەبەر رۆشنایی داستانەکانی **(هۆمیرۆس)**دا، دەڵێ: هۆمیرۆس شارەزایە، پسپۆڕە لە داستاندا، بەو واتایەی، کە هەرخۆی دەزانێ، کە لە چ شوێنێ لە داستاندا شاعیر دەربکەوێ و لە کوێدا دەرنەکەوێ، بەلای ئەرستۆوە باشترین شت ئەوە، کە شاعیر باس لە رووداوەکان بکات و خۆی دەرنەکەوێ.

ب) لە داستاندا هەروەکو تراژیدیا شاعیر پەنا دەباتە بەر شتی باو، هەروەها کە زێدەرۆیی لە بۆچوونەکانیدا نەکات، بەڵکو هەمیشە باس لەو شتانە بکات، کە لەگەڵ زانست و مەنتقدا دەگونجێ، بە شێوەیەکی گشتی بە لای یۆنانییەکان تراژیدیا لە چەند بەشێك پێکهاتووە، ئەو بەشانە بریتین لەمانە:

١- **سەرەتا یان دەروازە:** کە تیایدا شاعیر هەوڵ دەدات سەرەتایەکی کورت بۆ پێشکەشکردنی بابەتەکەی بخاتە روو بە تایبەتی لە دراما شعرەکاندا ئەکتەرێ یان دوان دەست بە گفتوگۆکانی نێوانیان.

٢- **پارچە:** ئەو بەشەش لە درامای تراژیدیا (کۆراڵ) چەند سوودێك دەچڕێ وەکو پەردەی ئێستای دیمەنە شانۆیەکان بۆ گواستنەوەی زەینی بینەر لە دیمەنێکەوە بۆ دیمەنێکی تر.

٣- **دەرچوون:** بۆیەش ئەو ناوەیان لێناوە چونکە لەم بەشەدا لە درامای تراژیدی یۆنانیدا شاعیر بابەتی پێشکەش دەکات، کە پەیوەندی بە درامای تراژیدیاوە نییە، چونکە جۆرە دەرچوونێکە لە بابەتە سەرەکییەکە هەندێ رەخنەگر سەبارەت بەسەرەتاکانی رەگ و ریشەی تراژیدیا بۆچوونی جیاوازیان هەیە، بۆ نموونە یەکێ لەوانە پێیوایە، کە لە سەرەتادا یۆنانییەکان کاتێ منداڵێکی ساوایان لێ دەمرد لەسەر گۆڕی ئەو منداڵەدا جۆرە جووڵەو کردارێکیان پێشکەش دەکرد، کە هەست بزوین و پڕ ئازار بوو.

سەرەتاکانی تراژیدیا بە شێوەیەکی فراوان بلاّوبووەوە زاراوەی تراژیدیا بەلای یۆنانییەکانەوە بە واتای (گۆرانی بزن)دێت، بۆیە ئەم ناوەیان لێناوە لە سەیرانەکانی بەهاراندا پێستەی ئاژەلاّن بە تایبەتی پێستەی بزنیان دەپۆشی و پەڕی باڵندانیان بە کلاّوەکانیانەوە دەبەست، کە دیمەنێکی سەیرو سەرسوڕهێنەریان هەبوو.

درامای کۆمیدی

کۆمیدیای کۆن:

شیعری کۆمیدیای یۆنانی هەروەکو شیعری تراژیدیا بەچەند قۆناغێکدا تێپەڕیوە، قۆناغی یەکەم کۆمیدیای کۆن، کە لە سەدەی (٥ پ.ز)دەست پێ دەکات، کە چەند شاعیرێك دەرکەوتن، بەرهەمەکانیان دەنووسییەوە، لەم قۆناغەدا هیچ کۆسپ و ئاستەنگیك لەبەردەم شاعیراندا نەبوو، واتە سەربەستییەکی رەها لە پێشکەشکردنی بابەتاکانی لەو سەردەمەدا و دارِشتنی هونەری بەرزدا هەبووە. لە رووی زمان و دارِشتنی هونەرییەوە بە زمانێکی بەرزی هونەری بەرهەمەکانیان دادەڕشت، کە لە ئاستی تێگەیشتنی خەڵکی سادە و گشتیدا نەبوو.

کۆمیدیای ناوەڕاست:

لەسەردەمی (٤) پ.ز دەرکەوتووە، سەربەستی و ئازادی بۆ شاعیر نەمایەوە، لە رووی زمانیشەوە زمانی سادەی خەڵك بەکاردەهات، لە رووی ناوەڕۆك و بابەتیشەوە زیاتر باسی خەڵکی مشەخۆرو کۆڕوکۆبوونەوەی ماسی فرۆشان و ئەو بابەتانەی، کە لە بازاڕەکاندا مایەی

سەرنجی خەڵك بوون دەخاتە روو، هەر لەم قۆناغەدا ژمارەی ئەندامانی کۆڕاڵ کەم کرایەوە، ئەگەر لە قۆناغی پێشتر ژمارەیەکی زۆرتر بەشدارییان دەکرد، بەڵام لە قۆناغی ناوەڕاستدا ژمارەی ئەندامان بریتی بوون لە (١٢) کەس، کە زۆربەی کات (٦) کچ و (٦)کوڕ بەشدار دەبوون، هەروەها کۆڕاڵ و مۆسیقاش لە چاو پێشتر بەشدارییەکی چاکتریان دەکرد.

کۆمیدیای نوێ:

لەم قۆناغەدا بابەتەکان گۆرانیان بەسەرهات ئەگەر جاران پاڵەوان خەیاڵی ئەفسانەیی یان خواوەندەکان بەشداریان دەکرد، بەڵام لە قۆناغی کۆن و نوێدا ئەو بابەتانە دەخرانە روو، کە لە رووی کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە مایەی گرنگی پێدان بوو.

شیعری داستانی:[16]

ئەو جۆرە شیعرە، کە بەلای یۆنانییەکانەوە بەتایبەتی لە مێژووی کۆنیاندا هەندێ ئاماژەی ئەوتۆ هەیە لە شەڕو نەبەردەکانیان لەگەڵ مللەتانی دراوسێ، کە شاعیرەکانیان لەو ئاهانگانەدا شان بە شانی پیاوانی ئایین بەشدار دەبوون لەوێ جۆرەها سروودیان پێشکەش دەکرد بە یارمەتی ئامێرەکانی مۆسیقا ئەم ئاوازانە لە سەرەتای شیعری داستان لە قەڵەم دەدرێت پاشان رووداو سەرەڕۆییەکانی پاڵەوانەکانی یۆنان لە جەنگەکانی تەروادە لە جەنگەکانی تریشدا یارمەتی بەرەو پێش چوونی ئەم بابەتە شیعرەیان دەدا لە ئاهەنگ و بۆنانەدا شاعیرەکان وێنەی راستەقینەی ئەو جەنگانەیان تێکەڵ بە خەیاڵی فراوانی خۆیان دەکردو شاکاریان لێ دەخوڵقاند، هەروەکو نموونەی داستانە شیعرییەکانی (**هۆمیرۆس**)، لەم بوارەدا. رەخنەگرانی ئەو سەردەمە بە تایبەتی ئەرستۆ لە کتێبی (**پیوتیکا**) بەسەرسامی و شانازییەوە باسی بەرهەمەکانی هۆمیرۆسی کردووە.

لە پێناسەی داستاندا دەتوانین بڵێین داستان هەقایەتێکی یان چیرۆکێکی شیعری خەیاڵی لە ئاسا بەدەرە یان کارێکی پاڵەوانی مەزن و کاریگەریەکی زۆری بەسەر ژیانی میللەتەوە هەیە، هەروەها دەتوانین بڵێین داستان جیاوازییەکی زۆری لەگەڵ مێژوودا هەیە چونکە داستان داهێنان و زێدەڕۆییە لە رێگەی وێنەی قسەییەوەکاریگەری خۆی دەنوێنێ، بەڵام بە پێچەوانەوە مێژوو

16: لە بارەی شیعری داستانی و قۆناغەکانی شیعری درامی کۆمیدی و تراژیدی سوودمان لەو کتێبە وەرگرتووە: د.بدوی طبانة، النقد الادبی عند الیونان، دار الثقافة، بیروت — لبنان، ١٩٨٦.

رووداوەکان دەگێڕێتەوە نەوەکو داهێنانی تێدا بکا، بەڵکو مێژوو تەنها رووداوەکان ساغ دەکاتەوە و رێکیان دەخات بە شێوەیەکی تر، دەتوانین بڵێین داستان لە چەند خالێکدا لەگەڵ جیاوازی لەگەڵ تراژیدیادا هەیە.

بەراوردێک لە نێوان داستان و تراژیدیا:

داستان:

١- لە داستاندا هەمیشە باسی رووداوێکی مێژوویی دەکا، کە رووی داوە.
٢- ململانێ و توندوتیژی باری کۆمەڵایەتی و فیکری لە نێوان چەند مللەتێکدا پیشان دەدات.
٣- لە کاتی خوێندنەوەی داستاندا هەمیشە هەستی شانازی کردنمان بەرامبەر بە پاڵەوان دەجولێ و وەکو قارەمانێك هێزی لەبن ناهاتنی مرۆڤ نیشان دەدات.

تراژیدیا:

١- لە درامای تراژیدیدا باس لە رووداوێکی سەردەم دەکا.
٢- کێشەو ململانێی کۆمەڵایەتی لە تراژیدیادا لە نێو یەك میللەت دایە.
٣- بە بینینی تراژیدیا هەمیشە هەستی بەزەیی پیاهاتنەوە بەرامبەر بە قارەمان دەجوولێ و هاوسۆزی دەبێ.

لە ئەدەبی کوردیدا نموونەی شیعری داستانی بە هەردوو جۆرەکەیەوە، قارەمانی و دڵداری، بەدی دەکرێ، کە هەمان ئەو بنەمایانەی لە شیعری داستاندا هەن لە ئەدەبی کوردیشدا هەن، بۆ نموونە لە داستانی (**مەم و زین**)ی (**ئەحمەدی خانی**)دا هاتووە:

سەرنامەیێ نامە نامێ ئەللاه   بێ نامێ تە ناتەمامە وەللا
ئەی مەطلەعێ حوسنی عیشقبازی   مەحبووبێ حەقیقی و مەجازی
نامی تەیە لەوحێ نامەیا عیشق   ئیسمێ تەیە نەقشێ خامەیا عیشق
بی نەقشێ تە نەقشێ خامەخامە   بێ نامێ تە نامە ناتەمامە
نامێ تەیە شاه بەیتێ مەقسوود   فێهرستێ موکاتەباتێ مەحموود

مەزموونێ موراسەلاتێ لارەیب   مەشهوودێ و موکاشەفاتێ بیلغەیب
مەحبووبێ قوولووبێ مەن لەهولقەلب   قەلبان تو دکی ببال خوەڤە جەلب
مەعشووق تویی ب فەخر و نازی   عاشق تویی لێیك بێ نیازی
موتلەق تو موفید و موستەفادی   بێ شوبهە مورید و هەم مورادی
نوری تو د حوسن روویێ دلدار   ناری تو د قەلبێ عاشقێ ژار
شەمعی نە ژ قسمێ نوور و ناری   شەمسی نە عەیان تو پەردەداری
گەنجی تو دنێڤ گیلێسمێ عالەم   کەنزی تو عەیان ژ ئیسمێ ئادەم
ئەڤ عالەم و ئادەمێ د مەشهوود   ئەڤ مومکێن و ماسەوایێ مەوجوود[17]

شیعری فێرکردن Didactic Poem

ئەم جۆرە شیعرە، کە لەسەردەمی کۆنی یۆنانییەکانەوە دەستپێکردووە کە شاعیر تیایدا هەوڵدەدات بابەتێکی زانستی یان ڕەوشتی یان کاروباری ژیانی ڕۆژانەی خەڵك بە شێوەی پەندو ئامۆژگاری پێشکەش بە خەڵك بکات ڕەخنەگرەکان ئاماژە بەوە دەکەن، کە کۆنترین شاعیری ئەم بوارە ناوی (**هیسیۆدۆس**)، کە ئەم شاعیرە دوو بەرهەمی شیعری لە دوای خۆیدا جێ هێشتووە:

١- **کار و ڕۆژانە.**
٢- **بنچینەی خواوەندەکان**

لە بەرهەمی یەکەمدا، کە سەدان دێڕە شیعر دەبێت، شاعیر هەوڵیداوە وێنەیەکی گشتی سەرتاسەری ژیانی یۆنانییەکان بکێشێ و وەرزی چاندن و جۆری ڕووەکەکان و دروێنەو کات و ساڵ و مانگی و ڕۆژی ساڵەکان بخاتە ڕوو، هەروەها لەکاتی پێویستدا یۆنانییەکان چۆن بتوانن کاروباری ژیانیان ڕێك بخەن و سوود لە کاتی خۆیان وەربگرن، بەلای هەندێ لە ڕەخنەگرەکانەوە بەرهەمی یەکەمی وەك Encyclopaedia وایە بۆ ژیانی یۆنانییەکان، بەرهەمی دووەمیشی بەناونیشانی (**بنچینەی خواوەندەکان**) لەو بەرهەمەدا باسی چۆنیەتی پەیدابوون و دەوری

17: بڕوانە: مەم و زین ئەحمەدی خانی، ڤەژاندنا پەرویز جهانی، مرکز نشر فرهنگ و ادبیات کردی، ئورومیە، ١٣٦٣، ل ١-٤. لە ڕۆژنامەی کوردستاندا هەندێ جیاوازی لە دەقەکەدا هەیە، بڕوانە:کوردستان یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی١٨٩٨-١٩٠٢، کۆکردنەوەوپێشەکی دوکتۆر کەمال فوئاد، چاپی سێیەم، تاران، ٢٠٠٦، ل ١٨.

کاریگەری هەریەکێ لە خواوەندەکانی یۆنان لە ژیانی یۆنانییەکاندا پێشان دەدا، دوا بە دوای یۆنانییەکان لە سەردەمی ڕۆمانییەکانیشدا شاعیرێکی دی، کە لە بواری شیعری فێرکارییەوە بەرهەمی زۆری بلاوکردۆتەوە بە ناوی (ڤێرجیل)، ئەم شاعیرە لە شیعرەکانیدا نموونەی هەستی خۆشەویستی خاك و نیشتمان و نەتەوە لە شیعرەکانیدا بەدی دەکرێ، تەنانەت هێندە پایەی لە شیعردا بەرز بووە لە دوای خۆشییەوە لە چەندین بەرهەمی ئەدەبی گەورەی جیهانیەوە ناوی هاتووە، بۆ نموونە شاعیری ئیتالی (**دانتی**) لە بەرهەمەکەی خۆیدا بە ناونیشانی (**کۆمیدیای یەزدانی**)دا بە شانازییەوە ناوی (**ڤێرجیل**)ی هێناوە.[18]

لە ئەدەبی کوردیدا سەرەتای شیعری فێرکردن لە شاعیری نەتەوەیی (**ئەحمەدی خانی**)یەوە دەست پێدەکات، بە تایبەتی لەو فەرهەنگە بچووکەی، کە بۆ منداڵان بە زمانی عەرەبی و کوردییە بە ناوی(**نووبهار**) دایناوە، بە سەرەتای شعری فێرکردن لە ئەدەبی کوردی دادەنرێت، بۆ نموونە کە دەڵێت:

ژ پاش حەمد و صەلەواتان
ئەف چەند کەلیمە ژ لوغاتان
ڤێك ئێخستن ئەحمەدی خانی
ناڤێ نووبهارا بچووکان لێ دانی[19]

دوای ئەویش **شیخ مارفی نۆدێ** بۆ ئەحمەدی کوڕی فەرهەنگێکی بچووکی بەناونیشانی (**ئەحمەدی**) داناوە، ئەویش بە شێوەی (ئەحمەدی خانی) بۆ منداڵان بە تایبەتی بۆ کوڕەکەی خۆی بە زمانی عەرەبی و کوردی ئەو بەرهەمەی نووسیوە. لەو بەرهەمەدا هاتووە:

(کبد) جەرگە (طحال) سپڵە	**(قلب) و (فؤاد) و (ضمیر) دڵە**
(سمن) ڕۆنە (شحم) پیوە	**(تراب) گڵە (رکل) لێوە**
(شاب) جوانە (هرم) پیرە	**(قوس) کەوانە (سهم) تیرە**
(مخاط) چڵمە (لعاب) لیکە	**(لقمة) پاروو (لبنة) تیکە**

18: بۆ زانیاری زۆرتر بڕوانە: دانتە الیگیری، کمدی الهی، ترجمە: از متن ایتالیائی، با مقدمە و شرح و حواشی، از شجاع الدین شفا، چاپ چهاردهم، مؤسسە انتشارات امیر کبیر، تهران، ١٣٨٤.(٣ جلد)
19: نووبهارا سەیدایێ مەزن ئەحمەدی خانی، صادق بەهائەدین ئامێدی، بەغدا، ١٩٧٩، ل ١٩.

(صلات) نوێژە (اذان) بانگە   (سنة) ساڵە (شهر) مانگە
(نهار) ڕۆژە (لیل) شەوە   (نوم) نووستنە (رؤیا) خەوە

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بە هۆی تازەبوونەوەی شیعری کوردی هەندێ لە شاعیرە کوردەکان بە لاساییکردنەوەی شیعر و سروودە تورکییەکان ئەوانیش کۆمەڵێ بەرهەمیان نووسیوە، کە ئەو سروودانە لە قوتابخانەکاندا دەخوێندران و ئەزبەر دەکران، بە تایبەتیش شاعیرانی وەکو (**زێوەر- پیرەمێرد- شێخ نوری شێخ صالح - گۆران- ڕەشید نەجیب- قانع- بێکەس) ئەمانە** بەرهەمی زۆریان لە بواری شیعری فێرکردندا بە زمانی کوردی نووسیوە.[٢٠]

لە ئەدەبیاتی فارسیشدا (**فیردەوسی و ناصری خوسرەو و سەنائی و رودکی)** نموونەی ئەم جۆرە شیعرانەیان لەسەردەمی ساسانییەکان و سەفەوییەکان و غەزنەوییەکاندا زۆرە.

نموونەی شیعری فێرکردن لە ئەدەبی کوردیدا:

هەواڵنامەی کتێب

کەشتی، پاپۆڕ

لە دار و ئاسن و ئاگر، شتێکم دی لە ناو ئاوا
سرەوتی نابێ ڕۆژ و شەو، چە خۆر کەوتن، چە خۆر ئاوا
لە یەك بین رادەکا بەوئاوەدا، وەك ئەپی پڕ تاوە
لە ئاوایەو ئەمەندە تینووە، ناو جەرگی سووتاوە
لەسەر ئەو تینوەتیەشدا، ئاو گەیشتە قوڕگی نکاوە
سەرو پێ و دەست و چاو گوێی نییە، بێ ڕۆحیشەو ئەڕوا
بە جاریێ شاریێ هەڵدەگرێ، کەچی هێشتاکو جێ ماوە
نەڕەی وەك شێرە، سەد شێر و نەهەنگ بەحر ئەترسێنێ

20: لەم دواییەدا لە لیژنەی گفتوگۆی ماستەر نامەی خوێندکاری بە توانا (ئەحمەد محەمەد مام عوسمان)دا بەشداریم کرد، کە نامەیەکی بە هێزی لە بارەی شیعری فێرکردن لە ئەدەبی کوردیدا لە ٢٠٠٧ بە ناونیشانی (شیعری فێرکردن لە ئەدەبی کوردیدا نیوەی یەکەی سەدەی بیستەم)دا نووسیوە و پێشکەشی کۆلێژی پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی سەلاحەددینی کردووە.

بە چالاکی وەك بازە، کەچی بێ بازوو و هەنگاوە
بەسەر پشتا تەرات ئەکرێ، ئەمەندە سەختە نالەخشێ
لە پێشدا کاروانی بۆ دەهێناین لەو پەڕی دنیاوە
لە ژێر بەحرا، بە گوللە ئەیکوژن، ڕێی راستی گیراوە[21]

تێڕوانینی ڕۆمانییەکان بۆ هونەری شیعر:

هۆراس، کە یەکێ بوو لە رەخنەگرە بەناوبانگەکان لە ساڵی (٦٥ — ٨ پ.ز.)دا ژیاوەو بەرهەمێکی نەناونیشانی ێبەی (نامەیەك بۆ خێزانی پیزۆ) نووسیوەو دواتر ئەو بەرهەمە ناوی لێنرا (هونەری شیعر)، چونکە هۆراس بۆچوونەکانی ئیفلاتوون و ئەرستۆی یۆنانی، بەتایبەتی ئەرستۆی دووبارە کردۆتەوە لەگەڵ هەندێ زانیاری تازە، بۆیە رەخنەگرەکان وەك بەرهەمەکەی ئەرستۆ، کە بەناونیشانی پیوتیکایە اهۆ(هونەری شیعر) بەرهەمەکەی هۆراسیان ناوناوە (**هونەری شیعر)**[٢٢]، کتێبەکەی هۆراس لە بارەی (**زمانی شیعر**)ەوە دەیەوێ پێمان بڵێ زمان دیاردەیەکی زیندووە، کە هەمیشە لە گۆڕاندایە، وشەی تازەی دێتە ناوەوە و لە هەمانکاتدا وشە کۆنەکانیش وردە وردە دەفەوتێن یان کەمتر بەکاردێن، تەنیا لەفەرهەنگدا دەمێننەوە، هۆراس پێیوایە شاعیر نابێ بەیەك جارەکی پشت لە کلتووری رابردوو بکات، بەڵکو دەبێ وشە جوانەکان هەڵبژێرێت کە لەگەڵ رەوتی سەردەمدا بگونجێ هەروەها خۆشی تواناو بەهرەی ئەوەی تیا بێت، کە بتوانێ وشەی تازە دابڕێژێ و لەکاتی پێویستدا بەکاری بهێنێ، بۆیە زمان بەوە دەچووێنێت، کە وەك درەختێ هەمیشە گەڵا زەردەکان هەڵدەوەرێن و لە باتی ئەوان چرۆی تازە سەوز دەبێ و سەر دەردێنێ.

21: ئومێد ئاشنا، پیرەمێرد و پێداچوونەوەیەکی نوێ بە ژیان و بەرهەمەکانی، بەرگی دووەم، هەولێر، ٢٠٠١، ل ١٥.

22: ئەم کتێبەی هۆراس بۆ سەر زمانی کوردیش وەرگێڕدراوە، بڕوانە: هۆراس، هونەری شیعر، وەرگێڕانی؛ حەمید عەزیز، بەغدا، ١٩٧٩.

١) **لاساییکردنەوە:** تیۆری لاساییکردنەوە[23] هەر وەك چۆن لای ئیفلاتوون و ئەرستۆ بەبایەخەوە سەرنجی لێدراوە بەلای هۆراسیشەوە جێگەی سەرنج بووە ئەم رەخنەگرە لاساییکردنەوە لە دوو شێوەدا دەبینێ:

أ) لاساییکردنەوەی ژیانی رۆژانەی یۆنانییەکان کە خاوەن یاساو دەستوورو ئاکارێکی جوان بوون واتە یۆنانییەکان بکرێن بەسەر مەشق بۆ رۆمانییەکان.

ب) لاساییکردنەوەی نموونەی دەقە ئەدەبییە بەرزەکانی یۆنان، بەو پێیە کە دەقی ئەدەبی سروشت جوانتر پیشان دەدات لەوەی کە هەیە، بۆ نموونە وەرزی پایز هێندە جوان نییە بەقەد ئەوەی، کە لە دەقێکی شیعردا هەست و سۆزمان دەجولێنێت، بۆ نموونە پایز بۆ کەسێکی ئاسایی نیگەرانی و تۆز وخۆڵ و پیس بوونی ژینگە بێت، بەلاَم بە لای شاعیرەوە مانایەکی قووڵی هەیە و هەڵوەرینی گەلاَکان و کۆچکردنی باڵندەکان و نیگەرانی و خەمۆکی و حەسرەتی شاعیر بۆ هەڵوەرینی گوڵێك، رووتانەوەی قژی درەختەکان بە قژی بووکێکی ناکام بچوێنێ، هەروەکو لای **گۆران**، کە دەڵێت:

پایز ! پایز !
بووکی پرچ زەرد،
من مات، تۆ زیز:
هەردوو هاودەرد!

من فرمێسکم، تۆ بارانت،
من هەناسەم، تۆ بای ساردت،
من خەم، تۆ هەوری گریانت..
دوایی نایە: دادم، دادت،
هەرگیز، هەرگیز،
پایز! پایز!

23: بۆ زانیاری زیاتر لە بارەی چەمکی لاساییکردنەوە بە درێژایی مێژوو، بڕوانە: د.شکری عزیز ماضی، فی نظرية الادب، بيروت، ٢٠٠٥، ص ٣٦-٣٨.

پایز! پایز!
شان و مل رووت،
من مات، تۆ زیز،
هەردووکمان جووت
هەرچەند گوڵ سیس ئەبێ بگرین،
ئاڵتوونی دار ئەرژێ بگرین،
پۆلی باڵدار ئەفرێ بگرین،
بگرین..بگرین..چاومان نەسڕین،
هەرگیز، هەرگیز،
پایز! پایز![24]

٢) **پاك وبێگەردی جۆرەکان:** مەبەست لەم زاراوەیە ئەوەیە کە دووشتی دژ بەیەکەوە کۆناکرێتەوە بۆ نموونە لەکاری ئەدەبیدا درامای کۆمیدی و تراژیدی تێکەڵ بەیەك ناکرێت چونکە هەریەکەیان نوێنەرایەتی دوو چینی ئابووری جیاواز دەکەن پاڵەوانەکانی تراژیدیا میر و بەگزادەکانن بە پێچەوانەوە پاڵەوانەکانی کۆمیدیا خەڵکی سادەو هەژارن بەلای یۆنانییەکانەوە پاشاو هەژار نابێ لە یەك ئاستی کۆمەڵایەتی دابن بەڵکو هەریەکەیان دەبێ لە هونەر و ئەدەبیاتدا هونەری تایبەت بە خۆیان هەبێ، ئەم خاڵە دواتر لەسەردەمی دوای (بووژانەوە) لەسەردەمی دوای کلاسیزمدا زاراوەی (پاك و بێگەردی جۆرەکان) بپارێزێ هەمان دووبارەکردنەوەی ئەو بۆچوونەی هۆراسە، کە پێی وابوو نابێ جۆرەکان تێکەڵ بەیەك بکرێن.

٣) **گرنگی کێشی شیعریی:** کێشی شیعریی پێشتر بەلای ئەرستۆوە زۆر بایەخی پێ نەدرابوو بەڵکو بەپلەی یەکەم لاساییکردنەوە وەکو بنچینەیەك بۆ شیعر لەبەرچاوگیرابوو، بەلاَم هۆراس بە پێچەوانە کێشی شیعری وەکو خاڵێکی بنچینەیی لە شیعردا تەماشا دەکات، چونکە پێیوایە جۆری کێشەکانیان ژمارەی برگەکانی شیعرەکە جۆری شیعرەکە دیاری دەکات واتە

24: سەرجەمی بەرهەمی گۆران بەرگی یەکەم دیوانی گۆران، محمدی مەلا کریم کۆی کردۆتەوەو ئامادەی کردووەو پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسیوە، بەغدا، ١٩٨٠، ل ١٦٣-١٦٤.

هەریەکێ لە جۆرەکانی شیعر شیعری لیریك، داستانی، درامی، فێرکردن) کیشی تایبەت بە خۆی هەیە، کە ناشێ ئەوە لەبەرچاو نەگیرێ.

٤) **راستگۆیی:** راستگۆیی لە واقیعدا جیاوازە لەگەڵ چەمکی راستگۆیی لە هونەرو ئەدەبیاتدا بۆ نموونە شاعیر لە شیعردا بیر لەوە دەکاتەوە کە وێنەی هونەری جوان زمانێکی رازاوە خەیالی بەکاربهێنی کە کار لە هەستی بەرامبەر بکات یان هونەرمەندێکی شێوەی گوێ گونجانی نێوان رەنگەکان نادات بەڵکو بیر لەوە دەکاتەوە کە بە شێوەیەکی جوان بیرۆکەیەك یان مەبەستێکی هونەری بگەیەنە بەرامبەر بۆیە هۆراس دەڵێ: بۆ ئەوەی دەبێ خۆت ئازارو زانست هەبێ مەبەست لەم وتەیە ئەمە نییە، کە چیرۆکنووسێك ژیاننامەی خۆی لە چیرۆکێکدا بنووسێتەوە یان وەسفی رووداوێکی مێژوویی بکات بەڵکو باسی لە شتی دەکات، کە دەلێت لە واقیعدا رووبدات و تا رادەیەکی زۆر قەناعەت بە خۆی بێت بتوانێت بڕوا بە بەرامبەر بهێنێ.

چەمکی شیعر بە پێی ڕێبازە ئەدەبییەکان:

ڕێبازە ئەدەبییەکانی ئەوروپا مێژووییەکی زۆر کۆنیان نیە، لە سەرەتای سەدەی حەڤدەمدا دەست پێدەکات، سەرەتا بە ڕێبازی کلاسییزم هەوڵدەدات چەند کۆت و پەیوەندییەك لە بەرامبەر سەرچاوەو ئەرکی شیعردا دابنێن، بۆ نموونە شیعر دەبێ لەسەر یاساو دەستوورو بڕوات لە شیعرەکانی لە خزمەتی دەسەلاٚتدا بێت، هەروەها لە رووی زمانەوە سادەو رەوان بێت و گیانی یاخیبوونی تیانەبێت هەموو کەس لێی تێبگات لە رووی بابەتەوە بەرژەوەندی گشتی بەسەر بەرژەوەندی تایبەتیدا زاڵ بکات، بەلاٚم بە پێی چەمکی شیعر لای رۆمانسییزەکان بە پێچەوانەوە گەڕانەوەیە بۆ پەیوەندی تاکەکانی کۆمەڵ لە سروشت و لادێکاندا، کە ئەمەش بە لایەنەوە پەیوەندییەکی پاك و بێگەردە هەروەها گەڕانەوە بۆ فەرهەنگی زمانی دەوڵەمەندی گوندەکان، کە زۆر وشەو زاراوەیان هەیە تا ئێستا کەمتر لە بواری شیعردا بەکارهاتووە. بەلای رۆمانسییزمەکانەوە شیعر لە دایکبووی ساتەوەختێکی دیاری کراوە، کە شاعیر پێشتر کۆمەڵێك زانیاری لە مێشکدا کۆبووتەوە بەلاٚم پاڵنەرێك وا دەکات، کە ئەو شیعرە لە دایك ببێت. بە پێی چەمکی شیعر لای ریالیزمییەکان بەهۆی ئەو گۆڕانکارییە خێرایانەی، کە لە کۆمەڵگای ئەوروپای سەدەی نۆزدەهەمی دوای شۆڕشی پیشەسازی بەرهەم هات زوڵم چەوساندنەوەی رژێمی بۆرجوازی بۆ خەڵکی نەدارو هەژار بوو بووە هۆی ئەوەی، کە شیعر تا رادەیەك بەرەو کزی لاوازی بچێ بە پێچەوانەوە پەخشان و هونەرەکانی پەخشان بە تایبەتی هونەری چیرۆك و رۆمان زیاتر گەشە بکات، چونکە بەلای رەخنەگرەکانەوە مەیدانی پەخشان

شیاوترەو لەبارترە بۆ دەربڕینی چەندین بیری فەلسەفی و بۆچوونی سیاسی و ئایدۆلۆژی دوور لە سۆز و خەیاڵ و ئەندێشەی شاعیرانە هەر بۆیە هەندێ لە رەخنەگرەکان دەڵێن ئەگەر زمانی شیعر زمانی دەربڕینی ویژدان و سۆزو خەیاڵ بێت، بەلاٚم زمانی پەخشان زمانی عەقڵ و ژیری و مەنتیقە، کە دەتوانرێت زیاتر بۆ شیکردنەوەو روونکردنەوە بەکاربێت.

لە سەرەتای سەدەی سێزدەمدا کۆمەڵێك فۆرمالیستی یان روخسارخوازی بەهۆی جەنگی یەکەمی جیهانی و ئاکامە خراپەکانی لەسەر تاکی ئەورووپی لە بواری شیعر و هونەر و ئەدەبیاتدا کاریگەرییەکی گەورەیان بەجێ هێشت، وەکو رێبازەکانی سوریالیزم و دادایزم و سیمبۆلیزم و پەرناسیزم[25]، ئەم رێبازانە بە شێوازێکی تازە مامەڵەیان لەگەڵ شیعردا دەکرد، بەلای ئەوانەوە شیعر بریتییە لە پیشەیەك یان سەنعەتێك، کە شاعیر هەوڵ دەدات وردەکاری و شارەزایی خۆیدا تێدا تاقی بکاتەوە بۆ ئەوەی شاکارێکی پراوپڕ لە جوانی بەرهەم بێنێ ئەویش بە بەکارهێنانی چەندین رەمزو هێما هەروەها لە رووی بەکارهێنانی هونەرەکان رەوانبێژییەوە سوودمەند بێت واتە بەلای ئەوانەوە رەمز و تەمومژاوی بەشێکە لە جوانناسی (ئیستاتیکا).

25: بۆ زانیاری زۆرتر لەبارەی ئەم رێبازە ئەدەبییاەوە بڕوانە: د.هیمداد حوسێن، رێبازە ئەدەبییەکان، هەولێر، ٢٠٠٧.

سەرچاوەکان:

به کوردی:

- ئەرستۆ، شیعرناسی، وەرگێڕانی عەزیز گەردی، خانەی وەرگێڕان، سلێمانی، ٢٠٠٥.
- ئومێد ئاشنا، پیرەمێرد و پێداچوونەوەیەکی نوێ بە ژیان و بەرهەمەکانی، بەرگی دووەم، هەولێر، ٢٠٠١.
- پەرویز جیهانی، مەم و زین ئەحمەدی خانی، مرکز نشر فرهنگ و ادبیات کردی، ئورومیە، ١٣٦٣.
- سەرجەمی بەرهەمی گۆران بەرگی یەکەم دیوانی گۆران، محمدی مەلاکریم کۆی کردۆتەوەو ئامادەی کردووەو پێشەکی وپەراوێزی بۆ نووسیوە، بەغدا، ١٩٨٠.
- د. کەمال فوئاد، کوردستان یەکەمین رۆژنامەی کوردی١٨٩٨-١٩٠٢، (کۆکردنەوە)، چاپی سێیەم، تاران، ٢٠٠٦.
- مجید محمود مطلب، شیعر و فەلسەفە، وەرگێڕانی فوئاد مەجید میسری، بەغدا، ١٩٧٨.
- هۆراس، هونەری شیعر، وەرگێڕانی حەمید عەزیز، بەغدا، ١٩٧٩.
- د.هیمداد حوسێن، چەپکێ هۆنراوەی فۆلکلۆری دەشتی هەولێر، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٨٦.
- د.هیمداد حوسێن، رێبازە ئەدەبییەکان، هەولێر، ٢٠٠٧.

به عەرەبی:

- د.بدوی طبانة، النقد الادبی عند الیونان، دار الثقافة، بیروت — لبنان، ١٩٨٦.
- رینیة ویلیك، مفاهیم نقدیة، ترجمة: د.محمد عصفور، سلسلة عالم المعرفة-الکویت، ١٩٨٧.
- د. شفیق یوسف البقاعی، نظریة الادب، منشورات جامعةالسابع من ابریل، ص ٧١.
- د.شکری عزیز ماضی، فی نظریة الادب، بیروت، ٢٠٠٥.

به فارسی:

- د. خسرو فرشیدورد، دربارەو ادبیات و نقد ادبی، جلد اول، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، چاپ سوم، تهران، ١٣٧٨.
- دانته الیگیری، کمدی الهی، ترجمه: از متن ایتالیائی، با مقدمه و شرح و حواشی، از شجاع الدین شفا، چاپ چهاردهم، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، تهران، ١٣٨٤.(٣ جلد).
- د. عبدالحسین زرین کوب، اشنایی با نقد ادبی، چاپ ششم، تهران، ١٣٨٠.
- ورنون هال، تاریخ کوتاه نقد ادبی، ترجمه: مجتبی عبداللەنژاد، چاپ اول، انتشارات ترانه، مشهد، ١٣٨٠.

به ئینگلیزی:

- *Roger Webster, Stuying Literary Theory, An Introduction, London,1990,P.4-30.*
- *M.H.ABRAMMS, A Glossary of Literary Terms, Seventh Edition, Cornell University,1999, P.146-147 .*

ڕەخنەی سەردەمی ڕێنیسانس

ڕەخنەی سەردەمی ڕێنیسانس

لەگەڵ ئەوەدا، کە بەرهەمی سەرەکی سەردەمی ڕێنیسانسیی فەڕەنسا لە زەمینەی ڕەخنەی ئەدەبیدا هاتنەکایەی پەیامی ناسراوی (**دیبیللیە**) لە (١٥٢٥-١٥٦٠ز) بوو بە ناونیشانی (**لە بەرگریی و ڕازاندنەوەی زمانی فەڕەنسییدا**)یە، بەلاّم لە ڕاستیدا ئەم لێکۆڵینەوە ئەدەبییە بە شێوەیەکی خیتابی بوو، ڕەخنەی ئەدەبی زۆربەی کات لە فەڕەنسادا لەسەر بنچینەی بیری ڕەخنەیی دامەزرابوو، هەرچەند لەبەرامبەر کەلەپووری ناسراوی (**دیکارت**) دا(بیردەکەمەوە، کەواتە هەم)و هەندێ لە ڕەخنەگرەکان پێڕەویان دەکردو جارجاریش بە دروشمی جۆرێك لە (هەست دەکەم، کەوابێ هەم) دەست بەکاربوون و هەروەکو دەردەکەوێت بە درێژایی مێژووییەکی درێژ (بیر) شانبەشانی (ڕەخنە) بووەو ئەدەبیاتی فەڕەنسیی لە ڕێگای ڕەخنەی لە(بیر) گرتووەو بوونی خۆیشی لەگەڵ ئەو ئەندێشەیەدا دۆزیوەتەوە.

پەیامی (**دیبیللیە**)ش ئەڵبەتە لە ئەدەبدا پێش ئەویش، هەتا لە ڕەخنەی ئەدەبی سەدەکانی ناوەڕاستیشدا لە ئەدەبیاتی فەڕەنسیی ئەو مەسەلەیە هەستی پێکراوە، بەلاّم زۆربەی لێکۆڵەرەوەکان بە یەکەمین بەرهەمی سەرەکی ڕەخنەی ئەدەبی فەڕەنسیی لە قەڵەمی دەدەن.

لە ڕاستیدا ئەم پەیامە بەرگریی کردنە لەو خاسیەت و بنچینانەی، کە **پێر ڕۆنسار** (١٥٢٤-١٥٨٥ز)و کۆمەڵی ناسراوی ئەدەبی لە پلەییاد (**حەوت کچەکەی پەروین—** pleiada) لە پەیڕەوکردنی شێوەی کۆنی یۆنان و ڕۆمان پشتیوانیان دەکردو هەر بۆیەش لەو پەیامەدا ڕەخنە لە شێوەی شاعیریی **کیلمان مارۆ** (١٤٩٤-١٥٤٤ز) دەگرێت، کە جگە لە بلیمەتی شاعیرانەو ڕووکردنە ئایینی پرۆتستانت هەموو بیروبۆچوونەکانی بە تەکنیك و شێوەو ناوەڕۆك و ڕووخساری سەردەمی سەدەکانی ناوەڕاست دەردەبڕی. پەیامی دیبیللیە بەرگریی لە زمانی فەڕەنسیی دەکرد لە بەرامبەر دەستەلاّتی لاتینی، لە ڕاستیدا هاوشێوەی پەیامی (قسەی میللی) بەرهەمی دانتی ئیتاڵییەو هاوشێوەی دیکەش لە ئەدەبیاتی ئیتاڵیدا هەیە.

(**دیبیللیە**) لەو پەیامەیدا ئەوە دەردەخات، کە زمانی فەڕەنسیی دەتوانێ بە لاسایی کردنەوەو وەرگرتنی ئەدەبی کۆنی یۆنان و ڕۆمان خۆی دەوڵەمەند بکات. ئەڵبەتە دەوڵەمەندکردنی ئەو زمانە تەنها لە ڕێگای وەرگرتنی وشەی یۆنانی و لاتینییەوە نابێت.

وەرگرتنی ئەم وشانە دەبێ لە شێوەزارە ناوخۆییەکانەوە وەربگیرێن، بەلاّم زمانی شیعر بە ڕای (**دیبیللیە**) بەوە دەوڵەمەند دەبێت کە لە جۆر و هونەرە باوەکانی شیعری یۆنانی سوود وەربگیرێت و بەم شێوەیە دەتوانرێت ئەدەبیاتی فەڕەنسی فراوان بکرێت و بۆی زیاد بکرێت. دەبێ ئەو ڕووخسارو تەکنیکە سادەو بازاڕی و پەیوەند بە گۆرانی و سەما لە بەرهەمی کەسانی وەکو کیلمان مارۆدا پێڕەوی لێ دەکرێت، وازی لێ بهێنرێتو ڕوو لە ژانرە بەهێز و گرنگەکانی شیعری یۆنانی و لاتینی سەردەمی کۆن بکرێت.

بێگومان پەیامەکەی (**دیبیللیە**) لە ڕووی گرنگیو ڕەسەنییەوە گرنگترین بەرهەمی هونەری شیعر و مەسەلەکانی تایبەت بە ڕەخنەی سەدەی شازدەهەمی فەڕەنسییە، لەگەڵ ئەوەشدا چەندین بەرهەمی تر لەو سەردەمەدا هاتنەکایەوە لەوانە پەیامێك بەناوی (**پێنجین** Le Quintil) کە لایەنگرانی مارۆ لە بەرپەرچی دیبیللیەدا بلاّویان کردەوەو ناڕەزایی توندیان بەرامبەر گوتەکانی ئەو دەربڕی، بەتایبەتی لەبەرامبەر ئەو قسەیەی دیبیللیەدا، کە دەیگوت زمانی فەڕەنسیی بە وەرگرتنو خواستنی وشەی بێگانە دەوڵەمەند بکرێت بە توندی ناڕەزاییان دەبڕیو گوتیان ئەگەر ئەو قەسەیە بەرگریکردن و جوانکردنی زمانی فەڕەنسیی بێت گلەیی و سەرکوتکردنی زمانی فەڕەنسیی چ پێویست دەکات؟ سەرباری ئەوەیش ئەو ژانرە تازانەی دیبیللیە داوای دەکرد کە لە یۆنانەوە وەربگیرێت دانەری ئەو پەیامە نەفرەتی لێدەکرد لەو ژانرانە، کە **هونەری شیوەن** (Elegie) بوو و دیبیللیە بە چاکی دەزانی و ئامۆژگاری بۆ دەکرد، سەرچاوەی خەم و پەژارەیە، کەچی شیعر دەبێ وەکو وێنەکێشان ببێتە هۆی خۆش و شادی و لەو جۆرانەش وەکو (تراژیدی) کە دیبیللیە دیسان ئامۆژگاری بۆ دەکات لە ڕووی شاعیرییەوە نرخێکی ئەوتۆی نییە.

لەو بەرهەمانەی دی کە لەو سەردەمەدا هاتە ئاراوەو لە بابەتی ڕەخنەی ئەدەبیدا شایستەی ئاماژە پێکردنە هونەری شیعری (پلەتیە)و هۆنراوەی (**ڤیکلن**)ە لە بارەی (**هونەری شیعر**)ەوە، **پلەتیە** (*Pelletier*) پێڕەوی لە ڕێنوێنی و ئامۆژگارییەکانی **دیبیللیە** کردووە، بە تایبەتی لە بارەی پێویستی ڕووکردنە تراژیدیا و کۆمێدیا بە شێوەی یۆنانی ئەو بۆچوونانەی لە (**هونەری شیعر**)ەکەیدا (١٥٥٥ز) دەربڕیون لە ڕواڵەتدا سوودی لە وتەی هەندێ لەو کەسانە

بینیوە، کە (هونەری شیعر)ەکەی ئەرستۆیان بە زمانی ئیتاڵی شیکردۆتەوە، بە تایبەتی لەوانە لە (**ئیسکالیجرۆ**) سوودی بینیوە.

هەروەها **ڤیکلن** (١٥٣٦-١٦٠٨ز) لە هۆنراوەی (هونەری شیعر)ەکەی خۆیدا سوودی لە ڕاڤەکەرە ئیتاڵییەکان و تاڕادەیەکی زۆریش سوودی لە (هونەری شیعر)ەکەی هۆراس بینیوەو ئیلهامی لێ وەرگرتووە.

لە ڕاستیدا ئەو دوو بەرهەمە هەردووکیان ناساندنی شێوازی ئەنجوومەنی ئەدەبی لە پلەییادن لە بارەی شیعر و شاعیرییەوە ڕێخۆشکەرن، بۆ ئەو خاسیەت و بنەمایانەی ئەو ڕێبازەی بە کلاسیزم ناودەبرێت. لە مێژووی بیری ئەدەبی فەڕەنسیدا ئەنجوومەنی لەپلەییاد گرنگییەکی تایبەتی هەیەو بۆچی ڕێنوێنییەکانی ئەو ئەنجوومەنە بووە هۆی ئەوەی کە شیعر هەندێ خاسیەت و بنەمای خۆی وەربگرێت.

ئەڵبەتە بیری فەڕەنسیی لەو ماوەیەدا بلیمەتی دیار و بەرچاوی وەکو **ڕابلێ** (١٤٩٠-١٥٥٣)و **مۆنتینی** (١٥٣٣-١٥٩٢) لە میانەی پەخشاندا تیا دەرکەوت، هەروەکو چۆن لە شیعردا کەسانی وەکو **ڕۆنسار** (١٥٢٤-١٥٨٥)و **مالێرب** (١٥٥٥-١٦٢٨) ڕەونەقیان پێدا، لەگەڵ ئەوەی کە دەورەی ڕێنیسانس لە فەڕەنسا، بە پێچەوانەی ئیتاڵیا، شتێکی ئەوتۆی شایانی سەرنج لە بواری ڕەخنەی ئەدەبییدا نەهاتە بەرهەمو ئەوەی کە هەشبوو لە چوارچێوەی گفتوگۆی ئەدەبی بەدەر نەبوو، زۆربەی کات شیکردنەوەو ڕاڤەکردنی هونەری شیعریی ئەرستۆ یان گفتوگۆی بۆچوونی لێکۆڵەرە ئیتاڵییەکانی سەردەمی ڕێنیسانس بوو.

هەربۆیە ئەوەی، کە لەو سەردەمە لە بواری ڕەخنەی ئەدەبی فەڕەنسیدا باوی بوو پێوەندی بە توێژینەوەکانی دەستوور (Les Regles) بوو، زۆربەی ڕۆشنبیران لەو باوەڕەدابوون، کە شتێك بەناوی **جوانیی ئایدیا** (*Le Beau ideal*)ەوە هەیە، کە یۆنانییە کۆنەکان بۆی چوونو بەرهەمەکانی ئەوان ئێمەی بە دوای خۆیدا کێش کردووە، تا زیاتر لێی بکۆڵینەوە. هەتا بە یارمەتی چەند دەستوورێکی هونەری شیعرەکەی ئەرستۆ بە تایبەتی لە بەرهەمی ڕاڤەکەرەکانی ئیتاڵیایی لە بارەی ئەوەوە ئەمڕۆش دەتوانرێ داهێنانی شاکاری وەکو بەرهەمی ئەوان سەرکەوتن بە دەست بێنێ، کەسانی وەکو **شاپلن** (١٥٩٥-١٦٧٣)، **دۆبنیاك** (١٥٥٠-١٦٣٠)و ئەوانی دی لە دوو توێی پەیام و بەرهەمەکانی خۆیاندا ئەو مەبەستەیان بە شێوەیەك دەرخستووە کە پێویستی پێڕەویکردنی دەستوورەکانی کۆنیان لەلای هەمووان بە پەسند زانیوە.

لە کۆتاییدا چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەو دەستوورانە و دەستووری بەکارهێنانیان بێگومان بووە هۆی ئەوەی بۆچوونی جیاواز لەلای شاعیران و نووسەرانی لێ بکەوێتەوەو لە دیباچەی کتێب و لە نامەگۆڕینەوەکانیاندا قڕەو ناکۆکی بکەوێتە ناوەوە.

لەو قڕەو دەمەقاڵیانەدا دەتوانین ئاماژە بە ناکۆکی پەیوەند بە **سید** (*Querelle du cid*) بکەین، کە ڕیشیلیۆ وەزیری گەورەی ئەو سەردەمە لە دژی کورنێ بەرپای کرد، لە زۆر ڕووەوە تا ڕادەیەك لە ناکۆکی نێوان لایەنگرانی **(صاحب بن عباد)**و ئارەزوومەندانی (**متنبی**) لە ئەدەبیاتی عەرەبی دەچێت. مەسەلەکەش ئەوەبوو، کە **ڕیشیلیۆ** (١٥٨٥-١٦٤٢) سەرۆك وەزیرانی ناسراوی فەڕەنسا لە نمایشنامەی (**سید**)ی بەرهەمی **کۆرنێ** (١٦٠٦ - ١٦٨٤)، کە لە واقیعدا قبوڵ کرابوو، هاتە دەنگ و ڕیسوای کرد.

هەر بۆیە هەندێ لە ڕەخنەگرانی ناچار کرد هەروەکو ئەو لە دژی شاعیر بجووڵێنەوەو هەجوی بکەن و هەندێکیشیان بە بەرهەمێکی دزیاریو خوازراوی لە قەڵەم بدەن. کە شاعیر خۆی ئەوەی دەرخستبوو، کە لە بەرهەمێکی ئیسپانییەوە وەریگرتووە.

(**کۆرنێ**)ش وەڵامی ئەو ڕەخنانەی دایەوەو جەنگی بێنەو بەردە گەرم بوو سەرەنجام کەسێکی دیاریی **(شیر و قەڵەم)** بەناوی **سکۆدەری** (١٦٠١-١٦٦٨) کە خۆیشی شانۆنامەنووس بوو، بەڵام زیاتر لە نووسیندا کارامەتر بوو لە ئامادەیی شانۆیی پەیامێکی بە ناونیشانی (**چەند سەرنجێك لە بارەی سید**)ەوەی نووسی و تیایدا (**کۆرنێ**)ی گوناهبار کردبووو ڕەخنەی لێ گرتبوو، ئەو لەو پەیامەدا ئەوەی دیاری کردبوو، کە هەندێ نووسین وەکو کرمی درەوشاوەی شەو وان لە دوورەوە دەدرەوشێنەوە، بەڵام لە نزیکەوە لە کرمێك زیاتر نین.

کۆرنێ

شۆرەت و ناوبانگی (**کۆرنێ**)ش بنچینەی نییەو بە بڕوای ئسکۆدەری زۆر شتی تێکەوتووە، لەوانە بنچینەو بابەتی چیرۆکەکە خۆی شتێکی ئەوتۆ نییە، ئەمە سەرباری ئەوەی نووسەر لە زۆر ڕووەوە لەو شانۆنامەیەدا دەستوورەکانی تایبەت بە هونەری تراژیدی بەزاندووە.

هەروەها لەو شانۆنامەیەدا زۆر شیعری ناپەسەندو بێ بایەخ هەیەو بیروڕا جوانکارییەکانیشی، کە هەستی پێ دەکەی سواوو دزراون، بلاّوبوونەوەی ئەو سەرنجانە لە بارەی (**سید**)ەوە ناکۆکییەکانی توندتر کردو لایەنگران و نەیارانی خستە شەڕەوەو چەندین پارچە هەڵبەستو پەخشانیان بۆ لایەنگری کۆرنێ و ئسکۆدەری نووسی و سەرەنجام بۆ داوەری لەم بابەتە کار گەیشتە (**ئەکادیمیای فەرەنسا**) کە لەو ڕۆژانەدا تازە **ریشیلیۆ** دروستی کردبوو و پاشان (**بۆچوونی ئەکادیمی لەبارەی سید**)ەوە بلاّوبووەوە کە هەندێ کەس بە شاکارێکی ڕەخنەیی دەژمێرنو هەندێکیش بە ڕەخنەیەکی ناواقیعی لە قەڵەم دەدەن. لەو پەیامەدا ئەکادیمیا هەموو بۆچوونەکانی سکۆدەری قبوڵ نەکردبوو، بەلاّم زۆربەیانی پەسند کردبوو، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا ڕیشیلیۆش خۆشی لەو حەکیمیەتەی ئەکادیمی نەهاتو (کۆرنێ)ش لەگەڵ

دانی بەو ڕایەدا نەناو لەوە بەدوا لە پەیڕەوکردنی یاسا و دەستوورەکانی ئەرستۆ وردتر بوو و زیاتر چووە ژێر باری خاسیەتەکانی ڕێبازی کلاسییزم.

ڕێبازی کلاسییزمی فەڕەنسیی لە ڕووی خاسیەت و بنەماکاندا زیاتر قەرزباری بنیادنەرانی فەلسەفەی فەڕەنسیی ئەرستۆو بە تایبەتی ڕاڤەکەرانی ئیتالّی بۆ (**هونەری شیعر**)ە وەکو **ڤیدا، سکالیگرۆ و کاستلوترۆ** بوو.

لەو بابەتە سەرەکییانەی کە لەلایەن ڕەخنەگر و شاعیرانی سەر بەو ڕێبازە دەخرانە ڕوو، بریتی بوو لە مەسەلەی ئامانج و مەبەستی هونەر، مەسەلەی لاساییکردنەوەو سروشت، بەهرەو توانای شاعیر بۆ ناسینەوەی جۆرەکان، پێڕەوی و لاساییکردنەوەی کۆنەکان، ڕۆڵو کاریگەری (عەقڵ) و (چێژی ڕاستەقینە) لە کارو ئەرکی شاعیردا.

لە نێو هەموو ژانرەکاندا زۆربەی باس و لێکۆڵینەوەکان تایبەت بوون بە پێڕەوی ئەرستۆ و ڕاڤەکەرەکانی لە بورای نمایش و هونەری شیعرەکەی ئەرستۆوە.

رەخنەی رۆمانسی

ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە پەیوەندی نێوان ڕۆمانسییزم و ڕەخنەی ئەدەبییە.

أ. پەیوەندی وشەی ڕۆمانس و ڕۆمانسییزم ئەوەیە هەردووکیان نقوومی خەیاڵن و بە تەنیا بە لاساییکردنەوەی واقیع ناوەستن.

ب. دیارترین ڕەخنەگری ڕۆمانسی شاعیری ئینگلیزی **وۆردزۆرس**-1770) (*words worth* 1850 و**کۆلردیج** 1834 -1772) (*Coleridge*) **وۆردزۆرس** لە کتێبی *Lyrical Ballads*

أ- زمانی شیعر دەبێ سادەو ڕەوان و ژیانی ڕۆژانەی خەڵك بێت.

ب- شیعر هەڵچوونێکی لە خۆوەو خۆڕسکی هەست و سۆزێکی بەکوڵە لە ورووژان (*emotion*)ەوە هەڵدەقوڵێ و شاعیر بە هێمنی و بە پرۆسەیەکی گەڕانەوە (**نۆستالژیا**) پرۆسەیەکی تازەی بۆ ئەنجام دەدات، یان داهێنان و ئەفڕاندێکی نوێی لێ بەرهەم دێنێت.

وۆردزۆرس *words worth* **(١٧٧٠-١٨٥٠)**

کۆلردیج: ئەگەرچی ئەم شاعیرەیش لەسەر هەمان ڕێبازە (ڕۆمانسییزم)، بەلاّم لە هەندێ خاڵدا لەگەڵ وۆردز وۆرسدا یەك ناگرێتەوە، لەوانە:

ا — وشەی سادە و ئاسایی و هەست و سۆزی خەڵکی ئاسایی بە تەنیا نابێتە کەرەستەی شیعر بەڵکو هەست و سۆزی شاراوەی دەروونی مرۆڤ و پەی بردن بە قووڵبوونەوەو پێگەیشتن لە هەڵوێستە گەورەکاندا شیعر دروست دەکات.

کۆلردیج

ب – هەروەها لەوەشدا پێچەوانەی ئەو بوو، کە وشەکان لە شیعرو پەخشاندا جیاوازیان نییە، بەڵکو هەندێ وتەی جوان و سەرنج ڕاکێش و میتافۆر لە شیعردا دەورێکی جەوهەری دەبینن، بەڵام لە پەخشاندا بەهۆی بارێکی تایبەتییەوە لە بازنەی هونەر دەردەچن.

پ- لە کتێبەکەی خۆیدا *biographia literaria* زۆر گرنگی بە (**خەیاڵی شیعریی**) داوەو بە پێوانەی جوانی و مەزنی شیعری دادەنێ. ئەو جیاوازی دەخاتە نێوان بۆچوون و **وەهم** fancy و **خەیاڵ** imagination خەیاڵ بەو هێزە ناو دەبات، کە لە دەروونی شاعیردایەو دەتوانێ پەنای بۆ ببات بۆ جیاکردنەوەی شتە درکپێکراوەکان و شیکردنەوەیان بۆ ئەفراندێکی تازە، کە بە پێچەوانەوە بۆچوون و وەهم توانای توانەوەو سەرلەنوێ داڕشتنەوەیەکی نوێی نییە، دەبێ ئەوە بزانین، کە خەیاڵی خوڵقێنەر (الخيال الخلاق) لە قەسیدەدا دەتوانێ وابکا شتەکان پێکەوە گرێ بدات و کارلێك بکەن و ئەفراندنی نوێ بەرهەم بێنێ، بە شێوەیەك کە شتەکان یان ماددەکان بە تەنیا و بە پەرش و بڵاوی ئەو مانایە نابەخشن.

ت – لایەنێکی تر جگە لە خەیاڵ ئەویش(**یەکیەتی ئۆرگانی** organic unity) بەلای کۆلردیجەوە گرنگە. پرۆسەی خەیاڵ بە لای ئەوەو وەکو گەشەکردنی ئۆرگانی یان بایەلۆژی وایە، ئەرکی شاعیر کۆکردنەوەی بەشە پەرش و بلاوەکان نییە، بەلام لە ڕێگەی خەیاڵ دووبارە لە بنیادێکی زیندوو و گەشەداردا دەیخوڵقێنێتەوە هەر بۆیە بەلای کۆلردیجەوە قەسیدەی درێژ هەمووی شیعر نییە، ئەو بەشانەی لە ئەزموونەوە هەڵنەقوڵابن بارن بەسەر شیعرەوە، هەروەها دەڵێ قەسیدەی باش، کە بنیادێکی پتەوی هەیە زۆر قورسە بتوانێ لێی زیاد بکەیت یان لێی فڕێ بدەیت. لەم ڕووەوە گوتەیەکی ناسراوی هەیە، کە دەڵێ (ئاسانترە بە دەستی خۆمان بەردێك لە ئەهراماتەکان دەربێنین، نەوەکو وشەیەك لە قەسیدە لیریکەکانی شکسپیر دەربێنین بێ ئەوەی بنیادی بنچینەی بڕوخێ یان نەبێ بە قەسیدەیەکی دی.) واتا هێزی قەسیدەو کاریگەری لە هەموو بەشەکانیدا شاراوەتەوە هەروەکو لە بنیادی گشتی قەسیدەکەدایە.

هەروەها لە ڕەخنەگرە ڕۆمانسییزمەکانی ئەو سەردەمە، کە کاریگەرییەکی زۆری بەسەر دروستبوونی رەخنەییەکی پتەو و چەمکێکی تازەی جیاواز لە ڕەخنەی کۆنی کلاسییزمدا هەبوو، شاعیری ئینگلیزی shelley (1792–1822) خاوەنی کتێبی (**بەرگریکردن لە شیعر** defense of a poetry) بوو. بەلای (**شیللی**)یەوە حەقیقەت ئەوەیە، کە شاعیر لە ڕێگەی خەیاڵەوە پێی دەگات نەوەکو لە ڕێگەی (**لۆجیك**)، کە هەروەکو فەیلەسوف بانگەشەی بۆ دەکات.

دەربارەی زمان، (**شیللی**) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە، کە شاعیر پێوەندییەکی پتەوی بە زمانەوە هەیەو هەر ئەو دەتوانێ زمان تازە بکاتەوە، وشەکان بوونەوەرێکی جیهانی شیعرن و شیعر بە زیندوویی دەهێڵنەوە. ئەگەر شاعیرەکان وشەکانیان دووبارە نەکردایەوە بە تێپەڕبوونی کات زمان دەبووە ئامرازێکی بێ توانا بۆ دەربڕین لە مەبەستە مرۆڤایەتییە بەنرخەکان. بەڕای ئەو شاعیرەکان، کە یاسا داڕێژەرن، بناغەداری کۆمەڵن، داهێنەری مەدەنیەتن، خوڵقێنەری هونەرەکانی ژیانن، مامۆستای ڕاستەقینەن بۆ نزیك بوونەوە لە جوانی و ڕاستییەکان.

تەنانەت شاعیر بە پێغەمبەر دەچوێنێ، لەوەدا کە تەنیا بەوەند ناوەستێ، کە سەرنجی ئێستا بدات بەڵکو لە ئێستاوە بۆ داهاتوو دەڕوانێ.

شیللی *percy Shelley 1795-1822*

له بارەی زمانی مۆسیقییەوە یان زمانی کێشدار و جیاوازی لەگەڵ نامۆسیقیدا دەڵێ، زمانی مۆسیقی ئەو زمانەیە، کە دەچێتە ژێر باری سیستمێکی دەنگی و ڕەوتێکی دیار، کە ئەمە زمانی شیعرەو ناشێ شیعر بە بێ ئەو زمانە لە دایك ببێ. یان شیعر بتوانێ واز لە کێش بێنێ. هەر لەسەر ئەو بنچینەشە پێیوایە وەرگێڕانی شیعر بێهوودەییە، بەڵام ئەمە ئەوەش ناگەیەنێ، کە (**شیللی**) لەگەڵ ئەوەدا نەبێت شاعیر مافی تازەکردنەوەی کێشەکانی نەبێت.

بزووتنەوەی ڕۆمانسییزم لە ئەڵمانیاشدا لە بزوتنەوەی زریان *strum and drong* دا خۆی دەنوێنێ، بە تایبەتی (**گۆتە**) بە ڕەخنەگری ڕۆمانسییزمی ئەڵمانی دەژمێردرێ، کە ئەویش وەکو کولردیج پێیوایە دەبێ مەعریفە لەگەڵ هەست و سۆزدا تێکەڵ بکرێ.

هەریەکە لە فەیلەسوف و شاعیر باس لە حەقیقەت دەکەن، بەڵام ئامانجی شاعیر ئەوەیە، کە بە جوانترین شێوە شاکارێکی هونەری لێ بەرهەم بێنی، بۆیە دەبێ ماددەکە بخاتە ژێر ڕکێفی خودی خۆیەوە، بۆیە دەبێ بوترێ " تاکخوازی لە دەربڕیندا بنچینەی هەموو کارێکی هونەری و مەبەستەکەیەتی " واتا شێواز نیشانەیەکە لە نیشانەکانی تاك بۆیە سەرنج

دەدەین بەلای (**گۆتە**) وە هێزی ڕاستەقینەی قەسیدە، یان ڕۆمان یان وەسف یان بۆچووندا نیە بەڵکو لەو هەڵوێستەی یان دەورەی، کە هەموویان پێکەوە دەبینین لە پێش هەموو شتێکەوە واتا (گشت) لە پێش (بەش)ەوەیە.

گۆتە

دەبێ ئاماژە بەوەش بکەین، کە ڕەخنەکانی ڕەخنەگری فەرەنسی **سانت بێڤ** (١٨٠٤ – ١٨٦٩)، کە شێوازەکەی ئەو بە (ڕەخنەی شەخسی) ناسراوە، کۆمەڵە وتارەکانی بە ناونیشانی (**لێدوانی دووشەمووان**)، کە لە نێوان ساڵانی ١٨٢٩ – ١٨٦٩ دا بلاوی دەکردەوە دیارترین پرەنسیپەکانی ڕەخنەی ڕۆمانسییزمی چەسپاند، ئەم ڕەخنەگرە دەڵێ: (بە بۆچوونی من ئەدەب لە ئینسان جیا نییە، دەکرێ چێژ و زەوق لە بەرهەمێکی ئەدەبی وەرگرم، بەڵام ناکرێ بڕیاری لەسەر بدەم بە بێ ناسینی نووسەرەکەی، وەك ئەوە وایە، کە دارەکە نەناسم بەرەکەیشی نەناسم.

هەر بۆیە لە لێکۆڵینەوەی ئەدەبدا بەرەو لێکۆڵینەوەی ئەدیب دەچم ئەمەش بە کارێکی سروشتی دەزانم)، ئەمەش وای لە(**سانت بێڤ**) کرد بۆ لێکۆڵینەوەی کاری ئەدەبی پشت بە دەروونناسیی و کۆمەڵناسیی ببەستێ.)

رەخنەی شێوازگەرایی و دەقی ئەدەبی

بۆ لێکۆلێنەوە لە (**شێوازگەرایی**) و چۆنیەتی مامەڵەکردنی لەگەڵ دەقی ئەدەبیدا سەرەتا، دەبێ چەمکی شێوازگەرایی وەکو میتۆدێکی رەخنەیی روون بکەینەوە، بێگومان دیارە هەر لە زووەوە لێکۆڵەران سەرنجی جوانناسی زمانی ئەدەبی یان ئێستاتیکایای دەقی ئەدەبیان داوە و هەوڵیان داوە خاسیەت و پێکهاتە و ئاستە جیاوازەکانی دیاری بکەن لە پێناو دەرخستنی توانای شاراوەی زمان و دیاریکردنی شێوازەکانی دەقی ئەدەبی لەوەی تا چەند دەتوانێ کاریگەریی و ئەرکی ئیستاتیکی ببەخشێت.

(**شارلبالی**) دامەزرێنەری شێوازگەرایی، یان زانستی شێواز وەها دەناسێنێ کە ئەو زانستەیە لە رەگەزەکانی زمان دەکۆلێتەوە کە تاچەند ناوەڕۆکەکەی دەربڕ کاریگەرە...) ئەو وای دەبینی کە زمان لە ئاراستەی خۆیدا بارگاوی کراوە، هەربۆیەشە واقیعی زمانەوانی یان خیتاب بەسەر دوو جۆردا دابەش دەکات:

یەکەمیان ئەو خیتابەیە، کە خودی خۆی هەڵگرتووە و بارگاوی نەکراوە بەهیچ ئەوەی دیکەیان هەڵگری سۆز و رووژاندنە، لە شێوازگەراییدا مەبەست لە لایەنی سۆزداری لە خیتابدا ئەوەیە، چڕی ئەو سۆزەی، کە قسەکەر لە خیتابەکەی خۆیدا بەکاری دێنێ.

شێوازگەرایی بەلای (**بالی**) یەوە لە بنچینەدا "دیاریکردنی وزەی شاراوەی دەربڕینی زمانە لای تاك، کەوابێ بابەتی شێوازگەرایی، بەپێی ئەم بۆچوونە لێکۆلێنەوەی بەهای سۆزداری زمانە، یان لێکۆلێنەوەی کایەکانی دەربڕینی زمانە لە رووی ناوەڕۆکی ویژانیەوە، کەوابێ مەبەستی سەرەکی (**بالی**) تەنیا ناوەڕۆکی ویژدانییە لە دەربڕین یان لە خیتابدا، بەڵام لیۆر سپیتزەر مەبەستی، لێکۆلینەوەی سروشتەکانی، یان جۆرەکانی شێوازە لە کاری ئەدەبیدا، کە رەنگدانەوەی کەسایەتی خاوەن دەقە. بێگومان ئەوەی کە ئەو دوو رێباز یان ئەو دوو بۆچوونە جیاوازەی شێوازگەرایی لەیەکتر جیادەکاتەوە ئەوەیە، کە یەکێکیان گرنگی بە ناوەڕۆکی ویژدانی و سۆزداریی دەربڕین دەدا و لایەنی ستاتیکی فەرامۆش دەکات ئەم روانینە لای (**شارل**

بالی) رەنگی داوەتەوەو ئەم رێبازە بە (**شێوازگەرایی دەربڕین**) ناسراوە و ئەوەی دووەمیان گرنگی بە زمانی ئەدەبی دەدات و ئەو خاسیەتانەی لە نووسەردا دەردەکەون و بەم رێبازەش دەوترێت " شێوازگەرایی تاکخوازی " (الاسلوبیه الفردیه). نووسەرێکی دی، کە (**بیار جیرۆ**) یە لە پێناسەی شێوازگەراییدا دەڵێت: لێکۆڵینەوەی گۆرانکارییەکان زمانە بەرامبەر بە پێوانەکانی دەستوور...) لێرەدا دەستوور مەبەست کۆمەڵە یاسایەکە یان کۆمەڵە دەورست بوونێکە کە سیستم و ئاستەکانی زمان دیاری دەکەن شێوازەگەرایی جۆری ئازادییەکانی نێو ئەم سیستمانە دیاری دەکات دەستوور ئەم زانستییە کە نووسەر ناتوانێ دروستی بکات، بەڵکو ئەرکی شێوازگەراییە ئەم کارە بکات شێوازگەراییە ئەم کارە بکات شێوازگەرایی بەپێی ئەم بۆچوونە ئیستیکای بزاڤی نووسەر دەگرێتەوە کە تاچەند دەتوانێ داهێنان و دیاردەکانی زمان بە شێوەیەکی تازە بەکاربێنی، هەربۆیەشە بە (شێواز) دەگوترێت، (بواری کارکردن — **مجال** التصرف) جاکۆبسن لە ناساندنی (**شێوازگەرایی**)دا وەهای بۆ دەچێ، کە لێکۆڵینەوەیەکی وتەو گوفتارە جیا لە ئاستەکانی دیکەی خیتاب لەلایەکەوە، لەلایەکی دیشەوە، لەگەڵ سەرجەم هونەرە مرۆڤاتییەکانی دیکەدا جیاوازە، کەوابێ شێوازگەرایی و مەیدانی لێکۆڵینەوەکانی بریتییە لە ئاستی هونەر خیتاب، کە لە نێوان هەموو گروپەکانی دیکەی خیتابدا جیایە و بەمە لەگەڵ هونەرەکانی دی جیادەبێتەوە، کە لە دەربڕیندا لەگەڵ ئەدەبدا یەك دەگرنەوە، بەلاّم لە هۆکار و شێوەی دەربڕیندا لە هەموویان جیایە، بەلاّم (**عبدالسلام المسدی**) دەڵێ: شێوازگەرایی گرنگی لێکۆڵینەوەی ئەو خاسیەتانەی زمان دەدات، کە وتە و قسەکردن بە تەنیا بەهۆکارێك نازانێ بۆ راگەیاندن بەڵکو دەیکات بە ئامرازێکی کاریگەریی هونەریی، لەو خاسیەتانەی زمان دەکۆڵێتەوە کە ئەرکی جوانی (ستاتیکی) بەخیتابی ئەدەبی دەبەخشن، هەروا لەو نهێنییەی کەوا دەکات خیتابی هونەری ئەرك و مەبەستی دوو لایەنە ببەخشێت، نەوەك بە تەنیا وتەی ئاسایی، کە گەیاندنی پەیامێکی دەلالییە، هاوکات لەگەڵ ئەوەشدا ئەو کاریگەرییەی وتە لەسەر بەرامبەردا دەینووێنێ و تاچەند وروژاندنی لەلا دروست دەبێت. بەپێی ئەو پێناسانەی لەسەرەوەدا ئاماژەمان پێکرد، زانستێکە لەو دیاردە ئەدەبیە دەکۆڵێتەوە کە بەهۆی رەگەز و خاسیەتە تایبەتییەکانی زمان دەکۆڵێتەوە، کە ئەرکێکی دوولایەنەی لە ئەستۆدایە، کە (گەیاندن و کاریگەرییە) بوارەکانی لێکۆڵینەوەی شێوازەگەرایی و رێکاکانی پیادەکردنی: شێوازەگەرایی هەوڵدەدات لە هەڵبژاردنەکانی نووسەر (اختیارات الکاتب) بکۆڵێتەوە، کە لە هەموو دەقێکی ئەدەبیدا دوو لایەن بەرجەستە دەکات، چێژو بەهای

جوانناسی. دەق دەوڵەمەند دەکات و گرنگی پێدەدات، بە پێچەوانەی ڕێبازە ڕەخنەییەکانی دی کە هۆکارێك بەکاردەهێنن بۆ گەیشتن بە ئامانجێکی دەرەکی پەیوەند بە بارودۆخێکی مێژوویی یان بەخششێکی دەروونی و کۆمەڵایەتی یان هەر هۆکارێکی دی کەوا دەکات، کە کارتێکردنەکە تەنیا لە ڕێگەی ئەوەوە بێت، بۆیە یەکێك لە لێکۆڵەرەکان دەڵێ ڕەخنەی شێوازگەرایی، ڕەخنەیەکە سیفەتێکی زانستی هەیە، چونکە لە دەق خۆی و لە ناوەوەی دەق دەکۆڵێتەوە، ئەوەش لە ڕێگەی جەختکردن لەسەر ڕەگەزە شێوازگەراییەکانی دەق خۆی، و پێوەندی نێوان ئەو ڕەگەزانە و ئەرکی شێواز و جوانناسییان. کەوابێ هەروەکو دەردەکەوێت بواری لێکۆڵینەوەی شێوازگەرایی تایبەتە بە دەق و پێکهاتە ناوەخۆییەکانی و پەیوەندی کردە دەرەکییەکانەوە نییە، کە لە دەرەوەدا کار لە دەق دەکەن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە تەنیا سەرنجی پێوەندی ڕەمز و هێماکانی زمان لەگەڵ یەکتر نادات، بەڵکو سەرباری ئەوە پێوەندی پتەوی نێوان (**بیرکردنەوە و دەبڕین**) دەدات، بە شێوەیەك کە پێوەندی نێوان بیرو دەربڕین تا چەند کاریگەریشیان بەسەر یەکترەوە هەیە، بەم هەنگاوەش تۆژینەوەی شێوازگەرایی لە ئاستی وەسفییەوە بۆ ئاستی بە ئەدەبی بوونی دەق و دەلالاتە شاراوەکانی شێواز دەگوازرێتەوە. شێوازگەرایی، لێکۆڵینەوەی لایەنە شێوازگەراییەکانی دەقی ئەدەبییە، بەهۆی هۆکارە جیاوازەکانی دەربڕینی و پێکهاتەکانیان، وەکو وشە وێنە و باری گرامەر و مۆسیقییەوە، کە لێکۆڵەر لە ڕێگەی ئەمانەوە دەتوانێ هۆکار دەروونی و کاریگەرییە ستاتیکییەکان دیاری بکات. لێکۆڵینەوەی شێوازگەرایی بۆ خۆ نزیککردنەوە و ڕاڤەی دەقی ئەدەبی پشت بەو چەمکانە دەبەستێت هەڵبژاردن ـ ڕۆنان ـ لادان.

هەڵبژاردن

هەڵبژاردن پەیوەندی بە چەمکی شێوازەوە هەیە و بەخاڵێکی گرنگ و بەرچاو دادەنرێت لە نێوانی (ستاتیکی) و سیفەتی شێوازگەرایی وەرناگرێت تەنیا ئەو کاتە نەبێت، کەکۆمەڵا دیاردەو ڕەفتاری دەربڕینی کاریگەری لەلایەن شاعیر یان ئەدبییەوە پێ دەبەخشرێت، کە بە بۆچوونی یان دیدی خۆی ئەوەی هەڵبژاردووە ئەلتەرناتیڤێکی دیکەی نییە وئەوەی هەڵیبژاردووە لوتکەی کاریگەرییە بۆ دەربڕینی هەڵوێستێکی دیاریکراو دیارە لێرە مەبەست لە هەڵبژاردن، هەڵبژاردنی شێوازگەراییە. کە بە (**هەڵبژاردنی ڕێزمانی**) ناسراوە، بەواتای هەموو ئەو شتانە دەچێتە خانەی دەنگ و وشەسازی و دەلالەی (**سیمانتیك**).

کەوایە هەڵبژاردنی وشە یان دەستەواژەیەك لەلایەك داهێنەرەکەیەوە بەراسترین و چاکترین زانراوە بۆ گەیاندنی مەبەست بۆیە هەڵبژاردراوە، ئەمەش وامان لێ دەکات کە بڵێین شێواز پرۆسەیەکی هۆشمەندانە و بە قەسدەوەیە و داهێنەر دەزانێ هەموو نیشانەو هێمایەکی زمان لە شوێنی خۆیدا بەکاربێنێ و شێوازی خۆڕسك و خۆرپە یان ئیلهام ڕەت دەکاتەوە کە پێشتر هەندێ ڕێبازی ئەدەبی و ڕەخنەیی ئاماژەیان بۆ دەکرد، (**هەڵبژاردن**) یش لەچەندین وێنەدا خۆدەنوێنێ لە ئاستی گوتەیەك یان فەرهەنگسازیدا پەسەند کردنی گوتەیەکی بەسەرگوتەکانیدا دیکەدا). هەیانە لەسەر ئاستی ڕۆنانی ڕێزمانی بە شێوەیەکی پەسەندکردنی شێوەیەکی ڕۆنان بەسەرئەوانی تردا بۆ گەیشتن بە بنەچەی واتا.

چەمکی ئەو (**هەڵبژاردن** = اختیار)ە لە تیۆری چۆمسکی لە بارەی (ڕۆنانی سەرەوە— ڕۆنانی ژێرەوە) لەو بارەوەیە و بەو شێوازە دەگوترێ کە هەڵبژاردن بۆ مەبەستی بەرهەمهێنان و بە کارهێنانی توانا شاراوەکانی زمان بەکاردێنێ هەر ئەو تیۆرەی چۆمسکی هەوڵ دەدات ئەو توانایانە دیاری بکات و مەوداکانی دەربخات بە هۆی (**ڕێزمانی گوێزانەوە**) لە ئاکامدا بۆمان دەردەکەوێت (سیمای شێوازگەرایی) وێنەیەکی هەڵبژاردەیە لە نێوان گوێزانەوەیەکی هەڵبژاردندا کە لەگەڵ دەلالەتەکەیدا دەگونجێ و لە هەموویان گونجاوترە بۆ زیاتر ڕوونکردنەوە دەکرێ بڵێین لە میانەی وێنەکانی هەڵبژاردندا دەربڕینە ڕەگەزدۆزییەکان یان مەجازییەکان هەموویان دەچنە ئەو خانەیەوە چونکە هەڵبژاردنەکە لەم جۆرە یان وێنەیەدا لەسەر ئاستی تاکە گوتەیەکدا دەچێتە دەرەوە و دەبێتە ڕۆنانێکی جیا، بەوەی دارشتنەوە و ڕۆنانێکی تازەی وشەیە بۆ وێنەیەکی ئەدەبی ئەرکی کارتکردنێکی گەیاندن و جوانناسی لە هەمانکاتدا بگرێتەوە.

لێکۆڵینەوەکانی بواری شێوازگەرایی نرخ و بەهایەکی زۆر بۆ (**ڕۆنانی شێوازگەرایی**) دادەنێن، تەنانەت بەلایەنێکی کاریگەری پرۆسەی نەفراندنی ئەدەبی دەزانن و بە هۆیەوە وێنەی دەربڕینی زمانەوانی لەمەودای بوونی بە زۆرەملێ بۆ بوونی ڕاستەقینە دەگوازورێتەوە ڕۆنان روخساری ئەدەبییە چونکە ئیستاتیکا لە دەقی ئەدەبیدا پەیوەندی بەتێکچڕژان و کارلێکراوی ڕەگەزە بنیادییەکانی دەقەکە خۆیەوە هەیە.

لە دەقی ئەدەبیدا ڕۆنان دەبێتە هۆی ڕێکخستنی وشە هەڵبژاردەکان بە هۆی هەردوو کرداری ئامادە و نائامادەیی یان بە واتایەکی دی لە دەقی ئەدەبیدا وشەکان لەسەرهەردوو ئاستی ئامادەیی و نائامادەیی دادەڕێژرێن و لەسەریەکی هێڵ لە سیاقدا دادەڕێژرێن بۆ ئەوەی کاریگەرییەکی دەلالی و دەنگی و ڕۆنانی بنوێنێ.

بەپێی ئەم بۆچوونەمان بۆ ئەفڕاندن یان داهێنانی ئەدەبی لە هەمان بازنەی بۆچوونەکانی جاکبسۆن ناچێنە دەرەوە کە دەڵێ ڕووداوی شێوازگەرایی ڕۆنانی دوو پرۆسەی یەك بەدوای یەکە کە بریتین لە هەڵبژاردنی ماددەی تەعبیریی لە زماندا پاشان ڕۆنانی ئەو ماددەی زمانەوانییە کە لەگەڵ دەستوورەکانی ڕێزماندا بگونجێ و ئەوەی لە بەکارهێناندا ڕێگەپێدراوە.

بەم شێوەیە شێواز لای جاکبسۆن گونجان ئەو دوو پرۆسەیە یان ڕێکەوتنی خشتەی هەڵبژاردنە لەگەڵ خشتەی دانان وانەی شێوازگەرایی لە دەقی ئەدەبیدا بەتەنیا وەسفکردنی بنیادی ڕۆنانەکە نییە، بەڵکو گرنگیدانە بەمەودا دەلالییەکان و ئەو لقانە لێی دەبێتەوە لە بەکارهێناندا، وەکو پێشخستن و دواخستن هێنان و لابردن ناساندن و نەناسیاوی واتا هەموو ئەو وردەکارییە زمانەوانییانە خەسڵەتی شێوازگەرایین، لێرەوە دەڵێین: ڕۆنانی زمانەوانی دەقێکی ئەدەبی وا دەکات ئەو دەقە قەوارەو خاسیەتی تایبەتی خۆی هەبێت هەر بۆیەشە میشال ریڤاتیر جەخت لەسەر دەق خۆی دەکاتەوە و لە هەموو بارێکی خودی و کۆمەڵایەتی دایدەبڕێ، خیتابی ئەدەبی ڕۆنانێکی ستاتیکییەکەکانی زمانە دەردەکەوێت ئینجا ئەرکی ئەدەبی خۆی بەرجەستە دەبێت، کە ئەمە خۆی لە خۆیدا نهێنییەکە لە نهێنییەکانی خەسڵەتەکانی ڕۆنانی بینادگەری و ئەرکەکەی. لە کورتەی ئەم قسانەدا بۆمان دەردەکەوێت کە ڕۆنان لە دەقی ئەدەبیدا ئاماژەکانی زمان بە شێوەیەکی تایبەتی بەکادەهێنێ و ئەو بەکارهێنانەیش بە هۆشیاری بە قەسدەوەیە بۆ بەرهەم هێنانی دەلالەتی ئەدەبی.

لادان:

لادان بە ئاماژەیەکی بە ئەدەبی بوونی دەق و شیعرییەتی دەق دادەنرێ چونکە لادان و دەرچوون لە دەستووورە ئاساییەکانی زمان لە هەر یەکێك لە ئاستەکانی دەنگی ڕۆنانی شێوازی ڕەوانبێژی خۆی لە خۆیدا ڕووداوێکیشێوازگەرایییە.

لادان پێوەندی خۆی لەگەڵ دەق لە ڕێگەی پەیام دەردەبڕێ هەربۆیەشە پێناسەی شێواز بە لادان لە دەستوور باوەکان دەکرێت یان جیاوازی نموونەیەك لە نموونەیەکی ترە لە دووانەی سیستمی ڕۆنانی زمانی دەقی ئەدەبی لەگەڵ سیستمەکانی تر.

رایەك هەیە پێیوایە پێوانەی لادان لە زماندا پشت بە توانست یان توانای زمان دەبەستێت کە حاڵەتێکی نموونەییە لە زماندا ئەم نموونەییە بەرای چۆمسکی و لایەنگرانی لەلای کەسانی سەربەیەك زمان دەتوانن سێ ئاست لە ڕۆنانی زماندا لەیەکترجیابکەنەوە ڕۆنانی تەواو و مانا دەبەخشێ جۆرێکی دیکەیان ناتەواوە و هیچ نابەخشێ ئەوەی سێیەمیان سەر بەهیچیان نییە

لەلایەکەوە زۆر تەواو دروست نییە لەبەرئەوەی بنیادی ڕۆنانەکەی جیاوازە یان لایداوە ڕستەی نارێزمانی یان ڕستەی هاوشێوە بەپێی بۆوچوونی ئەوان بەکارهێنانیان لە زماندا لە سێ ئاستدا پیادە دەبێ! ئاستی ڕێزمانی نارێزمانی و ئاستی ڕەتکراو مەبەستیان لە ئاستی نارێزمانی دیاردەی شێوازگەرایییە بەو پێیەی لادانە لە نموونە میسالی توانستی زمانە چونکە پێوەرێکە بۆ پێوانەی ئەوەی کەتا چەند ڕستە لەیەك نزیك یان هاوشێوە و نارێزمانییەکان لایانداوە.

هەندێ بیروڕای تر پێیان وایە لادان دیاردەیەکە پێوەندی بەناوەوەی دەقەوە هەیە و شتێکی دەرەکی نییە ئەو بۆچوونەشە وای لە میشال ریڤاتیر کردووە کە لەدەست نیشانکردنی لادان بڵێیت لادان دیاردەیەکی شێوازگەرایییە لەسەرکەسی بەرامبەر و پێوەرێکە لە معیارەکانی شێوازگەرایی، دیاردە شێوازگەرایییەکان بە بۆچوونی ریڤاتیر لە ڕێگەی بنیادە تایبەتییەکانی زمانەوە دیاری ناکرێت، کە دەبنە هۆی لادان (الانحراف) بەڵکو بە وردبوونەوە و ڕوانین لەوەی ئەو بنیادە تا چەند لای کەسی بەرامبەر وروژان دروست دەکات و وەریدەگرێ * .

---

* ئەم لێکۆلینەوەیە لەوە درێژتر بوو، بەڵام لە وەرگێڕاندا کورتم کردەوە، بە شێوەیەك چەمك و ناوەڕۆکی خۆی بگەیەنی، ڕەنگە وەرگێڕانی بابەتی ڕەخنەی بنیادگەری و شێوازگەرایی ڕەق بێت، بەڵام سروشتی ئەم لێکۆڵینەوانە، کە زیاتر پشت بە گەمەی زمان دەبەستێ قورس بێت سەرچاوە: حسین بوحسون: الاسلوبیة والنص الادبی مجلة الموقف الادبی اتحاد الکتاب العرب دمشق ع ٣٧٩، ٢٠٠٢.

چیرۆکی هونەریی کوردی

(سەرهەڵدانی تا گۆڤاری گەلاوێژ)

پێشەکی

ئەم باسە تایبەتە بۆ مێژوو و سەرهەڵدان و چەکەرەکردنی فۆرمی هونەری چیرۆك، وەکو یەکێك لە هونەرەکانی پەخشانی کوردی بە شێوەیەك کە جیا لە هەقایەتی کوردەواری و وەکو ژانرێکی لێی کۆڵراوەتەوە. هەر لە زووەوە بیرۆکەی نووسینی ئەم باسە لە مێشکمدا دەخولایەوە، ئەوەبوو لە کاتی خوێندنی باڵاێشدا چیرۆك بووە لایەنێکی هەوڵەکانم بە پێویستم زانی زیاتر تیایدا قووڵ ببمەوە، لە ئەنجامدا ئەم باسە هاتە کایەوە.

ڕێبازی باسەکە ڕێبازێکی مێژوویی ئەدەبیی وەسفییە کە زیاتر بەناخی مێژوودا ڕۆدەچێت بۆ دەستنیشانکردنی فۆرمی هونەری چیرۆك وەکو ژانرێکی سەربەخۆو بە شێوەیەکی وەسفیش لە چیرۆکەکانی قۆناغی یەکەم ورد دەبێتەوە.

سنووری باسەکە بە شێوەیەکی گشتی لە چوارچێوەی کوردستانی باشووردایە مەگەر پێویستیی باسەکە ئاماژەی ئەو سنوورەی بەزاندبێت، کە ئەویش بۆ خزمەتی مەبەست و ئەنجامی باسەکە بووە. لێکۆڵینەوەکە چەند سەرەباسێکی بەخۆوە گرتووەو بە دەوری ئەو تەوەرانەدا دەسوڕێتەوە وەکو فۆرمی هونەریی چیرۆك و پێوەندی بە بەرە و پێشەوەچوونی هەقایەت و چەند بیروڕایەکی جیاواز دەخاتەڕوو، پاشان ئەو هونەرە لە ڕووی مێژووییەوە لای میللەتانی دراوسێی کورد (تورك و فارس و عەرەب) کەی هاتۆتە کایەو گەشەی کردووەو خاڵی هاوبەش و ڕەنگدانەوەی ناوەڕۆکی چیرۆکەکانی ئەوان لە چیرۆکی کوردیدا ئەنجا کێشەی یەکەم چیرۆکی بڵاوکراوە دەخاتە ڕوو بەخێرایی و بە شێوەیەکی وەسفی هەندێ خاڵی درشت دەربارەی چیرۆکەکانی قۆناغی یەکەم دەخاتە بەرباس و لێکۆڵینەوە لە کۆتاییدا ئەنجامە گشتییەکان بەچەند خاڵێك دەستنیشان دەکات و سەرچاوەکانی بە شێوەیەکی زانستی ڕێزکردووە.

هیوادارم مەبەستی پێکابێ و کەمترین هەڵەی تێکەوتبێ و ئەگەر لە سەهوودا خاڵێشدا بەهەڵەچووبم سەرنجی پسپۆڕان ڕاستییەکان گەشتر پیشان بدات.

- فۆرمی هونەریی چیرۆك لە ئەدەبی کوردیدا:

هەموو فۆرمێکی تازەی ئەدەبی کە سەرهەڵدەدات لە ئەنجامی پێویستییەکی ژیاندا دێتەکایەوە کە ڕەنگە فۆرمەکانی پێش خۆی بەتەواوی نەیانتوانی بێ ئەو بیرە بەرجەستە بکەن فۆرمی هونەریی لە ڕەخنەگرو لێکۆڵەرەوان لە ڕووی شێوازە هونەرییەکەیەوە بە هونەرێکی ئەورووپی لەقەڵەم دەدەن. **د. مارف خەزنەدار** دەڵێ: "چیرۆك هونەرێکی ئەورووپاییە، پێوستیی ژیان وای کردووە وەکو روخسارێکی هونەری لە ناو هەموو نەتەوەکانی جیهاندا بڵاوببێتەوە لە پاش جەنگی جیهانی یەکەم کەوتە ناو ئێمەشەوە"[٢٦] (**عومەر مەعروف بەرزنجی**)یش سەبارەت بە فۆرمی هونەری چیرۆك دەڵێ: "دوای جەنگی جیهانیی و هەرەس هێنانی دەستگای عوسمانییەکان نووسەرانی کورد ئاشنایەتییەکی سادەیان دەستگیربوو لەگەڵ نووسینی چیرۆکدا، ئەوەی زیاتریش زەمینەییێکی ڕەخساری ئامادەکردو تارادەییێکی سنوور کورتیش پەلی پێهاوێشت جگە لە چاپەمەنی هەستی بە سۆزی ڕۆشنبیرانی ئەو سەردەمە بوو کە زۆربەیان لە دەرەوەی وڵاتەوە گەڕابوونەوە بەدڵیش دەیانویست کە خوێندەواران بناسێنن بەم هونەرە بەرزەی ڕۆژئاوا....." [٢٧]

(**حوسێن عارف**) یش دەڵێ: "چیرۆکی هونەری وەك بابەتێکی ئەدەبی تازەی بێگانە هاتە ناو ئەدەبی کوردییەوە"[٢٨] دەستەی دووەمی ئەو لێکۆڵەرەوانە حەکایەتی دەوڵەمەندی فۆلکلۆری و پەندی پێشینان و لاوك و حەیرانی کوردی دەکەنە بنەمایەك بەڵا، ئەمە ڕاستە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، دەکرێ بە بنەمایەکی بەهێز لە قەڵەم بدرێ، بەڵام هەمووشیان لەوەدا یەك دەگرنەوە، کەبەرەو پێشەوەچوونی حەکایەتی فۆلکلۆری کوردی و تەکنیکی تازەی ئەو هونەرە ئەورووپیە لە ڕێگەی ئەدەبی میللەتانی دراوسێوە دوای هەرەس هێنانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا بەناو میللەتانی کورد و عەرەب و فارس و تورکدا بڵاوبۆوە.

26- د. مارف خەزنەدار، هەندێ لە شیرازەکانی دەفتەری ڕەخنەم، گۆڤاری دەفتەری کوردەواری، بەرگی سێیەم، ل. ٥٢.

27- عومەر مەعرووف بەرزنجی، لێکۆڵینەوە بیبلۆگرافیای چیرۆکی کوردی ١٩٢٥- ١٩٦٩، ل ١٢.

28- حسین عارف، چیرۆکی هونەری کوردی ١٩٢٥- ١٩٦٠، بەغدا، ١٩٧٧، ل١١.

د. عیزەدین مستەفا رەسول دەڵێ: "ئێستا چیرۆکنووسەکان دوو بنەما لەبەرچاو دەگرن ئەوانیش کەلەپووری جیهانی و حەکایەتی کوردی، هەندێکیان بە وردی و بەدەست رەنگینی ئەم دوو بنەمایەکی تێکەڵ کردووە لە چیرۆکنووسیندا هەندێکیشیان پشتیان بەیەك بنەما بەستووە، بۆیە چیرۆکەکانیان بێ بایەخن"[29] هەروەها بەردەوام دەبێ و دەڵێ: "کتێبی مەولودنامەی شێخ حوسەینی قازی ١٧٩١- ١٨٧٠ یەکێکە لە چاکترین مەولوونامەکان لە ڕووی شێوەی هونەری و دەرخستنی جوانکاری زمانی کوردی لە ناوەڕۆك و شێوازە چیرۆك ئامێزەکەیەوە "[30]

"**مستەفا ساڵح کەریم**" یش پێیوایە:" بنەمای چیرۆکی کوردی ئەو حیکایەتە میللییانە بووە کە دەماودەم بۆمان ماوەتەوە..."[31] ئینجا چیرۆکی عەرەبی بە بەراورد دێنێتەوەو دەڵێ: ئەو حیکایەتە میللییانە بەردی بناغەی چیرۆکی عەرەبیین — پێش کارتێکردنە ئەوروپاییەکە..."[32] لە ئەنجامدا دەتوانین جەخت لەسەر حەقیقەتێکی حاشا هەڵنەگر بکەینەوە، ئەویش ئەوەیە کە فۆرمی هونەریی چیرۆکی کوردی دەرئەنجامی لاساییکردنەوە فۆرمی هونەریی چیرۆکی ئەوروپییە بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ واتا ڕاستەوخۆ لە ئەوروپاییە بە ئێمە نەگەیشتووە چونکە ڕادەی هۆشیاری و پلەی خوێندەواری لە کۆمەڵی ئێمەدا دواکەوتووبووە تا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیش ژمارەی خوێندەوار لە کوردستانی باشووردا کەمبووەو ژمارەی ڕۆژنامە و گۆڤار و بنیادی ڕۆشنبیری لاوازو دەگمەن بووە، دیارە کزی و لاوازی ڕۆژنامەنووسیی چاپەمەنی، کە زەمینەیەکی بەرفراوانە بۆ بڵاوکردنەوەو بەرەو پێشەوەچوونی ئەم هونەرە ژیاری و سەردەمە بۆتە هۆی ئەوەی، کە کوردیش وەکو میللەتانی دراوسێ درەنگ سوود لە فۆرمی هونەری ئەورووپی چیرۆك وەربگرێت لە زمانی ڕۆژانەو بابەتی یا (ثیمة)ی هەقایەتی فۆلکلۆری و قەدەری پاڵەوان و ڕێکەوت ڕزگاری بێت. ئەگەرچی نکۆڵی لەوەش ناکرێت، کە چیرۆکنووسی کوردیش پەروەردەی

29- د. عزالدين مصطفى رسول، الواقعية في الادب الكردي، ص ٢٠٦. هەروەها: د. عزالدين مستەفا رسول، اراء في القصة الكردية، عشرون قصة كردية، منشورات مجلة كاروان (١)، بغداد، ١٩٨٥، ص ١٦٢.

30- د. عزالدين مصطفى رسول. الواقعية في الادب الكردي، ص ٢٠٦. دکتۆر شوکریە ڕەسول ئەدەبی کوردی و هونەرەکانی ئەدەب، هەولێر، ١٩٨٩، ل١٨٥- ١٨٩. پەرێز صابر محەمەد، بینای هونەری چیرۆکی کوردی لەسەرەتاوە تا کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی، (نامەی ماجستێر) ١٩٩٢ ل ٢٠- ٢٤.

31- مستەفا ساڵح کەریم، سەرەتای لە دایکبوونی چیرۆکی هونەریی کوردی، گ، کاروان، ژ٣٧، ل١٤.

32- سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤.

کۆمەڵایەتی کۆمەڵەکەیەتی و کەلەپوور و فۆلکلۆری نەتەوەکەی لە ڕەگو ڕیشەی قووڵی لە بیرکردنەوەو عەقڵی ویدا جێگیرکردووەو پەندی پڕوپووچ و ئەفسانەی ئەزەلی مرۆڤی یەکەمدا بە هۆی گرنگیدان بە هەستی نەتەوەیی و لاسایی ئەدیب و چیرۆکنووسانی ناسیونالیستی دراوسێ چیرۆك و ئەدەبیشی کردۆتە هۆیەك بۆ زیندووکردنەوەو شانازی کردن بە ڕابردوو و مێژووی نەتەوەیی خۆی و چیرۆکە کێژوویی و ڕەخنەیی کۆمەڵایەتی و بەها ڕەوشتییەکان و زمانی ڕۆژنامەنووسیی لە سیما دیارەکانی ئەو قۆناغەن.

سەرهەڵدانی چیرۆکی تورکی و فارسی و عەرەبی بە کورتی:

شتێکی سەیر و ڕێکەوت نییە، لێکۆڵەرەوە عەرەب و فارس و تورکەکانیش ئەوە دووپات دەکەنەوە کە هونەری چیرۆك لە ئەدەبی ئەوانیشدا لە دوو کۆڵەکەی سامانی نەتەوایەتی و تەکنیکی هونەریی ئەوروپییەوە دروست بووە ڕەخنەگرێکی وەکو "**د. محمد غنيمي هلال**" دەڵێ "**سەرهەڵدانی چیرۆك تازەیە، و لە ئەدەبیاتی ئەوروپاییەو وەرمانگرتووە**"[33] بەنسبەت چیرۆکی هونەریی عەرەبیش لە عێراقدا لە سەرەتای ئەم سەدەیەدا لە شێوەی خەودا چەند چیرۆکێك بەکاریگەری ئەدەبی تورکییەوە بڵاوکرایەوە و تەرجەمەکرا[34] پاشان لەسەر دەستی (**محمود احمد السيد**) و (**عبدالملك نوري**) و (**فؤاد التكرلي**) زیاتر گەشەی سەندو قالبێکی هونەری بەخۆوە گرت[35] هەوڵە سەرەتاییەکانی چیرۆکی عەرەبیش بە چیرۆکی خەون ئامێز دەستی پێکردووە چیرۆکنووسانی ناوەڕاستی بیستەکان لە خاڵێکدا کۆدەبوونەوە ئەویش ڕەخنەیەکی سیاسی کۆمەڵایەتیان ڕووبەڕووی کۆمەڵی ئەو سەردەمە دەکردەوە ئەوندەی خەریکی گەیاندنی بیرومەبەست یان ناوەڕۆك بوون خەریکی تەکنیکی هونەریی چیرۆکنووسین نەبوون وەکو هونەرێکی ئەدەبیی تازە. سەرەتاکانی چیرۆکی عەرەبی بە چیرۆکی درێژ یان ڕۆمان دەستی پێکردووە بەتایبەتی وەکو لاساییکردنەوەی ڕۆمان و چیرۆکە درێژو بەزنجیرەکانی تورکی، لەم ڕووەوە چیرۆك و ڕۆمانەکانی (**سليمان فيض الموصلي وعطاء امين و محمود احمد السيد**) لە ساڵی ١٩٢٠دا دیارو بەرچاون ئەم جۆرە چیرۆك و ڕۆمانانەش بە زمانێکی سادەو داڕشتینێکی ساکار نووسراون و زیاتر ئامۆژگاری و ڕێ نیشاندانی چاکەو فێرکردنن، بەڵام لەڕووی شێوەوە سەرەتای کورتە چیرۆك

33- الدكتور محمد غنيمي هلال، النقد الادبي الحديث، ، ص ٤٦٣.

34- بۆ زیاتر شارەزایی بڕوانە: د. عبدالاله احمد نشاة القصة وتطورها في العراق، بغداد، ١٩٦٩.

35- بڕوانە: علي جواد الطاهر، محمود احمد السيد رائد القصة الحديثة في العراق، بيروت، ١٩٦٩.

له عێراقدا بۆ چیرۆکی (شەهیدی نیشتمان و شەهیدی خۆشەویستی) چیرۆکنووس (**مراد میخائیل**) و کۆمەڵە چیرۆکی (نەهامەتییەکان)ی (**محمود احمد السید**) دەگەڕێتەوە لەگەڵ بوونی ئەو نموونانەشدا هێشتا لێکۆڵەر و ڕەخنەگرە عەرەبەکان نموونەی چیرۆکی هونەری ڕاستەقینەی عەرەبی لە عێراقدا بۆ هونەری ڕاستەقینەی عەرەبی لە عێراقدا بۆ ساڵانی ئەم سەدەیە دەگەڕێننەوە.[٣٦] سەبارەت بە چیرۆکی تورکیش هەروەکو ئەدەبیاتی میللەتانی دی "بەو ئەفسانانە دەستی پێکردووە، کە لەسەر بنەچەی دین و سوارچاکی بنیات نراون[37].

بەڵام هەروا بەو شێوازە ڕۆژهەڵاتییەی خۆی مایەوە" هەتا وەکو چەمکی چیرۆکی نوێ بەشێوە ئەوروپییەکەی دەرکەوت و لەبەرەبەیانێکدا کەوتە نێو مێژووی عوسمانییەوە لە ئەدەبی تورکیدا بە (سەردەمی ڕێکخسنەکان) ناسراوە [٣٨] ئەمەش لە ڕێگەی وەرگێڕانەوە بە زنجیرە لە ڕۆژنامەی (**الحوادث**) بڵاوکرایەوە بێگومان دیارە وەرگێڕان لەو بارودۆخەدا دەورێکی گرنگی دی لە ناساندنی زمان و شێواز و تەکنیکی چیرۆکی هونەری نوێی ئەوروپی بە ئەدەبیاتی ڕۆژهەڵات لە ڕێگەی ئەدەبی عوسمانییەوەو لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەدەبیاتی فەڕەنسی و چیرۆکنووسانی فەڕەنسی کاریگەری ڕاستەوخۆیان هەبوو بۆیە سەیرنییە وەرگێڕانی بەرهەمەکانی **ڤیکتۆر هیگۆ و بلزاك** و چەندین چیرۆکنووس و ڕۆماننووسی دی لەو سەردەمەدا لەسەر رووپەڕی ڕۆژنامەکانی تورکی ئەو سەردەمەدا بڵاودەکرانەوە هەروەها نابێ لێرەدا ئەوەیشمان لەبیربچێت، کە لە نێوان ساڵانی (١٨٦٠- ١٨٨٠) دا پێشکەوتنی چاپەمەنی و بڵاوبوونەوەی ڕۆژنامەوانییش دەوری لە دروستبوونی جەماوەرێکی زۆری خوێنەری لە دروستبوونی جەماوەرێکی زۆری خوێنەری چیرۆکی وەرگێڕدراوادا بینی[39]. پاشان چیرۆکی تورکی لەسەردەستی (**ئەحمەد مەدحەت نەفەندی ١٨٤٤ -١٩١٣**ز) دەستی پێکرد، کە ناوەڕۆکی چیرۆکەکانی لە فۆلکلۆری نەتەوەییەوە وەرگرتبوو. ئەم چیرۆکنووسە بەرهەمەکانی ڕەنگدانەوەی کەلەپوورو فۆلکلۆری تورکییە لە ڕووی ناوەڕۆکەوە لە ڕووی تەکنیکی چیرۆکیشەوە خاوەنی خەیاڵ و فانتازیایەکی بەرفراوانەو زۆرجار درێژدادڕی زۆری پێوە دیارەو چیرۆکنووس بەسەپاندنی بیروڕا فەلسەفی کۆمەڵایەتییەکانی خۆیەوە، لەفەزای

36- بۆ ئەم زانیارییانە بڕوانە: د. عبدالله احمد نشاة القصة و وتطورها فی العراق.

37- اكمل الدين احسان نشا القصة و وتطورها فی الادب الترکی، مجلة القصة، العدد العشرون، ص.٩٠

38- سەرچاوەی پێشوو، ل٩٠.

39- مختارات من القصص القصيرة، ترجمة و دراسة اكمل الدين احسان، تقديم الدكتور ثروت عكاشة.

چیرۆکەکەی دەچێتە دەرەوە پاش ئەم قۆناغە کۆمەڵەی (**سەروەتی فنون**) و لەسەرووی هەموویانەوە **ئەکرەم مەحموود ڕەجانی زادە** (١٨٤٧- ١٩١٤) و **تۆفیق فیکرەت** و (**خالد ضیاء**) و **مەحمەد ڕەئوف و حوسێن جاهد و ئەحمەد حیکمەت و (صفوت ضیاء)** و چەندانی دی بە شێوەیەکی هونەریی نوێ دەیانڕوانییە ئەم هونەرەو لەهەقایەت جیایان کردەوە.

چیرۆك لە ئەدەبی فارسیشیدا بەهەمان شێوەی ئەو میللەتانە لە دوای جەنگی جیهانی یەکەم توانی لەسەردەستی (**جەمالزادەو سادق هیدایەت و سادق چوبك و جەلالی ئال ئەحمەد و محەمەدی حیجازی..**) شێوەیەکی هونەری بەرز بەکارتێکەری ئەدەبی تورکی و ئەویش لە ڕۆژئاواوە وەربگرێت، کە پێشتر وەکو مۆرکی سەرەکی ئەفسانەو هەقایەتی خورافاتی میللی لە مێژووی ئەدەبیاتی فارسیدا خۆی دەنواند چەندین شاکاری وەکو شیرین و خوسرەو شانامەی فیردەوسی لە ناو ئەدەبی فارسیداو پاشان بەرهەمەکانی **حاجی زین العابدینی مەراغەیی و سیاحەتنامەی ئیبراهیم بەگ** و شاکاری نووسەرانی دی بەرەگ و ریشەی قووڵی ریالیزمی خۆیان و بەزمانێکی تۆکمەو پتەویان بوونە بەردی بناغە بۆ سەرهەڵدانی فۆرمی هونەریی چیرۆك لە ئەدەبیاتی فارسیدا. لەساڵی **١٩٢٥** دا چیرۆکەکانی محەمەد عەلی جەمال زادە **"هەبوو نەبوو"** و **"حاجی ئاغا"**ی سادق هیدایەت بوونە بەردی بناغە بۆ چیرۆکی هونەریی فارسی[٤٠]. بە بڵاوبوونەوەی کۆمەڵە چیرۆکی **"یەکێ بوو... یەکێ نەبوو"** گۆڕانێکی بنچینەیی لە زمان و فۆرمی هونەری چیرۆکی فارسیدا هەستی پێدەکرێ بەتایبەتی کە لە هەندەران لە ڕۆژنامەی (**کاوە**) لە بەرلین ئاشنایی چیرۆکی ڕۆژئاوایی ببوو کەڵکی لە زمانی گفتوگۆی ڕۆژانەی خەڵك وەرگرتووەو پاڵەوانەکانی سادەو بێگرێ و گۆڵ دەدوێن ئەو داهێنانەی جەمالزادە کۆمەڵا نووسەری بە دوای خۆیدا کێش کرد (**سادقی هیدایەت**) یش وەکو پێشەنگی دەستەی یەکەمی چیرۆکی فارسی بەرهەمەکانی خۆی بۆ دژایەتی دەستەڵاتی سیاسی بەکاردەهێناو زمان و پاڵەوان و بابەتی چیرۆك و نۆڤلێتەکانی ڕەنگدانەوەی ئازارو ژان و مەینەتییەکانی چینی هەژاری میللەتەکەی بوو لە هەمانکاتدا بەشێك لە بەرهەمەکانیش بۆ زیندووکردنەوەو شانازی بە مێژووی نەتەوەیی خۆیەوە تەرخانکردووە و بە قوڵایی مێژوودا ڕۆدەچێت و دەیکاتە بەرهەمێکی هونەریی سەردەم.

40- دکتر محمد استعلامی بررسی ادبیات امروز، چ٣ ص ١١٣- ١١٨. هەروەها حسن نکوروح، نقش واقیعیتهای سیاسی در رمان فارسی، مجله نقد دفتر دوم تهران ابانماه ١٣٥٧، ص٢٥- ٣٧. هەروەها صادق هیدایەت پێشەنگی ریالیزمە لە ئەدەبی ئێرانی نوێدا، گ، رزگاری، ژ٦، س١، ١٩٦٩، ل ٢٣- ٢٥.

یەکەم چیرۆکی هونەریی بڵاوکراوەی کوردی:

سەبارەت بە دەستنیشانکردنی یەکەم چیرۆکی بڵاوکراوەی کوردییش بەپێی بیروڕای جیاوازی لێکۆڵەرەوەکان لەمەڕ بنیاتە بابەتییەکانی چیرۆکی هونەری کورد دەگۆڕێت.

د.عیزەدین مستەفا رەسول مەولوودنامەکەی **شێخ حوسەینی قازی** (١٧٩٠- ١٨٧٠ز) بە سەرەتایەکی ساکار دادەنێت [٤١] ئەم وردە چیرۆکانەی ناو مەولوودنامەکەی لە ڕووی ناوەڕۆکەوە هەموویان ئایینین "لەرووی شێوەی هونەرییەوە هەموو حیکایەتەکان بە دەربرینی (حیکایەت کراوە) دەست پێدەکەن و یەکسەر بێ پێچ و پەنا دەچنە ناو بابەتەکەو ڕووداوەکان دەخەنەڕوو و ئەنجامەکەش دەدەنە دەست "[٤٢] دەرکەوتنی رۆژنامەو گۆڤار و چاپەمەنی لە کوردیدا دەورێکی گرنگی گێڕاوە لە چەسپاندن و گەشەسەندنی زۆریی هونەری پەخشان کە چیرۆکیش یەکێکە لەو هونەرانە بۆیەکەمجار لە گۆڤاری **(رۆژی کورد)** دا چیرۆکێك لەلایەن **(فوئادی تەمۆ)**ەوە بەناوی **(شویش)** لە ساڵی **١٩١٣**دا بڵاوکراوەتەوە[٤٣] بۆ چیرۆکی کوردیش لە کوردستانی باشووردا دەتوانین ئەو گرەو کورتە چیرۆکانەی لە رۆژنامەی **"پێشکەوتن ١٩٢٠- ١٩٢٢"** دا بڵاوکراونەتەوە بەسەرەتایەك دانێین بۆ دەرکەوتنی چیرۆکی کوردی[٤٤] ساڵی **١٩٢٥** ئەو ساڵەیە کە زۆربەی لێکۆڵینەوەکان بە سەرەتای چیرۆکی هونەریی دادەنێن.

بەڵام کاك چیرۆك؟ **رەوف حەسەن** چیرۆکی **(بۆچی جلخوارم)** بەیەکەمین چیرۆکی کوردیی بڵاوکراوە لە کوردستانی باشوور دادەنێ [٤٥]، بەڵام زۆربەی ئەوانی تر بێ چەند و چۆنی چیرۆکی

41- بڕوانە د. عیزەدین مستەفا رەسول ناوەڕۆکی سیاسی و کۆمەلآیەتیی چیرۆکی کوردی، گ، کاروان، ژ ١٩، ل ٧.

42- پەرێز صابر محەمەد، بینای چیرۆکی کوردی، ل٢١.

43- فواد تمو، گ، رۆژی کورد، ژ١، ١٩١٣، ل ٢٥- ٢٧، ژ ٢، ١٩١٣، ل٢٤-٢٥.

44- بۆیەکەم جار لە رۆژنامەی "پێشکەوتن" دا گرەوێك بۆ نووسینی کوردی پەتی لەلایەن (مێجەرسۆن)ەوە بۆ نووسەرانی کورد سازکرا، لە ئەنجامدا شێخ نوری شێخ صالح بە نووسینی (جووت و گا شتێکی چاکە) پاداشتی یەکەمی وەرگرت و مستەفا صائب پاداشتی دووەم و جمیل صائب پاداشتی سێیەمی وەرگرت، بڕوانە، رۆژنامەی "پێشکەوتن" ژ ٣٠، س١، سلێمانی، ١٩٢٠، ل٢-٤.

45- رەوف حسن، سەرەتای چیرۆکی کوردی و جیاوازی نێوان یەکەم چیرۆکی و دووەمیان، گ؛ رۆشنبیری نوێ، ژ ٦٩، ل ١٥.

(لەخەوما)ی **جەمیل سائب** بەسەرەتای چیرۆکی هونەری کوردی دادەنێن، [٤٦]ئەگەرچی ئەوانەی لە رۆمانی کوردیش دەکۆڵنەوە لە کوردستانی باشوور لەگەڵ چیرۆکی **(مەسەلەی ویژدان)**ی **ئەحمەد موختار جاف** بەسەرەتایەکی کاری رۆماننووسی دادەنێن بۆیە بە هۆی تێکەڵاوی ژانرە ئەدەبییەکان لەلایەن لێکۆڵەرەوە کوردەکانەوە بواری لێکۆڵینەوەکانیان تێکەڵاو کردووە، کە لێکۆڵینەوە لە سەرەتاو سەرهەڵدانی چیرۆك هونەریی کوردی بۆتە کارێکی قورس"[٤٧] **د. فەرهاد پیربال** سەرەتایەکی دیکەی بۆ چیرۆکی کوردی دەستنیشانکردووەو دەڵێ: (چیرۆکی مەم و زین نووسراوی **مەلا مەحمودی بایەزیدی**، کە لە هاوینی **١٨٥٦** بە دیالیکتی کرمانجی چیرۆکی کوردییە لە مێژووی ئەدەبیاتی کوردیدا) [٤٨]نووسەر لەو رایەدا زۆر ورد نییە، چونکە هیچ جیاوازییەکی لە نێوان چیرۆکی هونەری و هەقایەتی فۆلکلۆری و میللیدا نەکردووە، ئەگەر بۆ ئەو سەرەتا هەقایەت ئامێز و ئەفسانەییە بگەڕێینەوە ئەوا مێژووی چیرۆکی نەوەکو هەر کوردی هی هەموو گەلاّن بەقەد مێژووی مرۆڤ خۆی کۆنە لەلایەکی دیکەوە ئەم چیرۆکە نووسەرەکەی خۆی ئاماژەی بۆ ئەوەی کردووە کە کورت کراوەی چیرۆکی **(مەم و زین)**ی **(خانی)**یە و لەسەر داخوازی **(ئەلیکسەندەر ژابا)** وە نووسیویەتییەوە.

نووسەری چیرۆکەکەیش لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە شارەزا نەبووەو تەنانەت مێژووی کورد دەگەڕینێتەوە سەر عارەب و ئەجندە جا دەبێ چەند شارەزای دونیای بەرفراوان و ئاڵۆزی چیرۆکی هونەری بوبێت.

دەربارەی ناوەڕۆك و تەکنیکی چیرۆکەکانی قۆناغی یەکەم:

چیرۆکی **(لەخەوما**[٤٩] بە شێوەی ریالیزمی رەخنەگرانە (الواقعیة الانتقادیة) ناوەڕۆکەکەی دەخاتەڕوو کابرای (خەوبینەر) شارەکەی بەجێ دەهێڵآ و روو لە شارێکی دی دەکات بۆ کاسبی

46- د. عزالدین مصطفی رسول، الواقعیة فی الادب الکردی، ص٢٠٦.الدکتور معروف خزندار، القصة الکردیة، مجلة الثقافة الجدیدة، العدد ٢، ایار ١٩٦٩، ص٩٤.

47- فاضل ئەحمەد، سەرەتای پەیدابوونی چیرۆکی کوردی، گ بەیان؛ ژ٢٩، بەغدا ١٩٧٥، ل١٥. حسین عارف، چیرۆکی هونەری کوردی ١٩٢٥-١٩٦٠ بەغدا ١٩٧٧، ل١٥.

48- د. فەرهاد پیربال، مەم و زینی مەلا مەحمود بایەزیدی یەکەم چیرۆك لە مێژووی ئەدەبی کوردییدا، گ، کاروانی ئەکادیمی، ژ١، ب١، ل٥٢.

49- جەمیل صائب، لەخەوما پێشەکی جەمال بابان، بەغدا، ١٩٧٥.

و کارکردن، بەڵام لە ڕێگا یان لە سنووری شارەکەی دی تووشی چەرمەسەری و گیروگرفتی خۆی دەبێ، هەروەها لایەنێکی دیکەشمان بۆ دەخاتە ڕوو ئەویش بڵاوبوونەوەی دزی و جەردەیی و بەرتیل وەرگرتنە، کە لە سایەی حوکمی شێخ مەحموودەوە بەناو کۆمەڵدا بڵاوبوونەتەوە. ناوەڕۆکی چیرۆکەکە مەسەلەیەکی سیاسییەو مەبەستی نووسەرەکەی تاوانبارکردنی حوکمی شێخ مەحموودی نەمرە، لەڕووی بنیات و تەکنیکی هونەریشەوە چیرۆکەکە (ئەگەرچی تەواویش نەکراوە) هەست بەیەك لەدوای یەکی ڕووداوەکان و زمانی هونەری چیرۆکنووسین و گێڕانەوەی ئاسایی دەکرێت، دوو پاڵەوانی سەرەکی لە چیرۆکەکەدا بەدی دەکرێت، کابرای خەوبین و دەستەڵاتدار، کە خۆی لە کەسایەتی نووسەر خۆی و شێخ مەحموودا دەبینێتەوە نووسەر چەندین دیمەنی عاجباتی دێنێتەوە (بۆ خەلەتاندن و چەواشە کردنی خەڵك هەڵی بەستووە، ئەوەش هەر بۆ ئەوەی ئەوە بسەلمێنێ، کە دەستەڵاداریێتی شێخ مەحموود نارەوابووەو دەبوایە بڕووخێ)[٥٠] تەکنیکی چیرۆکەکە لە چەند ڕوانگەیەکەوە تیشکی دەخەینە سەر، دیالۆگ، وەکو تەکنیکێکی کۆنی چیرۆك بەدی دەکری، ئەگەرچی نیشانەی تایبەتی وەکو (-) ی بۆ دانەنراوە، بەڵام خوێنەر دەزانێ وەکو (لە خانچییەکەم پرسی وتم ئەم شیوەن و گریانە چییە؟ وتی ئەوە هیچێکی وانییە. ل ٣٥). مەنەلۆگ، بەهەمان شێوەی دیالۆگ بەدی دەکرێ وەکو: (**منیش لە دڵی خۆما وتم ئیشی ئێرە وادیارە هەمووی عبارەتە لە خەڵك روتاندنەوەو شتی باش و بەقیمەتی ئەم و ئەو زەوت کردن و بەبەرتیل هەتیو و مەتیوەو لەسەر ئیشی زل و گەورە دانان... ل ٤٧)** وەسفی سروشت، سیمایەکی دیکەی چیرۆکەکەیە لە پێناو زیاتر قووڵ بوونەوە بەرووداو و کاریگەری لەسەر دەروونی پاڵەواندا، وەکو: (**دنیا لە پاش نیوەڕۆ بەهەور و هەڵلاً، کزە بایەکی زۆر ساردی ئەهات، جار جار برووسکەو چەخماخەی ئەدا پاش عەسر تنۆکە تنۆکە دایکردە باران. (ل٣١)** یان لە وەسفی خانەکەدا بۆ یەکەمجار گەیشتنێ بە وشەو ڕستەی کورت کە یەکێ لەو سیما دیارەکانی زمانی پەخشان ئامێزی چیرۆکنووسەکەیە دەڵێیت: "بەهەرحاڵێك گەیشتنە خانەکەو دەرگاکایان لێ کردینەوە و چووینەژوورەوە سەرما قوڕ، دڵۆپە، بێ ئاگری (ل ٣٥). دابەشبوونی پاڵەوانەکانی لەسەر تۆپۆگرافیای نەخشەی ڕووداوەکانی چیرۆکەکە یەکسانە تەنها کابرای خەوبینەر (گێڕەرەوە) ی لێدەردەچێ دەنا ئەوانی دی بێ ناون و کەم دەردەکەون یان هەر بۆ

50- د. جمشيد الحيدري، تاريخ تطور النثر الفنى الكردى العراق (موجز رسالة دكتوراة) مجلة دراسات كردية، العدد ١، س١، باريس، ١٩٨٤، ص٨٦.

جارێ دەردەکەون، کە ئەوەش لە زەین و بیری خوێنەردا بۆ ماوەیەکی زۆر نامێننەوە شوێن، جێگیرە و زیاتر ژووری بەندکردنی کابرای خەوبینەرەو بە شێوەیەکی عەفەوی جێگەکان دەگۆڕێن و مامەڵەیەکی سادەو پێداویستی ڕووداو و کەسەکان فرەزی ناکات و وەکو ڕەهەندێکی جوانی نیشان نەدراوە.

زەمەن لە چیرۆکەکەدا، دەکرێ لە سێ زەمەنی جیاوازەوە بڕوانین زەمەنی دەق ئەو زەمەنەی کە چیرۆکنووس چیرۆکەکەی تێدا نووسیووە، زەمەنی خەونەکە کە زەمەنێکی دیاریکراو و کورتە کە ڕەنگە لە چەند سەعاتێك تێنەپەڕێ هەروا زەمەنی فیزیکی یان زەمەنی واقیع یان مێژوو کە پێی ڕووداوە مێژووییەکان دەبێ ماوەی حوکمی شێخ مەحموود بگرێتەوە ١٩١٨- ١٩٢٤ بەهەردوو جارەکەوە.

دەتوانین بیری سەرەکی لەم خاڵانەدا دیاری بکەین:

١- **ڕەخنە لە حکوومەتی شێخ مەحمود و دارو دەستەکەی.**
٢- **ریاکاری مەلاو پیاوانی ئایینی.**
٣- **سادەیی و بێ ئاگایی خەڵك و جیاوازی بیروبۆچوونی بێ بنەمای سیاسیان.**

ناونیشانی چیرۆکەکە (**لە خەوما**) ناونیشانێکی سادەو یەکسەر زەینی خوێنەر بۆ جیهانی خەون و فانتازیاو دوور لە واقیع و حەقیقەت دەبات، کە دەکرا ناونیشانێکی قووڵتری بۆ هەڵبژاردبا ئەگەرچی خوێنەر لە ناوەڕاستی چیرۆکەکەدا تووشی جۆرێك لەسەر سووڕمان دەکات و لەگەڵ ناونیشانەکەی دژیەك دەکەوێتەوە کاتێ دەڵێت: (ئەمە چی بوو من دیم من لە کوێم ئەمە خەونە یان نا؟ بۆیە هەردوو چاوی خۆم گلۆفت وتم بەڵکو ئەگەر خەوە خەبەرم بێتەوە کەچی روانیم هەموو شتێك هەر لە جێگەی خۆیەتی و ئەم جانەوەرانە هەر لە بەرچاومن، ل٧٥) لایەنێکی دیکەش لە بنیادی چیرۆکەکە (غەفلەت)ە کەئەو حاڵەتەیە چیرۆکنووس بەهەڵە دوولایەنی دژیەك یان باسی شتێك دەکات کە لەگەڵ بابەتی پێشوو ڕاست شتێك ناکەوێتەوەو جۆرێکە لە بێ ئاگایی و نەست داو تانو بۆی چیرۆکەکە لاواز دەکات. لە ئاخر و ئۆخری پاییزیدا باری سروشت بەم شێوەیە نابێت هەروەکو پاڵەوان (کابرای خەوبینەر) دەڵێت: (شەویش کردبووی بەسایقە کزەبایەکی ساردی دەهات عەرزەکە بەستبووی، تەقەتەقی سەهۆڵەکە سەرمایەکی وایە تف هەڵدەی دەیبەستێ!. ل٧٣).

دوا بەدوای (لەخەوما) چیرۆکی (مەسەلەی ویژدان)ی[51] ئەحمەد موختار جاف دێت ئەم چیرۆکە بە داخەوە درەنگ بڵاوکرایەوەو بۆ سەردەمی خۆی کاریگەرییەکی نەبوو ئەحمەد موختار جاف، کە وەکو شاعیرێکی نەتەوەییش ناسراوە بەرهەمەکانی رووبەڕووبوونەوەیەکی توندی کۆمەڵەو هاندانیانە بۆ عیلم و عیرفان و خوێندەواری و رەخنەی لە کاری ناهەمواری ئاغاو دەربەگا و رژێمی سەردەمەکەی گرتووە. چیرۆکی (مەسەلەی ویژدان، یان چۆن بووم بە خانەدان) نموونەی چیرۆکێکی سەرکەوتووە پاڵەوانی چیرۆکەکە (زۆراب) بە وردی لەلایەن نووسەرەوە رادەی خوێندەواری و باری دەروونی و باری کۆمەڵایەتی و ئابووری دەستنیشانکراوە بێ باوك و دایك گەوورە بووە، کە لەو هەموو دزی و بەرتیل وەرگرتنەی لە کۆمەڵەکەیدا بینیووە، ئەگەرچی ئەو لە سەرەتادا خۆی لێ بەدوورگرتووەو ویستویەتی لە رێگەی شەرعییەوە نانی بژێوی خۆی پەیدا بکات، بەڵام بۆی دەرکەوت ئەگەر ئەویش وەکو ئەوان دەست دزی زوو بەزوویی ژیانی دەگۆرێت، ئەمانەشی لە کاتێکدا بۆ دەرکەوت کەبەتاوانی خەت ناخۆشی ئاخنرایە زیندانەوە، پاشان بە عەریزە نووسێکی چاك ناوبانگی دەرکرد بەبەرتیل و پاشان گەورە بوو و بوو بە شەرۆك قەزا، لێرەدا لەگەڵ رای (**د. عبدالله الدباغ**) یەك دەگرمەوە، کە پێیوایە زمان زانین و رادەی خوێندەواری و شارەزای ئەحمەد موختار جاف لە زمان و ئەدەبیاتی بێگانە یارمەتی دەری بوون ئەم جۆرە چیرۆکەش لە ئەدەبی ئەورووپی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەمدا زۆر باوەو بە(روایات الشطار) و (روایات التکوین)ناسراوە.[52]

51- ئەحمەد موختار جاف، مەسەلەی ویژدان، پێشەکی و لێکۆڵینەوە دکتۆر احسان فوئاد، بەغد، ١٩٧٠.

52- عبدالله الدباغ، نظرة جدیدة علی روایة "مسالة الضمیر" جریدة العراق، العدد ٢٤٧٥، ٢٥- ٦- ١٩٨٧.

شێوە و تەکنیکی هونەری چیرۆکە، کە زمانێکی پاراو و وردبینی نووسەری تیا دەردەکەوێت لەبەیەکەوە گرێدانی زنجیرەی رووداوەکان و دانانی ناو بۆ پاڵەوانەکان و دیالۆگی نێوان پاڵەوانەکان و دانانی نیشانەی (-) بۆ سەرەتای دەستپێکردنی دیالۆگی پاڵەوان و رەگەزی هاندان و سەرەتا و گرێ بە شێوەیەکی سادە رێزکردنی رووداوەکان بەپێی روودانیان لە واقیعدا ئەمەش زۆر باوەو بنەچەکەی بۆ هەقایەتی فۆلکلۆری دەگەڕێتەوە "[٥٣] هەنگاوێك بێینە پێشەوە چیرۆکەکانی **پیرەمێرد** (١٨٦٧- ١٩٥٠ز) دێت ئەو چیرۆکانەی پیرەمێرد زۆربیان رووداوەی مێژووین یان لە فۆلکلۆری کوردییەوە وەریگرتوون. ئەو کارەی پیرەمێرد رەنگە کارتێکەری ئەدەبی تورکی بێت کە ئەو سەردەمە لە ئەستەمبوڵ بووە ئەو تەرزە چیرۆکە فۆلکلۆرییانە و داڕشتنەوەیان بە شێوەیەکی هونەریی بەرز باو بووە[٥٤] ئەمە هاندەرێك بوو سەرباری ئەوەی هەر لەو سەردەمەشدا وەکو رۆژنامەوانێك ویستوویەتی بەشداری لە بەرەو پێشەوەبردنی هونەری چیرۆکیش بکات کە تا ئەو کاتە لە ناو ئەدەبی کوردیدا هێگجار دەگمەن بوو، لە پاڵ ئەوەشدا هەر لەو ساڵانەدا لە سەرەتای سییەکانی ئەم سەدەیەدا **"قوتابخانەی دیمەشقی"**[٥٥] لە ئەدەبی کوردیدا لە رێگەی دەرکردنی گۆڤاری "هاوار" لەلایەن بنەماڵەی بەدرخانییەکانەوە بەپەرۆشەوە گرنگی یان بە بلاوکردنەوەو بەرەو پێشەوەبردنی چیرۆکی کوردی دەداو پاشان "ئەم چیرۆکە لەلاوکراوانەی گۆڤاری هاوار لە قۆناغی یەکەمیدا **"١٩٣٢- ١٩٣٥"** کاریگەرێتییەکی بەزەبریان هەبووە بەسەرنووسەرە کوردە گەنجەکانی ئەو سەردەمەی کوردستانی عێراق لەوانە **شاکر فەتاح، حوسێن حوزنی، ئیبراهیم ئەحمەد، عەلائەدین سەجادی،** واتە بەسەربووژانەوەو پەرەسەندنی چیرۆکی هونەریی کوردیی لە کوردستانی عێراقدا لە ماوەی ساڵانی **١٩٣٩-١٩٤٩**"[٥٦] بێجگە لە ئەدەبیاتی تورکی ئەدەبیاتی

53- شجاع مسلم دغیم العانی، البناء الفنی فی الروایة العربیة في العراق، (رسالة ماجستیر) جامعة بغداد، ١٩٨٧، ص١٠٦.

54- چیرۆك و رۆمانەکانی (احمد مدحت افندی ١٨٤٤- ١٩١٣ ز) رۆمانەکانی نامیق کەمال (١٨٤٠- ١٨٨٨ ز) رەجانی زادە ئەکرەم بەگ (١٨٤٧ — ١٩١٤ ز) لەو تەرزە چیرۆك و رۆمانەن، بڕوانە:
اکمل الدین احسان: نشاة القصة فی الادب الترکی، مجلة القصة، العدد العشرون، س٢، ص٩٣- ٩٩.

55- ئەم ناوە لەلایەن لێکۆڵەرەوەی فەرەنسی (رۆژلسکۆ) ەوە بەکارهاتووە، بڕوانە، فەرهاد پیربال، چیرۆکەکانی گۆڤاری هاوار، گ، مامۆستای کورد، ژ (١١- ١٢) ل ٧٤.

56- سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩.

فارسیش کاریگەری لەسەر بەهرەی پەخشان و چیرۆکنووسی (**پیرەمێرد**) دا هەبوو بەتایبەتی داڕشتنەوەی چیرۆکە میللی و فۆلکلۆری و مێژووییەکان، کە وەکو قۆناغی یەکەمی چیرۆکی فارسیش باوی بووە، لەم بارەیەوە (**پیرەمێرد**) خۆی ئەو راستییەمان بۆ روون دەکاتەوە: (**غەزەتەی کوهستان**[57]**، کە لە تەهرانی پایتەختی ئێران دەردەچێ تا ئێستا نەمدیبوو ئەم چەندانە، کە چاوم پێکەوت یا بڵێم چاوم پێ روون بووەوە، چونکە من مەفتوونی زبانی فارسیم و کاتێ لە ئەستەمبوڵ بووم گەلێ خزمەتی غەزەتەی (شمس)م دەکرد، کە سەید حسەینی ئێرانی خاوەندی بوو ئەو سەردەمە، کە رۆژنامەی (شفق سرخ- و مجلەی فرهنگ) لە تاران دەردەچوو هەمیشە من لە ئەستەمولەوە مەقالەو شیعرم بۆ دەناردن بە ئیمزای سلێمانی توفیق یاخود س. ت)**[٥٨]. لە چیرۆکە دیاردەکانی پیرەمێرد چیرۆکی (**دوانزە سوارەی مەریوان**) ە، کە پیرەمێرد بە شێوەیەکی ورد و زمانێکی پاراو دایڕشتۆتەوە ناوەڕۆکی چیرۆکەکە بریتییە لە بەرەنگاری دوانزە سواری کورد بەرامبەر لەشکرێکی گەورەی عەجەم کە بەنیازی ئەوەبوون بەسەرمیرنیشینی باباندا بدەن و لە ناوی ببەن، کە لەو سەردەمەدا (ئەحمەد پاشا) حوکمڕانی کردووە.

لە ئەنجامی بڕیارێکی سەیری کوێخای بەکراوا و خورماڵ بۆ راوە بەراز بەگشتی دەچنە راوە بەراز و هاوکاری خەڵکی ناوچەکە دەکەن سەرەتا ئەحمەد پاشا دوو دڵ دەبێ لە بەرەنگاربوونەوە، بەڵام دوایی بەپێی دابونەریتی کوردەواری و میللی ئەمە بەخەوش دەزانێ و دەنێرێ بەدوای سوارچاکی ئازاو دلێرداو ئاکامەکەیشی بەسەرکەوتنی دوانزە سوارەکە لە مەریواندا کۆتایی دێ و داستانێکی پڕ لە سەرووی بۆ نەتەوەکەیان تۆمار دەکەن.

سیمای ئەم جۆرە چیرۆکە میللییانە لە چەند خالێکدا خۆ دەنوێنێ. کە دەکرێ بە رووخساری ئەم چیرۆکەو چیرۆکی لەم بابەتە لە قەلەم بدرێ.

(رێکەوت) یەکێکە لەو سیمایانە، کە بەرێکەوت ئەو رۆژەی خەڵکەکە بۆ راوەبەرازو چوو بوون، ئەو رۆژە ئۆردەی ئێران هێرشی هێنابوو.

57: بۆ زانیاری زۆرتر لە بارەی ئەم رۆژنامە هەفتەییە بڕوانە:د.هیمدادی حوسێن، رۆژنامەنووسیی سەردەمی کۆماری دێمۆکراتی کوردستان ١٩٤٢-١٩٤٧، ل

58: پیرەمێرد، سەدایێکی ئاشنا، رۆژنامەی ژین، ژ ٨٥٥ س٢٠ پێنج شەمە ١٦ کانونی دووەمی ١٩٤٧.

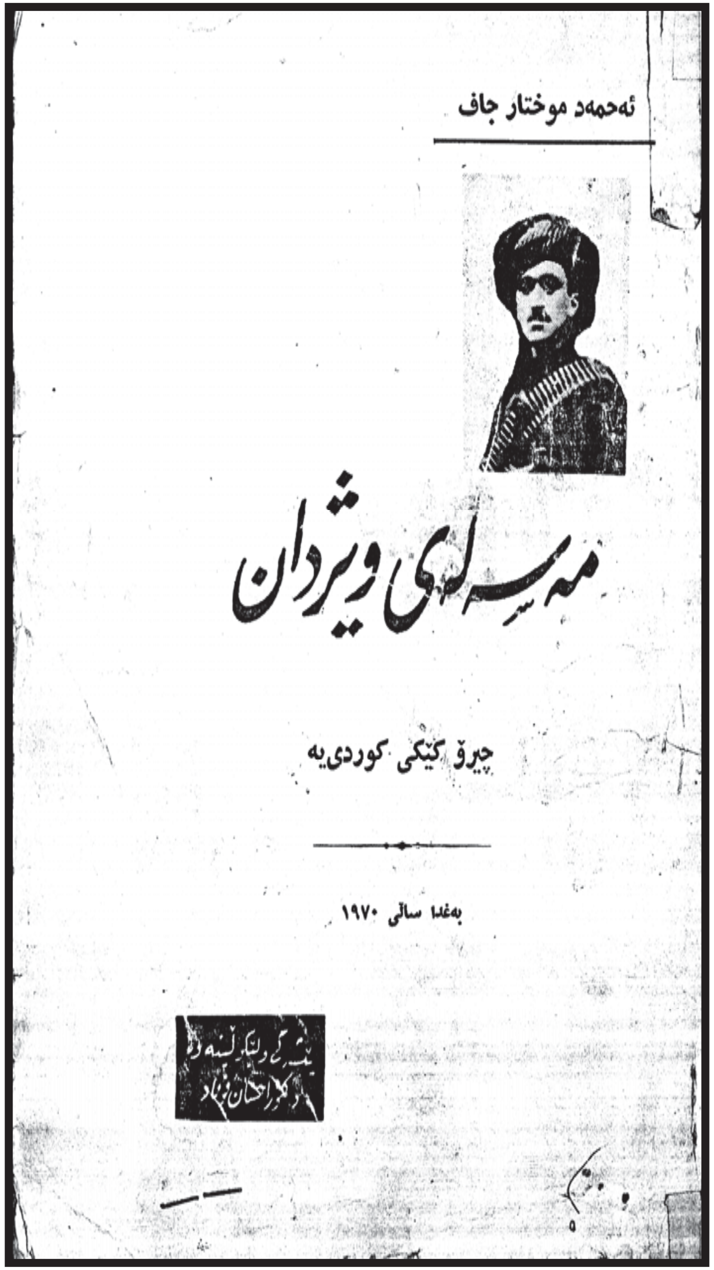

(پاڵەوان) لەم جۆرە چیرۆکانەدا بە هێڵێکی درامی هەڵکشاودا تێناپەڕێ، بەڵکو پاڵەوان هەر لە سەرەتاوە تا کۆتایی سیفەتێکی ڕەهای هەیە، یان خێرەومەند چاکەیان شەڕخوازەو ناگۆڕێت و هەمیشە کۆتایی و سەرکەوتنیش بۆ پاڵەوانی چاکەخوازە، بە شێوەیەك بەخت و شانس لە بەرژەوەندی پاڵەوانەکەیە، جا گرنگ نییە لە بنیادی ڕووداو دەرچوون تا ئەوپەڕی زێدەڕۆیی و گرێنەدان بە زنجیرەی کات و گۆڕانی شوێنەکان بۆ گەیاندنی مەبەست.

وەکو غەفلەت بەسەر پیرەمێرددا تێپەڕیووە، کە ژمارەی پاڵەوانەکان لە چیرۆکەکەدا چواردەن. کەچی ناونیشانی چیرۆکەکە ئەوە دەردەخات کە ژمارەیان دوازدە کەس بوونە، یان ڕەنگە چیرۆکنووس وەکو ئیزافەیەکی خۆی بۆ سەر چیرۆکە میللییەکەی ئەو کارەی ئەنجام دابێت.

تەکنیکی چیرۆکەکانیش بە گشتی لەو قۆناغەدا تا وەکو بڵاوبوونەوەی کورتە چیرۆکەکانی گۆڤاری گەلاوێژ ڕاپۆرت نووسی و فەرامۆشکردنی ڕووخسار بووە لە پێناو گەیاندنی ماوەرۆکێکی ڕوون و ئاشکرا ئەویش خۆی لە چەند باسێکی کۆمەڵایەتی وەکو مەسەلەی قۆمار و دزی و سەرخۆشی و سیفەتی ئازایی کوردو میوانپەروەری و هەندێ لایەنی ئایینی بۆ چارەکردنی گرێی کۆمەڵایەتی و سەربەستی ژندا دەنوێنێ ناونیشانی چیرۆکەکان هەر خۆیان ئەو ڕاستییە دەردەخەن و ناوەڕۆکی چیرۆکەکان بەدەستەوە دەدەن[٥٩].

59- کردەوەی دەروێش هـ، یادگاری لاوان، بەغدا، ١٩٣٣، دوای سەرخۆشیی زۆر شێتییە، محەمەد عەلی کوردی، دیاری لاوان، بەغدا، ١٩٣٤، ل(١٠- ١٩). فاطم چونکە زالم بوو ئاخریی مالی کاوڵ بوو، ڕەشۆ، گ، ڕووناکی، ژ٣، س١، هەولێر ٢٨- ١١- ١٩٣٥. هەرچی دەکەی دوامینی ڕەچاوکە، گ، ڕووناکی، ژ ٢٥- ٤- ١٩٣٦.

ئەنجام

لە کۆتایی ئەم باسەدا ئەنجامە گشتییەکان بەچەند خالێك دەست نیشان دەکەم:

١- لە دایکبوونی چیرۆکی هونەری کوردی وەکو فۆڕمێکی تازەی ئەدەبی پێویستی هێناویەتییە کایەوە، دوای ئەوەی لە تواناو بڕستی شیعردا نەماوە کێشە ئالۆزەکانی ژیانی مرۆڤی سەردەم بەتەواوی دەربڕێت.

٢- چیرۆکی هونەری کوردی هەروەکو میللەتانی دراوسێ لە دایکبووی سامانی دەولەمەندی کەلەپوور و فۆلکلۆری نەتەوەییە لە رووی ناوەڕۆکەوە و بە فۆرمی هونەریی ئەوروپی خۆی نواندووە.

٣- لە ڕووی زەمەن و مێژووەوە، چیرۆکی کوردی لەگەڵ میللەتانی دراوسێدا هاوکات بووە، کە ئەمەش هۆشیاری فەرهەنگی و رۆشنبیری و ئاستی بەرزی ئەدەبی کوردی نیشان دەدات.

٤- یەکەم چیرۆکی هونەرییە تەکنیکی هاوکاتی عەرەبی و تورکی دەتوانین جەمیل سائب بەتایبەتی بە لەبەرگرتنی شێوازی (خەوبینین) و رەخنە لە دەستەلاٚتی سیاسی رۆژگار بکەینە سەردەستەی چیرۆکنووسان لە کوردستانی باشووردا.

٥- ناوەڕۆکی چیرۆکەکانی قۆناغی یەکەم بە شێوەی ریالیزمی رەخنەگرانە کێشە کۆمەلاٚیەتییەکان دەخاتەڕوو و لە ڕووی ناوەڕۆکەوە زۆربەی چیرۆکەکان لە کەلەپوورو مێژووەوە وەرگێڕاون بەتایبەتی چیرۆکەکانی پیرەمێرد لەژێر کاریگەری ئەدیب و چیرۆکنووسەکانی تورکی کە لە کاتی ژیان بەسەربردنی لە ئەستەمبۆڵدا سوودی لێ بینیون.

٦- لە ڕووی تەکنیکیشەوە زنجیرەی رووداوەکان و دانانی ناو بۆ پاڵەوانەکان و دیالۆگ و رەگەزی هاندان و سەرەتاو لوتکەو کۆتایی (**موپاسان**) ی هەستی پێ دەکرێت ئەگەر چی بە شێوەیەکی سادەش بێت.

سەرچاوەکان:

١- کتێب

أ- بە زمانی کوردی:

- بەرزنجی، عومەر مەعروف: لێکۆڵینەوەو بیبلۆگرافیای چیرۆکی کوردی ١٩٦٩-١٩٧٥، بەغد ١٩٧٨.
- جەمیل صائب: لەخەوما: پێشەکی جەمال بابان، بەغد، ١٩٧٥.
- جاف: ئەحمەد موختار، مەسەلەی ویژدان، پێشەکی لێکۆڵینەوە دکتۆر فوئاد، بەغدا ١٩٧٠،
- حسین عارف: چیرۆکی هونەری کوردی ١٩٢٥- ١٩٦٠ بەغدا، ١٩٧٧.
- صەباحی غالب: ئافرەت لە چیرۆکی کوردیدا ١٩٢٥- ١٩٧٠ بەغدا، ١٩٧٩.
- د.هیمدادی حوسێن، رۆژنامەنووسیی سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان ١٩٤٢-١٩٤٧، سلێمانی، ٢٠٠٢.

ب- بە زمانی عەرەبی:

- الطاهر، د. علی جواد، محمود احمد السید رائد القصة الحدیثة فی العراق، بیروت ١٩٦٩.
- د. عبداللة احمد: نشاة القصة وتطورها فی العراق، بغداد ١٩٦٩.
- د. عزالدین مصطفی رسول: الواقعیة فی الادب الکردی — صیدا بیروت، ١٩٦٦.
- گرمیانی عادل، احمد مختار الجاف ومسالة الضمیر، بغداد، ١٩٨٩.
- هلال، د. محمد غنیمی: النقد الادبی الحدیث، دار نهضة مصر للطبع والنشر، القاهرة، ١٩٧٧.

ج — بە زمانی فارسی:

- استعلامی، د. محمد: بررسی ادبیات امروز، چاپ سوم، تهران ١٣٥١.
- جمالزاده، محمد علی: یکی بود.... یکی نبود تهران ١٣٢٣.

- صادق هدایت: حاجی آقا چاپ ششم، تهران، ١٣٤٣.

٢- رۆژنامەو گۆڤار:

أ- بە زمانی کوردی

- خەزنەدار، د. مارف: هەندێ لە شیرازەکانی دەفتەری رەخنەم، گ دەفتەری کوردەواری، ب٣، بەغدا، مایسی ١٩٧٠.
- حەیدەری، جەمشید چەند سەرنجێکی رەخنەیی دەربارەی چیرۆکی لەخەومای جەمیل صائب، پاشکۆی عێراق، ژ ١٠ ی کانونی یەکەم ١٩٧٧.
- الدباغ، د. عبداللە: تیروانێکی نوێ بۆ مەسەلەی ویژدان، گ؛ رۆشنبیری نوێ، ژ ١١٢، ١٩٨٦.
- رووف حسن: سەرەتای چیرۆکی کوردی و جیاوازی نێوان یەکەم چیرۆك و دووەمیان: گ رۆشنبیری نوێ ژ٦٩، ١٩٧٨.
- رەشۆ، فاطم، چونکە زالم بوو ئاخریی مالی کاوڵ بوو، گ، رووناکی ژ٣، س١، هەولێر، ٢٨-١١- ١٩٣٥. رۆژنامەی پێشکەوتن، ژ٣، س١، سلێمانی ١٨/ ١١/١٩٢٠.
- د. فەرهاد پیربال: چیرۆکەکانی گۆڤاری هاوار، گ، مامۆستای کورد، ژ ١١- ١٢ سوید ١٩٩١.
- د. فەرهاد پیربال: مەم و زینی مەلا مەحمودی بایەزیدی یەکەم چیرۆك لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا، گ، کاروانی ئەکادیمی، ژ١، ب١ هەولێر، ١٩٩٧.
- فاضل ئەحمەد: سەرەتای پەیدابوونی چیرۆکی کوردی، گ، بەیان، ژ ٢٩، ١٩٧٥.
- فوئاد تەمو: شویش: گ، رۆژی کورد، ژ (١- ٢)، ١٩١٣.
- کوردی، محەمەد عەلی: دوای سەرخۆشی زۆر شێتییە: گ، دیاری لاوان - بەغد، ١٩٣٤.
- مستەفا صالح کریم: سەرەتای لە دایك بوونی چیرۆکی هونەری کوردی گ. کاروان، ژ٣٧ تشرینی یەکەم، س٤، ١٩٨٤.
- ه/ کردەوەی دەروێش، گ، یادگاری لاوان/ بەغدا، ١٩٣٣
- ؟ : هەرچی دەکەی دوامینی رەچاوکە، گ، رۆناکی، ژ١ ٢٥/٤/١٩٣٦.
- ؟ : صادق هیدایەت، پێشەنگی ریالیزمە لە ئەدەبی ئێرانی نوێدا، گ. رزگاری، ژ ٦، س١، ١٩٦٩.

ب – بە زمانی عەرەبی:

- اكمل الدين احسان: نشاة القصة فى الادب التركى، **مجلة القصة**، ع ٢٠، س٢، مصر **١٩٦٥**.
- خزندار، د. معروف: القصة الكردية **مجلة الثقافة الجديدة**، ع ٢، **١٩٦٩**.
- الحيدرى. د. جمشيد: تاريخ النشر الفنى الكردى فى العراق (موجز رسالة دكتوراه)، **مجلة** دراسات كردية، ع ١، س١، باريس، **١٩٨٤**.
- الدباغ: د. عبدالله: نظرة جديدة على رواية مسالة الضمير، جريدة العراق، ع **٣٤٧٥، ٢٥/ ١٩٨٧/٦**.

ج- بە زمانی فارسی:

نكوروح، حسن: نقش واقيعتيهاى سياسى در زمان فارسى / **مجله نقد، دفتر دوم، تهران ١٣٥٧**.

ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی

لە چیرۆکی هونەریی کوردیدا

ناوەڕۆکی کۆمەلاّیەتی لە چیرۆکی کوردی نێوان سالاّنی (١٩٢٥ – ١٩٧٠)دا، کارێکی وا سووك و ئاسان نییە، بەلاّم من لێرەدا وەنەبێ هەموو ئەو چیرۆکانەی لەو ماوەیەدا دەرچووبێ بێنم و یەکە یەکەشیان بکەمەوە و بلّێم:

لە رووی تەکنیکەوە بەم شێوەیەن و پالّەوانەکانیان ئاوان، نەخێر، بەلّکو بە شێوەیەکی گشتی کرۆکی باسەکانیان بە دەوری چیدا سوڕاوەتەوەو چۆن کێشەی چینایەتی و زۆرانبازی نێوان دەرەبەگ و جووتیاری کوردیان وێنەکێشاوەو چۆن ڕەخنەیان لە واقیعە کۆمەلاّیەتییەکە گرتووە، چۆن وەك مرۆڤێك بۆ ژنیان ڕوانیوەو کێشەکانی ژیانیان بۆ باس کردووین، ئەمانەو گەلێ پرسیاری دی لە لێکۆلّینەوەکەدا، خراونەتە بەرباس. بێگومان بۆ دەرخستنی ئەو خالاّنەی یان ئەو لایەنانەی لە سەرەوەدا ناوم بردن، دەبێ پێشەکی سەرەتایەکی خێرای دروستبوونی چیرۆکی کوردی باس بکەین و چۆن و لە چ سەردەمێکدا وەك شێوەیەکی هونەری خۆی نواندو ئەو هۆیانەی یارمەتی هاتنەکایەوەیان دا، چی بوون؟

بۆ ئاسانکردن و باشتر چوونە ناوەوەی بابەتەکە، ماوەکە دابەش دەکەمە سەر چەند قۆناغێك و لە هەر یەکەیاندا ناوەڕۆکە کۆمەلاّیەتیەکە، لەگەلّ کورتەیەکی باری سیاسی لەو کاتەدا دەخەمە ڕوو، چونکە هەر بارە سیاسی و ئابوورییەکە بە شێوەیەکی زەق لە چیرۆکەکاندا ڕەنگی داوەتەوە.

ئەمە لە لایەك، لە لایەکی تریشەوە بۆ ئەوەی بزانین بەرهەمەکە سەر بە چ سەردەمێکە و بە پێی ئەو سەردەمە مامەلّەی لەگەلّدا بکەین، چونکە (**ئارنست فیشەر**)دەلّێ: هەموو هونەرێك لە دایکبووی سەردەمی خۆیەتی).

سەرهەلّدانی چیرۆکی هونەریی کوردی

هەر لەگەلّ کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیدا، ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەرەو رووخان دەچوو، وردە وردە ئینگلیزەکان پەلبزافتیان بۆ ناوچەی ڕۆژهەلاّتی ناوەڕاست دەکرد. هەر لەگەلّ هاتنی ئینگلیز بۆ ئەو ناوچەیە گۆڕانکارییەکی تەواو بەسەر باری ئەدەبی و سیاسی ئەو ناوچانەدا هات.

هەر لە سەرەتاوە ئینگلیزەکان هەولّیان دەدا بەهەر شێوەیەك بێت ڕۆشنبیر و کەسایەتییەکانی ئەو سەردەمە لە خۆیان کۆبکاتەوە، هەروەها لە لایەنی ئەدەبییشەوە زیاتر هانی نووسەران و قەلّەم بە دەستانی ئەو کاتەیان دەدا، هەرچەندە من لەو باوەڕەدام قەت ئینگلیز مەبەستی پێشکەوتنی ئاستی ڕۆشنبیرانی کوردو وریابوونەوەی میللەتی کورد نەبووە، بەلّکو شارەزای باری سایکۆلۆژییەت و عادات و خووڕەوشتی کورد بێ و ئینجا بە گوێرەی بەرژەوەندی خۆیان بازرگانیان پێوە بکەن و بەکاریان بهێنن.

هەر لەو ماوەیەدا ئینگلیز هەولّی دەرکردنی چەند ڕۆژنامەو گۆڤارێکی کوردیاندا، بۆ بلاّوکردنەوەو سەپاندنی فیکری خۆیان و بانگەشە بۆ خۆیان و تەرخانکردنی چەند لاپەڕەیەکی کەمیش بۆ پەخشان و کورتە نووسینی نووسەرانی ئەو سەردەمە. هەر لەو ماوەیەدا چەند نووسەر و ڕۆشنبیرێکی کورد، کە پێشتر بە هۆی بارودۆخی سیاسی و جەنگەوە پەڕاگەندەی ولاّتانی ڕۆژئاوا بوو بوون، گەڕانەوەو ڕۆشنبیرییەکی زۆرو خووڕەوشتی ئەستەمبولّیان لەگەلّ خۆیاندا هێنایەوە. لێرەدا دەتوانین دووخالّی گرنگ دەستنیشان بکەین، کە بوون بە هۆی دروستبوونی یان ڕێگە خۆشکەر بۆ هانە ناوەوەی فۆرمی چیرۆکی هونەری بۆ نێو ئەدەبیتی کوردی، ئەوانیش ئەمانەن:

١- دەرکەوتنی رۆژنامەو گۆڤارو چاپەمەنی و بلاّوکردنەوەی پەخشان و کورتە نووسراوی تر تیایاندا، وەکو رۆژنامەو گۆڤارەکانی رۆژی کورد (١٩١٣) و تێگەیشتنی راستی (١٩١٨) پێشکەوتن (١٩٢٠-١٩٢٢) و رۆژنامەی ژیان (١٩٢٥)...هتد. بێجگە لە رۆژنامەو گۆڤاری تورکی و عەرەبی سەرەتای سەدەی بیستەم لە عێراقدا.

٢- گەڕانەوەی هەندێك لە ڕۆشنبیرانی کورد لە دەرەوەی ولاّت، لە سالاّنی جەنگی یەکەمی جیهانی و حەزکردنیان بە نووسینی ئەو فۆرمە هونەرییە ئەورووپییە (چیرۆك)و، کە تا ئەو کاتە نەنووسرابوو، بە جۆرێك لە ژینگەی کوردەوارییەوە هەلّقولاّبێ و پالّەوانەکان لە ژیانی

رۆژانەی کۆمەڵی کوردەواری بن، هەروەها هەندێ لە رۆشنبیرو ڕووناکبیرەکانی کوردستان، کە دەیانتوانی لە زمانی ئینگلیزی و فەرەنسی کەڵك وەربگرن.

بۆ یەکەمجار لە ڕۆژنامەی (ژیان)دا لە ڕۆژی **١٩٢٥/٧/١** یەکەم چیرۆکی کوردی بلاّوکرایەوە، بەناوی (لە خەوما)، هەرچەندە نووسەرەکەی ناوی خۆی نەنوسیوە، بەلاّم لەو کاتەدا **جەمیل صائیب**، کە خۆی سەرنوسەری ڕۆژنامەکە بووە هەر خۆی نووسیویەتی.

یەکەم چیرۆکی هونەری کوردی لە ساڵی (١٩٢٥)دا دەرچووە، ئەمە ئەوە ناگەیەنێ، کە ئێمە بەر لەو مێژووە چیرۆکمان نەبوویێت، بەڵکو زۆر چیرۆکی فۆلکلۆریمان هەبووە، کە دەماو دەم خەڵکی لە گوێ ئاگردان و دیوەخانان گێڕاویانەتەوە، بەلاّم یەکەم چیرۆك، کە لە قاڵبێکی هونەریدا بێت و مەرجەکانی تەکنیکی چیرۆکی کوردی تێدا بەدی بکرێت، چیرۆکی (**لە خەوما**)یە، هەروەها بەر لەو مێژووەش نووسراوێکی ترمان هەیە، کە ئەویش هی (**فوئادی تەمۆ**) یە [60] بەناوی (**شویش**).

هەندێ کەس لەو باوەڕەدایە ئەمە یەکەم چیرۆکی کوردییە، بەلاّم ئەوەی ئەم نووسراوە بخوێنێتەوە هەر زوو تێدەگات، کە ئەمە چیرۆك نییە و حیکایەتە یان یاداشتنامەیەکە بە شێوەیەکی زۆر سادەو ساکارانە ڕووداوێکی ئاسایی ژیانی ڕۆژانەمان بۆ دەگێڕێتەوە و دوورە لە هەموو جەوهەرێکی هونەری، کە سەرکەوتوویی بە چیرۆك دەدەن، وەك **د. مارف خەزنەدار** دەڵێ: (**چیرۆکی سەرکەوتوو ئەوەیە، کە بزووتنەوەی قارامانەکان ڕێکوپێك بن و سووچێك لە ژیان و سایکۆلۆژیەتی مرۆڤ دەربخا، پارێزگاری ئەو جەوهەرانە بکات، کە مەرجن بۆ کارێکی هونەری**)[61].

60: فوئادی تەمۆ، شڤانی کورد، گۆڤاری ڕۆژی کورد، ژمارە ١ — ٢، ساڵی ١٩١٣.

61: د. مارف خەزنەدار، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژمارە (٥)، ڕۆژی ٦ -٢ — ١٩٧٠.

قۆناغی یەکەم
(١٩٢٥ — ١٩٣٩)

ساڵی (**١٩٢٥ — ١٩٣٩**) کە بەو ماوەیە دەڵێین (قۆناغی سەرهەڵدانی چیرۆکی کوردی و چەکەرەکردنی)، لەو ماوەیەدا سەرجەم حەڤدە[62]، چیرۆکی کوردی لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی ئەو سەردەمەدا بلاّوکراونەتەوە.

من نامەوێ لێرەدا یەکە یەکە شییان بکەمەوە. چونکە هەر یەکێ بیەوێت، دەتوانێت لە بیبلۆگرافیادا سەیری، بەلاّم وەکو لە پێشەکییەکەدا وتم تەنیا ناوەڕۆکە کۆمەلاّتیەکەی وەردەگرم تا بزانین چۆن ڕەخنەیان لە واقیعەکە گرتووە کە ئەمەش مۆرکێکی چیرۆکی کوردییە کە هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانییەوە، ڕێبازی ڕیالیزمی ڕەخنەگرانەی وەرگرتووە، واتە ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە کورد چیرۆکی کلاسیکی و ڕۆمانتیکی نییە.

ناوەڕۆکی زۆربەی هەرە زۆری چیرۆکەکانی ئەو سەردەمە لە خاڵێکدا کۆدەبنەوە:

ئەویش دەرخستنی گیروگرفتەکانی کۆمەڵ و ناڵاندنی بە دەست هەژاری و برسێتی، هەرچەندە لێرەدا دەبێ ئەوە بڵێین کە چیرۆکەکان سەرجەم لە ڕووی دارشتن و تەکنیکی چیرۆکەوە کەموکورتییان تێدا بەدی دەکرێت، بەلاّم توانیویانە ناوەڕۆکەکە بە چاکی دەربخەن و باری دواکەوتوویان بە باری سیاسی و پاشکۆ ئابوورییەکەوە بەندبکەن و چاو نەترسانە پەردە لە ڕووی جەورو ستەمی ئیمپریالیست و نۆکەراندا هەڵماڵن، بە کورتی توانیویانە ببنە شاهیدی سەردەمی خۆیان.

بۆ نموونە: هەر لە یەکەم چیرۆکی کوردیدا (**لە خەوما**) سەیردەکەین لەبەر هۆی هەژاری کابرا (خەوبینەر) شارەکەی بە جێدەهێڵێ و ڕوو لە شارێکی دی دەکا بۆ کاسبی و کارکردن، بەلاّم لە ڕێگا لە سنووری شارەکەی دی تووشی چەرمەسەری و گیروگرفتی خۆی دەبێ، هەروەها لایەنێکی تریشمان بۆ دەخاتە ڕوو، ئەویش بلاّوبوونەوەی دزی و جەردەیی و بەرتیل وەرگرتنە کە لە سایەی ڕژێمەوە ئەم کارە ناهەموارانە لەناو کۆمەڵدا بلاّوبونەتەوە.

هەرچەندە چیرۆکەکە زیاتر ناوەڕۆکەکەی مەسەلەیەکی سیاسی گرتۆتەوە و بەمەبەستی نووسەرەکەی تاوانبارکردنی حوکمی شێخ مەحموودی نەمرە، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ لایەنی دیاریکردووە کە کۆمەڵ دووچاری بووە. لێرەدا ئەوەمان دەکەوێتەوە بیر کە دەڵێ:

62: عومەر مەعروف بەرزنجی، لێکۆڵینەوەو بیبلیۆگرافیای چیرۆکی کوردی، بەغداد، ١٩٧٨، ل ١٦٤ — ١٦٦.

(ئەدەب و سیاسەت وەکو دوو قوتبی کارەبان پێکەوە نەبێ ڕوناکی نادەن، لە پێویستیشدا ئاگر هەڵناکەن)[٦٣].

لەبەر ئەمە زیاتر ئەم وتەیە بۆ ئەو چیرۆکە، دەگونجێ کە بە هۆی ئەدەبەکەوە توانیویەتی ڕەخنە لە بارە سیاسییەکە بگرێت و فەرمانڕەوایی شێخ مەحموود تاونبار بکات. لە چیرۆکی **(مەسەلەی ویژدان)**ی **ئەحمەد موختار جاف** — یشدا هەر هەمان ئەو ڕەخنانە دەبینین، کە لە کۆمەڵی گرتوون. ئەویش بڵاوبوونەوەی نەخوێندەواری و ساویلکەیی عەقڵی خەڵکەکەو ڕوونکردنەوەی ڕژێمە سیاسیەکەیە. ئەگەر هەنگاوێك بۆ پێشەوە بێنین، تووشی چیرۆکەکانی **پیرەمێرد** دەبین. پیرەمێرد لە چیرۆکەکانیدا زیاتر بایەخی بە کەلەپوور و فۆلکلۆر داوەو بە شێوەیەکی زەق لە چیرۆکەکانی ڕەنگی داوەتەوە.

لەگەڵ کۆمەڵێ پەندو ئامۆژگاری بۆ کۆمەڵ. بە شێوەیەکی گشتی پوختەی چیرۆکەکانی باسی سەربەستی ئافرەت و سیفەتی ئازایی کوردو میوانپەروەری و هەندێ لایەنی ئایینی دەکەن و وەك هۆیەك بۆ چارەسەر کردنی گرێی کۆمەڵایەتی بەکاری هێناون. هەر لە چیرۆکنووسانی ئەو سەردەمە محەمەد عەلی کوردی — مان بەرچاو دەکەوێ کە لایەنێکی تری هەڵبژاردووە لە دەردەکانی کۆمەڵ و خستوونیەتە نێو قاڵبی چیرۆکەکانیەوە.

ئەویش سەرخۆشی و ڕابواردنی شەوانەی کەسانی نامرۆڤانەو کەم عەقڵ و چۆن دەسبەرداری خێزان و ماڵ و منداڵەکانیان بوون و بە جارێ فەرامۆشیان کردوون. نەبوونی ڕێزو میهر و وەفا و گیانی لێبووردن لە نێو خێزانەدا، بابەتێکی تری چیرۆکەکانییەتی. جگە لەوەی باسی ئافرەتی کوردی کردووە کە چۆن لەژێر باری گرانی ئیشی لادێدا پشتی چەماوەتەوە. یان یەکێکی تر ناوی خۆی نەنووسیوە، تەنیا پیتی (هـ)ی داناوە چیرۆکێکی بڵاوکردۆتەوە بەناوی (**کردەوەی دەروێش**): کە ڕەخنە لە ساویلکەیی ئەقڵی کۆمەڵ دەگرێ بە باوەڕکردنیان بەکاری جادوگەری و نووشتە و شێخ و دەروێش، هەروەها ئەوەی دەرخستووە کە چۆن ئەم کەسانە لەژێر پەردەی دینەوە کەتوونەتە گیانی کۆمەڵ. لە دوای ئەم کورتە ڕوونکردنەوەیە دێینە سەر تایبەتمەندییەکانی چیرۆکی کوردی لەم قۆناغەدا. ئەمەش لەم خاڵانەی خوارەوەدا دەردەکەوێت:

چیرۆکەکان زیاتر ناوەڕۆکەکانیان سیاسین، لەوەی بایەخ بە دەردەکانی کۆمەڵ بدەن. چیرۆکەکان بە شێوەیەکی گشتی زۆربەیان بە نیوە چڵی بەجێ هێڵراون و تەواونەکراون، جا

63: محەمەد مولود مەم، گ، کاروان، ژمارە (١) و تشرینی یەکەمی ١٩٨٢، ل١٨.

ئەگەر نووسەرەکەی خۆی تاقەتی چووبێ و چیرۆکەکەی تەواو نەکردبێ یان بە هۆی داخستنی ڕۆژنامەکە یان گۆڤارەکە بووبێت.

ئەگەر لە ڕووی تەکنیك و داڕشتنەوە بە پێی ئەمرۆ حیسابیان بۆ بکەین ئەوە شێوەیەکی کاڵ و کرچ وەردەگرن و زیاتر خۆیان لە قەرەی ڕاپۆرتێکی وشك دەدەن وەك لە چیرۆك.

قۆناغی دووەم

ساڵی ١٩٣٩ — ١٩٥٠

هەر لە سەرەتای ساڵی (١٩٣٥)ەوە وەزعی سیاسی ڕۆژ بە ڕۆژ خراپی بوو، تەقینەوەی جەنگی دووەمی جیهانی، باری جیهانی بەجارێك شێواند، ئاسیای ناوەڕاستیش کە بەشێکی جیهانە، هەمان ئەو بارەی بە خۆیەوە دی. لەگەڵ بینەو بەردەی ئەم جەنگە زۆر لە گەلانی ژێردەستەو چەوساوە بە هەڵیان زانی و لە کیس خۆیانیان نەدا مافی ڕەوای خۆیان وەرگرت.

گەلی کوردیش لە عیراق جموجۆڵێکی سیاسی کەوتە ناو و چەند بەرەو حزبێك دامەزران کە هەموویان ئامانجیان ڕزگارکردنی کوردستان بوو. لەمانە پارتی دیموکراتی کوردستان و دامەزراندنی کۆماری مەهاباد، بەڵام مخابن دەوامی نەکردوو ڕوخێنرا. ئەو وەزعە سیاسیەی باسم کرد بەشێوەیەکی زەق لە نووسینی نووسەرانی ئەو سەردەمە دا ڕەنگی داوەتەوە. جا کە چیرۆکیش لایەنی گەورەی ئەدەبی دابڕیوەو بە تایبەتی کە ئەو کاتە بایەخی پێدەدرا. لە دەرخستنی ئەم وەزعە درێخی نەکردووە. وەکو لە بەشی دووەمی لێکۆڵینەوەکەمدا باسی قۆناغی یەکەمی چیرۆکی کوردیم کردوو ناوەڕۆکە کۆمەڵایەتییەکەم خستە ڕوو، ئێستا دێمە سەر قۆناغی دووەمی چیرۆکی کوردی کە ساڵانی پێشوو (١٩٣٩- ١٩٥٠) دەگرێتەوە. دوای ئەوەی لە قۆناغی پێشوو چەند هەوڵێکی سەرەتایی لە لایەن چەند ڕۆشنبیرێکی کوردی ئەو سەردەمەوە درا بۆ بەخێوکردنی کۆرپەلەی شیرەخۆری چیرۆکی کوردی.

بە دەرکەوتنی گۆڤاری گەلاوێژ لە ساڵی (١٩٣٩) زیاتر ئەم هەوڵ و تێکۆشانەیان برەوی سەند هەر لەگەڵ دەرکەوتنی یەکەم ژمارەی گۆڤارەکە بەشێکی تایبەتیان تەرخانکرد بۆ چیرۆکی خۆماڵی و چیرۆکی وەرگێردراو لێرەدا دەبێ تیشکێکی ڕووناك بخەمە سەر ڕۆڵی گەلاوێژ لە وەرگێرانی چیرۆکی بێگانە و بە ئاشناکردنی خوێندەواری ئەو سەردەمە بە ئەدەب و ئەدیبی ڕۆژئاوایی، جگە

له بلاّوكردنەوەی چیرۆكی چیرۆكنووسانی كورد. (له لاپەڕەكانی-١٠٥- ژمارەكەیدا -٨٢- چیرۆكی وەرگێردراو دەخوێنینەوە بەرامبەر بە **٣٢** چیرۆكی هونەری خۆمان)[٦٤].

زۆربەی هەرە زۆری ئەو چیرۆكە وەرگێردراوانە له بەرهەمی چیرۆكنووسەكانی وەك موپاسان، ئۆسكار وایلد بەلزاك، ئەناتول فرانس، شكسپیر، هانز ئەندرسن، چیخۆف، گوركی، تولستوی، ئیلیا ئەهرنبورگ-ن و جگە لەوە گەلاوێژ نەبەردانە پەردەی لەڕووی ئیمپرالّیزم و نۆكەرانی هەلّمالّیوەو دەردە كۆمەلاّیەتییەكانی خستۆتە ڕوو. له چیرۆكنووسانی گەلاوێژ بلەو عەلائەدین سجادی و شاكر فتاح و نووری، سەلامی شاعیر، پیرەمێرد و فازیل **محە**مەد عیرفان و كۆمەلّێكی ترمان بەرچاو دەكەون، بەلاّم ئەوانەی زیاتر چیرۆكەكانیان بلاّوكردبێتەوە (شاكر فتاح وعەلائەدین سەجادی و بلە)ن.[٦٥]

شاكر فەتاح، هاتووە كۆمەلّێ چیرۆكی بلاّوكردۆتەوە لەوانە (مدیربەگ)[٦٦] و (بوك و خەسو)[٦٧] (دەس پاكی)[٦٨] و (سەرێكی هەیە هەزار سەودا)[٦٩] و كۆمەلّێ چیرۆكی دی. بە شێوەیەكی گشتی له چیرۆكەكانیدا هەندێ كەموكوڕی كۆمەلّی دەرخستووە، بەلاّم ئەو له ڕوانگەی ئایینییەوە بۆیان دەڕوانێ و لەسەر هێزی چاكەو خراپە چارەیان بۆ دەدۆزێتەوە.

هەروەها بۆ یەكە**مجا**ر لەم قۆناغەدا چیرۆك بۆ مندالاّن كەوتە ڕووو پەندو ئامۆژگاری و باسی پەروەردەیی له چیرۆكەكانیدا خرایە ڕوو، هەروەها باسی كێشەی نێوان بووك و خەسووی كردووەو ڕەخنەی ئەوەی له كۆمەلّ گرتووە كە بە زوویی ژن دێنن و هەلّپەی ژنهێنانیانەو هەروەها ئەوەی دەرخستووە، كە ئایین ڕێگەی له زانیاری گرتووە. لەڕووی تەكنیكیشەوە زۆر بەهێز نییەو شێوەیەكی سادەو ساكاری وەرگرتووەو زیاتر بایەخی بەناوەڕۆك داوە له مەرج و جەوهەری هونەری. یەكێ له چیرۆكنووسە دیارەكانی تری ئەو سەردەمە **عەلائەدین سەجادی**-یە، كە

64: حوسێن عارف، چیرۆكی هونەری كوردی، بەغدا، **١٩٧٧**.

65: **محمد** دلێر**محمد**امین، ڕۆلّی گۆڤاری گەلاوێژ له گەشەكردنی ئەدەبی كوردیدا (نامەی ماستەر)، كۆلێژی ئاداب، زانكۆی سەلاحەدین، **١٩٩٢**.

66: شاكر فەتاح، مدیر بەگ، گ، گەلاوێژ، ژ(١)، س٤، تشرینی یەكەمی **١٩٤٣**.

67: شاكر فەتاح، بووك و خەسوو، گ، گەلاوێژ، ژ (٥)، س٥، تەمووزی **١٩٤٤**.

68: شاكر فەتاح، دەس پاكی، گ، گەلاوێژ، ژ (٧)، س٥، تەمووزی **١٩٤٤**.

69: شاكر فەتاح، سەرێكی هەیەو هەزار سەودا، گ؛ گەلاوێژ، ژ (١٢)، س٤، كانوونی یەكەمی، **١٩٤٣**.

كۆمەلّێ چیرۆكی له گۆڤاری گەلاوێژدا بلاّوكردۆتەوە، لەوانە: (**ڕاوەژێژك**)[٧٠] و (**سیوەنگ و مام ڕێوی**)[٧١] و(**شاییەكەی ڕەشەی خەجەلاو**)[٧٢] و (**له پێناوی ئافرەتا**)[٧٣] و كۆمەلّێ چیرۆكی دی. بە شێوەیەكی گشتی چیرۆكەكانی ئەم چیرۆكنووسەمان زیاتر چەوساندنەوەی جووتیاری كورد دەردەخات بە دەست دەرەبەگەكانەوە. جگە لەوەی هەندێ چیرۆكیشی بۆ مندالاّن نووسیوە تێیدا پەند و ئامۆژگارییان دەكات و بەسەرهاتی سەیرو سەمەرەیان بۆ دەگێڕێتەوە.

هەروەها زۆر بە ڕێكوپێكی باسی ئەوەشی كردووە كاتێ، كە زەماوەندو تازیەیان دەبن. زیاتر ئەم لایەنەی له چیرۆكی (**شاییەكەی ڕەشەی خەجەلاو**)دا بەرچاو خستووە. هەروەها باسی دلّدارییەكی بێگەردو پاكی كردووە ئەوەشی ڕوونكردۆتەوە كە زۆرجار بە هۆی بەشوودانی ئافرەتێكەوە ناكۆكی دەكەوێتە نێوان كەسانی خێزانێكەوەو شەڕو كوشتار دێتە گۆڕێ. وەك له چیرۆكی (**له پێناوی ئافرەتا**) بۆمان دەردەكەوێ كە كۆمەلّێك كەس دەكوژرێن و ژیانی ئافرەتەكەش بە شێوەیەكی تراژیدی كۆتایی دێت. هەروەها لێرەدا دەبێت پە**نجه** بۆ ڕۆلّی (باوكی شەرعی چیرۆكی سیاسی كوردی)[٧٤] ڕابكێشین، ئەویش **ئیبراهیم ئەحمەد** (بلە)یە. نووسەر بەو پەڕی زیرەكییەوە هاتووە ڕووداوەكان و پالّەوانی چیرۆكەكانی له ژینگەی كوردەوارییەوە وەرگرتووەو بە شێوەیەكی خۆمالّی دایڕشتوون.

70: عەلائەدین سەجادی، ڕاوە ژێژك، گۆڤاری گەلاوێژ، ژ (٥)، سالّی ١، مارتی **١٩٤٩**.

71: عەلائەدین سەجادی، سیوەنگ و مام ڕێوی، گ؛ گەلاوێژ، ژ (٥)، س ١ مارتی **١٩٤٩**.

72: عەلائەدین سەجادی، شاییەكەی ڕەشە خەجەلاو، گ؛ گەلاوێژ، ژ (١٢)، س ٧، كانونی یەكەمی **١٩٤٦**.

73: عەلائەدین سەجادی، له پێناو ئافرەتا، گ؛ گەلاوێژ، ژ (٩)، س ٧، **١٩٤٦**.

74: سەباحی غالب، ئافرەت له چیرۆكی كوردی — دا، بەغدا، **١٩٧٩**، ل ١٤١.

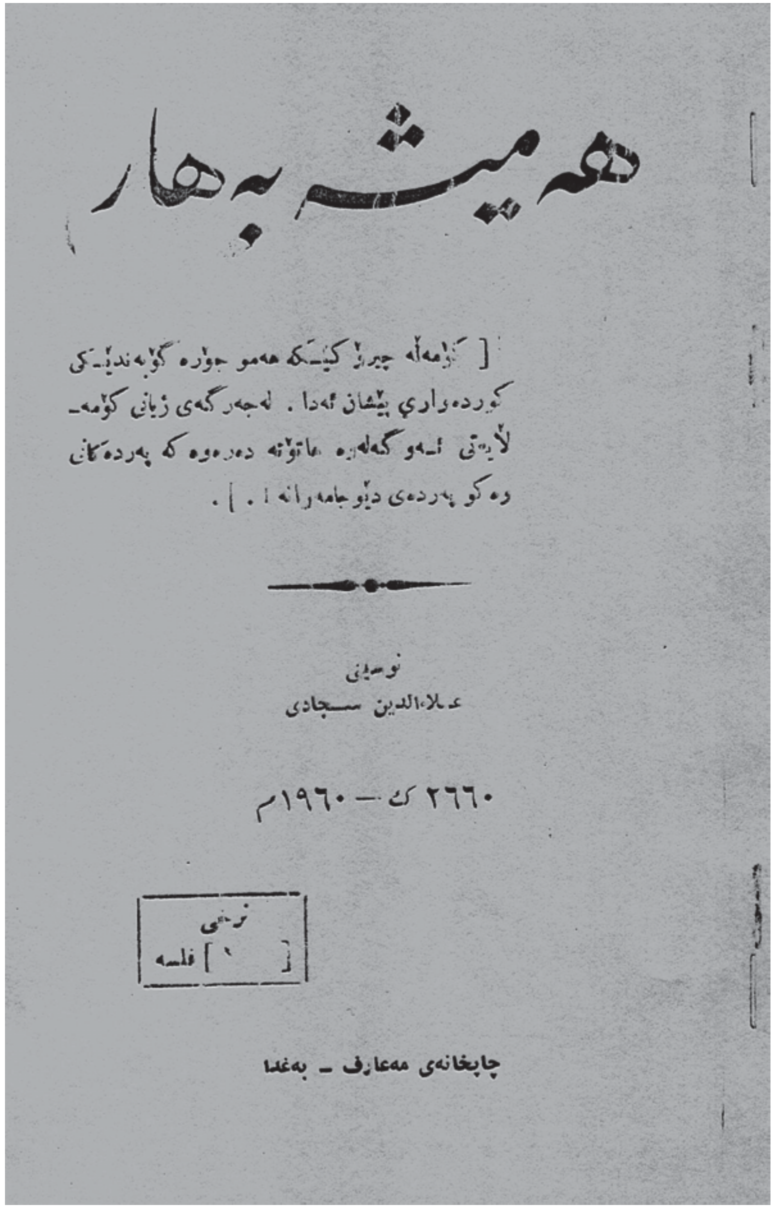

ناوەڕۆکی چیرۆکەکانیش وەك کامێرایەك وێنەی ئەو وەزعە سیاسییە و کارە نابەجێ و کەمانەی ڕژێمی کێشاوە، هەروەها جیاوازی چینایەتی کۆمەڵی کوردەواری دەرخستووە.. بۆ ڕاستی ئەم قسەیەشمان چیرۆکەکانی **(کوێرەوەری)**[٧٥] و **(خازێ)**[٧٦] و **(کەرەلوتی)**[٧٧] و ڕۆمانی **(ژانی گەل)**[٧٨] بەڵگەن، هەرچەندە ڕۆمانی (ژانی گەل لە ساڵی **١٩٧٣**) بلاۆکرایەوە، بەلاّم خۆی لە ساڵی **١٩٥٦** دانووسراوە.

هەروەها نابێ ڕۆڵی گۆڤاری **(دەنگی گێتی تازە)** ش فەرامۆش بکەین لە خزمەتکردنی چیرۆکی کوردی لەم سەردەمەدا، هەرچەند گۆڤارێك بوو لە لایەن باڵیۆزخانەی بەریتانیا لە بەغدا دەردەچوو بۆ بلاۆکردنەوەی پروپاگەندەو کاری نابەجێی خۆیان، بەلاّم لەسەر ڕووی لاپەڕەکان زۆربەی ژمارەکانی بە گشتی هەموو ژمارەکانی بەشێکی تایبەت بۆ زمان و ئەدەبی کوردی تێدا بەرچاو دەکەوێت، بەتایبەتی چیرۆك کە چەند چیرۆکنووسێك لە ڕێگای ئەو گۆڤارەوە چیرۆکەکانیان بلاۆدەکردەوە وەك: **حوسێن حوزنی موکریانی و دڵسۆز ئیحسان مستەفا و فایەق زێوەرو مەلا عەبدولاّ سەعیدو (ح)** ناوێك و هەندێکی تر، بەلاّم ئەوانەی، کە زۆر چیرۆکەکانیان بلاۆکردبێتەوە **حوسێن حوزنی موکریانی** بە پلەی یەکەم و **دڵسۆز (تاهیر ئەحمەد حەوێزی)** بە پلەی دووەم.

(١) حوسێن حوزنی موکریانی

حوسێن حوزنی موکریانی کۆمەڵێ چیرۆکی نووسیوە لەوانە **(مام پیاو)** و **(سەپان جووتیار)** و هەندێکی تر.

هەر لە چاوخشانێکی خێرا بە ناونیشانی چیرۆکەکانەوە. بۆمان دەردەکەوێت شتێکی ئەوتۆ نین و زۆر سادەن و ساکارن و زیاتر پەندو ئامۆژگاری و قسەی نێو دیوەخانیان گرتۆتەوە. واتە بە شێوەیەکی سەرەکی فۆلکلۆر بەسەر چیرۆکەکانیدا زاڵەو باسی وەفایی و ڕاستگۆیی میوانپەروەری کورد دەکەن. لەگەڵ پەندو ئامۆژگاری بۆ مندالاّنی کورد.

75: ئیبراهیم ئەحمەد، گ؛ گەلاوێژ، ٤، س ٦، نیسانی ١٩٤٥، بەناوی (هـ.ل.ب).

76: ئیبراهیم ئەحمەد، گ؛ گەلاوێژ، ژ (١)، س ٧، ١٩٤٤، بەناوی (هـ.ل.ب).

77: ئیبراهیم ئەحمەد، گ؛ گەلاوێژ، ژ (١)، س٧، کانوونی دووەمی **١٩٤٦**.

78: ئیبراهیم ئەحمەد، ژانی گەل، بەغدا، **١٩٧٣**.

(٢) دڵسۆز — تاهیر ئەحمەد حەوێزی

هەر لە گۆڤاری دەنگی گێتی تازەدا دڵسۆز کۆمەڵێ چیرۆکی بڵاوکردۆتەوە لەوانە (**کورد بە ڕەحمە**) و (**چاکە لەگەڵ ناکەس بەچە خراپەیە**) و هەندێکی دی. نووسەر هەروەك چیرۆکنووسانی پێش خۆی هەندێ لایەنی کۆمەڵایەتی خستەتە ڕوو، وەك هەژاری و برسێتی و چاکەکردن و ڕێی ڕاست گرتن. وەنەبێ شتێکی نوێی هێنابێتە ناوەوەو شێوەی نووسینەکەشی زۆر ڕووکەشانە خستوچتە بەرچاو، وەك حیکایەتخوازان چۆنی دیبێت یان بیستبێت وای گێڕاوەتەوە.

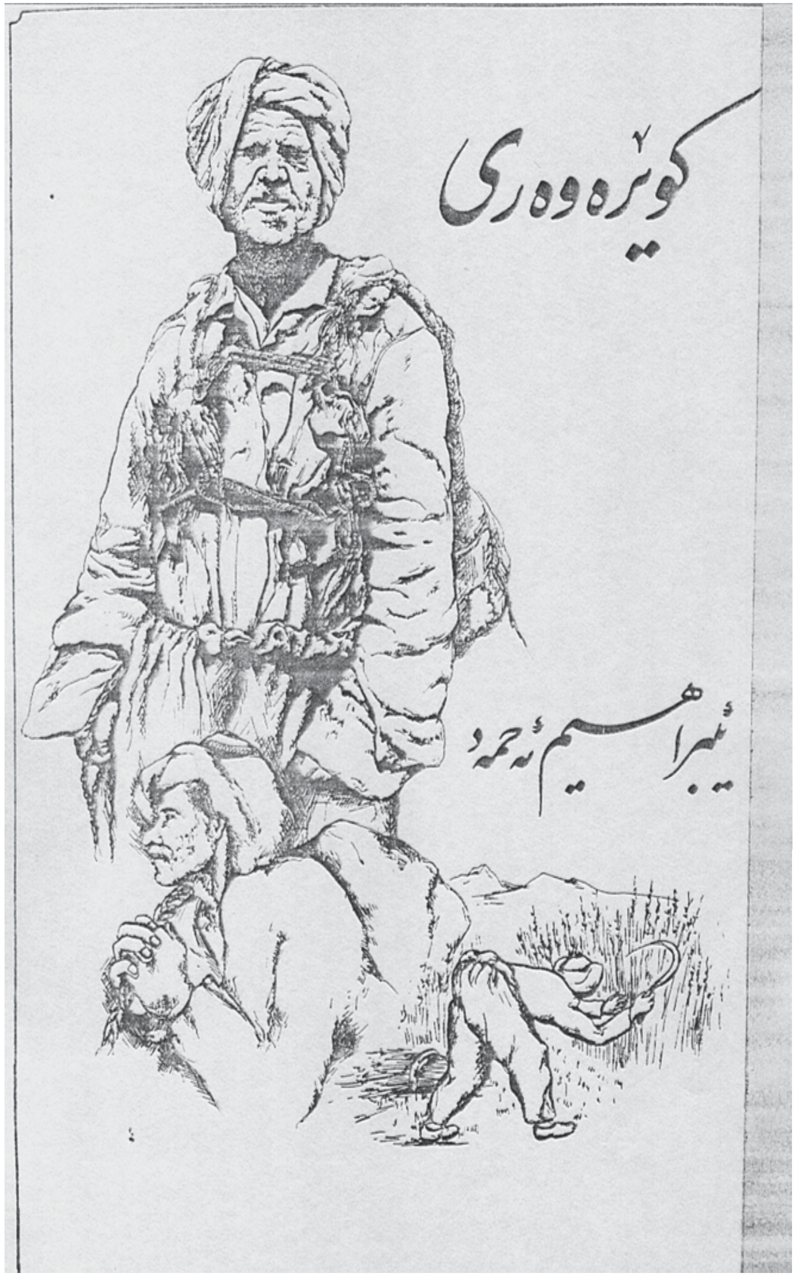

قۆناغی سێیەم:
ساڵی ١٩٥٠ – ١٩٦٠

بارێکی ئاڵۆزو پەڵە هەورێکی چڵکنی کۆنەپەرستانەو ئیمپریالیزمی جیهانی بارانی بە خووڕی زۆرداری و ستەمی بەسەر میللەتدا باراندا، هەروەها بڵاوبوونەوەی حوکمی عورفی لەسەرانسەری وڵات و بەرەنگاربوونەوەی حوکمی پاشایەتی لە عێراق، باری ئەدەبیش بە جارێك فەرامۆشکراو ڕووی لە کزی کرد. هەر لە ساڵی ١٩٤٩ەوە لە لایەن حوکمی بۆگەنی پاشایەتی و ئیمپریالیزم، کە دەستی بەسەر ئەو بارەدا گرتبوو، گۆڤاری (**گەلاوێژ**) داخرا، چونکە ڕۆژ بە ڕۆژ زیاتر وشەکانی دەبوون بە چقڵ بۆ چاویان و زیاتر لە دەستمایە و قازانجی ئەوانی دەدا، تەنیا چرای ڕۆژنامەی ژین نەبێ بە عاستەم دەچرووسکایەوە، بەڵام ئەوبارە ئاڵۆزە زۆری نەخایاندو زوو کۆتایی پێهات، ئەمەش بە بەرپابوونی شۆڕشی (**١٤ی تەمووزی ١٩٥٨**) بوو، حوکمی پاشایەتی ڕووخێنرا و تاڕادەیەکی زۆر توانی چەکەرەی هیوای ئینگلیز بپلیشێنێتەوە، دووبارە خۆری چەند ڕۆژنامەو گۆڤارێکی کوردی هەڵهات و ڕووناکی خستەوە دڵی جەماوەری کورد، وەکو (**هیوا، شەفەق، ڕزگاری، پێشکەوتن و هەتاو**). زۆربەی ئەو چیرۆکانەی ئەو گۆڤارانە بڵاویان دەکردنەوە. هەر بەرهەمی چیرۆکنووسەکانی قۆناغی پێشووتر بوون و هەندێکیشیان تازە بوون، بەڵام بەداخەوە ئەو بارە ئاڵۆزەی پێشتر باسم کرد چ لە ڕووی سیاسیەوە، چ لە ڕووی کۆمەڵایەتیەوە زۆر کەم لە چیرۆکەکانیدا ڕەنگی داوەتەوە بەڵکو هەر لەسەر ڕێڕەوی پێشتر یان لاساییکردنەوەی چیرۆکنووسانی پێش خۆیان کردووە، بەدەرخستنی هەندێ کەموکوڕی لایەنی کۆمەڵایەتی، کە ئێمە لێرەدا زیاتر مەبەستمانە، وەکو بڵاوبوونەوەی هەژاری و دواکەوتوویی، لە ئەنجامی ئەو بارە سیاسییەی پێشوو. چیرۆکەکانی (**حسنوك**) * (**نانی سیلاوی**) * (**هەژاری ئادەمیزاد**) * (**ئەمەیە بەشمان**) * (**پەنجا فلس**) * (**ژیانی هەژاری**) * و (**دز نیم**)[79] گەلێ چیرۆکی دیکە، بەڵگەن بۆ ڕاستی ئەم قسەیەمان. هەروەها چیرۆکنووسەکانمان زۆر بایەخیان بە لایەنێکی کۆمەڵایەتی داوە، ئەویش چەوساندنەوەی ئافرەتە لە سایەی ڕژێمی دەرەبەگایەتی، کە چۆن ئەو خەڵکەیان چەوساندۆتەوەو دەستیان بەسەر زەوی زارو ماڵی جووتیاراندا دەگرت، ئاوا دەستیشیان بۆ ناموسیان درێژ دەکردو کچەکانیان لە

79: بۆ خاوەنی ئەم چیرۆکانە و ساڵی دەرچوونیان بڕوانە، لێکۆڵینەوە و بیبلیۆگرافیای چیرۆکی کوردی، بەشی بیبلیۆگرافیاکەی ١٩٧٨.

کوڕەکانیان یان لە پیاوەکانیان بەزۆری مارە دەکرد. چیرۆکەکان (**سزا**)، (**گوڵچین**)، (**ژن هێنان بەزۆرە ملی**) نموونەی ئەم بابەتەن یان خۆشەویستی پاکو بێگەردی ئافرەتی کوردیان نیشانداوە بەرامبەر بە خۆشەویستەکەی کە چۆن گیانیان لە پێناو یەکتردا بەتکردووەو زۆربەی جار فوویان لە چرای ژیانیان کردووەو بە شێوەیەکی تراژیدی کۆتاییان بە ژیانیان هێناوە، وەك لە چیرۆکەکانی (**چای شیرین**)، (**بریا نەهاتیتایەوە**) و (**شاری خامۆشان**) و گەلێ چیرۆکی تردا بۆمان دەردەکەوێت. یان قارەمانی و پاڵەوانییەتی ئافرەتی کوردیان پیشانداوە کە چۆن بەشداری براکانیان کردووە لە ڕێگای خەباتی دوورو درێژی نەتەوەکەیاندا کە چۆن بەرانبەر بە ئیستعمار بێگانە نەبەردانە جەنگاون و بەشانازییەوە ناوی خوچیان بۆ هەزاران نەوەی داهاتوو لە لاپەڕەی مێژوودا تۆمار کردووە. چیرۆکەکانی (**بووکە شوشە**) و (**ڤیان**) ی دەستگیرانی عەوداڵ بەگی و چیرۆکی(**شەهیدانی قەلاَی دمدم**) و (**پرشنگ**) **ی پاڵەوانی** (**چۆن لەبیرم بچێتەوە**)، بەڵگەی ئەم ڕاستیەن. هەروەها باسی شیربایی و کچ بە زۆر بە شوودانیان بە کارێکی نارەوا زانیوەو بە ناپەسەندییان داوەتە قەڵەم، بۆیە هاتوون بە هەستی جوان و تەعبیری ڕێکوپێك و وشەی ڕازاوە واقیعیان بە هونەر بەستۆتەوەو قوڵی نووسین ئەو دیمانەیان لێ هەڵماڵیوە، وەك لە چیرۆکەکانی (**دوا پێکەنین**) و (**ژن هێنان بەزۆرە ملێ**) و هەروەها گەلێ چیرۆکی دیدا دەردەکەوێت.

یەکێ لەو دیاردە هەرە گرنگەکانی تری چیرۆکی کوردی لەو سەردەمەدا، بۆ یەکەمجار هاتنە پێشەوە کێشەیەکی وا بۆ ناو قاڵبی چیرۆکی کوردی، ئەویش چیرۆکی کرێکارانە بوو کە دەڵێم چیرۆکی کرێکارانە، مەبەستم پێوەندی بە ژیانی کرێکاری کوردەوە، چ لە پێوەندییەکانی خێزان و چ لە کارکردن و کرێ وەرگرتنیان واتە بە کورتی پاڵەوانی چیرۆکەکانی کرێکاری ڕەش و ڕووت و چەوساوەی کوردن و ڕۆڵی سەرەکی لە چیرۆکەکانیدا دەگێڕن، بەڵام با ئەوە بڵێین ئەم چینە چەوساوەیان کە بە پرۆلیتاریا ناویان دەبەن، کێن؟ بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە، ڕەوف حەسەن بە زمانی مانیفێستەوە دەڵێ: (کۆمەڵە کرێکارێکی هاوچەرخن و جگە لە فرۆشتنی هێزی کارکردنیان، هیچ هۆیەکی بەرهەمهێنانی تر شك نابەن)[80] یان بە (**کلۆڵترین و ئازار چەشتووترین چین**)[81] ناویان دەبات. ئەوەش کە پێوەندی بە کرێکاری کورد هەبێ لە

80: ڕەوف حەسەن، کرێکار و چیرۆکی کوردی، ١٩٨٢، ل٣.

81: هەمان سەرچاوە، ل٢١.

چیرۆکەکانی (**کارمان ئەوێت**)ی محەمەد مەولوود — مەم- و چیرۆکی (**ئەمەیە بەشمان**)ی د.کاوس قەفتان و (**دز نیم**)ی سەلاح ئەحمەد و هەروەها لە گەلێ چیرۆکی تر بەرچاو دەکەون. هەروەها لەم ماوەیەدا کۆمەڵێ چیرۆکی سیاسی ڕووتیش نووسراون. هەندێکیان بلاۆکراونەتەوەو هەندێکیشیان بلاۆنەکرانەوە، جا لەبەر هەر هۆیەك بێت گرنگ نییە، گرنگ ئەوەیە لەو ماوەیەدا نووسراوە بۆ نموونە (**ژانی گەل**) ی ئیبراهیم ئەحمەد (**بلە**)، کە هەرچەندە ساڵی **١٩٧٣** بلاۆکراوەتەوە، بەلاٌم خۆی لەساڵی **١٩٥٦ دا** نووسراوەتەوە.

لەوانەش، کە بلاۆکرانەوە (**زرەی زنجیر**)ی مستەفا ساڵح کریم و (**ڕێگای خەبات**)ی ئەمینی میرزا کەریم (**نامەیەك لە بەندیخانەوە**) ی محەمەد مەولوود مەم و کۆمەڵێ چیرۆکی دی.

لەبەر ڕۆشنایی ئەم کورتە ڕوونکردنەوەیەی سەرەوەدا ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە، دەگەینە ئەو ئامانجەی کە (**لەهەر کۆمەڵگایەکی فرەچیندا، جا پێوەندی کۆمەلاٌیەتی، کۆیلایەتی بێت یان دەرەبەگایەتی یان سەرمایەداری، موڵکایەتی تایبەتی بەرکەماڵە. تا موڵکایەتی تایبەتیش بەردەوام بێت، چەوساندنەوەی ئافرەت هەر بەردەوامە، تەنیا شێوەکەی دەگۆڕێت**)[82] هەر هەمان پێناسە بۆ کرێکاریش دەگونجێ بوترێ، تا موڵکایەتی تایبەتی و ڕژێمی سەرمایەداری بەردەوام بێت، کرێکاریش هەر لە چەوساندنەوەیە و لەگەڵ هەژاری و برسێتی دەستەو یەخە دەوەستن و دەست دەنێنە بینی یەکتر.

82: حەمە سەعید حەسەن، ئافرەت لە چیرۆکی کوردیداو کۆمەڵێ پرس، گ؛ نووسەری کورد، ژ: (٦) ساڵی١٩٨١.

قۆناغی چوارەم
١٩٦٠ — ١٩٧٠

هەروەکو لە قۆناغەکانی تر، سەرەتا باسی بارودۆخە سیاسییەکەمان کرد، ئێستا بۆ ئەم قۆناغەش دەبێ سەرەتا کورتەیەکی خێرای ئەو بارە سیاسییە بخەینەڕوو، چونکە کاتێ باسی هەر بابەتێکی ئەدەبی دەکرێ پێویستە شارەزایی ئەو کات و سەردەمیش بین، کە بەرهەمەکەی تێدا نووسراوە، نەك بێین و بە پێی ئەمڕۆ مامەڵەی لەگەڵ بکەین و دەبێ شارەزای باری سیاسی ئەو سەردەمە بین، چونکە هەر ئەو بارە سیاسی و پاشکۆ ئابوورییەیە لە بەرهەمە ئەدەبییەکەدا ڕەنگی داوەتەوە، جا ئەمەش بە پێی ئەو بەرهەمە دەگۆڕێ یان ئەوەتا گیانی نەمری بۆ خۆی دابین دەکات و شیاوی هەموو سەردەمێکە یان ئەوەتا هەر بۆ سەردەمەکەی خۆی سوودی لێ وەردەگیرێت. سەرەتای سالاٌنی شەست وردە وردە ئاگری شۆڕش و جوولاٌنەوەی ئازادیخوازانەی کورد لە جۆش دا بوو، تا بە شێوەیەکی یەکجارەکی کلٌپەی سەندو ڕوو بە ڕووی حوکمی عەبدولکریم

قاسم بووە، واتە بارێکی ئالۆز دروست بوو، ڕێگای لە ڕۆژنامەو گۆڤارە کوردییەکاندا گرت و زۆربەیان داخران. تەنیا چەند گۆڤارێك مانەوە وەك (**ڕزگاری و بلێسە** و **ڕۆناهی** و.. هتد).ئەوانەش گەر شتێکیان بلاۆکردبێتەوە شتێکی وا نەبووە شایانی باس بێت. لەبەر ئەوە هەندێ کەس ئەو ماوەیە (١٩٦٢ — ١٩٦٩) بە ماوەیەکی کپ و بێدەنگی چیرۆکی کوردی ناودەبەن، بەلاٌم من نالێم ماوەیەکی کپ و بێدەنگ، چونکە ئەمە ئەوە دەگەیەنێ لە نێوان ئەم سالاٌنەدا (١٩٦٢ — ١٩٦٩) چیرۆکمان نەبووبێ، بەلاٌم کە بیبلۆگرافیای چیرۆکی کوردی سەیر دەکەین، دەبینین کە ژمارەیەکی زۆر چیرۆکی کوردی بلاۆکراونەتەوە، بە تایبەتی لە ساڵی (١٩٦٧) بەدواوە. دەتوانین ماوەی نێوان (١٩٦٢- ١٩٦٧) بە ماوەی کپ و بێدەنگی نا ببەین، چونکە سەرجەم دوازدە[83] چیرۆك بلاۆکراوەتەوە، بەلاٌم وەکو گوتمان ماوەکەی تر کپ نییە، بەڵکو شتێکی تر هەیە، دەتوانین بڵێین: نووسەرەکانی ئەو سەردەمە دیاریکراوە، شتێکی نوێیان نەهێنایە کایەوە، چ لە ڕووی تەکنیك چ لە ڕووی ناوەڕۆك و چ لە ڕووی ڕوخسارەوە، بەڵکو هەر لەسەر ڕێبازەکەی جاران ڕۆیشتن و هەر لایەنەکانی پێشوویان دووبارە کردۆتەوە، هەروەکو جاران باسی کێشەی ئافرەتیان کردووە، بەلاٌم شێرکۆ بێکەس، لە چیرۆکی (**لە دەریای**

83: عومەر مەعروف بەرزنجی، لێکۆڵینەوە و بیبلیۆگرافیای چیرۆکی کوردی، بەغدا، ١٩٨٧، ل ١٩٠ — ١٩١.

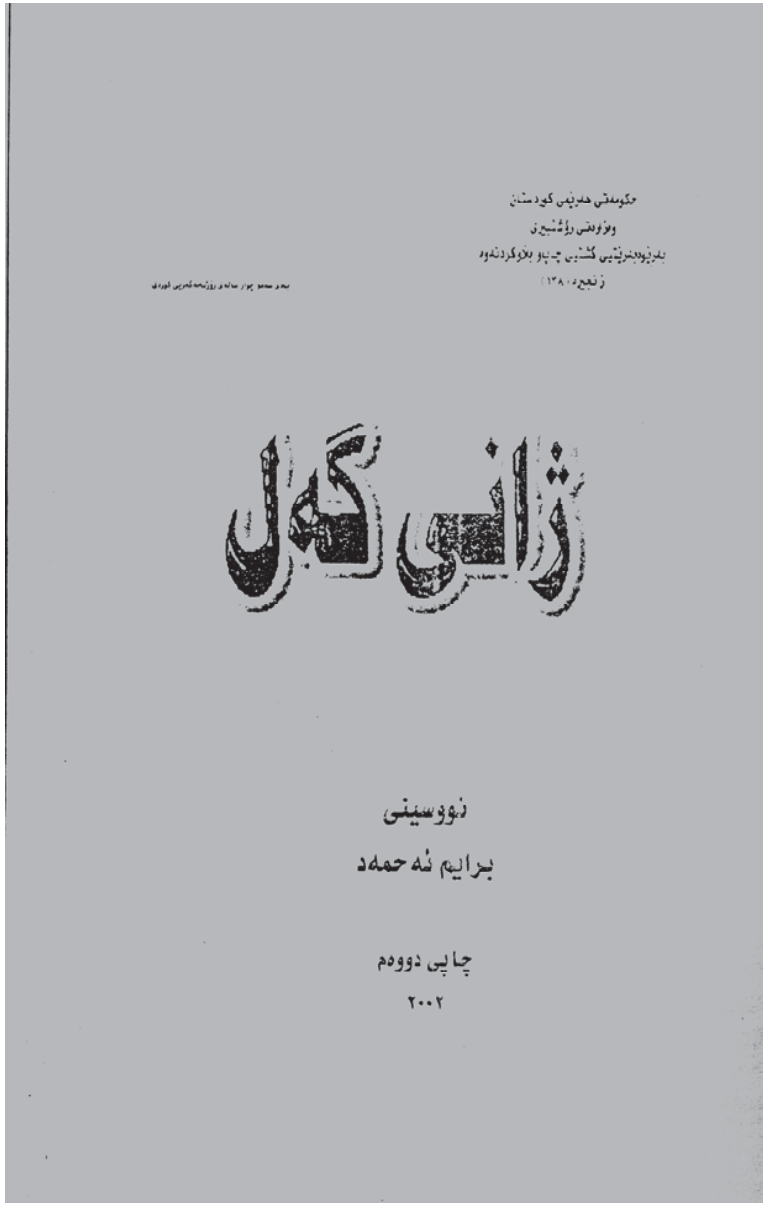

بیردا) لەوە دەدوێ کە چۆن ئافرەت هەموو خۆشەویستییەك لە پێناوی خشڵ و ساماندا پێشێڵ دەکا، لە کاتێکدا ئەو کەسەی خۆشی دەوێت هەموو خۆشەویستی و دڵسۆزییەك بەرانبەری دەنوێنێ یان کاکە مەم بۆتانی لە چیرۆکی **(بەسەرهاتی کنێر)** دا بە پێچەوانەی چیرۆکەکەی شێرکۆوە لە دەرگای باسێکی تری داوە، ئەویش ئەوەیە کە ئافرەتی تاکو تەراش هەیە، نایەوێ مێرد بە سامان و پارە بکات یان کۆمەڵێ چیرۆکنووس، بیرە سیاسی و شۆڕشگێڕییەکەیان خستۆتە قاڵبێکی ڕازاوەو ناسکی چیرۆکەوە.

هەروەها پاڵەوانەکانیان بە شێوەیەکی گشتی کەسانێکن لە واقیعەکە یاخیبوون، کاتێ دەڵێم یاخیبوون، مەبەستم لە وشەی یاخیبوو (ئەو کەسەیە ئامانجێك بۆ ژیان بەدی دەکا، بڕوای بەوەهێناوە، کە ژیان هەرگیز ناوەستێ و هەر بەرەو گۆڕانێکی باشتر دەڕواو هەوڵدەدا، کە لەو گۆڕنەدا بەشداری بکات).[84] هەر لەسەرەتای ئەو ماوەیەدا، واتە(١٩٦٠ — ١٩٦١) چیرۆکی کوردی لە برەو پێدانێکی تیژڕەودا بوو، کۆمەڵێ بەرهەمی بە پێز بڵاوکرانەوە چ لە ڕووی سیاسییەوە، وەك (**دوا پێشمەرگە**)[85]ی کامەران موکری و (**پێشمەرگە**)ی **د. ڕەحیمی قازی** و (**بەلاّم کوردم**) ی **د.کاوس قەفتان**. هەروەها لە ڕووی کۆمەلاّیەتیشەوە، کۆمەڵێ بەرهەمی زۆرباش بڵاوکرانەوە، وەك (**برسیمە**)ی محەمەد ڕەشید فتاح و (**شەرم و هەژاری**) ی مەحمود ئەحمەد و (**کەشکۆڵی جادوویی**) ی **حەسەنی قزڵجی** و هەروەها گەلێ بەرهەمی دی. دووبارە لە کۆتایی ئەم سەردەمەوە کۆمەڵێ چیرۆکنووسی نوێ هاتنە ناو جیهانی چیرۆکی کوردییەوە وەك **جیهان عومەر، عەبدولاّ عەزیز ئاگرین، ئەمینی میرزا کەریم، عەبدولمجید ماوەتی، ئەحەمەد محەمەد ئیسماعیل** و **ڕەوف حەسەن** و گەلێکی دی.

84: محەمەد مەولود مەم، گ، کاروان، ژمارە(١)، تشرینی یەکەمی ١٩٨٢، ل١٨.

85: ئەم چیرۆکە بەناوی (لاڤارتۆ) لە گ، ڕۆژی نوێ، ژ (٥)، ئابیّ ١٩٦١، ل ٥٤دا بڵاوکراوەتەوە.

صطفى صالح كريم
احمد محمد كريم
يه كيتى نه ديبانى عيراق
نه هيدانى قه لاى دمدم
كومه له چيروكيكى كوردى يه"
رمه تى نه قابه ى ماموستايان له چاپ دراوه

سەرچاوەکان

١. عومەر مەعروف بەرزنجی، لێکۆڵینەوەو بیبلۆگرافیای چیرۆکی کوردی، بەغدا، ١٩٧٨.

٢. سەباحی غالب، ئافرەت لە چیرۆکی کوردیدا، بەغدا، ١٩٧٩.

٣. ڕەوف حەسەن، کرێکار لە چیرۆکی کوردیدا، بەغدا ١٩٨٢.

٤. ساجید ئاوارە، لێکۆڵینەوەی ئەدەبی نوێی کورد، سلێمانی، ١٩٦٧.

٥. حسێن عارف، چیرۆکی هونەریی کوردی (١٩٢٥ — ١٩٦٠)، بەغدا، ١٩٧٧.

٦. محەمەد مولوود مەم، محەمەد مولود مەم و تاقیکردنەوەی لە چیرۆکنووسیندا، گ، کاروان، ژ(١)، ١٩٨٢.

٧. ڕەوف حەسەن، خۆماڵێتی لە چیرۆکی کوردیدا، گ، کاروان، ژ(٣)، ١٩٨٢.

٨. حەمە سەعید حەسەن، پاڵەوان و ڕووداو لە چیرۆکی کوردیدا، گ کاروان، ژ(٤)، ١٩٨٣.

٩. سەباحی غالب، کورتە لێکۆڵینەوەیەکی کتێبی چیرۆکی هونەری کوردی، گ؛ ڕۆشنبیری نوێ، ژ(٦٧)، ١٩٧٨

١٠. عەبدوللا عەباس، حوسێن عارف و نوێخوازی لە چیرۆکی کوردیدا، گ؛ ڕۆژی کوردستان، ژمارەی تایبەتی.

١١. کەمال مەعەند، مەسەلەی ئافرەت و تەکنیکی چیرۆك، گ؛ نووسەری کورد، ژ(٤)، ١٩٨٠.

١٢. جەمال خەزنەدار، ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی، بەغدا، ١٩٧٣.

١٣. د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا، بەغدا، ١٩٧٥.

١٤. جەمیل سائیب، لە خەوما، بەغدا، ١٩٧٥.

١٥. ئەحمەد موجتار جاف، مەسەلەی ویژدان، پێشکی و لێکۆڵینەوەی د. ئیحسان فوئاد، بەغدا، ١٩٧٥

١٦. فازل ئەحمەد، سەرەتای پەیدابوونی چیرۆکی کوردی، گۆڤاری بەیان، ژ(٢٩)، ١٩٧٥.

١٧. حەمە سەعید حەسەن، ئافرەت لە چیرۆکی کوردیداو کۆمەڵێ پرس، گ؛ نووسەری کورد، ژ(٦)، ١٩٨١.

١٨. محی الدین زنکنه، مقدمة الولقعیة الانتقادیة فی القصة الکردیة، مجلة الاقلام، ع (٢)، ١٩٧٥

ڕۆڵی کەسایەتی و حەکایەتخوان

لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکانی عەبدوڵڵا سەڕاجدا

ڕۆڵی کەسایەتی لە پێکهاتە و گێڕانەوەی ڕۆماندا:[٨٦]

کەسایەتیی وەك هەر ڕەگەزێکی تری ڕۆمان پانتاییەکی فراوان لە دەقی ڕۆماندا پێك دەهێنێت، چونکە وەك کەسایەتیی مرۆڤێك خاسیەتی تایبەتی خۆی هەیە، کە بە هۆی بەشداریکردنی لەگەڵ پێکهاتەکانی تری ڕۆمان بە دیار دەکەوێت. ئەمەش بە چەند ڕێگایەك لە لایەن ڕۆماننووسەوە دەتوانرێت ئاشکرا بکرێت.

گرنگی بوونی کەسایەتیی لە ناو دەقی ڕۆماندا دەبێتە هۆی ئەوەی کە ڕەگەز و پێکهاتەکانی تری ڕۆمان پێکەوە ببەستێتەوەو بەرەو پێشەوەیان ببات، وەك (شوێن، کات، ڕووداو، گرێی، ...)، چونکە هیچ یەکێك لەم ڕەگەزانە بەبێ بوونی کەسایەتیی ڕوونادات، بە تایبەتی ڕووداو، لە بەر ئەوەی دیاریکردنی ڕۆڵ و کاریگەری کەسایەتییەکان، هۆیەکە بۆ دەستنیشانکردنی ڕووداو، هەروەها ڕۆڵی ڕووداویش هۆیەکە بۆ گۆڕانی کەسایەتییەکان و پەرەسەندنیان. بەو مانایەی (کەسایەتیی ئەو ڕووداوە دێنێتە کایەوە بە شێوەیەك ئەنجامی دەدات، کەمایەی سەر سوڕمانە. بە هەمان شێوە شوێن و ڕووداویش ئەگەر کەسێك نەبێ تێیدا نیشتەجێ بێت و تێیدا بجولێتەوە، ئەوا شتێکی دابڕاو وبێ مانایە)[٨٧]، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا هەریەك لەم ڕەگەزانە ناتوانن شوێنی یەکتر بگرنەوە. هەر بۆیە گرنگی ڕۆمان لە ڕێی پشت بەستن بە چۆنیەتی خستنە ڕووی کەسایەتییەکانەوە سەرچاوە دەگرێت، و لە ڕێی گۆشەنیگای یەکێك لە کەسایەتییەکانی ڕۆمانەکە هەموو ڕەگەزەکانی تر پێشکەش دەکرێن.

86: ئەم باسە چەند لاپەڕەیەکە لە نامەیەکی ماستەری ڕێزان ڕەحمان، بە ناونیشانی **تەکنیکی گێڕانەوە لە ڕۆمانەکانی عەبدوللا سەراجدا**، کە بە سەرپەرشتی من لە کۆلێژی پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤایەتییەکان لە ٢٠٠٥-٢٠٠٧ ئەنجامی داوە، دواتر ئەم لێکۆڵینەوەیەمان بە هاوبەشی ئامادە کردووە لە گۆڤاری زانکۆدا بلاّوبکرێتەوە.

87: عبدالملك مرتاض، في نظرية الرواية، سلسلة عالم المعرفة (٢٤٠)، ١٩٩٨، ص١٠٤.

ڕۆماننووس کاتێك کەسایەتییەکان هەڵدەبژێرێت لە ڕووی ڕاستەقینەو ئالۆزییەوە (ئەو ئەدگارانە تێکەڵ بە یەکتری دەکات کە وێنەی لە هیچ مرۆڤێکی ڕاستەقینە نەبێت، بەلاّم سیفەتەکانی کارەکتەرەکە پێکهاتووە لە چەند سیفەتێکی کۆمەڵە کەسێك لە ژیانی ڕاستەقینەدا)[٨٨].

لێرەدا نووسەر هەوڵی هاندانی کەسایەتییەکان دەدات و جەخت لەسەر هۆش و ململانێ و تواناکانیان دەکات بۆ بە ئەنجام گەیاندنی کارەکانیان. بە مەبەستی بەستنەوەیان بەبابەتی ڕۆمان و کارو کردەوەکانیان، ئەم ڕۆماننووسانە (ئەندێشە و بەهرەیەکی گەورەیان هەیە کاتێك کەسایەتیی ڕۆمان دەگۆڕن بۆ کەسایەتیی مرۆڤ، کەنموونەیان لە ژیان هەیە، ئەو کەسایەتییانە سروشت و خاسیەتی تایبەتی خۆیان هەیە، بە شێوەیەك کە هێزی دەنگیان لە دەروونیان دەمێنێتەوە، ...)[٨٩].

لەلایەکی ترەوە وەسفکردنی ئازادانەی کەسایەتییەکان لەلایەن نووسەرەوە لە ڕێی باسکردن لە خودی خۆی و مەینەتی و ئازارەکانی دەردەکەوێت و بەمەش پێکهاتەی ڕۆمان پڕ دەبێ لە دانپیانانی خودی. جگە لەمە ڕۆماننووس (لە کاری خۆیدا چەند کەسایەتییەکی تری خەیاڵی دروست دەکات، و دەیانخاتە ناو هەڵوێستی دەربڕینی شانۆیی.)[٩٠]، بۆیە ئەوکەسایەتییانە هەڵگری زمانحاڵ و نوێنەری هزرو ئەندێشە و دەربڕی ڕۆماننووسن بۆ گەشەسەندن و بەهێزبوونی گرێی ڕووداوی ڕۆمانەکە، بەلاّم ئەوەی تێبینی دەکرێت لەلایەن هەندێ لە ڕۆماننووسان ئەوەیە کە (سەرچاوەی سەرەکی بۆ پێکهاتەی ئەو کەسایەتییانە شێوازی جیاوازی وەرگرتووە، هەندێکیان گرنگی بەلایەنی دەرەوە دەدەن، و هەندێکی تر گرنگیان بەلایەنی ناوەوە دەدا، لە هەمانکاتدا هەندێك بایەخ و گرنگیان بەهەردوولایەنی کەسایەتییەکان دەدا.)[٩١]، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو گۆشەنیگایەی کە ڕۆماننووس تێیدا دەڕوانێتە کەسایەتییەکان.

کەسایەتیی وەك ڕەگەزێکی گرنگ کاریگەری سەرەکی هەیە لە پرۆسەی گێڕانەوەدا، چونکە لە ڕێی ئەوەوە ڕووداوەکان دەخرێنە ڕوو، ئەمەش پەیوەندی بە تواناو داهێنانی ڕۆماننووسەوە هەیە کاتێك، کە کەسایەتیی ناو ڕۆمان لەگەڵ کەسایەتیی دەرەوەی ڕۆمان، کە لە واقیع دا

88: گۆران سەباح غەفور، توخمەکانی ڕۆمان، گ؛ (کاروان)، ژ (١٩٤)، ٢٠٠٥، ل٣٦.

89: صبري مسلم حمادي، صورة البطل في الرواية العراقية، ١٩٨٤، ص١٦٩.

90: ڕەوف حەسەن، ئەندێشە جوانەکانی ڕۆح لە چیرۆکی هونەریی کوردیدا، ٢٠٠٥، ل١٣.

91: نوري بطرس، مسارات في القصة والرواية الكوردية، أربيل، ٢٠٠٣، ص٦٩-٧٠.

هەیە تێکەڵی دەکات، لە ڕووی لایەنی چاك و خراپەوە بۆ ئەوەی کەسایەتییەکە پەسەند کراو بێت و کەسایەتیی مرۆڤ بەرجەستە بکات بە شێوەیەك، کە هەست بە کردەوەو جووڵانەوەی کەسایەتیی زیندوو بکەین لە کاتی گێڕانەوەی ڕۆماندا، کەواتە ڕۆماننووس لە چۆنیەتی دروست کردنی کەسایەتییدا دەبێ ئاگاداری لایەنی شێوازی خودی و بابەتی بێت و ئاوێتەی یەکتریان بکات و بتوانێ هەڵسوکەوتی کەسایەتیی و کاریگەری بارودۆخ و پەیوەندییە ئاڵوگۆڕەکان بەرێگەیەکی دیار پێشکەش بکات، بۆ ئەوەی ئەو ڕۆڵەی بە کەسایەتییەکان دەبەخشێت بە شێوەیەکی باش پێشانی بدات، چونکە هەر یەك لە کەسایەتییەکان ڕۆڵی تایبەتی خۆی هەیە لە هەڵسوڕاندن و گێڕانەوەی ڕووداوی ڕۆمانەکە، ئەم ڕۆڵەش بە پێیی جۆری کەسایەتییەکان دیاری دەکرێت.

جۆری کەسایەتی لە گێڕانەوەی ڕۆماندا.

جۆری کەسایەتیی لە ڕۆماندا بە پێیی ئەو ڕۆڵەی، کە هەیەتی و پێیدراوە دەردەکەوێت، بۆیە دەکرێت جۆری کەسایەتییەکان بەسەر دوو بەشدا دابەش بکرێت:

یەکەم: جۆری کەسایەتیی بە پێی ڕۆڵ و کاریگەرییان لە گێڕانەوەی ڕۆماندا:

ئەم جۆرە کەسایەتییانە لە بەرەو پێش بردنی گێڕانەوەی ڕووداوو دەرکەوتنیان لە ڕۆماندا، واباوە دەکرێت بە دوو بەشەوە، یەکەمیان کەسایەتیی سەرەکییە، دووەمیان کەسایەتیی لاوەکی (ناسەرەکی) یە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی جگە لە کەسایەتیی سەرەکی و لاوەکی کەسایەتییەکی تریش ڕۆڵی گێڕانەوە دەبینێت، ئەویش کەسایەتیی حەکایەتخوانە کە هەمان ئەو کەسایەتیی سەرەکی و لاوەکییانەیە ڕۆڵی کەسایەتیی حەکایەتخوانیش دەبینن لە گێڕانەوەی حەکایەتی ڕۆماندا، و هەریەکەیان کاریگەرییان دەبێت (لە خووڵانەوەو چۆنیەتی ئاراستە کردنی ئەو مەبەستەی هزری ڕۆمان گەڵاڵەی دەکات)[٩٢]، واتە ڕۆڵی ئەو کەسایەتییانە بە پێی ئەو مەبەستەی، کە ڕۆماننووس دەیەوێت بیگەیەنێت ئەنجام دەدرێت. بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی جۆری ئەو کەسایەتییانە هەریەکەیان لە تەوەری خۆیدا باسیان دەکەین.

دووەم: جۆری کەسایەتیی بە پێی سروشتی ڕۆڵی لە پێکهاتەی بینای کەسایەتییەکان:

گرنگی کەسایەتیی لە ڕۆماندا بە هۆی بەکارهێنانی شێوازی ڕۆماننووس بەرجەستە دەبێت کاتێك هەوڵی دیاریکردنی ئەو ڕۆڵە دەدات، کە دەیخاتە ئەستۆی کەسایەتییەکانی ڕۆمانەکە،

92: عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی، سۆناتای ڕۆحی عەبدوڵڵا سەراج، گ؛ (گەلاوێژی نوێ)، ژ (٤)، ١٩٩٧، ل٢٧.

ئەویش بە پێی سروشتی ڕۆڵی لە پێکهاتەی بینای کەسایەتییەکان لە دوو جۆرەوە سەرچاوە دەگرێت، کە بریتیین لە کەسایەتیی پەرەسێن گەشەکردوو) و کەسایەتیی سادە (چەسپاو)، هەروەکو ئی. ئیم. فۆرستەر سەبارەت بە دیاریکردنی ئەم کەسایەتییانەوە دەڵێت: (بە هۆی ئەو پێوەرەی کە لە هەڵوێستی ئەو کەسایەتییەدا دەردەکەوێت دەتوانین بڕیار بدەین، کە ئەو کەسە، کەسایەتییەکی پەرەسێنە یان سادەیە، لە کاتێکدا کە ئەو کەسایەتییەکت و پڕ دەردەکەوێت ئەگەر باوەڕمان بە کەسایەتییەکەی کرد ئەوە پەرەسێنە، بەڵام ئەگەر باوەڕمان بە کەسایەتییەکەی نەکرد ئەوە سادەیە)[٩٣].

کەسایەتی پەرەسێن:

ئەم جۆرە کەسایەتییە وەك هەموو کەسایەتیی و مرۆڤێك خاوەن کۆمەڵێك بیرو بۆچوونی تایبەت بە خۆیەتی، سیفەت و پێکهاتەی کەسایەتییەکەی لە ئەنجامی کاریگەری ڕووداوەکان دەردەکەوێت و چەندین هەڵوێست و کاروکردەوەی تازەی لێ دەکەوێتەوە کاتێك کە گێڕانەوەی ڕووداوی ڕۆمانەکە بەڕێوە دەبات، بەڵام کاتێك ڕۆماننووس دەیەوێت کەسایەتیی سەرەکی وەك کەسایەتییەکی پەرەسێن پیشان بدات، سەرەتا هەموو لایەنەکانی ناخاتە ڕوو، بەڵکو (بەرە بەرە ئاشکرا دەبن بە پێی پەرەسەندنی ڕووداوەکان پەرەدەسێنن و لە ئەنجامی کارلەیەك کردنی بەردەوامی لەگەڵ ئەو ڕووداوانەدا دەبێت)[٩٤]، تاوەکو بە تەواوی بوونی پێکهاتەی کەسایەتیی خۆی دەسەلمێنێت لە لایەن خوێنەر، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی، کە بەردەوام پێشکەوتوو و گۆڕاو بێت لە ڕۆڵی خۆیدا لە پێگەی گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا، لێرەدا ئەم کەسایەتییە بینایەکی ئاڵۆزی دەبێت چونکە هەمیشە کارو چالاکی تازەی لێ چاوەڕوان دەکرێت.

کەسایەتیی سادە (چەسپاو):

ڕۆماننووس کەسایەتیی سادە وەك پێویستییەك پێك دەهێنێت، بۆیە هەر لە سەرەتای ئامادەبوونییەوە خاوەن یەك سیفەتەو هیچ هەڵوێستێکی تری نابێ بەرامبەر بە ڕووداوی ڕۆمانەکە، لەبەر ئەوەی وەك کەسایەتییەکی پێش نەکەوتوو و نەگۆڕاو ڕۆڵی خۆی ئەنجام دەدات، کە لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا تەنیا گرنگی بە ڕۆڵ و بۆ چوونی خۆی دەدات بەلایەوە

93: نوري بطرس، مسارات في القصة والرواية الكوردية، أربيل، ٢٠٠٣، ص١٠٠.

94: ايان وات، ظهور الرواية الانكليزيية، ت: د. يوئيل يوسف عزيز، بغداد، ١٩٨٠، ص١٣٨.

هیچ پێویست نییە، کەخاسیەت و سیفەتەکانی خۆی بەرەو پێش ببات؛ چونکە (ڕووداوەکان کاری تێناکەن، وە نووسەر لە سەرەتاوە وێنەیەکی تەواو و کامڵی بۆ ئێمە دەکێشێت کە توانای گەشەکردنی نییە، بۆیە وەڵامدانەوەی سەبارەت بە ڕووداوەکان زانراوە)[95] واتە بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا هەست بە بوونیان دەکرێت. سادەیی ئەم کەسایەتییانە زۆر جار دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری وێنەکێش کردنی کەسایەتیی پەرەسێن، چونکە پەرەسەندنی کەسایەتییە سەرەکییەکان بە هۆی ئەو ڕۆڵەی کە کەسایەتیی سادە ئەنجامی دەدات لە کاتی گێڕانەوەدا دەپێورێت. لە ڕووی پێکهاتەی بینای هونەرییەوە دەتوانرێت بە ئاسانی کەسایەتییەکەی دروست بکرێت، ئەمەش وادەکات کەلایەنە دەروونی و بۆچوونەکانی بە تەواوی نەخرێتە ڕوو، تەنیا بە چەند ڕستەیەکی کورت ناخی ئەم جۆرە کەسایەتییانە دەرببڕێت.

مەبەست لە کەسایەتیی سادە مانای ئەوە ناگەیەنێت، کە هیچ ڕۆڵێکی گرنگ ناگێڕێت لە گێڕانەوەی ڕۆماندا، بەڵکو ڕۆڵی ئەو کەسایەتییانە وەك یارمەتیدەرێکی نووسەر دەردەکەوێت لە بنیادنانی کەسایەتیی پەرەسێن، و زۆربەی کات لە وێنەی چینێکی کۆمەڵ دەبینرێت، کەواتە کەسایەتیی سادە وەك بنەمایەکی گرنگی هونەری ڕۆمان دادەنرێت.

لەگەڵ خستنە ڕووی ڕۆڵ و پەرەسەندنی پێکهاتەی کەسایەتییەکان لە گێڕانەوەی ڕۆماندا، پێویستییەکی گرنگ هەیە بۆ بینینی ئەو کەسایەتییانە، ئەویش پەیوەندی بەشێوازی نووسەرەوە هەیە لە کاتی پێشکەشکردنی کەسایەتییەکاندا، لێرەدا ڕووبەڕووی پرسیارێك دەبینەوە، کە ئایا ڕۆماننووس بە چ شێوازێك ئەم کەسایەتییانە پێشکەش دەکات؟

پێشکەشکردنی کەسایەتییەکان لە گێڕانەوەی ڕۆماندا پێشکەش کردن و گرنگی هەریەك لە کەسایەتییەکان هەوڵدان و توانای ڕۆماننووسی تێدا دەردەکەوێت؛ چونکە وەك پێویستییەکی گێڕانەوەی ڕووداوەکان ڕۆماننووس دەبێت شێوازی تایبەتی و گونجاو بەکاربهێنێت بۆ پێشکەش کردنیان. بە شێوەیەکی گشتی بە هۆی دوو ڕێگەوە کەسایەتییەکان پێشان دەدرێن، ئەوانیش: (ڕێگەی ڕاستەوخۆ یان شیکاری، و ڕێگەی ناراستەوخۆ یان نواندن)[96]. ئەم دوو ڕێگەیەش خاسیەتی تایبەت و دیاری کراوی خۆیان هەیە، کە بە پێی چۆنیەتی بەکارهێنانی ڕۆماننووس دەگۆڕێت، بەتایبەتی لەو کاتەی، کە ئەرکی باس کردنی کەسایەتییەکان دەخاتە ئەستۆی گێڕەرەوە.

95: د.رجاء عيد، دراسة في ادب نجيب محفوظ تحليل ونقد، القاهرة، ١٩٧٤، ص١٢٦.

96: ادوين موير، بناء الرواية، ت: ابراهيم الصيرفي، مصر، ١٩٦٥، ص١٣٩.

ڕێگەی یەکەم، واتە ڕێگەی شیکاریی یان ڕاگەیاندن، تێیدا ڕۆماننووس بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کەسایەتییەکان بە هۆی گێڕەرەوەیەك یان کەسایەتییەکی تری نادیار، کە ئەرکی پرۆسەی گێڕانەوەی خستۆتە ئەستۆوە پێشکەشیان دەکات و (زۆرجار حوکمەکانی خۆی بەسەریاندا دەسەپێنێت)[97]، لەبەر ئەوەی ڕۆماننووس وێنەی کەسایەتییەکان لە دەرەوە دەگرێت و سۆز و پاڵنەرو بیروهەستەکانیان شی دەکاتەوە؛ واتە ڕۆماننووس ڕێ بەکەسایەتییەکان نادات، کە دەربڕی ناسنامەی خودی خۆیان بن و بەسەربەستی بجولێنەوەو لە میانەی ئەو ڕێگەیەدا خوێنەر هیچ ئەرکێکی پێویست نییە بۆ ناسینی ئەو کەسایەتییانە، چونکە بە ئاسانی هەموو هەڵسوکەوت و سیفەتەکانیان بەرجەستە دەکات، بەڵام پێشکەشکردنی کەسایەتیی بەم ڕێگەیە لە لایەن گێڕەرەوە (نووسەر) شێوازێکی کۆنە، بەوەی کە زیاتر لە ڕۆمانی تەقلیدیدا بەکارهاتووە، بۆیە ئەم ڕێگەیە زۆر جار بەپەسەند نازانرێت؛ چونکە هەموو کاروکردەوەی کەسایەتییەکان پێشکەش دەکات و بوار بۆ خوێنەر نامێنێ کەبەدوای زانیاری بگەڕێت سەبارەت بەم کەسایەتییانە.

ڕێگەی دووەم، واتە ڕێگەی نواندن یان نمایش، ڕۆماننووس بێ لایەن دەوەستێت بوار بۆ کەسایەتییەکان دەرەخسێت، کە دەربڕی خودی خۆیان بن. ئەم ڕێگەیە شێوازی درامیشی پێ دەگووترێت، کە (تیایدا پاڵەوان لە ڕێی کردارەکانی خۆیانەوە دەخرێنە ڕوو بەبێ ئەوەی گێڕەرەوە هیچ قسەیەکیان لەسەر بکات[98] و دەست بخاتە ناو ژیانیان و دەسەڵات و بڕیارەکانی خۆی بەسەریاندا بسەپێنێ؛ چونکە ڕۆماننووس (ڕێگە بە کەسایەتییەکان دەدات کە خۆیان دەربخەن بە هۆی قسەکردن و جووڵەوە وایان لێ دەکات کە هەستی خۆیان دەربڕن)[99]، واتە ڕۆماننووس بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ هەستی کەسایەتییەکان پێشکەش دەکات و زانینی سیفەتی کەسایەتییەکان بۆ کەسایەتییەکانی تر یان خوێنەر جێ دەهێڵێ، لەم ڕوانگەیەوە خوێنەر بە پێی ڕێڕەوی گێڕانەوەو بەرەو پێشچوونی ڕووداوەکان کەسایەتییەکە ئاشکرا دەکات.

97: محەمەد ئەمین عەبدوڵڵا، شاکەس لە ڕۆمانی کوردی – کوردستانی عێراقدا (١٩٩٠ –١٩٩٧)، نامەی ماجستێر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی ئاداب، ٢٠٠٠، ل١٢٦.

98: بيرسي لوبوك، صنعة الرواية، ت: عبدالستار جواد، بغداد، ١٩٨١، ص ٧٣.

99: احمد امين، النقد الادبي، ط٤، بيروت، ١٩٦٧، ص١٣٩.

ئەوەی جێگەی ئاماژە پێکردنە ئەوەیە، کە ڕێگەی نواندن لە ڕۆمانی نوێدا لە لایەن ڕۆماننووسانەوە پەسەندە، چونکە ڕۆماننووس کەسایەتییەکان بە پێی خواستی ڕۆمانەکەو خودی خۆیان بەڕێوە دەبات. لەگەڵ ئەوەشدا زۆرجار ڕۆماننووس پەنا بۆ ڕێگەی شیکاریش دەبات، چونکە پێویستی گێڕانەوەکە وادەخوازێت، کە ڕۆماننووس هەردوو ڕێگە تێکەڵ بکات. لەم حاڵەتەشدا گرنگی ڕۆمان و توانای ڕۆماننووس بە دیار دەکەوێت. بەم پێیە ڕۆماننووس ئازادە لە هەڵبژاردنی یەکێك لەم ڕێگەیەو هەروەها ئاوێتە کردنیان. دوای ئەنجامی باسکردنی ڕۆڵی کەسایەتییەکان و پێشکەشکردنیان لە گێڕانەوەی ڕۆماندا، دەگەینە ئەوەی کە ڕۆڵی هەریەکەیان لە رووی پراکتیکییەوە، لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکانی (عەبدوڵڵا سەڕاج) دا دیاری بکەین.

تەوەری یەکەم:

ڕۆڵی کەسایەتیی سەرەکی لە گێڕانەوەی ڕۆماندا

کەسایەتیی سەرەکی ڕۆڵێکی گرنگ و کاریگەری هەیە لە پێشکەوتنی رووداو و گێڕانەوەی دەقی ڕۆماندا، ئەم کەسایەتییە زۆر جار لە لایەن هەندێ ڕۆماننووسەوە ئەرکی گێڕەرەوەی پێ دەسپێردرێت، واتە هەم گێڕەرەوەیەو هەمیش کەسایەتیی سەرەکی یە (پاڵەوان)؛ بەلاّم هەندێ جار ڕۆماننووس وەك گێڕەرەوەیەك خۆی باس لە ڕۆڵ و کارو کردەوەی کەسایەتیی سەرەکی دەکات؛ واتە چۆنیەتی گێڕانەوەی رووداوەکان بە هۆی کەسایەتیی سەرەکییەوە پێشکەش دەکات، و ڕۆڵی ئەم کەسایەتییە پەیوەندی بە کەسایەتییە لاوەکییەکانەوە هەیە، چونکە ئەویش (یەکێکە لە کەسایەتییەکان و هیچ جیاوازی لەگەڵ کەسایەتییەکانی تردا نییە، بەلاّم ئەو کەسایەتییە سەرەکییە تەوەرێك پێك دەهێنێت کە کەسایەتییەکان لە دەوریدا دەسووڕێنەوەو ڕۆڵی سەرەکی دەگێڕێت)[100]. سەرەڕای ئەمەش نووسەر ئەوەی لە زەیینیدا هەیە، لەو کەسایەتییەدا کۆیان دەکاتەوە و لە ڕێی ئەوەوە دەیخاتە ڕوو، بەمەش رووداوە زەینییەکان لە نێوان نووسەر و کەسایەتیی سەرەکی دۆناودۆن دەکات. هەر بۆیە کەسایەتیی سەرەکی لە ڕۆماندا (رووداوە قەوماوەکان دەتەقێنێتەوە، وەك پەتێك وایە لە زنجیرەی جووڵەی ڕۆمانەکەدا.)[101]، کەچی جۆرج لۆکاش (بە پاڵەوانی گرفتار ناوی دەبات، تێیدا بە شێوەیەکی

100: صبري مسلم حمادي، صورة البطل في الرواية العراقية، ١٩٨٤، ص ١٢٥.

101: د. رجاء عيد ، دراسة في ادب نجيب محفوظ تحليل ونقد، القاهرة، ١٩٧٤، ص٣٢.

قووڵ پەیوەندی نێوان پاڵەوان و جیهان دەخاتە ڕوو کە جۆری پەیوەندییەکان بە پچڕاو و لێك ترازاو دەچوێنێ...)[102]، هەر بۆیە گێڕانەوە لە ڕێی کەسایەتیی سەرەکیدا وامان لێدەکات کە هەست بە هەموو ئازاری کەسایەتییەکانی تر بکەین و بە شداری لەگەڵدا بکەین لە کاتی گێڕانەوەدا. کەسایەتیی سەرەکی بە هۆی ڕاناوی قسەکەرەوە رووداوەکان دەگێڕێتەوە و دەڕوانێتە ناوەوەی خۆی و کەسایەتییەکانی تر، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە ناوەوەی ئەو کەسایەتییە بۆ دەرەوە بگوازرێتەوە لە هەموو ڕووێکەوە، چونکە کەسایەتیی سەرەکی (دەبێ بە شێوەیەك دەربکەوێت کە بەلایەنی کەمەوە مامەڵە لەگەڵ لایەنە دژوارەکانیشدا بکات.)[103]، کەواتە جگە لەوەی کە کەسایەتیی سەرەکی ڕۆڵێکی سەرەکی لە بەرەو پێشچوونی گێڕانەوەی ڕۆماندا دەبینێت، هەروەها دەبێت ڕێگەیەکی باوەڕ پێکراو بەکار بهێنێ بۆ وروژاندن و سەر سوڕهێنەری خوێنەر، ئەمەش بە هۆی ئەو توانایەی، کە هەیەتی دەردەکەوێت لە کاتی گێڕانەوەدا. لە هەمان کاتیشدا دەکەوێتە ناو بوونی چەند ڕووداوێکی ترەوە، کە لەم ڕوانگەیەوە کەسایەتیی سەرەکی خاوەن پێکهاتەیەکی ئاڵۆزە کە زۆر جار خوێنەر تا لە خوێندنەوەی نەبێتەوە نازانێت چارەنووسی چی لێدێت و لە کوێوە کۆتایی پێ دێت، و هەروەها گومانی تێدا نییە کە ئەم کەسایەتییانە رابردوویەکی دیارییان نییە، تەنیا لە کاتی ئەو ڕۆڵەی کە دەیبینێ لە پرۆسەی گێڕانەوەدا بوونی دەبێت.

102: تەها ئەحمەد ڕەسوڵ، تیۆریزەکردنی ڕۆمان لە تێڕوانینی (لۆکاش)دا، گ؛ (ڕامان)، ژمارە (٣٦)، ١٩٩٩، ل٤٠.

103 :Great, Edward Arnold, Studying the Novel, Jeremy Hawthorn, 1985, Britain P. 47.

ڕۆڵی کەسایەتیی سەرەکی لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکانی عەبدوڵڵا سەڕاجدا

ڕۆمانی (هەڵکشان بەرەو لوتکە):

کەسایەتیی سەرەکی لەم ڕۆمانەدا یەك کەســـە ئەویش (تۆفیقی قالە هەرزانی) یە، کە ڕۆڵی سەرەکی لە گێڕانەوەی ڕووداوەکان دەگێڕێت. لەگەڵ ئەوەشدا ڕۆماننووس چەند کەسایەتییەکی سەرەکی تریش لە دەوری (تۆفیق) کۆ دەکاتەوە، چونکە تۆفیق لە هەندێ شوێندا جڵەوی گێڕانەوەی ڕووداوەکان بەو کەسایەتییانە دەدات. ئەم کەسایەتیانەش (خاتەی ژنی تۆفیق و ئایشەی دایکی و سالار)ە، کەچی تۆفیق ڕۆڵی هەرە سەرەکی دەبینێت لە گێڕانەوەی بەسەرهات و ڕووداوەکانی رابردووی واقیعی کۆمەڵایەتی ژیانی ناو خێزانەکەی و خەڵکی شاری کەرکوك؛ چونکە (پەیوەندییەکی بەردەوامی لەگەڵ ناسنامەی کەسایەتیی خۆیدا هەیە، بە هۆی یادکردنەوەی بیرو کارەکانی رابردوویەوە.)[١٠٣].

لە رووی پێشکەشکردنی کەسایەتییە سەرەکی و لاوەکییەکان ڕۆماننووس ڕێگەی شیکاری بەکارهێناوە، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی کە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ باس لە کەسایەتییەکان بکات و خوێنەر لە هەموو ڕووداوەکان و هەڵسوکەوت ڕەفتاری ئەم کەسایەتییانە ئاگادار بکاتەوە.

تۆفیق وەك گێڕەرەوەیەك و کەسایەتییەکی سەرەکی ڕۆڵ و کاریگەری هەیە لە سەر گێڕانەوەکەدا، کە نووسەر خۆیەتی، بەڵام لە ڕێی ڕاناوی کەسی یەکەمی تاکەوە ڕووداوەکان دەگێڕێتەوە. لە ڕووی پێکهاتەی کەسایەتییەوە هەڵگری ڕەوشتی چاکەیەو کەسایەتییەکی پەرەسێنی تێدا بەرجەستە دەبێت بۆ بەرەو پێش بردنی گێڕانەوەکە، بەڵام لە هەندێ شوێندا کەسایەتیی تۆفیق دەبێتە هۆی خاوکردنەوەو وەستانی گێڕانەوەی ڕووداوە سەرەکییەکە، چونکە دوایی وەسفێکی درێژو چەند ڕووداوێکی ئەفسانەیی ئینجا بۆ گێڕانەوەی ڕووداوەکە دەگەڕێتەوە. ڕۆڵی تۆفیق لە گێڕانەوەی ژیانی خۆی و بەسەرهاتەکانی کەسانی دەوروبەری لەو کاتەوە دەردەکەوێت کە لەگەڵ دایکیدا باس لە مردنی باوکی دەکات ((هەر مردنی باوکیشم بووە هۆی ئەوەی کە پاش بڕینی پۆلی سێیەمی ناوەندی، لە قوتابخانە دابڕیم و ڕوو لە بازاڕ و

103: ایان وات، ظهور الروایة الانکلیزیة، ت: د. یوئیل یوسف عزیز، بغداد، ١٩٨٠، ص٢١.

کار بکەم)) ل(٣٥). کەچی ئاماژەی بە ساڵی مردنی باوکی نەکردووە تەنیا ئەوەندە نەبێ کە دوایی خۆپیشاندانی ساڵی (١٩٤٦) بووە. لەو کاتەوە هەستی نەتەوایەتی تۆفیق بەرەو ڕووداوەکان هەنگاوی نا، بەتایبەتی کە لەگەڵ حەمەشین دەبێتە دەمەقاڵێیان و لە سەر کار دەردەکرێت و دەڵێت: (کرێکاران گشت چاویان لێبوو، ئەو ڕۆژە خۆم پێنەگیرا کەوتمە ویزەی حەمەشینەوە. پەنجەی شایەتمانم لە ڕوویا ڕاوەشاند) ل(٥٠) هەروەها چەند ڕووداوێکی تری لاوەکی لە دەوری کەسایەتیی تۆفیق دا دەخولێتەوە، کە تاڕادەیەك دەبێتە یارمەتی دەرێك بۆ ئەوەی ڕووداوە سەرەکییەکە بە ئەنجامێك بگات، (هەرچەندە نەبوونی کۆتایی دیاریکراو لەم ڕۆمانەدا ئەوە دەسەلمێنێ گرێچنی سەرەکی ڕۆمانەکەش بە ئەنجامێك نەگەیشتووە. گرێچنە سەرەکییەکەی ئەم ڕۆمانەو گرێچنە لاوەکییەکانی لە نێو واقیعی کۆمەڵی تۆفیقی پاڵەوانەوە هەڵبژێراوەو زیاد ڕۆیی تێدا نەکراوە)[١٠٤]، کەچی ئەو ڕووداوەی کە لە کۆتایی ڕۆمانەکەدا بە تەواوی بوونی کەسایەتیی تۆفیق دەردەخات و دەبێتە گێڕەرەوەیەکی هەموو شتزان ئاگاداری هەموو کارو کردەوەو لایەنەکانی ناو خێزانەکەی دەبێت ئەویش چوونی تۆفیقە بۆ چیاکان لەگەڵ سالارو حەمە سووری هاوڕێی.

سەبارەت بە ڕۆڵی خاتە وەك کەسایەتییەکی سەرەکی تاڕادەیەك بوونی خۆی دەنوێنێت لە گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ئەو سەردەمەدا. لە ڕووی پێکهاتەی کەسایەتییەوە پەرەسێنەو هەڵگری ڕەوشتی چاکەیە، بۆیە لە باسی ڕووداو و کەسایەتییەکان گۆڕانێك بەسەر گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا دەهێنێت، بە تایبەتی لە کاتی گفتوگۆکردنی لەگەڵ تۆفیق دا هەڵوێست وەردەگرێت لە بارەی ئەم بارودۆخەوە ((لەوەتی پاشایەتی نەماوە شیرین بۆتە تەوقی ئاگرو لە گەردنی مام فەتاح ئاڵاوە! وتوویە!((ئەگەر بمدەن بەو پیرە، ئاگر لە خۆم بەردەدەم و حەیای بەرودووای ئـــێوەش دەچـــێت)) لەو ڕۆژەوە مام فەتاح دەستێکی کەوتۆتە ئەم لاو دەستێکی کەوتۆتە ئەو لاو دەنگی خۆی بردۆتە ژوورەوە)) ل(١٩٧). واتە (خاتە) وەك گێڕەرەوەیەك/ کەسایەتیی سەرەکی بۆ خستنە ڕووی بەسەرهاتەکان جڵەوی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە دەگرێتە ئەستۆ.

هەروەها ڕۆڵی ئایشەی دایکی تۆفیق لە هەندێ شوێنی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە وەك کەسایەتییەکی سەرەکی دەردەکەوێت، کە ڕۆڵێکی کاریگەری لە گێڕانەوەی رابردوودا هەیە.

104: عادل مەجید محەمەد گەرمیانی، ڕیالیزم لە ڕۆمانی کوردی هاوچەرخ لە عێراقدا، نامەی ماجستێر، زانکۆی بەغدا، کۆلێجی پەروەردە (ئیبن رشد)، ١٩٩٦، ل١٤٩.

سالار كوڕی نەعەشەكرچی تاقانەی دایكییەتی هەر لە سەرەتای ڕۆمانەكەدا ڕۆڵی بەرچاو دەكەوێت، بەڵام لە دواییدا هیچ ڕۆڵێكی نابێت تا ئەو كاتەی كەدەبێتە هاوڕێی تۆفیق و وەك كەسایەتییەكی سەرەكی و پەرەسێن ئاوڕ لە ڕەهەندەكانی دەدرێتەوەو لەگەڵ كەسایەتییەكانی تر كارلێك دەكەن، چونكە هەندێ لەو ڕووداوە كۆمەڵایەتییانە بە دەوری ئەودا دەخولێتەوە لەو كاتەی كە دڵی بۆ لای (نەخشین) دەچێت نیازی دڵی خۆی لە لای تۆفیق باس دەكات:

((- كاك تۆفیق تۆ چاك من دەناسی و خۆت گوتەنی، دایكم دایكی گشت منداڵانی كۆڵانەكە بووە، بۆیە دەمەوێ شتێكت لەكن بدركێنم.

- كاك سالار تۆ من بەبرا گەورەی خۆت بزانەو سەرم لە ئۆغرتایە. فەرموو هەرچیت لە دڵدایە بۆ براتی ڕۆكە.

- كاك تۆفیق.. دڵم.. دڵم چۆتە.. نەخشینی مام ئۆمەر)) ل(١٠٣)

لێرەوە كێشەو ململانێیە كۆمەڵایەتییەكان دەست پێ دەكات و ڕێڕەو و ئاراستەی گرێی ڕووداوەكە دەگۆڕێت و دەست پێ دەكات. لە ئەنجامدا باری نا لەباری ئەو سەردەمە وا لە سالار دەكات كە شاری كەركووك و نەخشینی خێزانی بەجێ بهێڵێت. لە كۆتایی ڕۆمانەكەدا نووسەر ئاماژەی بە گەڕانەوەی سالار كردووە، بەڵام هیچ ئەنجامێكی ئەو گەڕانەوەیەی بە دەستەوە نەداوە.

بە شێوەیەكی گشتی كەسایەتییە سەرەكییەكان ڕۆڵ و كاریگەرییان هەیە لە گێڕانەوەی ڕۆمانەكەدا، بەڵام لە هەندێ كاتدا زۆر بەسستی گێڕانەوەی ڕووداوەكان بەرێوەدەبەن.

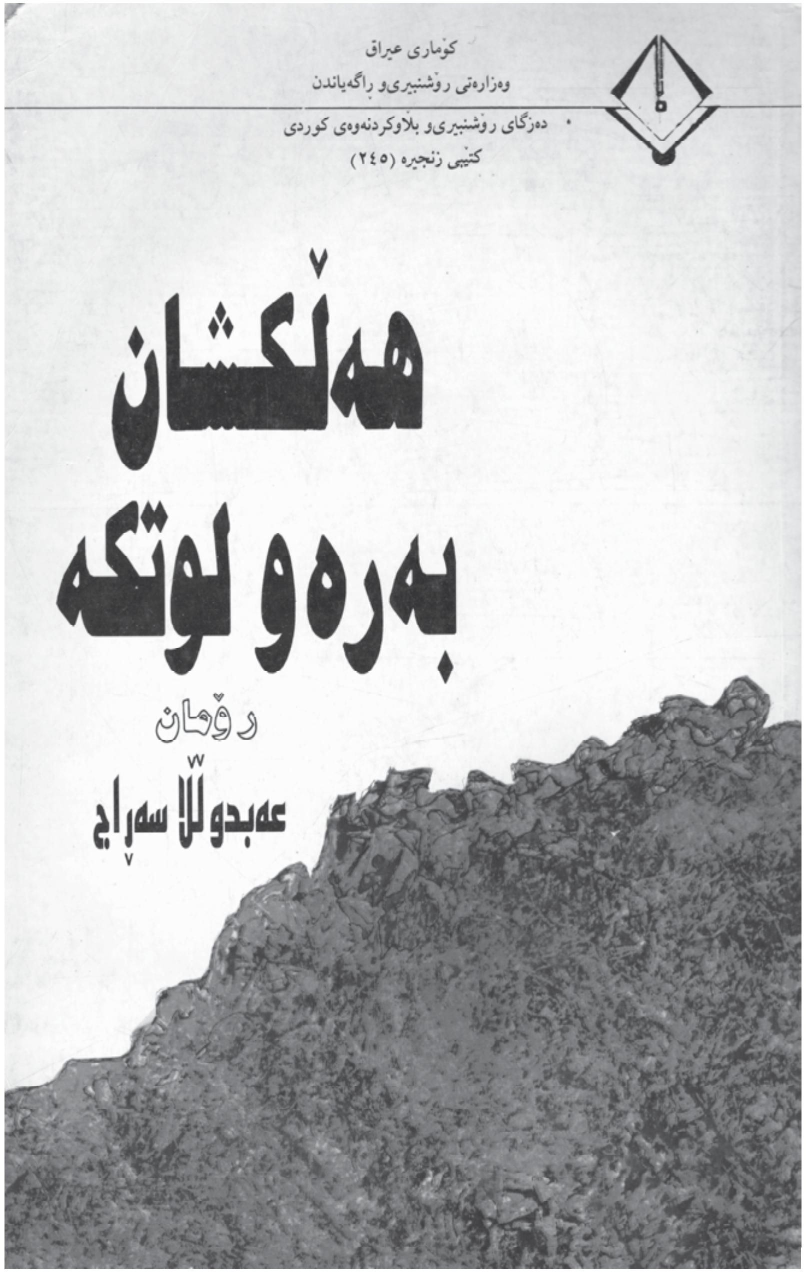

ڕۆمانی (کاولاش):

لەبەر ئەوەی چەند گێڕەرەوەیەك ئەم ڕۆمانە دەگێڕنەوە، بۆیە چەند کەسێك ڕۆڵی سەرەکی دەبینن لە بەرەوپێش بردنی گێڕانەوەی ڕووداوەکان و کێشەو بەسەرهاتەکانی گوندی چیمەن. بەسەرهاتەکانی ئەم گوندەش دوولایەنی هەیە، لایەنێکی کێشەی کۆمەڵایەتی ئەم گوندەیە، لایەکەی تری کێشەی سیاسی ساڵانی شەستەکانە. ئەم کەسایەتییانەی کە ڕۆڵی سەرەکی دەگێڕن بریتین لە (چیمەن، بلە، کوێخا ڕەشید، مام رەحمان، باپیر)، بەڵام ئەوەی کە زیاتر ڕۆڵی کەسایەتییی سەرەکی بینیوە لە بەرەوپێش بردنی ڕووداوەکان (چیمەن و بلە و کوێخا ڕەشید)ە.

ڕۆماننووس بۆ پێشکەشکردنی ئەم کەسایەتییانە هەردوو ڕێگەی نواندن و ڕاگەیاندنی بەکارهێناوە، بەڵام زیاتر ڕێگەی نواندن بەسەر ڕۆمانەکەدا زاڵە، چونکە لە ناوەوە وێنەی کەسایەتییەکان گێراوەو ڕێگەیان پێ دراوە خۆیان بناسێنن و دەربڕی ناخی خۆیان بن، کەچی ڕێگەی ڕاگەیاندن تەنیا لە کاتی وەسفی دەرەوەی کەسایەتییەکاندا دەردەکەوێت.

چیمەن وەك کەسایەتییەکی سەرەکی ڕۆڵی گێڕەرەوە دەبینێت لەگەڵ ڕێڕەوی گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا دەڕوات، چیمەن لە بەرەی خەڵکی هەژارو زوڵم لێکراوی گوندەکەیەو هەڵگری ڕەوشتی چاکەیە.هەر لە سەرەتای ڕۆمانەکە تا کۆتایی کەسایەتیی چیمەن بەردەوام لە بەرەو پێش بردن دایە، چونکە کێشەکە لە دەوری ئەم کەسایەتییە دەخولێتەوە، کاتێك کە کوێخا ڕەشیدی مامی بلە دەیەوێت چیمەن لە برزۆی خزمەتکاری مارە بکات. لە هەمانکاتدا بلەش هەوڵی ئەوە دەدات کە چیمەن بخوازێت و لە خۆی مارە بکات.لەلایەکی تردا کێشەی نێوان کوێخاو بلەی برازای لە سەر ئاشەکەیە کە خولەی باوکی چیمەن بەرێوەی دەبات. کەواتە دوو کێشەی سەرەکی چیمەن و ئاشەکە دەبێتە هۆی ململانێ لە نێوان کوێخا ڕەشید و بلە، هەریەکەیان هەوڵی بەدەست هێنانیان دەدات بۆ ئەو مەبەستەی کە خۆیان دەیانەوێت. لە ئەنجامی ململانێیەکە دا دەردەکەوێت کە کوێخا ڕەشید مەبەستی ئەوەیە کە ئاشەکەو چیمەن بۆ خۆی بێت. ئەمەش لەو کاتەدا ئاشکرا دەبێت کە بلە دەڵێت: ((هەمووی گۆبەندی مامەمە. ئەو شەڕەنگێزە، دەیەوێ خولەو چیمەن بخاتە خورجی خۆیەوە، دیارە لە دیوێکی ترەوە، مرخی لە چیمەنەکەم خۆش کردووە)) ل(٥١). بەپێی ئەم قسەیە دەردەکەوێت کە نیازی خراپی کوێخا ڕەشید بۆتە هۆی ئەوەی کەلایەنی خراپە لە ناخی بلەوە سەر هەڵبدات، چونکە کاتی خۆی کوێخا ڕەشید لە ڕێی باوکی بلەوە دەستی بەسەر گوندی چیمەن و ئاشەکەدا گرتبوو، کەچی دوای مردنی باوکی بلە دەیەوێت ئەم تۆڵەیە لە مامی بکاتەوە.بێگومان لەمەوە دوو ڕووی

کەسایەتیی بلە بەرجەستە دەبێت، لایەن و رووە چاکەکەی بلە (رزگارکردنی ئاش / چیمەنە لە دەست کوێخا تالایەنی مادی و مەعنەوی لە کوێخا ڕەشیدا کۆنەبێتەوە)[105]، بۆیە بلە چەند کەسانێك لە دەوری خۆی کۆدەکاتەوە، وەك (مام رەحمان، باپیر، عەودل، خولەی ئاشەوان...) هەوڵدەدەن بۆ ئەوەی نەهێڵن کوێخا ڕەشید دەست بەسەر ئاشەکە و چیمەنی خولەی ئاشەوان دا بگرێت، لە دواییدا خەڵکەکە رووی خراپەو مەرامی بلە یان بۆ دەردەکەوێت کە ئەو هەوڵ و ململانێییەی تەنیا بۆ مەبەستی بەدەست هێنانی ئاشەکەیە بۆ خۆی نەك بۆ خەڵکی گوندەکە. ئەم مەبەستەی بلە لەو کاتەدا ئاشکرا دەبێت کە باپیرو مام رەحمان رووبەڕووی پرسیارێکی دەکەنەوە ((ئەوا گوتمان تۆ بەپاڵپشتی ئێمە کوێخات دەرپەڕاندو دەستت بەسەر زەوی و زارو چەم و ئاشەکەدا گرت، ئەوسا چی دەکەی ؟ مەبەستم گوزەرانمان چۆن دەبێ؟!)) ل (٢٢٤)، بەڵام بلە لە وەڵامدانەوە شڵەژاو بوو، ئەوانیش رووەشاراوەکەیان بۆ دەردەکەوێت، ئیتر کەسی تر پاڵپشتی بلە ناکات. بە تایبەتی کاتێك بلە روو لە شار دەکات چیمەن بەتەواوی رووی لێ وەردەگرێت و دەڵێت: ((برۆ... تازە چیمەن بە ژنی تۆ نابێ. چیمەن مێرد بەکەسێك دەکات ئێرە جێ نەهێڵێ)) ل (٢٥٤).

لێرەوە چیمەن و مام رەحمان دەبن بە دوو کەسایەتیی سەرەکی و شوێنی بلە دەگرنەوە، چونکە (کەسێتی سەرەکیش کەسێتییەکی هاوبەشە و بۆ خۆشکردنی نێوەندێك و بەرپابوونی ململانێکان ئاوها لەبار ترەو بارە پۆزەتیف و نێگەتیڤەکانی پتر لە نێو کارە هاوبەشییەکەدا زەق دەبنەوەوجێگەیان دەبێتەوە)[106]، بۆیە کەسایەتییە سەرەکییەکان بەردەوام پەرەدەستێنن و گێڕانەوەی ڕۆمانەکە خۆشتر دەکەن و بەرەو پێشەوەی دەبەن.

105: محەمەد ئەمین عەبدوڵلا، شاکەس لە ڕۆمانی کوردی– کوردستانی عێراقدا (١٩٩٠ –١٩٩٧)، نامەی ماجستێر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی ئاداب، ٢٠٠٠، ل٣٨.

106: جەلیل کاکەوەیس، ڕۆمانی کوردی – پەرتبوونی ڕووداو و نازیندەیی شاکەس، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل٧٣.

ڕۆمانی سۆناتای ڕۆح:

بۆ دیاریكردنی كەسایەتیی سەرەكی لەم ڕۆمانەدا، یەك كەسایەتیی هەیە ئەویش كەسایەتیی ڕۆماننووسەكە ئەم ڕۆڵە سەرەكییە دەبینێت لە گێڕانەوەی چەند ڕووداوێكی مێژوویدا. نووسەر سەرەتا هەوڵی داوە ڕۆڵی سەرەكی بە كەسێك بسپێرێت كە هێشتا ناوی لێنەناوە، ئەویش هەر كەسایەتیی ناخی خۆیەتی (منی بالآ) یە، بۆیە بەشی یەكەمی دەقەكەشی ناوناوە (بێناو)، بەلاّم لە دواییدا خۆی ڕۆڵی سەرەكی دەگێڕێت لە گێڕانەوەكەدا. لە ئەنجامی گفتوگۆكردن لەگەڵ ئەم كەسەدا بە تەواوی ئاماژە بەلەناوبردنی دەكات و دەڵێت: ((تۆكەی ئەو زەلامەیت كە ئەركی پیرۆزی نەتەوەیی و هێمابیت بە كۆڵدا بدەم!! ڕەچەڵەكتم دەناسی بۆیە ناوم لێنەنایت. هەی خوێری. بەتۆمە، خۆ بەزمانی مایاو سپرانتۆ نادوێم. دەمزانی كەری ئەوبارەنیت، تۆم بۆ گەمەو گەپ خولّقاند.)) ل (١٢).

نووسەر خۆی وەك كەسایەتییەكی سەرەكی لە دەوری گێڕانەوەی ڕووداوەكاندا دەخولێتەوەو بەرەو پێشەوەیان دەبات، چونكە لە ڕووی پێكهاتەی كەسایەتییەوە پەرەسێنە، ئەم جۆرە كەسایەتییەش لە كەسایەتییەكانی (هاملێت)ی شكسپیر و كەسایەتیی (كۆمیدیای یەزدانی) دانتی-دا بەدی دەكرێت، كاتێك بەرەو گێڕانەوەی ڕووداوەكان هەنگاو دەنێت بۆ ناو ئەشكەوتەكەو (ئەم هاتوچۆو گەشت و گوزارەی كە گێڕەرەوە دەیكات (كە دەبێت بەكەس یا بكەریش) وەك چالّكاری وایە واتا هەڵدانەوەی چینە كۆنەكانی مێژووە)[١٠٧]، كەواتە كەسایەتیی سەرەكی ڕۆڵ و كاریگەرییەكی چالاك دەگێڕێت لە پێشكەش كردنی ڕووداوەكاندا، بەلاّم لە گۆشەنیگایەكی نوێوە دەڕوانێتە ڕووداوەكان. لە هەنگاوی یەكەمیدا ئەم كەسایەتییە ترس دایدەگرێت بۆ ئەنجامدانی گەشتەكەی، چونكە ترس (هەڵچوونە پەیوەندی بە بیروهەست و لەشەوە هەیە، مرۆڤ هەست بە ترس ناكات تەنیا ئەو كاتە نەبێ ئەگەر هەستی كرد ژیانی دەكەوێتە مەترسییەوە)[١٠٨]، كەچی لە دواییدا ئەو ترسەی نامێنێ هەنگاوێكی زیاتر دەنێت تا بەگیانی كیاكسار دەگات و بە یارمەتی ئەوەوە ڕووداو و بەسەرهاتەكانیمان بۆ دەگێڕێتەوە، ئەمەش دەبێتە ڕێگە خۆشكەرێك بۆ گەشتەكانی تری بۆ ئەوەی لەگەڵ گیانی حاجی قادر و

107: عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی، سۆناتای ڕۆحی عەبدوڵڵا سەڕاج، گ (گەلاوێژی نوێ)، ژ (٤)، ١٩٩٧، ل١٩٣.

108: سیجموند فروید، الجنس عند فروید، عرض وتقدیم:د. مصطفی غالب، ط ٢، بیروت، ١٩٨٠، ص ٧.

لەشكريش دۆناودۆن بكات بۆ گێڕانەوەی بەسەر هاتی هەریەكەیان، لەگەڵ ئەوەشدا كەسایەتیی سەرەكی لەو كاتەی كە بەگیانی زارا دەگات ناوی خۆی ئاشكرا دەكات و دەڵێت:

((- ((ناوم.. عەبداڵی..)) لێوەكانی ترازاندو...

- ((دەزانم ڕۆڵەكەم تۆ عەبداڵی راستیت و سەرو بەندێك گیانی حاجی و كیاكسارت تێدا دووپات بوونەوە))ل(٥٩)

بەپێی ئەم قسەیە بۆمان دەردەكەوێت كە كەسایەتیی سەرەكی/ نووسەر لە پەنای حەزرەتی عەبداڵی زیندوو دەیەوێت هەڵوێستی خۆی لە بارەی مێژووی رابردوو و بارودۆخی كاتی ئێستا بە خوێنەرو خەڵكەكە بگەیەنێت. هەرچەندە گێڕەرەوە/ نووسەر لە سەرەتای گێڕانەوەكەدا ئاماژەی بەم ناوە كردووە، گوایە لە كاتی گفتوگۆكردنی لەگەڵ كەسایەتییە نەوێرەكەدا قسەیەكی ئەم حەزرەتی عەبداڵەی بیر دەخاتەوە ((- وەبیرت دێ، ئەوە قسەی حەزرەتی عەبداڵی زیندوو زادەیە، كە رۆژێك بە شاعیرێكی ئەم كۆنە هەولێرەی گوت: ((پاشان دەپرژێنە سەرو گۆیلاكی ئەم و ئەو شاباش دەكەن. دەزگایان دەروخێنن. ناوان دەڕزێنن، كەچی وەكو سركە، زەڕیان تەنیا بۆ خودی دەفرەكانیانە!!)) ل (٦). لێرەدا مەبەستی ئەوەیە كە ڕۆشنبیر و شاعیرانی هەولێر ناتوانن هەڵوێست وەرگرن و دەوری خۆیان ببینن لە هەمبەر بارودۆخی شارستانیەتی میللەتەكەیان، چونكە ئاوەڕ لە ڕەهەندەكانیان نەدراوەتەوە، كەواتە نووسەر لەڕێی بەكارهێنانی شێوازی نواندندا كەسایەتییەكان پێشكەش دەكات، بەمەش ڕۆڵی كەسایەتییەكە وەك گێڕەرەوەیەك و كەسایەتییەكی سەرەكی پەرەسێن گێڕانەوەكە زیاتر بەرەو روونكردنەوە دەبات.

ڕۆمانی (ونگە):

لەم ڕۆمانەدا یەك كەس ڕۆڵی سەرەكی دەگێڕێت لە گێڕانەوەدا، واتە یەك كەسایەتیی سەرەكی گێڕانەوەكە بە ئەنجام دەگەیەنێ، كە ئەركی گێڕەرەوەش دەبینێت لە بەرەو پێش بردنی ڕووداوەكاندا، ئەویش (كەیوان)ە، ئەم كەسایەتییە وەك نوێنەرێك كە خودی نووسەرە ئەم ڕۆڵەی پێدراوە. دەستپێكی ڕووداوەكان بە نووسینەوەی ئەزموونی ژیانی دەست پێدەكات لەكاتی ئێستای لە فنلاندە، لە دواییدا بەسەرهاتی رابردووی خۆی و كەسانی تر تێكەڵ بە یاداشتەكەی دەكات، كە ڕەهەندێكی دیارو بنەڕەت پێك دەهێنێ بۆ بەردەوام بوونی ڕێڕەوی گێڕانەوەكە. بەو واتایەی، كە سەرەتای ڕووداوەكانی ئێستا دەبێتە مەڵبەندێك بۆ گەڕانەوەی رابردوو.

سەرەتا كەیوان هەڵوێستی خۆی وەردەگرێت بەرامبەر بە ژیان و هەست كردنی بەنامۆیی بوون. واتە كەیوان كەسایەتییەكی وجودییە ئەم جۆرە كەسایەتییە (وەك تاكە كەس شەیدای سەربەستییە لە هەڵبژاردنی هەڵوێستدا، ئەمەش وای لێ دەكات تووشی دڵە ڕاوكێ ببێت، خۆی بە نامۆ بزانێت و دووچاری بێئومێدی و ڕەشبینی ببێت، تەنانەت وای لێ بێت ژیان بەشتێكی بێمانا بزانێت و خۆی دووره پەرێز بگرێت).[109]، و ئەم پاڵەپەستۆیەی ناخی وای لێدەكات ڕەهەندەكانی ژیانی رابردووی یادبكاتەوە، بۆیە كەیوان/ نووسەر دەڵێت:((لە ماڵەوە هەستم بەنامۆیەكی سەخت كرد. دەبێ ئەم نامۆییە لە ڕەحمی دایكەوە پێمانەوە لكابێت. ئەز، لێرەو لەوێ نامۆم! لە كەركوك نامۆبووم، لە هەولێر و.. تەنانەت لەگەڵ خۆم و حەزو خولیاو.. ژوورەكەمیشدا نامۆم!!)) ل (١١٧).

ئەم نامۆ بوونەی كەیوان/ نووسەر لە ئەنجامی كەم و كوڕی و ناتەبایی كۆمەڵگاوە لە كارەسات و بە سەرهاتەكانی رابردووەوە سەرچاوەی گرتووەو هۆشی بەرەو یادكردنەوەی كارەساتی هەڵەبجە دەچێت لەكاتی سەری ساڵ دا لە فنلاندە. ئەمەش لە ڕێی بەكارهێنانی تەكنیكی شەپۆڵی هۆشەوەیە كە كاریگەرییەكی زۆری هەیە لە گێڕانەوەكەدا، بەڵام لە كاتی بە ئاگاییدا وەك نێچیرێك هەست بەبوونی خۆی دەكات، لەوكاتەدا چاوی بە لەیلا دەكەوێت و پەیوەندی لەگەڵدا دروست دەكات تاكۆتایی گێڕانەوەكە بەردەوام ئاوێتەی ڕووداوەكان دەبن كەیوان هەوڵی داوە لە ڕێی لەیلاوە باسی وڵاتەكەی و ئەنفالەكان بكات لەوكاتەی كە دەكەونە گفتوگۆكردن لەگەڵ یەكتری دا، كەیوان دەڵێت:

109: حەمە سەعید حەسەن، هزر و شێواز لەچیرۆكی كوردیدا، هەولێر، ٢٠٠٥، ل١٥.

((ئەمە خەمەكەمە و دانیشتنی دیكەی گەرەكە. قەڵەمەكەم دەرهێناو سنووری كوردستانم.. كوردستانم كێشاو بەگەرم و گوڕی گوتمەوە:

ئەم بەشەی، كەبەماییینی ئاوی دەكا، زێدی منە.

كوردستانە دایكانەكەیە.)) ل (٣٥)

ئەم پەیوەندیەی كەیوان لەگەڵ (لەیلا)دا فراوان دەبێت تا ڕادەی پەیوەندی سێكسی بوون، چونكە كەیوان دەیەوێت خۆی لەم نامۆیی و هەستكردنی بەم تەنیاییە رزگار بكات. هەر چەندە كەیوان لە تەمەنێكی گەورە دایە كەچی لەلای مرۆڤ (ئەو توانا سێكسییە بەدرێژایی هەموو ژیاندا دەمێنێتەوە یان بۆ ماوەیەك ون دەبێت یان وەك ڕووداوێك گەشە دەكات، بەڵام لە كۆتایی ژیاندا دەست پێ دەكاتەوە وەك بۆ یەكەمجار ڕووبدات)[110]. تاڕادەیەك كەیوان لەوبارە دەروونییە ناهەموارە دەربازی دەبێت، بەڵام لە كۆتایی گێڕانەوەكەدا بە هۆی بڕیاری هاتنی خێزان و منداڵەكانی دەیەوێت لە لەیلا جیاببێتەوە **((پێشتر... پێمگوتبووی، كە ژن و منداڵم هەیە. وابڕیاری هاتنیانم لەباخەڵە. دەمەوێ، بەبێ زیزبوون ونێش كای كۆن بەباكردن، جیاببینەوە وتت چی!؟)) ل (١٦٩)**

كەواتە كەسایەتیی سەرەكی لە ڕووی پێكهاتەی كەسایەتییەوە پەرەسێنەو ڕووداوەكانی بەرەو پێشەوە بردووەو وەك داینەمۆیەكی بەهێز هەنگاوی ناوە، و ئەو ڕێگەیەی كە نووسەر كەسایەتییەكانی تێدا پێشكەش كردووە ڕێگەی نواندنە، هەرچەندە لە هەندێ شوێندا ڕێگەی ڕاگەیاندنی لەگەڵدا ئاوێتەكردووەو گێڕانەوەكەی بەرەو ئاستێكی سەركەوتوو بردووە. چونكە سەرتاپای گێڕانەوەكە بەهۆی ڕۆڵ و كاریگەری و جووڵانەوەی كەیوانەوە، كە نووسەر خۆیەتی و كەیوانی كردۆتە نوێنەری خۆی بۆ دەربڕینی بیروبۆچوونەكانی خۆی بەڕێوەدەچێت.

ڕۆڵی كەسایەتیی سەرەكی لە گێڕانەوەكەدا هەر بەناوی كەیوان دەرناكەوێت، بەڵكو هەڵگری دوو ناوی تر دەبێت لە كاتی گێڕانەوەی ڕووداوەكانی سەردەمی پێشمەرگایەتی خۆی كە لەڕێی بیرەوەرییەكانیەوە ئاشكرا دەبێت ((بەر لەچوونە شاخ، خۆم شاردەوە بۆ هەڵسوڕانی كاروباری ڕێكخستن و شانەكان. ناسنامەی ((مەلا ساڵح))یكم بۆ رەخساو بڕیاردرا، بچمە ناوچەی شوان شێخ بزێنی. بەرێنمایی كاك ((جەوهەر عەودل))، لەسەر پیكابەكە بووم هەتا ((یاروەلی)). لەوێ لەچكم كردووەو ترس نەما. بوومە كادیری بەروپشتی خاڵخاڵان كە بەری

110: سیجموند فروید، تغلب علی الخوف، عرض وتقدیم: د. مصطفی غالب، ط٣، بیروت، ١٩٨١، ص١٧.

پێشەوەی دەڕوانێتە((کەلی سمایل بەگی)) و هەر سێ ((ناروجە))کان، لەو دیوی خاڵخالاّندا، ناوم مەلا سالح بوو پاشان ناوەکەم، لەم دیوەدا بووە ((میرزا شوان)) ل(١٣٢).

ئەم میرزا شوانە لە ڕۆمانی (هەڵکشان بەرەو لوتکە) شدا، بۆتە نازناوی کەسایەتییە سەرەکییەکە، ئەویش کەسایەتیی نووسەرە، بەڵام نووسەر لەڕێی بەکارهێنانی ڕاناوی کەسی یەکەمی (قسەکەر) لە گۆشەنیگای ناوەکییەوە دەڕوانێتە کەسایەتییەکانی (ونگە) و ڕێگایان پێدەدات بەسەر بەستی بجوولێنەوە.

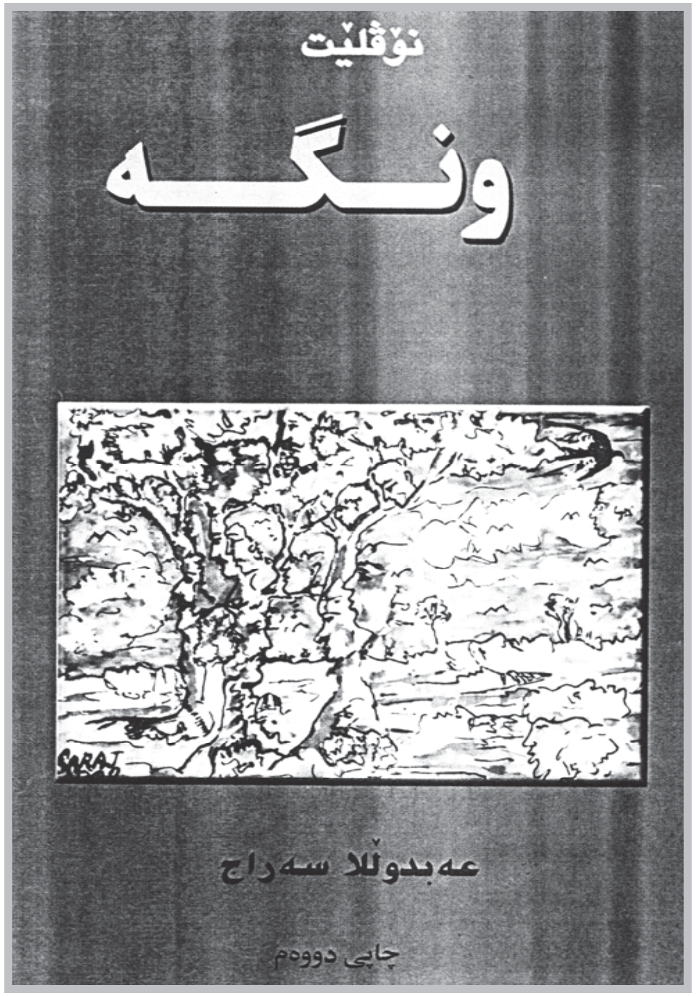

ڕۆمانی ئەژدەر:

گێڕانەوەی ئەم دەقە لەلان یەك کەسایەتییەوە ئەنجام دەدرێت، ئەویش (میرزا)یە کە ڕۆڵێکی سەرەکی دەگێڕێت لەبەرەوپێش بردنی ڕووداوەکاندا. بێگومان لە سەرەتای گێڕانەوەکە ڕۆڵی کەسایەتیی سەرەکی لە نووسەرەوە بەرجەستە دەبێت، ئیتر نووسەر لە ڕێی (میرزا) وە گێڕانەوەکە بە ئەنجام دەگەیەنێت و ئەرکی کەسایەتیی سەرەکی پێ دەبەخشێت. نووسەر بۆ پێشکەشکردنی کەسایەتییەکان هەردوو ڕێگەی شیکاری (ڕاگەیاندن) و نواندنی بەکارهێناوە، بەڵام ڕێگەی ڕاگەیاندن بەسەر گێڕانەوەی دەقەکەو کەسایەتییەکاندا زاڵە.

کەسایەتیی سەرەکی / میرزا باسی ژیان و بەسەرهاتی خۆی لە کۆچڕەوەکەدا دەکات لەگەڵ چۆنیەتی ڕاپەڕینەکەی شاری کەرکوك و هاتنی خۆی و خێزانەکەی بۆ هەولێر و گەیشتنیان بۆ شەقلاوە و بناری قەندیل. ئەوەتە گێڕەرەوە لە زاری نووسەرەوە ڕاستەوخۆ هەڵوێستی (میرزا) مان بۆ دەگێڕێتەوە بەرامبەر بە ڕاپەڕینەکە **((لە دەسپێکی ڕاپەڕین و هەژانی شاردا، بەتەنگەتاوی، بەشداریت کرد: لەچەقی شەقامی ((کانی)) دا، ئامبازی بڕێ چەکدار بووی، داوای کەچە چەکێکت لێکردن، بەهاناتەوە نەهاتن! بۆیە چەکی وشەت خستەکارو هەرگیز نەگەڕایتەوە. خۆت کردە پێشەنگی بێچەکان و لە ڕەشووروتانەوە، سەرچاوەت هەڵگرت و بەگشت توانای گەروت جاڕی خۆتدا))** ل(١٨). لێرەدا گێڕەرەوە هەموو شتزانە لە ڕێی بەکارهێنانی ڕاناوی کەسی یەکەمی (تۆ) وە چۆنیەتی ڕاپەڕینەکە باس دەکات و وردە وردە ڕووداوەکان دەگێڕێتەوە، بەڵام لە هەندێ شوێندا لە کاتی گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا کەسایەتیی سەرەکی/ نووسەر بۆ ڕابردوویەکی دووری سەردەمی منداڵی دەگەڕێتەوە، نووسەر بە بەکارهێنانی تەکنیکی شەپۆڵی هۆش (هەوڵدەدات پێکهاتەی یادەوەریی کارەکتەرەکان ڕاستەوخۆ و بەبێ نەقڵکردنی قسەی تەواو و بێ کەم و کورت نیشان بدات، ...)[111].

بێگومان میرزا/ نووسەر وەك زۆر لە نووسەر و کەسایەتییەکان پەنای بۆ گێڕانەوەی ڕووداوی ڕابردوو بردووەو دەڵێت: **((بەرلەوەی بخرێمە بەرخوێندن، خولیای نیگار و پێنووسی ڕەنگاندن بووم. ئەوسا کە تەنیا قەڵەمە کۆپییەکەی باوکم شك دەبرد. لەدەوم دەناو لەسەر کاغەزی شینی شەکرە قەندەکان، ڕەسمی سەیر و سەمەرەم دەکێشا))** ل (٨٠)، هەر لەم

111: کۆمەڵێك نووسەر، تیۆری ڕۆمان، وەرگێڕانی: محەمەد کەریم، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل١٤٦-١٤٧.

یادەوەرییەیدا هەڵوێستی باوك و دایكی دەگێڕێتەوە ((**باوكم هانی دەدام و دایكم توڕەو تۆسن دەبوو**)) ل(٨٠). ئەم جۆرە بەسەرهاتانەی سەردەمی منداڵی نووسەر وەك پاڵنەرێك وایكردووە كە لە بەرهەماكانی دا رەنگ بداتەوە.

كەسایەتیی سەرەكی لە ڕێڕەوی گێڕانەوەی رووداوی سەرەكیدا بەردەوام دەبێت، كە خۆی و خێزان و منداڵەكانی لەگەڵ خەڵكەكەدا ریگە دەگرنە بەر، میرزا لە خێزان و كوڕەكانی جیا دەبێتەوە تەنیا لەگەڵ دوو كچ و كوڕێكی دەمێنێتەوە، گوایە ((لە هەشتی بەیانییەوە، بەرێوەبوون، دانی ئێوارە گەیشتنە **((سەری ڕەش))**.

هەرچەندە تۆزوكەیەك سواری پاسێكی گەورە بوون و... هەندەی نەبرد: ئێوەیان داگرت!)) ل(٢٨)، میرزا لەگەڵ منداڵەكانی بەرەو شەقڵاوە دەڕوات و تووشی گەلێك ناخۆشی و برسێتی دەبن و چەندین كەسی ڕەنجەڕۆی وەك خۆیان دەبینن. بەڵام میرزا تووشی داماوی و دڵە ڕاوكێ دەبێت لەو كاتەی كە جوامێری هاوڕێی دەبینێت، جوامێر پرسیاری ئەوەی لێ دەكات كە چی بەسەر هاتووەو چی ڕووی داوە، میرزا دەڵێت:

((هیچی ئەو تۆ روویننەداوە، تەنیا ئەوە بۆ سێ رۆژ دەچێ، كەدایكی منداڵانم لێگوم بووەو چوار كوڕە هەراشەكانیشم، چیان بەسەر هاتووە نازانم...)) ل (٥٣).

بەم شێوەیە ڕۆڵی میرزا كاریگەرییەكی زۆری هەیە بۆ بەرەو پێش بردنی گێڕانەوەو ئاڵۆزبوونی گرێی رووداوەكان. ئینجا میرزا/ نووسەر بڕیاری گەڕانەوەی منداڵەكانی دەدات بۆ شاری كەركووك، بۆیە نووسەر كە كەسایەتیی ناخی میرزایە دەڵێت: **((پاش خەم بەبادان و، لەو گوزەرو زورگەدا، بڕیاری یەكجارەكیت دا، كە منداڵەكان بچنەوە. چیدەبێ بابێ. رێگەیەكەو گرتۆتە بەر. عەیبی تۆ، ئەوەیە كەهەمیشە بە گوژم پێشدەكەوی)) ل (٦٠).**

لێرەوە بەهۆی ڕۆڵی كەسایەتیی سەرەكی رێڕەوی گێڕانەوەی رووداوەكە دەگۆڕێت بەرەو ئاراستەیەكی تر هەنگاو دەنێت، ئیتر كەسایەتیی سەرەكی/ میرزا بەتەنیا خۆی ڕێگە دەگرێتە بەر تا دەگاتە بناری قەندیل. لەو كاتانەی بەدەم رێوەیە زۆر لە دیمەنی سامناك دەبینێت و چەندین رووداوی تری لاوەكی لە دەوری كەسایەتیی سەرەكی دا دەخولێتەوە، بەتایبەتی ئەو رووداوانەی كە لە ئەنجامی یادەوەرییەكانی لەگەڵ هاوڕێكانیدا دەیگێڕێتەوە دەبنە مایەی پەرەسەندنی ڕۆڵی كەسایەتیی سەرەكی. كەواتە بەپێی وتەكەی جۆرج لۆكاش (یەكیەتی كەسایەتیی و جیهان- كە یەكەمجار لە بیرەوەرییەوە سەر هەڵدەدات، بەڵام لە

هەمانكاتدا ئەزموونێكی زیندووە)[112]. ئەگەر چی نووسەر ژیاننامەی خۆی دەگێڕێتەوە، بەڵام لە دەرەوە وێنەی كەسایەتییەكان تەنانەت وێنەی كەسایەتیی سەرەكیش دەكێشێت.

كەسایەتیی سەرەكی / میرزا لە رووی پێكهاتەی كەسایەتییەوە پەرەسێنە و بەردەوام دەورێكی كاریگەری هەیە لە بەرەو پێش بردنی گێڕانەوەی رووداوەكاندا، هەرچەندە لە كۆتایی دەقەكەدا بەتەواوی ڕێڕەوی گێڕانەوەی رووداوە سەرەكییەكە خاوبۆتەوە. ئەویش بە هۆی گێڕانەوەو تێكەڵ كردنی چەند رووداوێكی ئەفسانەییە لەگەڵ رووداوە سەرەكییەكەدا، بەڵام كەسایەتیی سەرەكی لەسەرەتادا ڕێڕەوی گێڕانەوەكەی پاراستووە و سیمایەكی هونەری ڕۆمانی پێ بەخشیووە.

112: ئیفۆر ئێڤانس، ڕۆمانی ئینگلیزی لە سەرەتاوە تا زەمانی دانیال دیفۆ، گ؛ (سەردەم)، ژ (٢)، ١٩٩٩، ل٢٣.

ڕۆمانی (پەرتەوازەی ئێرەو ئەوێکانی ڕەوان):

ڕۆڵی کەسایەتیی سەرەکی لەم ڕۆمانەدا لەلایەن دوو کەسایەتییەوە ئەنجام دەدرێت. هەریەکەیان دەبن بەگێڕەرەوەو ڕۆڵی سەرەکی دەبینن لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکە، ئەوانیش (هەڵۆو شیلانی کچی هەڵۆ) یە.

کەچی ڕۆماننووس جڵەوی سەرەکی گێڕانەوەی ڕووداوەکانی زیاتر بەهەڵۆی کەسایەتیی سەرەکی داوەو کەسایەتییەکانیشی بەرێگەی نواندن پێشکەش کردووە، بەڵام لە هەندێ شوێندا ڕێگەی ڕاگەیاندنی بەکارهێناوەو بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ باس لە کەسایەتییەکان دەکات.

کەسایەتیی هەڵۆ لە دەوری گێڕانەوەی کێشەو بەسەرهاتەکانی خۆی و خێزانەکەی و چۆنیەتی ئاوارە بوونیان دەسوڕێتەوە، بەڵام لەبەر ئەوەی ڕۆمانەکە زیاتر لەسەر تەکنیکی مەنەلۆگ و دایەلۆگ بنیاد نراوە لە زۆربەی کاتەکاندا لە ڕێی شەپۆڵی هۆشەوە بەرەو کێشەکانی رابردوو دەگەڕێتەوە. سەرەڕای ئەوەش ئەوەی لەم ڕۆمانەدا تێبینی دەکرێت بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین هەربەشێکی ئەم ڕۆمانە سەربەخۆیەو باس لە ڕووداوێك دەکات ئەگەرچی گێڕانەوەکە لە ڕووداوەکانی کاتی ئێستاوە دەست پێدەکات، بەڵام بە بەردەوامی بەرەو کێشەو ڕووداوەکانی رابردوو و یادەوەرییەکان دەگەڕێتەوە، تاڕادەیەکیش ڕووداوەکانی بەشەکان یەکتر دەگرنەوە لەکاتی گێڕانەوەدا.

هەڵۆ سەرەتا لەگەڵ کەسایەتیی ناخی خۆیدا گفتوگۆ دەکات، ئەو کەسایەتییەی ناخی دەگەڕێتەوە بۆ باسکردنی لە دایکبوونی هەڵۆ، دواتر هەڵۆ باس لە رابردوو و پێش هاتنیان بۆ شاری (تامپرێ) دەکات و دەڵێت: **((بەر لەو ڕەگ هەڵتەکاندنە، گرۆیەك بووین لە چایخانە هاوینییەکەی سەرشەقامی ئاپواری ((کۆماری))ی بەرووی سینەما سەلاحەدین. مێزگردمان چێدەکرد)) ل (٢٨).**

هەڵۆ لەم دانیشتنانەی لەگەڵ هاوڕێکانیدا چەندین کێشەیان دەخستەڕوو لە بارەی کوشتنی خەڵکی بێ تاوان. ئەم لایەنانە ببوونە هۆی ئەوەی کە هەڵۆ هەستێکی نەتەوایەتیی لە لا گەڵاڵە ببێت: **((ئەز، کەسێکم لە نێوان ئوستالیژیای زێدو.. ئێشی دوورە وڵاتیدام، بۆیە ڕەهەندی زمانم کردۆتە نیشتمان، بۆ ئەوەی نەتوێمەوە و نەبمە سیفری پاش وێرگوڵ؛)) ل(٨١).**

ئەم تەنیایی و غوربەتەی کە هەڵۆ تێیدا دەژیا وای لێ کردبوو گەلێك لە ڕووداوو تاوانەکانی سەردەمی رابردووی شاری کەرکووك بەبەڵگەوە پێشان بدات کاتێك کە بۆ دایکی کاراو شیلانی کچی دەیگێڕێتەوە **((چ ماوە بە ئێمەی نەکەن؟!)) ل (٣٠).**

هەلۆ لەباسی ژیانی خۆیان لە شاری تامپرێ هەست بەجیاوازی مافی مرۆڤ دەکات لە نێوان خەڵکی ئێرەو ئەوێ، بۆیە کە لەگەڵ شیلان دەدوێت بە شێوازێکی ناڕاستەوخۆ هێما بۆ یەك نەبوونی ئێرە دەکات.

بەم شێوەیە هەلۆ ڕۆڵ و کاریگەری لە بەرەو پێش بردنی ڕووداوەکاندا هەیە، بەڵام دوای مردنی هەلۆ ڕۆڵی شیلان لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکە تارادەیەك فراوانتر دەبێت، بەڵام هەلۆ دوای مردنیشی ڕۆڵی لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکە دا هەردەمێنێ، چونکە ڕۆماننووس توانای ئەوەی هەیە وا لە پاڵەوانەکانی بکات هەموو شتێکیان لە یادبمێنێ و لە هەمووشتێ بگەن، ڕۆماننووس ڕێی دراوە کە هەموو پەنهانی ژیان بزانێ. یەکسەر پاڵەوانەکەی لە زانەوە دەقۆزێتەوە لەگەڵیا دەڕوات تا دەچێتە گۆڕەوە.

سەرەڕای ئەوەش هەلۆ/ نووسەر لە کۆتایی ڕۆمانەکە دان بەوەدادەنێت کە ئەو کەسایەتییانەی ئەو دروستی کردوون لە ڕۆمانەکەدا کەسایەتییەکی خەیاڵین جا بە هەر شێوەیەك پێشتر باسی کردبن، ئەمەش لە کاتی گفتوگۆکردنی لەگەڵ سەلیم لە ناو گۆڕدا دەردەکەوێت:

((- سەلیم.. سەلیم ! ئەوەی کە..

ئا.. ئا.. قسەی زۆرت بۆ هەڵبەستبووم! ناومت گۆڕیبوو!! ئاخر.. کەی من تلیاك و ملیاکم کێشاوە!؟

وەڵامم دایەوە.

خۆت لەگێلی مەدە. تۆ و ئەوانی دیکە، کەسی کاغەزین بوون)) ل (٢٠٤ — ٢٠٥).

لەم ڕوانگەیەوە دەوری هەلۆ لە گێڕانەوەی ئەم ڕووداوە ئەفسانەییانەدا کاریگەرییەکی باشی نواندووە بۆ بەرەو پێش بردنی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە. لێرەدا مەبەستی نووسەر زیاتر باسکردنی ئەزموونی ناو گۆڕستانە، بەمەش گێڕانەوەکە دەخاتە ناو قالبێکی هونەری ڕۆمانەوە.

شیلان کچی هەلۆیە، ئەویش وەك باوکی هەست بەبێزاری دەکات لە ئاوارەییدا لە شاری تامپرێ، بۆیە زۆرکات پەنای دەبردە بەر گفتوگۆکردن لەگەڵ باوکی و جوامێری کوڕی پوری لە بارەی گێڕانەوەی گەلێك بابەتی شێوەکاری و بەسەرهاتەکانی باوکی. شیلان لە کاتی یادەوەرییەکانی خۆی لەگەڵ باوکیدا هەندێ لە هەست و بیرە شاراوەکانی باوکی دەگێڕێتەوەو ئاشکرا دەکات دەڵێت: **((باوکم، هەردەم بیر لە ناکۆکییەکانی ژیان دەکاتەوە، ژیانی ئێمەو ئەوانی تر. بگرە بیر لە گێتیش دەکاتەوە! گەیشتۆتە ئەو قەناعەتەی، کەسانێك ناتەبان و لەگەڵ خۆیاندا هەمیشە دڵەڕاوکێیانە.)) ل (١٦٤).**

شیلان وەك گێڕەرەوەیەك و کەسایەتییەکی سەرەکی زۆر لە بەسەرهات و ئەزموونەکانی باوکی لە نووسین و داهێناندا دەگێڕێتەوە، لە ڕووی پێکهاتەی کەسایەتییەوە پەرەسێنەو بەردەوام لە هەوڵی پێشکەوتنی ڕووداوەکاندا بووەو، مامەڵەیەکی کاریگەرییانەی لەگەڵ گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا کردووە.

تەوەری سێیەم:

ڕۆڵی کەسایەتیی لاوەکی لە گێڕانەوەی ڕۆماندا

ڕۆڵی کەسایەتیی لاوەکی تارادەیەك کەمتر نییە لە ڕۆڵی کەسایەتیی سەرەکی، چونکە زۆر جار وەك کەسایەتیی سەرەکی بەشداری لە گێڕانەوەی ڕووداوەکان دەکات و شتە شاراوەکانی کەسایەتیی سەرەکی دەخاتە ڕوو و هانی دەدات بۆ ئەوەی کارەکە بەچالاکی ئەنجام بدات، هەروەها ئەو بیروڕایانەی کە لە دەروونی کەسایەتیی سەرەکیدا هەیە لە کاتی پەیوەندی کردنی ئەم کەسایەتییە لەگەڵ کەسایەتیی دەوروبەریدا ئاشکرا دەکات، **(وەکو ئەوەی هەڵدەستێت بە کۆمەڵێك کاری گرنگ لەوانە بەشداری کردنی لە بینای ڕووداو یان پێکهاتەی کەسایەتیی سەرەکی)**[113].

بەم پێیە گروتینێکی گەرم بەکەسایەتیی سەرەکی دەبەخشێت کاتێك کەکەسایەتیی سەرەکی کاری گێڕانەوەی ڕووداوەکە ئەنجام دەدات، لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەرچی کەسایەتیی لاوەکی ڕۆڵێکی سەرەکی نابینێت لەگێڕانەوەدا، بەڵام وەك یارمەتی دەرێك دەردەکەوێت کە لایەنگیری داهێنانی ڕۆماننووس دەکات، بەتایبەتی لە ڕۆڵ و پێکهاتەی کەسایەتیی سەرەکیدا. سەرەڕای ئەوەش زۆر جار لە هەندێ شوێندا وەك دەمامکێکی نووسەر دەردەکەون و ئەرکی گێڕەرەوە دەبینن لە پرۆسەی گێڕانەوەدا، ئەمەش **(ئەوە دەگەیەنێت کەوا ئەو کەسە لاوەکی یانە لەبەرئەوەی زیاتر ئەو کەسانە دەگرنەوە کە لەپەراوێزی ژیاندا دەژین و کاروکردەوەی گەورەناکەن و هەمان خاسیەتی ئەو کەسانەیان دەبێت و وێنەیەکی دی ئەو کەسانە دەنوێنن.)**[114].

لەگەڵ ئەوەشدا زۆرجار ئەو کەسایەتییە بەکەسایەتییەکی نازیندوو دەبینرێ لەو کاتەی، کە هەوڵ دەدات وێنەی سیمای کەسایەتیی سەرەکی بکێشێت جا چ سیفەتی چاك بێت یان خراپ گرنگ نییە، بەڵکو ئەوەی گرنگە ئەو ڕۆڵەی کە دەیبینێت لە گێڕانەوەی دەقی ڕۆمانەکەدا، چونکە جگە لە ڕۆڵێکی ناسەرەکی هیچ ڕۆڵێکی دی لەچیرۆکدا ناگێڕێ و هیچ جیاوازیشی نییە، لەگەڵ کەسایەتییەکانی تردا، بەڵام جۆری ئەو ڕۆڵەی کەکەسایەتیی لاوەکی ئەنجامی دەدات و ئەو گۆشە نیگایەی کەتێیدا دەڕوانێتە ڕووداو و کەسایەتییەکانی تری ڕۆمانەکە ئەوا

113: نوري بطرس، مسارات في القصة والرواية الكوردية، أربيل، ٢٠٠٣، ص٧٠.

114: پەرێز سابیر، بینای هونەری چیرۆکی کوردی لە سەرەتاوە تا کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی، سلێمانی، ٢٠٠١، ل١٧٧.

لەو شێوەیەی کەبەکاری دەهێنێت (لە بارەی بیرۆکەیەك یان سیفەتێکەوە دەخولێتەوەو ئەمیش چەسپاوەو پەرەناسێنێ و کەش و هەوای خۆشی هەرخۆی دەیخولقێنێ، لەمەشدا قورساییەکی ڕۆشنداری خاوەن قەوارەیەکی پێشتر حساب بۆ کراو بەدیار دەخات)[115]، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە هەموو کاتێك کەسایەتیی لاوەکی ڕۆڵێکی نەگۆڕو چەسپاو ببینێت لە گێڕانەوەی ڕۆماندا، بەڵکو ئەم ڕۆڵە لە هەندێ کاتدا پەرەدەسێنێ شان بەشانی کەسایەتیی سەرەکی پرۆسەی گێڕانەوەکە بەرێوەدەبات. ئەمەش لەو کاتەدا دەردەکەوێت کە بەپێی پێکهاتەی بینای کەسایەتییەکان ڕۆڵ دەگێڕن.

ڕۆڵی کەسایەتیی لاوەکی لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکانی عەبدوڵڵا سەڕاجدا

ڕۆمانی (هەڵکشان بەرەو لوتکە):

ڕۆڵی کەسایەتیی لاوەکی لەم ڕۆمانەدا، لەئەنجامی بەشداری کردنیان لەگەڵ کەسایەتیی سەرەکی لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا دەردەکەوێت، کەتارادەیەك ڕۆڵ و کاریگەرییان بەرجەستە دەبێت بۆ خستنە ڕووی ڕووداوەکان، ئەم کەسایەتییە لاوەکیانەش وەك (نەوزاد، نەخشین، حەمە سوور، سیامەند، ئەورەحمان، باپیر، دلێر، نوورەکەچەڵ، ئۆمەرە، سەی جەلال). ئەمانەو چەندین کەسایەتیی تری لاوەکی لەم ڕۆمانەدا دەردەکەوێت، بەڵام (نەوزاد و نەخشین) ڕۆڵێکی چالاك دەگێڕن لە گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا، کەسایەتییەکانی تر ئەو ڕۆڵ و کاریگەرییەیان نییە بۆ بەرەو پێش بردنی گێڕانەوەکە تەنیا بۆ ماوەیەکی کورت دەردەکەون خوێنەر زۆر هەستیان پێناکات، چونکە (تارادەیەك ململانێی نێوان کەسەکان نادیارە تووندو تۆڵ نییە)[116] و نووسەر نەیتوانیوە ڕووداوی ڕۆمانەکە ڕێك بخات و لە ڕووداوی لابەلاو لاوەکی ڕزگاری بکات.

نەوزادی کوڕی تۆفیق ئەگەرچی کەسایەتییەکی لاوەکییە، بەڵام لە زۆربەی شوێندا ڕۆڵی کاریگەری هەیە لە یارمەتی دانی باوکی، هەرچەندە ڕۆڵی نەوزاد لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا

115: سەروەر عەبدوڵڵا (د.)، سەرەتایەك لە بارەی بنەمای گوتاری کەسایەتیی نێو ڕۆمان- باسێکە سەبارەت بەبنچینەو پەرەسەندن، گ، (ڕامان)، ژ (٧٥)، ٢٠٠٢، ل١٥.

116: غەفور ساڵح عەبدوڵڵا، هەڵکشان بەرەو کوێ ؟، ڕۆژنامەی (هاوکاری)، ژ (١١٨٦)، ١٩٩٠/٦/١٤، ل٦.

وردە وردە پەرەدەسێنێت و بەتەواوی هەست بەبوونی ڕۆڵی نەوزاد دەکرێت بەتایبەتی لەو کاتەی کە لەگەڵ دلێری هاوڕێی دا لە بارەی کارکردندا گفتوگۆدەکەن لەناکاو دلێر باسەکە دەگۆڕێت و هەڵوێستی نەوزاد ئاشکرا دەکات و دەڵێت:

((- نەوزاد، حەوتەیەکی تر مارەی شیرینی خوشکم دەبڕن!

نەوزاد، ڕەنگی هەڵبزڕکا وەك ئەوەی پەیامێکی ناخۆش ببیەت.

لەکێ ؟!)) ل (٨٨).

لێرەدا نەوزاد ڕۆڵێکی کاریگەری دەبێت لە دەربڕینی هەڵوێستی چاکەدا، ئەمەش دوولایەن دەگرێتە خۆ، لەلایەك نەوزاد ئەم کارەی بەکارێکی خراپ دادەنا، لەلایەکی تریشەوە دڵی بەشیرینەوە بوو، بۆیە (ئەم دوو پاڵنەرە وایان لە نەوزاد کرد هەڵوێستێکی ئیجابی بەرانبەر ئەو مەسەلەیە وەربگرێت...)[١١٧]، لە هەمانکاتدا ڕۆڵی کەسایەتیی دلێر کاریگەرییەکی زۆری لەسەر کەسایەتیی نەوزاد و دەرکەوتنی هەڵوێستەکانی دا هەیە. هەردووکیان لەزۆر ڕووەوە گێڕانەوەکە تارادەیەك بەرەو پێش دەبەن و کاریگەرییان دەبێت لەسەر پێکهاتەی کەسایەتییە سەرەکییەکاندا.

کەچی ڕۆڵی کەسایەتیی نەخشین دوای ئەوەی دەبێت بەخێزانی سالار کاریگەری دەبێت لەسەر گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا، وەك کەسایەتییەکی ڕەوشت بەرز بەڕاکشاوی هەڵوێستی خۆی بەرامبەر بەکەسانی دەوروبەری دەردەبڕێت، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی کەشتی تازەی لێ چاوەڕوان بکرێت. جگە لەم کەسایەتییانە ڕۆڵی کەسایەتییە لاوەکییەکانی تر بە شێوەیەکی کاریگەر دەرناکەوێت، وەك کەسایەتییەکی سادە هیچ ڕۆڵێکیان نییە لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا، بەڵام ڕۆڵی کەسایەتیی لاوەکی لەم ڕۆمانەدا لە گۆشەنیگای دەرەکییەوە لەلایەن گێڕەرەوە (کە خودی نووسەرە) دەخرێتە ڕوو بۆیە هەڵسوکەوت و کاروکردەوەی کەسایەتییەکان ئەوەندە بەئاشکرایی دەرناکەوێت، لەگەڵ ئەوەشدا ڕۆڵی کەسایەتیی لاوەکی زیاتر لە وێنەکێش کردنی کەسایەتییە سەرەکییەکان بەرجەستە دەبێت.

117: یوسف ڕۆستەم ئەحمەد، لایەنە میللییەکان لە ڕۆمانی هەڵکشاندا، گ، (کاروان)، ژ (٨٩)، ١٩٩٠، ل٦٤.

ڕۆمانی کاولاش:

سەبارەت بە دیاریکردنی کەسایەتیی لاوەکی لەم ڕۆمانەدا، دەتوانین ڕۆڵی چەند کەسایەتییەك دیاری بکەین لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا، کە ئەوانیش تارادەیەك ڕۆڵ و کاریگەرییان هەیە لەبەرەو پێش بردنی ڕووداوەکەو ئاشکرا کردنی مەبەستە شاراوەکانی کەسایەتییە سەرەکییەکان.

ئەم کەسایەتییە لاوەکییانە لەڕووی پێکهاتەوە کەسایەتییەکی سادەن، هەندێکیان ڕۆڵ و کاریگەرییەکی زۆریان هەیەو، هەندێکی تریان ڕۆڵ و کاریگەرییەکی کەمیان هەیە لە پێکهاتەی کەسایەتیی سەرەکی و گێڕانەوەی ڕۆمانەکە، بۆیە دەکرێ بیانکەین بە دوو دەستە، دەستەی یەکەم وەك (خونچەی ژنی باپیر، خولەی ئاشەوان، برزۆ، ئاتەی دایکی بلە). ڕۆڵی ئەم کەسایەتییانە هیچ جیاوازی نییە لە بواری کێشەو ململانێ و شێوازی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە لەگەڵ کەسایەتییە سەرەکییەکاندا.

خونچەی ژنی باپیر ڕاستە وەك کەسایەتییەکی سادە دەردەکەوێت، بەڵام ڕۆڵێکی زۆری دەبێت و ڕووداوەکە کاری تێدەکات، بەتایبەتی لەو کاتەی کەراز و نهێنیەکانی بلە ئاشکرا دەبێت، خونچە ڕێڕەوی کێشەو ڕووداوەکە بەرەو ئاراستەیەکی تر دەگۆڕێت، چونکە خونچە هۆی سەرەکی دەرخستنی کەسایەتیی دوو ڕووەکەی بلەیە. ئەمەش لەکاتی ئەو پرسیارانەوە ئاشکرا دەبێت کە شێوازێکی دایەلۆگی وەرگرتووە لە نێوان خونچەو باپیردا، چونکە خونچە دەڵێت:

((- ئەوا گوتمان بلە سەرپاکی ئاشەکەی لە مانی ساندەوە. چ سوودێك بە ئێمە گەل دەگات؟ بەتۆ؟ بە عەودل؟ ڕەشە، مام ڕەحمان، جوامێرو... ها!؟.

باوکم لە ناو کێژەڵۆکەی بیرکردنەوەدا بووە. دایکم گزارەی کێشاوە.

خۆ دەبێ مزە ئاشی خۆمان بدەین!!)) ل (٢٣٩).

ئەم قسەیەی خونچە ڕوونی دەکاتەوە کە هیچ جیاوازی نییە لە نێوان کوێخا ڕەشید و بلەی برازای هەردووکیان لەیەك کەسایەتییدا سەرچاوەیان گرتووە. بۆیە ڕۆڵی خونچە شان بە شانی ڕۆڵی کەسایەتییە سەرەکییەکان خۆی دەنوێنێت.

خولەی ئاشەوان ئەگەرچی ڕۆڵی کەسایەتییەکەی لاوەکی دەبینێت، بەڵام وەك کەسایەتییەکی پەرەسێن بە هەڵوێستی تازە پەرە بەگێڕانەوەی ڕووداوەکان دەدات. ئەم هەڵوێستەی لەو کاتەدا ڕوون دەبێتەوە کەرازی نابێ چیمە بەبرزۆی پیاوی کوێخا بدات، بۆیە لە ڕووی کوێخا ڕەشید ڕادەوەستێ و بە توڕەییەوە دەڵێت:

((کوێخا؟... تۆ ئێمە مانت نەکرپوە! ئەوا گوتم ئاشەوانی تۆم، بەڵام جڵەوی کەنیشکەکەم بەدەستی تۆوە نییە)) ل (٦١).

بێگومان خولەی ئاشەوان یەك سیفەتی نییە، بەڵکو بە هۆی دەرکەوتنی چەند سیفەتێکی چاونەترسانە گێڕانەوەکەی بەرەو ئاڵۆزی بردووە.

کەچی برزۆی پورە سەمەن و ئاتەی دایکی بلە هەریەکەیان هەڵگری یەك سیفەتن، بەڵام بە شێوەیەکی جیاواز. برزۆ وەك کەسایەتییەکی خراپ دەردەکەوێت کە جاسووسی بۆ کوێخا ڕەشید دەکات، بە پێچەوانەوە ئاتەی دایکی بلە هەڵوێستێکی باشی دەبێت لە گێڕانەوەی رووداوی ڕۆمانەکەدا، بەتایبەتی دوای ئەوەی کە مەبەستی بلەی کوڕی بۆ روون دەبێتەوە ئەوا دژی دەوەستێت.

دەستەی دووەم لە کەسایەتییە لاوەکییەکان بریتین لە (عەودل، میرزا غەفور، ڕەشەی جولاً، مەلا باوەدین، جوامێر) و چەند کەسایەتییەکی تری لاوەکی کە ڕۆڵیان هەیە لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکە، هەندێك لەم کەسایەتییانە گۆڕانیان بەسەردا دێت، بۆیە تاڕادەیەك کاریگەرییان دەبێت لە بەرەو پێش بردنی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە، بەڵام هەندێکیان هەر بە شێوەیەکی سادە دەمێننەوەو هیچ ڕۆڵ و کاریگەرییان نییە. ڕۆڵی ئەو کەسایەتییە لاوەکییانە زۆر جار وەك گێڕەرەوەیەك دەردەکەون لە کاتی گفتوگۆکردندا، چونکە وەك دەمامکێکی نووسەر پرۆسەی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە بەئەنجام دەگەیەنن.

ڕۆمانی (سۆناتای ڕۆح):

جگە لە کەسایەتیی سەرەکی/ نووسەر، چەند کەسایەتییەکی لاوەکی لەم دەقەدا دەردەکەوێت، تاڕادەیەکی زۆر ڕۆڵ و کاریگەرییان لەسەر رووداو و کەسایەتییە سەرەکییەکە هەیە. ئەوانیش بریتین لە (کیاکسار، لەشکری، حاجی قادری کۆیی، زارا، ڕۆژبەهی ڕۆژبەیان). ئەم کەسایەتییانە هەموویان یارمەتی کەسایەتیی سەرەکی دەدەن و لە خزمەتی هەنگاوەکانی دا دەبن لە کاتی گێڕانەوەی رووداوەکان و ناساندنی خودی خۆیان.

هەرچەندە کەسایەتییە لاوەکییەکان بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ دەرناکەون، بەڵام لە رووی پێکهاتەی هونەرییەوە پەرەسێنن و بوونیان بۆ بەرەو پێش بردنی رووداوەکان گرنگە، چونکە کەسایەتیی سەرەکی / نووسەر بە مەبەستی گێڕانەوەی بە سەرهاتەکانی ئەوان ئەم کارە بە ئەنجام دەگەیەنێت، بۆ ئەوەی زیاتر لەو رووداوانە شارەزامان بکات. سەرەڕای ئەوەش ئەم کەسایەتییە لاوەکییانە زۆر لایەنی رووداوەکان ئاشکرا دەکەن و زیاتر هەنگاوەکانی کەسایەتیی

سەرەکی بەرز دەکەنەوە بۆ چوونە ناو رووداوەکان. هەروەها ڕۆڵێکی کاریگەرییان هەیە لە یارمەتی دانی نووسەر بۆ وێنەکێشان و پێکهاتەی کەسایەتییە سەرەکییەکە.

ڕۆمانی (ونگە):

چەند کەسێك ڕۆڵی کەسایەتیی لاوەکی دەبینن لەم ڕۆمانەدا، وەك (لەیلا، ئیرما، زێوەر، عەلی، کەریم، خوسرەو، مام ساڵح...). ئەم کەسایەتییانە ڕۆڵ و کاریگەرییان بۆ سەر گێڕانەوەو کەسایەتییە سەرەکییەکە هەیە و بەردەوام لە خزمەتی هەنگاوەکان و یادەوەرییەکانی کەسایەتیی سەرەکی دان و بەشداری لە گێڕانەوەی رووداوەکە دەکەن.

بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین لە دوولایەنەوە بڕوانینە ڕۆڵی کەسایەتیی لاوەکی لە گێڕانەوەی دەقەکەدا:

لایەنی یەکەم: - گێڕانەوەی رووداوەکانی کاتی ئێستایەو پەیوەستە بە کەسایەتیی (لەیلا و ئیرما)، بۆیە لەیلا وەك کەسایەتییەکی لاوەکی گۆڕانی بەسەردا دێت و هەڵوێستی تازەی لێ چاوەڕوان دەکرێت. لەیلا ئافرەتێکی فنلاندیە بە هۆی ئەو پەیوەندییەی کە لەگەڵ کەیوان هەیەتی لە زۆر بیرکردنەوەکانی کەیوان ئاگادارە، گوایە **((لە دەفتەرەکەیدا، یادداشتی دەنووسی، بۆ ئەوەی، خۆی گوتەنی، ببنە ئازوقەی داهاتوو. بۆ ئەزموون و پشوودان و حەسانەوە، نیگاری دەکێشا، سەرەڕای چاوەکزەکانی، زۆر کەیفی بە وردەکاری و مینیاتۆر دێتەوە کاری زەیتی، بەلاوە درێژ خایەنەو.. فڵچە و بۆیەو کانفاس و چوار چێوەی گەرەکە، کە لەگەڵ گیرفانیدا ناگونجێت))** ل (٥٨).

لێرەدا مەبەست و ئارەزووەکانی (کەیوان)مان بۆ دەردەکەوێت، کە مەبەستی دابینکردنی چەند بەڵگەنامەیەکە لە یاداشتەکەی دەینووسێتەوەو بەنەوەی دوارۆژی دەناسێنێت. لەیلا لەڕووی پێکهاتەی کەسایەتییەوە پەرەسێنە لەگەڵ ڕەوتی گێڕانەوەی کاتی ئێستاو هەندێ لە بەسەرهاتەکانی ژیانی خۆی بەڕێوە دەڕوات، و لە هەندێ شوێندا خۆی دەبێتە گێڕەرەوەو یارمەتی نووسەر دەدات لە پێکهاتەو وێنە کێشانی کەسایەتیی سەرەکی، کەچی کەسایەتیی (ئیرما) کەسایەتییەکی سادەیە، هیچ ڕۆڵ و کاریگەریەکی نییە لە گێڕانەوەدا، تەنیا لەو کاتەی کاردەکات سەر هەڵوێستی کەسایەتیی سەرەکی و بە شێوەیەك باسی دەکات کە هەڵگری سیفەتی چاکەیە، ((**وەرە، ئافرەتێکی تاك و تەنیا، پەرگر و کەمدرامەت، چەند ئاوێزانی زمانەکەیەتی..کەچی ئێمەش..**)) ل (٨٢).

لایەنی دووەم: گێڕانەوەی ڕووداوەکانی کاتی ڕابردوو و ئێستایە کە پەیوەستە بەکەسایەتییەکانی (زێوەر و عەلی و کەریم و خوسرەو و فەقێ نەجم و کوێخا عەلی). ئەم کەسایەتییانە هەندێکیان بەشداری لە گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ڕابردوو دەکەن، هەندێکیشیان لە گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ئێستا وەیان لە هەردوو لایەنەوە بەشدارن.

کەسایەتیی زێوەر و کەریم لە هەندێ شوێندا وەك گێڕەرەوەیەك لە دەمامکی نووسەرەوە ڕووداوەکان دەگێڕنەوەو لە خزمەتی کەسایەتیی سەرەکی دا دەبن و ڕۆڵێکی کاریگەر لەسەر گێڕانەوەی ڕووداوەکان دەگێڕن. کەسایەتیی زێوەر زیاتر لە شێوازی دایەلۆگدا بەدیار دەکەوێت، بێگومان ڕووداوەکان کاریان کردۆتە سەر زێوەر وەك کەسایەتییەکی کاریگەر گرنگی بە گێڕانەوەی ڕووداوەکان دەدات.

ڕەنجدەر ئەو کەسەیە کە کەیوان/ کەسایەتیی سەرەکی تەنیا ناوی دەهێنێت، لەبەر ئەوەی لاپەڕەی یاداشتنامەکەی بۆ دەنێرێت کە لە کوردستانە، ئەم کەسایەتییە هیچ ڕۆڵێکی نییە لە گێڕانەوەکەدا بە هیچ شێوەیەك دەرناکەوێت. جگە لەم کەسایەتییانە چەند کەسایەتییەکی تری لاوەکی دەردەکەون، بەڵام ڕۆڵیان نەگەیشتۆتە رادەیەکی بەرچاو بۆ ئەوەی گێڕانەوەکە بەرەو پێش ببەن. هەرچەندە بوونی ئەو کەسایەتییانە بەلای کەیوانەوە گرنگ بوون لە تۆمارکردنی یاداشتەکەیدا، چونکە گێڕانەوەکە پێویستی بە جوولەی ئەم کەسایەتییانە کردووە. کەواتە کەسایەتییەکان هەریەکەیان ڕۆڵیان لە بەستنەوەی گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا هەیە.

ڕۆمانی (ئەژدەر):

جگە لە کەسایەتیی سەرەکی تەنیا یەك کەسایەتییە لە گێڕانەوەی ئەم دەقەدا ڕۆڵی سەرەکی دەبینێت. چەندین کەسایەتیی لاوەکیش ڕۆڵ و کاریگەرییان بۆ سەر گێڕانەوەو کەسایەتیی سەرەکی هەیە. ئەم کەسایەتییە لاوەکییانە هەموویان وەك یەك ڕۆڵ نابینن، هەندێکیان تەنیا لە گێڕانەوەی یادەوەرییەکانی ڕووداوی ڕابردووی کەسایەتیی سەرەکی دەردەکەون، هەندێکی تریان لە گێڕانەوەی ڕووداوی سەرەکی دەردەکەون.

ئەو کەسایەتییە لاوەکییانەی کە لە گێڕانەوەی ڕووداوی سەرەکیدا بەشداری دەکەن، وەك (کاراو شیلان و ڕێزان/ منداڵەکانی میرزان، جوامێر، ئەنوەر، وریا) ئەم کەسایەتییانە هەریەکەیان بەپێی ڕۆڵی تایبەت بە خۆیان کاریگەریان لە بەرەو پێش بردنی گێڕانەوەکەدا هەیە. ئەو کەسایەتییانەی کە وەك کەسایەتییەکی سادە لە رووی پێکهاتەی کەسایەتییەوە ڕووداوەکان کاریان لێ دەکەن؛ تەنیا (ڕێزان و شیلان و وریا) یە، کەبەشداری لە ڕووداوە سەرەکییەکە دەکەن،

بەڵام نووسەر ڕێی بە هیچ یەکێك لەم کەسایەتییانە نەداوە کە خۆیان بدوێن، بەڵکو لە دەرەوە وێنەی ئەم کەسایەتییانەی کێشاوەو بە ڕێگەیەکی شیکاری پێشکەشی کردوون.

کاراو شیلان و ڕێزان هەرسێکیان منداڵی میرزان - نووسەر، ئەوانە ڕۆڵیان لە سەرەتای ڕووداوەکانی ڕاپەڕین و کۆچڕەوەکەو تاگەیشتنیان بۆ شەقڵاوە لەگەڵ باوکیان دا هەیە، بەڵام دوای ئەوەی کە باوکیان دەیانێرێتەوە بۆ شاری کەرکوك هیچ ڕۆڵێکیان نامێنێ. هەرچەندە منداڵەکانی زۆر پەرۆشی ونبوونی دایکیانن بۆیە کارا لە ناکاوەوە دەڵێت:

((دایکم، ئێستاکە، دەبێ گەیشتبێتە کوێ !؟)) ل (٢٦).

بێگومان کارا ڕۆڵێکی ئەو تۆی نییە کە بتوانێ کار لە گێڕانەوەی ڕووداوەکە بکات، تەنیا وەك کەسایەتییەکی سادە چەند جارێك دەردەکەوێت.

کەسایەتیی شیلان و ڕێزان تاڕادەیەك ڕۆڵ و کاریگەرییان لەسەر گێڕانەوەکەو کەسایەتیی سەرەکی (باوکیان) هەیە، چونکە ئەم دوو کەسایەتییە لە زۆر لایەنەوە لەگەڵ هەڵوێستەکانی باوکیان دان لە بارەی ونبوونی دایکیان. کاتێك میرزا دەڵێت: ((- **بەڵام دەبێ هەرچی زووە بگەینە دەرەتانێ. دایکتان، باشتر وابوو لێمان جیانەبێتەوە، ئەوەش ئۆباڵی لە ئەستۆی منە.**)) ل (٢٦).

ئەنجامی ئەم قسەیەی میرزا، هەمان هەڵوێست و قسەی ڕێزان و شیلانە، بۆیە نووسەر ڕاستەوخۆ ناخی شیلان بەم جۆرە ئاشکرا دەکات: ((شیلان: هەمان بۆ چوونی تۆی هەبوو، بۆیە دەمت لێنان ئەو، لەشی قورس بوو، ئەم ڕێپێوانەی بۆ نەدەلوا. خالیدی کەرکووکیش، لەبەرازیلیەکەیدا، تەنیا یەك جێگای هەبوو. ڕێزان، چاوی لە حەشاماتە خرۆشاوەکە بڕیبوو، کەتێبینییەکەی درکاند:

بابە، خۆ ئازوقە و پارەی زۆرمان لای دایەیە!!

تۆ، بەخۆت گوت: {کاتی دەمامك لادانە} بەدەنگیشەوە، بەوانت گوت:

خەمتان نەبێ، بڕی پارەو هەندێ وردەواڵەم: لە گیرفاندایە. ڕێزان، تۆ تەنیا ئاگاداری ڕادیۆکە بەو هیچی تر.. ڕێزان گوتی: گەر ئەم ڕادیۆیە نەبێ، ئەوا لە عالەم دادەبڕێین.)) ل(٢٧).

لەم ڕوانگەیەوە، ونبوونی دایکیان سەرچاوەی مادی و مەعنەوی دەگرێتە خۆ لەلایەن باوك و منداڵەکانەوە، بە ئامادەنەبوونی دایکیان تەوەری سەرەکی گێڕانەوەکە گۆڕاوە و گرێی ڕووداوەکە ئالۆزتر بووە لە کاتی ئێستای دەقەکەدا.

وریا خەڵکی شاری کەرکووکە و یەکێکە لە زیندانە سیاسییەکان لەگەڵ خەڵکەکە بەرەو هەوراز دەڕوات لە ترسی رژێم لە ڕێگەدا میرزا دەناسێت و باس لە ئازارو ئەشکەنجەدانی خۆی و زیندانە بێ تاوانەکان دەکات و بۆ میرزای دەگێڕێتەوە، هەندێ جاریش رووی گێڕانەوە دەگەڕێنێتەوە بۆ ئەو هەڵاتنە و حەشاماتی خەڵکەکە. وریا وەك کەسایەتییەکی لاوەکی لەگەڵ کەسایەتیی میرزا کارلێك دەکەن و گێڕانەوەی رووداوەکە بەرەو پێش دەبەن.

هەرچەندە جوامێر و ئەنوەر لە ناو رووداوە سەرەکییەکەی کاتی ئێستادان، کەچی وەك کەسایەتییەکی سادە، هیچ ڕۆڵێکیان نییە، هەروەها ئەو کەسایەتییە لاوەکییانەی کە لە گێڕانەوەی زەینی رابردووی کەسایەتیی سەرەکیدا بەشداری دەکەن، وەك (ڕەنج، ئەحمەد، نیگار، زاگرۆس، مام نەریمان). ئەمانە لە دەوری کەسایەتیی سەرەکیدا دەخولێنەوە، و لەڕووی پێکهاتەی کەسایەتییەوە تاڕادەیەك سادەن، چونکە گێڕەرەوە - نووسەر ڕێگەی پێ نەداون لە خودی خۆیان بدوێن و بەسەربەستی ڕێڕەوی گێڕانەوەکە بجوولێننەوە. لەگەڵ ئەوەشدا گێڕانەوەکە بەرەو پێش دەبەن و یادەوەرییەکانی کەسایەتیی سەرەکی دەبووژێننەوە، بە هۆی ئەوانەوە کەسایەتیی سەرەکی رووداوەکانی رابردووی بەرەو ئاستێکی سەرکەوتوو دەبات. هەندێ کەسایەتیی تری لاوەکی هەن لەم دەقەدا، بەڵام زۆر سادەن و هیچ ڕۆڵ و کاریگەرییان نییە لەسەر گێڕانەوەی رووداوەکان و پێکهاتەی کەسایەتیی سەرەکی وەك نەگۆڕێك لە گێڕانەوەکە دەمێننەوە.

ڕۆمانی (پەرتەوازەی ئێرەو ئەوێکانی رەوان):

جگە لەم دوو کەسایەتییە سەرەکییە، چەندین کەسایەتیی لاوەکیش ڕۆڵیان هەیە لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا، هەندێکیان تاڕادەیەك ڕۆڵ و کاریگەرییان لەسەر کەسایەتیی سەرەکی و بەرەو پێش بردنی رووداوەکان هەیە، و ئەوانی تر بە شێوەیەکی هەست پێکراو ڕۆڵ و کاریگەرییان نییە، کەسایەتییەکی زۆرسادەن.

ئەو کەسایەتییانەی، کە ڕۆڵێکی باشیان هەیە لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا، وەك (دایکی کارا، جوامێر، سەلیم، فاروق. ئەوانە لەگەڵ ڕێڕەوی گێڕانەوەکە هەندێ لایەنی شاراوەی کەسایەتییە سەرەکییەکە ئاشکرا دەکەن. کەسایەتیی دایکی کارا هیچی کەمتر نییە لە کەسایەتیی شیلانی کچی بۆ گێڕانەوەی رووداوەکان، چونکە خودی دایکی کارا هەر لە سەرەتایی ژیانییەوە لەگەڵ (هەڵۆ) داو پێشتریش لەگەڵ ئازارەکانیدا ژیاوە؛ بۆیە دایکی کارا

ڕۆڵێکی کاریگەری لە پێکهاتەی کەسایەتیی سەرەکی (هەڵۆ) و بینای هونەری گێڕانەوەی ڕۆمانەکە هەیە، هەروەها ڕۆڵی (جوامێر و سەلیم و فاروق) تاڕادەیەك کاریگەرییان هەیەو هەڵگری کەسایەتییەکی هەڵوێست وەرگرن، چونکە لەگەڵێك شوێندا لەخزمەتی کەسایەتیی سەرەکیدا بوونە بۆ هەنگاوانانی بەرەو گێڕانەوەی ڕۆمانەکە، بەتایبەتی کەسایەتیی جوامێر لە زۆر رووەوە لەگەڵ کەسایەتیی شیلان کارلێك دەکەن بە هۆی نامە گۆڕینەوە گێڕانەوەکە بەرەو پێش دەبەن. جگە لەم کەسایەتییە لاوەکییانە، چەند کەسایەتییەکی لاوەکی تریش هەیە، بەڵام کەسایەتییەکی سادەن هیچ ڕۆڵ و کاریگەرییان نییە، تەنیا ڕۆماننووس / گێڕەرەوە لە ڕێی ئەوانەوە هەندێ لە رووداوەکان دەگێڕێتەوە، ئەویش بە یارمەتی کەسایەتیی سەرەکییەوە لە ئەنجامی یادەوەرییەکانەوە چەند بەسەرهاتێکی خۆی لەگەڵیاندا دەگێڕێتەوە، کەواتە بوونی کەسایەتییەکان لەم ڕۆمانەدا تاڕادەیەك کاریگەرییان هەیەو گێڕانەوەی ڕۆمانەکە بەرەو پێش دەبەن و یارمەتی کەسایەتیی سەرەکی دەدەن بۆ ئەوەی پەرەبسێنێت.

تەوەری سێیەم:

ڕۆڵی حەکایەتخوان لە گێڕانەوەی ڕۆماندا

شێوازی گێڕانەوەی حەکایەتخوانی پەیوەندی بەزمانەوە هەیە، تێیدا ڕۆماننووس هەڵدەستێ بە بەحەکایەتخوان کردنی کەسایەتیی و بەحەکایەتکردنی رووداوی ڕۆمانەکە، بەڵام حەکایەتخوانی تایبەت نییە بە کەسایەتییەك بۆ گێڕانەوەی حەکایەتەکە، بەڵکو زۆر جار کەسایەتییی سەرەکی و کەسایەتیی لاوەکی ڕۆمانەکە ڕۆڵی حەکایەتخوانی دەبینن، چونکە هەروەکو ئەرستۆ دەڵێت: (حەکایەت کردارە، کرداریش دەرهاوێشتەی کردەی چەند کەسێکەو لە ئەنجامی پێوەندی نێوان خۆیان وردە وردە گەشەدەکات و شتی دیکەی بە دەوردا دەچنرێ و تادێت پەلوپۆی لێ دەبێتەوە و ئاڵۆز دەبێت)[118]

هەرچەندە فۆرمالیستە رووسەکان پێیان وایە کە ناواخنی حەکایەت و بونیادی حەکایەت بەرامبەر بەیەك دەوەستن و ئاوێتەی یەکتر دەبن، لەبەرئەوەی ناواخنی حەکایەت (کۆمەڵە رووداوێکی بە دوایەك داهاتووە لە نێوان خۆیان، کە لە ڕێی کارکردندا پێمان ڕادەگەیەنرێت.

118: جەلیل کاکەوەیس، ڕۆمانی کوردی — پەرتبوونی رووداو و نازیندەیی شاکەس، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ١٣١.

ناواخنی حەکایەت دەتوانرێت بە ڕێگەی کرداری پێشکەش بکرێت، بە گوێرەی سیستەمی سروشتی، بە مانای: سیستەمی کاتی و هۆیەکی بۆ ڕووداو، ...لە بەرامبەر ناواخنی حەکایەت، بونیادی حەکایەت هەیە کە لە هەمان ڕووداو پێك دێت، کە دەتوانرێت سیستەمی دەرکەوتنیان لە کارەکە بپارێزێت، ..)[١١٩].

حەکایەتخوانی کەسێکە، کە لە شێوەی ڕاوێژکار دەردەکەوێت و بەو پەندو ئامۆژگاریانەی ئاشنامان دەکات لە کاتی گێڕانەوەدا، ئەم شێوازەش زیاتر لە ڕۆمانی تەقلیدیدا پەیڕەو دەکرا، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە ڕۆمانی نوێ بێ بەشە لە کەسایەتیی حەکایەتخوانی بۆ گێڕانەوەی حەکایەت و ئامۆژگارییەکان بۆ خوێنەران. کەواتە (ئەگەر پەند(ضرب المثل) بە جۆرە بیر نوێن ideogram ێك دابنێین، ئەو کات ڕەنگە پەند، تەعبیرکەرترین نموونەیە بۆ ڕوونکردنەوەی شێواز و شێوە کرداری حەکایەتخوان. دەتوانین بڵێین هەر پەندێك کەلاوەیەکە لە هەرێمی حەکایەتێکی کەونینەدا جێگیر بووەو تێیدا ئامۆژگارییەکی ئەخلاقی، وەك لاولاوێك دیوار بتەنێ، بە دەوری ڕووداو یان باسەکەدا، لوول دەخوات. ئەگەر لەم گۆشە نیگاوە بڕوانیت، دەبێ حەکایەتخوان وەك ئامۆژگارو حەکیم چاو لێبکەین. بە پێچەوانەی پەندەوە، ئامۆژگاریی حەکایەتخوانیش وەك ئامۆژگاریی پیاوی حەکیم تەنیا چەند ڕەوشی کەم و بەرتەسك ناگرێتەوە. بەڵکو گەلێ دۆخ لە خۆ دەگرێ. چونکو ڕێگە بە حەکایەتخوان دراوە ئاوڕ لە گەشتێتیی ژیانێك بداتەوە.)[١٢٠]. لەم کاتەدا حەکایەتخوانەکە هەمیشە بە مەزنی لە دڵی خەڵکەوە دەمێنێتەوە، چونکە ئەو کەسایەتییە ئەوەی دەیگێڕێتەوە، ئەزموونی ژیانە، واتە ئەزموونی ژیانی خۆی و ئەزموونی ژیانی خەڵکانی تریش بە شێوەیەکی بەرفراوان دەگێڕێتەوە، بەڵام (یەکێ لە شێوازەکانی حەکایەتخوانی درێژ دادڕییە، کە جاری وا هەیە لاپەڕەیەك یان دووان لە سەرشتێك دەڕوا، کە چیرۆکنووسی بە توانا لە تەکنیکی نوێدا، بە چەند ڕستەیەك بە دەستییەوەی دەداو دەیبڕێنێتەوەو، ئەمەش پێی دەووترێ؛ شێوازی بروسکەیی لە داڕشتندا)[١٢١].

119: عادل مەجید محەمەد گەرمیانی، ڕیالیزم لە ڕۆمانی کوردی هاوچەرخ لە عێراقدا، نامەی ماجستێر، زانکۆی بەغدا، کۆلێجی پەروەردە (ئیبن رشد)، ١٩٩٦، ل١٨١.

120: ڤالتێر بنیامین، نڤیسار (کۆمەڵێك بابەتی تیۆرری)، وەرگێڕانی: کۆمەڵێك وەرگێڕ، بەرگی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٤، ل١٤٨.

121: حسێن عارف، نووسینەکانم لەبواری ڕەخنەو لێکۆڵینەوەدا ساڵانی ١٩٥٥ بۆ ١٩٨٨، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل١٥٩.

گرنگی ڕۆڵی حەکایەتخوان لە گێڕانەوەی ڕۆماندا زۆر جار دەبێتە هۆی ئەوەی کە تەنانەت ئەو کەسەی کە حەکایەتەکەش دەخوێنێتەوە، بەشداری ئەم گێڕانەوەی حەکایەتخوانەکە دەکات، بۆیە حەکایەتخوان هەموو کاتێك ئەو بارە جێگیرەی خوێنەر یان گوێگر دەوروژێنێ و (لەو بارە دەروونییە دەری دەکاتە دەرەوە بەمەش گێڕانەوە دەخاتە ڕێچکەیەکەوە کە لە سەری دەڕوا بۆ مامەڵەکردن لە پەراوێزی وەرگرتن و کاردانەوە، لە نێوان زمان و زەیندا، هەر بۆیە گێڕانەوە بـــەم شـــــێوازە دەسەڵاتێکی ورووژێنەرو خۆسەپێنەرەو کار دەکاتە سەر بارە دەروونییە جێگیرەکانی خوێنەر، ....)[١٢٢]، واتە هەموو ڕووداو و حەکایەتێك لە کاتی گێڕانەوەدا کاتێك بە شێوەیەکی ڕوون دەخرێنە ڕوو، هۆیەکە بۆ پێك هاتنی هونەری حەکایەتخوانی؛ بەڵام ئەم حاڵەتەی کە حەکایەتخوان لە حەکایەتخوانی تایبەتی خۆیدا کە لەو کاتەی لە بارەی حەکایەتەکە دەدوێت جیا دەکاتەوە کاتی گێڕانەوەی دەقی حەکایەتەکە. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە حەکایەت و گێڕانەوە پێکهاتەی پێویستن بۆ هەموو گێڕەرەوەیەك، کەتێیدا ڕۆڵی حەکایەتخوانی دەبینێ لەو گۆشەنیگایەی کە لێوەی دەڕوانێتە ڕووداوەکان، بەڵام ئەوەی لە ڕۆمانی تەقلیدی تێبینی دەکرێت کە هەمیشە گرنگی دەدات بە گۆشەنیگای ڕۆماننووس یان بەو گۆشەیەی کە ڕۆماننووس تێیدا سەیری ڕووداوی حەکایەتەکەی دەکات. چونکە حەکایەتخوانی (کەرەستەی خاوی ئەزموونی نووسەرو خوێندنەوەیەتی و، بنیای گێڕانەوە لێکردنەوەیە لە حەکایەت یان باشتر وایە بڵێین زیاتر دامەزراندنی سنوری بینینی حەکایەتەکەیە)[١٢٣].

ڕۆماننووس کەسایەتییەکانی تر وەك سیمایەکی حەکایەتخوانی لە پێگەی حەکایەتخوانێکدا دەناسێنێ. بە پێیی ئەو زمانەی کە گێڕانەوەی پێ ئەنجام دەدرێت، لەو کاتەدا بەهای ئەو ڕووداوانەی کە دەگێردرێنەوە لە لایەن هەر کەسایەتییەك بێت دەگاتە بەهای بەحەکایەت کردن؛ چونکە (بە حەکایەت کردن دەچێتە ناخی شتەکانەوە، پەیوەستێکی بنەڕەتی لەگەڵ مانادا دروست دەکات و لە هەمووشی گرنگتر سنوورێك بۆ زەمەنی چەسپاو و ڕووداوی دروست کراو دادەنێت و تەنها سنوورەکانی کاریگەرییان لە بەردەم خولقاندنی مانا دەکەنەوە تەنها شێوەو جووڵەیان لە جوانکاریی وێنەو زماندا دەخەنە کارو سیفەتی گێڕانەوە. بە حەقایەتکردنی

122: نەجات حەمید ئەحمەد، بنیاتی گێڕانەوەلە دوو سەرەیی— گەڕانەوە بۆ سەرەتایەتیی گوتن و بە فانتازیا کردنی واقیعدا، گ؛ (ڕامان) ژ(٣٥)، ١٩٩٩، ل٣٣.

123: شفيق يوسف البقاعي (د.)، نظرية الأدب، ط ١، ليبيا، ص٣٩٣.

رووداو دەگۆڕن بۆ شێوەی بە حەكایەتكردنی ئاماژەو دەلالەتەكان، ...)[124]. واتە ئالۆگۆڕییەك لە لایەن حەكایەتخوانەوە لە كاتی گێڕانەوەو بە حەكایەت كردنی رووداوەكان و ئامۆژگاری و پەندەكاندا دروست دەبێت، چونكە سیفەتی ڕێكخستنی رووداو و زمانەوانی ئەركێكە گێڕانەوە دەیگرێتە خۆ. بەمەش ڕۆمانەكە لە ڕۆڵی حەكایەتخوان و ڕۆڵی كەسایەتییەكانی تر بێ بەش نابێت و مەزنی خۆی دەردەخات و سیمایەكی نوێ بە ڕۆمانەكە دەدات.

124: نەجات حەمید ئەحمەد، چیرۆك و بیری بەهاتایەتكردنی زمان، گ (نووسەری نوێ)، ژ (٣١)، ٢٠٠٦، ل٩٩.

ڕۆڵی حەكایەتخوان لە گێڕانەوەی ڕۆمانەكانی عەبدوڵڵا سەڕاجدا

ڕۆمانی (هەڵكشان بەرەو لوتكە):

لەم ڕۆمانەدا ڕۆماننووس تاڕادەیەكی زۆر كاری گێڕانەوەی حەكایەتخوانی ئەنجام داوە، ئەم ڕۆڵەشی بە كەسایەتیی سەرەكی و هەندێ لە كەسایەتییەكانی تر بەخشیوە، وەك ئەوەی، كە تۆفیقی (پاڵەوان) خۆی لە هەندێ شوێندا ڕۆڵی حەكایەتخوانی بینیوە، كە باسی حەكایەتی كەسانی دەوروبەری خۆی و حەكایەتی مێژووی كەركووكی كردووە، بەڵام لە زۆر شوێندا شێوەی گێڕانەوەی ئەم حەكایەتانە بە شێوەیەكی پچر پچرە، واتە تا كۆتایی حەكایەتەكەی بە دوایەكدا نەگێڕاوەتەوە، بەڵكو هەندێ جار دەگەڕێتەوە بۆ كاتی ئێستای گێڕانەوەی ڕۆمانەكەو لە دواییدا گێڕانەوەی حەكایەتەكە تەواو دەكات، بۆیە بەكارهێنانی ئەم جۆرە شێوازە سیمایەكی هونەری بە ڕۆمانەكە بەخشیوە. لە هەندێ شوێنی تردا (تۆفیق) گێڕانەوەی حەكایەتخوانی بۆ دایكی و خانەی خێزانی و باپیری خاڵی و سالاری هاوڕێی بە جێ دەهێڵێت، بەڵام ڕۆڵی حەكایەتخوان و زۆری گێڕانەوەی حەكایەت و مەتەڵ و پەندی پێشینان نەبۆتە هۆی بەرەو پێش بردنی گێڕانەوەی ڕۆمانەكە، بە پێچەوانەوە گێڕانەوەكەی سست كردووە، (هەرچەندە مەبەستی نووسەر پاراستن و كۆكردنەوەی كەلەپوور و پڕو پووچ و ئەفسانەیە، بەڵام بە دووركەوتنەوەی مەبەست و گەورەكردنی قەبارەو لە دەستدانی تایبەتەكانی ڕۆمان شكاوەتەوە)[125].

بە پێی ئەم بۆچوونە كاتێك تۆفیق لە گێڕانەوەی حەكایەتدا لە لاپەڕە (١٢٥– ١٢٦ — ١٢٧-١٢٨ — ١٢٩) ڕۆڵی حەكایەتخوانی دەبینێت، دەبێتە هۆی دابڕانێكی زۆر لە گێڕانەوەی رووداوی سەرەكی ڕۆمانەكە، و لە هەندێ كاتدا نەوزادی كوڕی و سالاری هاوڕێی بەشداری لەگەڵدا دەكەن لە گێڕانەوەی حەكایەتخوانەكەدا، لە بەر ئەوەی سالار داوای ئەو گێڕانەوەی لێ دەكات كاتێك دەڵێت: ((**كاك تۆفیق، لە بیرتە وتت باسی ((توونی بابە عەمرە)) و ((پساكان))م بۆ دەكەویت..**)) ل(١٢٥)، بۆیە لە ڕێی ئەوانەوە ڕۆڵی خۆی وەك حەكایەتخوانێك بە خوێنەر ئاشنا دەكات. هەروەها لە باسی كەودا لە لاپەڕە (٨٤ -٨٥ -٨٦) حەكایەتخوان

125: ئیبراهیم قادر محەمەد، ڕۆمانی كوردی لە عێراقدا، نامەی ماجستێر، زانكۆی سەلاحەدین، كۆلێجی ئاداب، ١٩٩٠، ل١٥٥.

زیاتر رووبەرووی ئامۆژگاریمان دەکاتەوە، چونکە زانیارییەکی تەواومان لە بارەی حەکایەتی کەودا بۆ دەگێڕێتەوە. ئەم حەکایەتەشی لە زاری سیامەندی هاوڕێی وەرگرتووە.

گێڕانەوەی چەند حەکایەتێك بە دوای یەکدا وای کردووە کە بە تەواوی لە گێڕانەوەی رووداوی ڕۆمانەکە دابڕێت، وەك لە لاپەڕە (١٧٧) تۆفیق حەکایەتی ئەژدیهایەك بۆ دایکی و هەمووان دەگێڕێتەوە، لە هەمانکاتدا لە لاپەڕە (١٧٨ تا ١٨٢) خاتەی خێزانی جلەوی حەکایەتخوانەکە دەگرێتە ئەستۆ، بەلاَم حەکایەتەکانی خاتە زیاتر لایەنی پەروەردەیی پێوە دیارە بۆ مندالَەکانی، هەروەك حەکایەتە میللییەکان سەرەتا دەلَێت:

((**هەبوونەبوو، بووبە بزنێکی دایکانەو سێ کاری نەرم نۆلَ و نیان.**)) ل (١٧٨)، هەروەها بەم جۆرە کۆتایی پێ دەهێنێت و دەلَێت:((... **منیش هاتمەوە هیچم پێنەبڕا. چەپکێ گولَ و چەپکێ نێرگز. مەرگتان نەبینم هەرگیزاو هەرگیز.**)) ل (١٨٢)، کەچی ئاوێتە کردنی حەکایەت لە لایەن حەکایەتخوانانەوە (خاتەو تۆفیق) لە لاپەڕە (٢٠٦ تا ٢٠٨)، تێیدا ڕۆماننووس زیاتر مەبەستی ئەوەیە کە ئەم حەکایەتانە بخاتە قالبێکەوە بۆ ئەوەی سیمایەکی ئیستاتیکی بە گێڕانەوەی ڕۆمانەکە ببەخشێت، بەتایبەتی کاتێ کە باس لە حەکایەتی رابردوو دەکات، وەك سۆزدارێك هەلَوێستی خۆی لەم بارەیەوە دەردەبڕێت، ئەمەش لە دایەلۆگی نێوان تۆفیق و سالار لە مەڕ باسی قەلاَی ئەم شارە بەر جەستە دەبێت. کەواتە لەم ڕۆمانەدا سۆز لەلایەن ڕۆماننووسەوە (بۆتە هۆی ئەوە کە دەست بداتە تۆمارکردنی نەخشەی (کەرکووك) و ئەو پەندو حەکایەت و قسە نەستەقانەی کە لە نێو خەلَکدا باو بوون، لێرەدا نووسەر وەك فۆلکلۆریستێك دەکەوێتە خڕ کردنەوەی کەلتوورو نەریت.)[126]، هەروەها ئایشەی دایکی و باپیری خالَی تۆفیق کە کەسایەتیی سەرەکی و لاوەکی ڕۆمانەکەن بێ بەش نین لە ڕۆلَی حەکایەتخوانی، وەك لە لاپەڕە (٣١) دا دایکی باس لە پەندێك دەکات کە لە پشتەوەی حەکایەتێکی سەیری پاشای تێدا بەدی دەکرێت، و لە لاپەڕە (٥٦)دا، باپیر ڕۆلَی حەکایەتخوان دەبینێت لە گێڕانەوەی حەکایەتی جبرائیل و ئیسرافیل.

ئەم هەموو حەکایەتانەی ناو ئەو ڕۆمانە زیاتر گەیاندنی مەبەستێك بووە لە لایەن ڕۆماننووسەوە، بۆ ئەوەی زانیاری زیاتر لە بارەی مێژوو و حەکایەتی ئەم شارە بە خوێنەر بگەیەنێت، زۆر جار وەك هێمایەك ئاماژەی بە هەندێ لایەن کردووە، کاتێك لە باسی هەلَۆی

126: فەروخ نیعمەتپوور، کاولاش و مۆدێرنیزم، گ؛ (ڕامان)، ژ (٢٥)، ١٩٩٨، ل٢٢٨.

سپی دەدوێت لە زۆربەی شوێنی ڕۆمانەکە، ئەم هێمایەش مەبەستێکی بە هێزی نووسەر بووە، بۆیە ئەم کارەی کە نووسەر کردوویەتی مانای ئەوە ناگەیەنێت کە گێڕانەوەی دەقی ڕۆمانەکە لایەنی هونەری خۆی لە دەست داوە، بەلاَم تا رادەیەك بۆتە هۆی خاوبوونەوەی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە.

ڕۆمانی (کاولاش):

ئەگەر سەیری رووداوەکانی ئەم ڕۆمانە بکەین خۆی لە خۆیدا حەکایەتێکەو نووسەر (گێڕەرەوە) حەکایەت و بەسەرهاتەکانی گوندی چیمەنمان بۆ دەگێڕێتەوە، بەلاَم لە بەر ئەوەی نووسەر لە ڕێی چەند تەکنیکێکی نوێوە بە هۆی چەند گێڕەرەوەیەك رووداوەکانمان لە کاتی ئێستادا بۆ دەگێڕێتەوە، ڕێگەی نەداوە کەوا خوێنەر هەست بە بوونی ڕۆلَی حەکایەتخوان بکات لە گێڕانەوەکەدا، چونکە نووسەر زۆر هەولَی داوە کە خۆی لە تەکنیکە باوەکان بپارێزێت. هەروەکو خۆی لە دەقی ڕۆمانەکە دەلَێت: ((**دروشمم: دابڕرانە لە باو و ئاسایی و ساکاری و حەکایەتخوانی.**)) ل(٦)، کەواتە بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین بلَێین کە ڕۆماننووس تارادەیەك دەقەکەی لە ڕۆلَی حەکایەتخوانی دوور خستۆتەوە، بەلاَم ئەمەش مانای ئەوە نییە، کە بە تەواوی هەست بە بوونی ڕۆلَی حەکایەتخوان نەکرێت لە گێرانەوەی ڕۆمانەکەدا، بەلَکو لە هەندێ شوێندا ئەو کەسایەتییانەی کە گێڕانەوەکە ئەنجام دەدەن هەندێ حەکایەتی میللی و مێژوویی دەگێڕنەوە، بەمەش کەسایەتیی حەکایەتخوان ڕۆلَی خۆی دەئاخنێتە نێو گێڕانەوەی ڕۆمانەکە. ئەویش لە چەند لاپەڕەیەکدا بە شێوەیەکی کورت حەکایەتەکە دەگێڕێتەوە، وەك لە لاپەڕە (١٥– ١٧– ٨٣)دا، هیوای گێڕەرەوە ڕۆلَی حەکایەتخوانی دەبینێت لە گێڕانەوەی چەند حەکایەتێك دا، وەك حەکایەتی ئەفسانەیی (دەلَە ورچێك) کە بۆ خەلَکی گوندی چیمەن دەگێڕێتەوە لە کاتی ئێستادا کاتێك دەگاتە گوندەکەو دەلَێت: ((**قسەیەکی سەیرو سەمەرەتان بۆ بگێڕمەوە. لەو گوندانەی زۆراندا، دەلَەورچێك، لە نزیك قامیشەلاَنی ئەوێ، هەرزکارێکی رفاندبوو !گوایە دەلَێن ورچەکە بەبابووە.**))ل(١٥)، هەروەها ڕۆلَی دایکی هیواش لە حەکایەتخوانیدا دەردەکەوێت کاتێك حەکایەتی (کوڕە کەچەلَە)ی بۆ هیوای کوڕی دەگێڕایەوە لە کاتی رابردوودا، ئەمەش بۆتە هۆی بەرەو پێش بردنی رووداوی ڕۆمانەکە و مایەی ئیستاتیکی دەقەکە، بە تایبەتی لەو کاتەی کە هیوا لە سەر گۆڕی دایکی دا دەبێت و گفتوگۆی لەگەلَ دا دەکات و دەلَێت: ((حەکایەتت بۆم دەگێڕایەوە، ملم کەچدەکردە سەرڕانت..))ل(٣٠)، لە دوایی

دا دایکی هیوا دەست بە گێڕانەوەی حەکایەتەکە دەکات و دەڵێت: ((**هیوا: هەبوو نەبوو، لە خوا گەورەتر نەبوو. هەبوو بە کوڕە کەچەڵەیەك بچوایە هەر شوێنێك، قێزیان لێدەکردەوە! راویان دەنا!**)) ل (٣٠).

کەواتە ڕۆڵی حەکایەتخوانی لە ناو گێڕانەوەی رووداوی سەرەکی ڕۆمانەکە ئەنجام دراوە، کەبەهیچ شێوەیەك نەبۆتە هۆی سستی بەڕێوەچوونی گێڕانەوەکە، بەڵکو بۆتەمایەی بەرەوپێش بردنی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە، چونکە بە شێوازێکی هونەری کورت حەکایەتخوانەکە گێڕانەوەکە بە ئەنجام دەگەیەنێت، هەروەها چەند کەسایەتییەکی تریش ڕۆڵی حەکایەتخوانی دەبینن لە گێڕانەوەی حەکایەت و بە سەرهاتی کەسانی دەوروبەریاندا، لە وانە (چیمەن و عەودل و خولەی ئاشەوان)، کە لە لاپەڕە (١٣٠) عەودل باس لە حەکایەت و بە سەرهاتی (نوح پێغەمبەرو کەشتی یەکەی) دەکات، و لە لایەن (خولەی ئاشەوان) یش لە لاپەڕە (١٨١) دا، دیسان باسی لێوە دەکرێت.

لێرەدا حەکایەتخوان ڕۆڵی گێڕەرەوە دەبینێت لە گێڕانەوەدا، بۆیە تاڕادەیەك توانیویەتی کار بکاتە سەر بەرەو پێش بردنی رووداوەکە وەك کەسایەتییەکی پەرەسێن بەشداری تێدا بکات. بە تایبەتی کاتێك ڕۆماننووس باس لە مێژووی رابردووی گوندی چیمەن دەکات، هەڵوێستێکی سۆزداری تێدا دەردەکەوێت و بوار بۆ هونەری حەکایەتخوانی دەرەخسێت کە ئاوێتەی رووداوەکان ببێت.

ڕۆمانی (سۆناتای ڕۆح):

ڕۆماننووس لەم دەقەدا بە سوود وەرگرتن لە شێوازی حەکایەتخوانی و حەکایەتی میللی کوردی هەوڵی داوە مێژووی رابردووی کوردمان بۆ بگێڕێتەوە لە ڕێی ڕاناوی کەسی یەکەمی (قسەکەر)ەوە، کە خودی نووسەر خۆیەتی. بە تایبەتی لەو سێ گەشتەی کە ئەنجامی دەدات زادەی دروستکردنی بیرو خەیاڵی خۆیەتی، کە تێیدا لە هەر گەشتێکدا حەکایەتێکمان بۆ دەگێڕێتەوە و تێکەڵی حەکایەتی میللی کوردی و داستانی ئەفسانەیی دەکات.

کەسایەتیی سەرەکی (گێڕەرەوە) لە ڕۆڵی حەکایەتخوانیدا گێڕانەوەکە زیاتر بەرەو پێشەوە دەبات، چونکە خودی دەقەکە خۆی زیاتر لایەنی گێڕانەوەی حەکایەت دەگرێتەوە. ئەم گێڕانەوەش لە شێوازی دایەلۆگدا دەخرێتەڕوو کاتێك کە لەگەڵ گیانی کەسایەتییەکان دەدوێت بە سەرهاتی هەریەکەیان لە زاری خۆیانەوە دەگێڕێتەوە.

حەکایەتخوان لە باسی مێژووی میدیاکاندا بە ڕۆحی کیاکسار دەگات و دەڵێت: ((**- ئێستا زانیم لە نەوەی میدیایت بەلاّم ناوت...!؟ پێکەنی و دەنگی پێکەنینەکەی ئەو گوزەرەی گرتەوە: ئەز کیاکسارم، لە وەچ و بنەماڵەی رەسەن زادەی فرائورت و ئارپاك، ...**)) ل (٢٤)، هەروەها لە باسکردنی کەسایەتییەکانی تریش لە گەشتی دووەم و سێیەمدا، بە هەمان شێوە باس لە بەسەرهاتەکانیان و ئامۆژگارییەکانییان دەکات، وەك لە لاپەڕە (٤١) بە حەکایەتی لەشکری ئاشنامان دەکات، و لە ڕێی ئامۆژگارییەکانی (زارا) وە دەبێتە هەڵگری پەیامی زەردەشت کاتێك دەڵێت: ((**زارام. ئەو زارایەی پەیامبەران لە هزرو سرودی ئاڤێستاو وزەندی منەوە پەیام و بێخی ئایینەکانیان داڕشتووە.**)) ل (٦٠).

واتە بە هۆی ئامۆژگارییەکانی زارا کاتێك کە (... رێنومایی دەکات ئەمی گێڕەرەوە هەر خولیای دۆزینەوەی زیاتری نهێنییەکانی رابردوویەتی بۆ ئەو مەبەستە پارەو شتی کۆنی رابردوو دەکرێت، ئەنجام رێگای لە کڕینی ئەو پێستە نووسراوە دێرینەیە دەکەوێت، کەپاداشتی (رۆژ بەھ)ە)[١٢٧].

جوولاّنەوەی گێڕانەوەکە بە هۆی ڕۆڵی حەکایەتخوانەوە لە گێڕانەوەی هەندێ بیروباوەڕی ئایینییەوە بە شێوازی حەکایەت ئامێز زیاتر پەرەدەسێنێت، لەو کاتەی کە گێڕەرەوە وەك حەکایەتخوانێك رووبەڕووی گیانی کیاکسار دەبێتەوە و دەڵێت: ((شەوێکی دوورو درێژە، خەوم زڕاوە، تۆ دەزانی، کە ناحوم پێغەمبەر لە تەوراتدا، رەوایی گوتەکانت دەسەلمێنێ. گوێ بگرە **((خواوەند لە بارەی تۆوە فەرمانی داوە جارێکی تر نەوەیەك بە ناوی تۆوە نابێ و بتە تاشراوەکانت فڕێ دەدەمە دەرو دەیکەمە گۆڕت، چونکە لار بوویت))**ل(٢٣)

شیکردنەوەی ئەم حەکایەتانە لە رووی شێوازو ڕۆڵی حەکایەتخوانەوە، هەریەکەیان مەبەستێکی لە دواوەیە، ئەمەش خواست و نیازی نووسەرەکەیە هەوڵی داوە خۆی ئەرکی گەیاندنی شوناسی میللەتی کورد بە سەرکردەکانی ئێستا بگەیەنێت. واتە بنەماو خاسیەتی ئەو حەکایەتانە لە داڕشتندا شێوازی هونەری حەکایەتخوانی پێك دەهێنن و یەکسەر دەچنە ناو گێڕانەوەی رووداوەکان، بۆیە ڕۆڵی حەکایەتخوان لەم دەقە وەگەڕخستنەوەی سەر لە نوێی گێڕانەوەی رووداوە رابردووەکەیە.

127: عەتا قەرەداغی، گەڕانەوە بۆ رەفرەکانی رابردوو لە کورتە ڕۆمانی (سۆناتای ڕۆح)ی عەبدوڵلاّ سەڕاجدا، گ؛ (گەلاوێژی نوێ)، ژ (٢٢)، ٢٠٠١، ل٨٤.

ڕۆمانی (ونگە):

ئەوەی لەم ڕۆمانەدا تێبینی دەکرێت ئەوەیە کە دەقەکە ئەزموونی ژیانی نووسەر خۆیەتی، ئەمەش گەلێك جار وا دەکات کە گێڕەرەوە لە ڕۆڵی حەکایەتخوانی نزیك بکاتەوە؛ چونکە (ڕۆمان جگە لە حەکایەت گێڕانەوە، کەسەکانی چیرۆك و داروباری کۆمەلاَیەتی و (لە چیرۆکی ئەمرۆیی دا) ناو مێشکی بنیادەمەکانمان پێشان دەدات، ڕۆماننووس هەر بەرزە فڕەیەکی هەبێ کەیفی خۆیەتی، بەلاَم واباشە ئەمەی لە بیر نەچێ کە وەك حەکایەت بێژ دەستی بۆ پێنووس بردووەو هەرچی بکات ناتوانێ خۆی لەم سەرچاوەیە دەرباز بکات)[128] . واتە هەرچەندە نووسەر خۆی دوور بگرێت لە ڕۆڵی حەکایەتخوانی و حەکایەتی ئەفسانەیی، ئەوا لە هەندێ شوێندا بیەوێ یان نەیەوێ حەکایەتخوان بوونی خۆی هەر دەسەپێنێ. نووسەر لەم دەقەدا هەر لە سەرەتاوە ڕۆڵی حەکایەتخوانی بە کەیوانی گێڕەرەوەو کەسایەتیی سەرەکی ڕۆمانەکەداوە بۆ ئەوەی بچێتە ناو گێڕانەوەی ڕووداوی ڕۆمانەکە. ئەویش لە لاپەڕە (٦ تا ١٢) حەکایەتێکی ئەفسانە ئامێزی حەمرین و دایکیمان بۆ دەگێڕێتەوە کە خۆی دروستی کردووە لە وێنەی سەر بەرگی ئەو گۆڤارەی کە لە سەر مێزی قاوەخانەکەدا بە جێ مابوو. گێڕانەوەکە ش لە شێوەی دایەلۆگی نێوان دایك و کوڕەکەی دا دەخاتە ڕوو، کاتێك حەمرین ڕوو لە دایکی دەکات و دەلێت:

((- هۆ دایگە گیان، خونچە دەناسی؟

دایکی، لە ئەندێشەی خۆی وەئاگا هات. کتوپڕ، بە ئاوازێکی سۆزناکەوە هەلێدایێ.

باوکی دایە، کەوشەی دایەت لێدەبیسم.. ڕادەچلەکێم! دەکارم هەموو پەنهانی ناخم ڕەها بکەم و..)) ل (٧).

واتە نووسەر لە ڕێی ڕۆڵی کەیوانەوە وەك حەکایەتخوانێك دەروازەی گێڕانەوەی ڕووداوەکە دەکاتەوە، کاتێك ئەزموونی ژیانی خۆی لە یاداشتەکەیدا تۆمار دەکات، ڕوودەکاتە نووسینەوەی هەندێ حەکایەت و بە سەرهاتی کەسانی تر لە یاداشتەکەیدا. کەیوانی حەکایەتخوان / نووسەر حەکایەتی شای ئێران دەگێڕێتەوە، بەمەش زولم و زۆرداری نادر شامان پێشان دەدات و ئاوێتەی ڕووداوەکانی دەکات و بەرەو پێشەوەی دەبات، هەروەها لە لاپەڕە (٤٩ تا ١٥١) حەکایەتخوان حەکایەتی (فەرەیدودینی عەتار) دەگێڕێتەوە لەگەل هاوڕێکانیدا.

128: ئیفۆر ئێڤانس، ڕۆمانی ئینگلیزی لە سەرەتاوە تا زەمانی دانیال دیفۆ، گ؛ (سەردەم)، ژ (٢)، ١٩٩٩، ل٨٨.

نووسەر لە گێڕانەوەی ئەم حەکایەتانەدا لایەنی هونەری گێڕانەوەی دەقەکەی پاراستووە، چونکە ڕۆڵی حەکایەتخوانی نەبۆتە هۆی خاوکردنەوەی گێڕانەوەکە، بەلکو بە پێچەوانەوە ڕێڕەوی گێڕانەوەکە زیاتر بەرەو پێش چووە. هەرچەندە گێڕەرەوە وەك حەکایەتخوانێك ڕۆل دەبینێ لە باسی هەندێ کەس دا، بەلاَم زۆر جار هەوڵ دەدات لە زاری کەسایەتییەکی ترەوە حەکایەتی ئەو کەسانەمان بۆ بگێڕێتەوە، بەمەش جلەوی ڕۆڵی حەکایەتخوانییەکە دەخاتە ئەستۆی کەسێکی ترەوە کە کەسایەتییەکی لاوەکییە. بێگومان مەبەستی نووسەر زیاتر پەرەسەندنی گێڕانەوەکەیە، چونکە(حەکایەت پێك دێت لەو کارەی، کە کەسایەتییەکان ئەنجامی دەدەن لە بینای گێڕانەوەدا)[129] .

کەواتە ڕۆلچی حەکایەتخوان لەم ڕۆمانەدا هۆیەکە بۆ گرێدانی گێڕانەوەی ڕابردوو لەگەل ئێستادا، وەئێستا لەگەل ڕابردوودا، ئەم شێوازەش لە لاپەڕە (١٤٥) بەکارهاتووە، کاتێك مێشکی گێڕەرەوە تێکەلی یادەوەرییەکانی دەبێت بیری بەلای حەکایەتی ئەفسانەییەوە دەچێت.

ڕۆمانی (ئەژدەر):

ڕۆلی حەکایەتخوان لە (ئەژدەر)دا، هەر لە سەرەتای دەقەکەدا دەست پێدەکات، کە باس لە دیمەنێکی ئەفسانەیی دەکات بە مەبەستی چوونە ناو گێڕانەوەی ڕووداو و بەسەرهاتەکانی کۆچڕەوەکەی میللەتی کورد. لەگەل ئەوەشدا کەسایەتیی سەرەکی و هەندێ لە کەسایەتییە لاوەکییەکان ڕۆلی حەکایەتخوانی دەبینن لە گێڕانەوەی هەندێ حەکایەت و تێکەل کردنیان لەگەل ڕێڕەوی دەقەکە بەمەبەستی زیاتر ڕوونکردنەوەو بەرەو پێش بردنی گێڕانەوەکە بۆ ئەوەی کاریگەری خۆی بنوێنێت بەرامبەر بە خوێنەر، چونکە ئەم کاریگەرییانە وا لە گوێگر یان خوێنەر دەکات کە (هەر لە سەرەتاوە لایەنگیری خۆی لە ناخەوە بۆ حەکایەتخوان دەربڕێت...)[130]، ئەم کاریگەرییەش لە لاپەڕە (٢٥–٢٦)دا دەبینرێت کاتێك کە میرزای کەسایەتیی سەرەکی/ نووسەر سەر بوردەی ژیانی سەردەمی منداڵی خۆی لە قالبێکی هونەری حەکایەتخوانی دا دەگێڕێتەوە. جگە لەمە لە کاتی ئێستادا حەکایەتێك بۆ منداڵەکانی

129: عبدالله ابراهيم، السردية العربية- بحث في البنية السردية للموروث الحكائي العربي، بيروت، ١٩٩٢، ص١٨٨.

130: نەجات حەمید ئەحمەد، بنیاتی گێڕانەوە: لە دوو سەرەیی — گەڕانەوە بۆ سەرەتایەتیی گوتن و بە فانتازیا کردنی واقیعدا، گ؛ (ڕامان)، ژ (٣٥)، ١٩٩٩، ل٣٣.

دەگێڕێتەوە، کە ئەوانیش وەك کەسایەتییەکی لاوەکی ڕۆڵیان هەیە لە گێڕانەوەی دەقەکەدا، حەکایەتخوان دەڵێت: ((**کابرایەکی ئەو شارەزوورە نالی ولاخێك دەدۆزێتەوە.شەوەکەی لە دیوەخاندا، دەڵێ:کوڕینە بەم زووانە دەبمە سوار چاکێکی کەم مانەنەند**)) ل (٣٠).

ئەم جۆرە حەکایەتە کورتانە دەبێتە هۆی بەرەو پێش چوونی ڕووداوەکە، ئەمەو چەندین حەکایەتی تر تاڕادەیەك کاریگەری خۆیان دەنوێنن، کە تێیدا (گێڕەرەوە هەڵدەستێت، بە دابەشکردنی تەوەری یەکەی حەکایەتەکە، بە گوێرەی ڕوودانیان لە کاتدا، یان بە گوێرەی پەیوەندییان بە کەسایەتییەکانەوە)[131]، بەلاّم بوونی چەند حەکایەتێکی ئەفسانەیی بۆتە هۆی ئەوەی کە بەتەواوی لە گێڕانەوەی ڕووداوە سەرەکییەکەدا دابڕێت، بە تایبەتی لە کۆتایی دەقەکەدا کە لە لاپەڕە (١٦٤ تا ١٧٣) و(١٢٢– ١٣٤– ١٥٠) هەمووی حەکایەتێکی ئەفسوناویە باس لە حەکایەتی ئەفسانەی گریك و کەومارو خورافات و لێکدانەوەی خەون بینین دەکات.

سەرەڕای ئەوەش مام نەریمان، کە کەسایەتییەکی لاوەکی دەقەکەیە ڕۆڵی حەکایەتخوانی دەگێڕێت، کاتێك گێڕەرەوە / نووسەر لە زاری ئەوەوە حەکایەتی دایك و کچە سواڵکەرەکەمان بۆ دەگێڕێتەوە ((**ئەم ژنەش، کە ئەوسا، تولەك**[132] **بووەو بە ڕێکەوت چوو بووە کنگرو ڕێواسان، تاریکە ئێوارە دەگرێتە ئاوایی خاپوورو سووتاو، لە حەژبەتا هەراسان دەبێ و قژە سەرو کولمەکانی خۆی دەڕنێ. بەرچاوی لێڵ دەبێ ئیتر.. لە تەنیایی شەودا، دەترسێ و دەپەڕێتە سەری. بە پێ پەتی و سەر گەردان لافاوی ڕۆژگار رایدەماڵێتە خەرەندی شارەوە**)) ل (١١٦ – ١١٧)، چونکە ترس لە تاریکی (**نێچیریچکە بۆ نەخۆشی دەروونی**)[133].

سەبارەت بە ڕۆڵی حەکایەتخوان بە شێوەیەکی گشتی لە گێڕانەوەی ئەم دەقەدا پەرەسێن نییە، چونکە سەرتاپای دەقەکە ئاوێتەی حەکایەتی ئەفسانەییە، کەچی لە گێڕانەوەی هەندێ حەکایەتدا نەبێ لە هەندێ شوێن گێڕانەوەی ڕووداوی سەرەکی دەقەکە دەجوولێنێ و ناهێڵێت سەقامگیربێت.

131: عبدالله ابراهیم، السردیة العربیة - بحث في البنیة السردیة للموروث الحکائي العربي، بیروت، ١٩٩٢، ص١٤٧.

132: تولەك: منداڵێکی کەمێك هەراش، (مێرد منداڵ).

133: سیجموند فروید، تغلب علی الخوف، عرض وتقدیم: د. مصطفی غالب، ط ٣، منشورات مکتبة الهلال، بیروت، ١٩٨١، ص١٧.

ڕۆمانی (پەرتەوازەی ئێرەو ئەوێکانی ڕەوان):

سەبارەت بە ڕۆڵی حەکایەتخوان لە گێڕانەوەی ئەم ڕۆمانەدا، دەتوانین بڵێین هونەری حەکایەتخوانی بۆتە هۆی ئەفساندنی ڕێرەوی گێڕانەوەی ڕووداوەکە، چونکە تاڕادەیەکی زۆر حەکایەتخوان لە گێڕانەوەی حەکایەتی مێژوویی و ئەزموونی ژیانی کەسایەتییەکان بوونی خۆی دەسەپێنێت بەسەر گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا، بەمەش ڕۆماننووس کاتی گێڕانەوەو کەسایەتیی سەرەکی ڕۆمانەکە ئاڵوگۆڕ دەکات بە ڕۆڵی حەکایەتخوان، لەبەر ئەوەی (ڕەنگە حەکایەت سەربەخۆ بێت، بەلاّم دەبینین بە کەسایەتیی سەرەکییەوە بەستراوەتەوە)[134]، بەتایبەتی کاتێك کە باس لە سەربوردەی ژیانی خۆی و کەسانی تر دەکات، وەك لە لاپەڕە(١٨ تا ٢٤) ڕۆماننووس / گێڕەرەوە، کە منی باڵای / هەڵۆی کەسایەتیی سەرەکی ڕۆمانەکەیە جاربەجار کاتی گێڕانەوەکە ڕادەگرێت و باس لە سەردەمی لە دایکبوونی (هەڵۆ) دەکات.

هەروەها هەڵۆ / کەسایەتیی سەرەکی کە خودی ڕۆماننووسە ڕۆڵی حەکایەتخوانی دەبینێت لە لاپەڕە (١٥٧ تا ١٦٢) تێیدا باسی بەسەرهاتەکانی حەکایەتی سمکۆی شکاك بۆ شیلانی کچی دەکات، کە ئەویش کەسایەتییەکی سەرەکی تری ڕۆمانەکەیە و دەڵێت:

((- شلان گیان، چۆن خەونم بە چاکی بۆ لێنادرێتەوە، ئاوها لانەیش، سەرم لەوە دەرناچێ، کە بۆ سمکۆی شکاك ((مارشیمۆن)) ی کوشت ؟!)) ل (١٥٧).

لە بەشی (٥) دا، هەڵۆ باس لە حەکایەتی ژنێك دەکات کە فاروقی هاوڕێی بۆی گێڕابۆوە، ئەویش لە ڕێی دایەلۆکەوە لەگەڵ هاوڕێکانی دا ئەم واقیعە تێکەڵ بە حەکایەتی ئەفسانەیی دەکات کە لە کاتی رابردوودا روویان داوەو تەواو بوونە، لە کۆتاییەکەی دا کە بۆ دایکی کارا / خێزانی دەیگێڕێتەوەو دەڵێت: ((کۆتاییم بە دەورییەکەمان هێنا، دواجار ئەم هەقایەتە ئەفسانەییەم، بە دەم خواردنی ((قەرەخەرمان)) و ماستاوی کەڵلە تەزێنەوە بۆ دایکی کارا، ئەڵبەتە بە ترش و خوێوە گێڕایەوە. لەبەر ئەوەی خۆشباوەڕبوو، هەر زوو بڕوای پێهێنا !!)) ل(١٠٦ – ١٠٧).

134: شفیق یوسف البقاعي (د.)، نظریة الأدب، الطبعة الاولی، منشورات جامعة السابع من أبریل، لیبیا، ص٣٩١.

گێڕانەوەی ئەم ڕۆمانە بۆتە هۆی ئەوەی کە دایکی کارا وەك حەکایەتخوانێك بۆ پەرەسەندنی گێڕانەوەکە بەرەو ڕابردوو بگەڕێتەوەو بەسەرهات و سەربووردەی ئەزموونی ژیانی خۆی و باوکی کارا (هەڵۆ) بگێڕێتەوە، ئەمەش بۆتە هۆی بەرەو پێشچوونی گێڕانەوەی کاتی ئێستای ڕۆمانەکە.

ئەوەی جێگای سەرنج و ئاماژە پێکردنە لەم ڕۆمانەدا، لە لاپەڕە (**١٧٦ تا ١٧٨**) کە هەڵۆ باسی حەکایەتەکانی ڕۆمانی (**سۆناتای ڕۆح**) دەگێڕێتەوە لە شێوەی دایەلۆگدا بۆ شیلانی کچی و دەڵێت:((**حەکایەتەکەم، لە تەوەری پێنجەمدا، دەچێتە هاوشان و هاودەمی ((ڕۆژبە))ی ڕۆژبەیانی، کە بەسەلمانی پاك ناسراوە! لە دورگەی عارەباندا، دەبنە یاوەرانی پەیامبەر لەتەك ئیمامی عەلی و(ئەبودرداء) دا..**

من هەناسەیەکم هەڵکێشاو گوتم:

بریا ناوی کتێبەکە ((مزگێنی)) دەبوو)) ل (١٧٨).

لە میانەی ئەم حەکایەتەوە ڕەوت و ڕێڕەوی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە خاونەبۆتەوە، چونکە گێڕانەوەی حەکایەتەکانی سۆناتای ڕۆح لە یادەوەرییەکانی شیلانی گێڕەرەوە/ کەسایەتیی سەرەکی سەرچاویان گرتووە. بەم پێیە مەبەستی ڕۆماننووس بەخشینی هونەرێکی ئێستاتیکایە بە گێڕانەوەی ڕۆمانەکە، کاتێك لە لاپەڕە (٦١– ٨١– ٨٥)دا، حەکایەتی ئەفسانەیی و حەکایەتی چۆنیەتی بوونی گەردوونمان بۆ دەگێڕێتەوە، کەواتە ڕۆڵی حەکایەتخوان لە گێڕانەوەی ئەم ڕۆمانەدا لە هەندێ شوێن بۆتە هۆی ئەوەی کە گرێی ڕووداوەکە بەرەو باشی و ئاڵۆزی بڕوات، و لە هەندێ شوێنی تردا گێڕانەوەکە شێوەیەکی سروشتی هونەری خۆی وەرنەگرتووە.

لە ڕۆمانەکانی عەبدوڵڵا سەڕاجدا، بەدیکردنی بوونی چەند حەکایەتێکە، کە لە زۆربەی ڕۆمانەکانیدا دووبارە پەنای بۆ گێڕانەوەیان بردووە. بەمەش خوێنەر تاڕادەیەك هەست بە بێزاری دەکات لە کاتی خوێندنەوەیاندا. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ حەکایەت و بەسەرهاتی ئەزموونی ژیان بە گشتی تێیدا بەرچاو دەکەوێت، کە بێتە مایەی سەرنج ڕاکێشانی خوێنەر لە کاتی گێڕانەوەیاندا. هەرچەندە عەبدوڵڵا سەڕاج تەکنیکێکی نوێی لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکانی بە کارهێناوە، بەڵام سروشتی هونەری گێڕانەوەکە ناچاریکردووە، کە نەتوانێت بە تەواوی خۆی لە هونەری حەکایەتخوانی بە دوور بگرێت، ئەمەشی زیاتر بۆ مەبەستی دەوڵەمەند کردنی گێڕانەوەی ڕۆمانەکانی کردووە.

ئەنجـــام:

شێوازی گێڕانەوە لە ڕۆمانەکانی عەبدوڵڵا سەڕاجدا، شێوازێکی تێکەڵە؛ واتە لە ڕۆمانی (هەڵکشان بەرەو لووتکە)دا گێڕانەوەکە شێوازێکی ئاسایی وەرگرتووە، بەڵام لە ڕۆمانەکانی دیکەیدا شێوازی تێکەڵ و خودی و گۆشەنیگای ناوەکی بەکارهاتووە، ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی، کە شێوازێکی نوێ لە گێڕانەوەی ڕۆمانەکانیدا بەدی بکرێت، لەبەرئەوەی ڕۆماننووس لە ڕۆمانەکانی ئێستایدا سوودی لە تەکنیکی هەمەلایەن و ئەورووپی وەرگرتووە، بەڵام ڕۆماننووس بەتەواوی نەیتوانیوە لەهەندێ لەڕۆمانەکانیدا دەستبەرداری گێڕانەوەی ئاسایی ببێت، لەبەر ئەوەی بایەخی بە ناوەڕۆك داوە، بۆیە شێوازی کۆن و نوێ لەڕۆمانەکانیدا هاوشانی یەکترن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕۆماننووس توانیویەتی بەشێوەیەکی ڕێك و پێك و سەرکەوتووانە تەکنیکی ڕۆمانی نوێ لە ڕۆمانەکانیدا بەرجەستە بکات.

پرۆسەی گێڕانەوەی ڕۆمانەکان، لەلایەن چەندین کەسایەتییەوە ئەنجام دەدرێت، هەریەك لەم کەسایەتییانە ڕۆڵێك دەگرنە ئەستۆ، بۆ بەجێ گەیاندنی ئەرکەکانیان. حەکایەتخوان لە هەندێ لە ڕۆمانەکانیدا ڕۆڵێکی کاریگەرییان هەیە بۆ بەرەوپێش بردنی گێڕانەوەکە، بەڵام لە هەندێ لە ڕۆمانەکانیدا ئەم ڕۆڵەی حەکایەتخوان بە شێوەیەکی بەرچاو دەرناکەوێت، چونکە ڕۆماننووس خۆی هەوڵیداوە لەم شێوازە باوانە دوور بکەوێتەوە.

زۆربەی کەسایەتییە سەرەکییەکان پەرەسێن نین، چونکە تا کۆتایی ڕۆمانەکە بەردەوام نابن لە گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا، بۆیە مەرج نییە کەسایەتیی سەرەکی هەمیشە پەرەسێن بێت، بەڵام لەهەندێ لە ڕۆمانەکانیدا کەسایەتیی سەرەکی تا کۆتایی ڕۆمانەکە توانیویەتی پەرە بەگێڕانەوەکە بدات و بەرەو پێشەوەی ببات.

کەسایەتییە لاوەکییەکان لە ڕۆمانەکانیدا، ڕۆڵێکی گرنگیان لە بینای گێڕانەوەو پاڵپشتی کردنی ڕۆماننووس لە پێکهاتەی کەسایەتییە سەرەکییەکاندا هەبووە. لەگەڵ ئەوەشدا توانیویانە ئاراستەی گێڕانەوەی ڕووداوەکان بەرەو ئاراستەیەکی دیکە بگۆڕن، ئەمەش بۆتە هۆی بەردەوامی و درێژە پێدانی گێڕانەوەکە.

گێڕانەوەی ڕووداوەکان بەهۆی دایەلۆگی نێوان کەسایەتییەکانەوە گێڕانەوەکەی ڕوونتر کردۆتەوە. ڕۆماننووس دایەلۆگەکانی بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ ئەنجام داوە.

سەرچاوەکان:

یەکەم- (بە کوردی).

ا- نامەی ئەکادیمی (ماجستێر و دکتۆرا):

١- ئیبراهیم قادر محەمەد، ڕۆمانی کوردی لە عێراقدا، نامەی ماجستێر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێجی ئاداب، ١٩٩٠.

٢- عادل مەجید محەمەد گەرمیانی، ڕیالیزم لە ڕۆمانی کوردی هاوچەرخ لە عێراقدا، نامەی ماجستێر، زانکۆی بەغدا، کۆلێجی پەروەردە (ئیبن رشد)، ١٩٩٦.

٣- محەمەد ئەمین عەبدوڵڵا، شاکەس لە ڕۆمانی کوردی — کوردستانی عێراقدا (١٩٩٠ —١٩٩٧)، نامەی ماجستێر، زانکۆی سەلاحەدین، کۆلێژی ئاداب، ٢٠٠٠.

ب - کتێبەکان:

٤- ئیمری جۆرج، جۆرج لۆکاچ، وەرگێڕانی لە فارسییەوە: مەنسوور تەیفووری، سلێمانی، ٢٠٠٤.

٥- تا کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی، سلێمانی، ٢٠٠١.

٦- جەلیل کاکەوەیس، ڕۆمانی کوردی — پەرتبوونی ڕووداو و نازیندەیی شاکەس، سلێمانی، ٢٠٠٥.

٧- حسام بەرزنجی، کانگەی بەلا، چ ١، بەغدا، ١٩٨٨.

٨- حسێن عارف، نووسینەکانم لە بواری ڕەخنەو لێکۆڵینەوەدا ساڵانی ١٩٥٥ بۆ ١٩٨٨، سلێمانی، ٢٠٠٢.

٩- حەمە سەعید حەسەن، هزرو شێواز لە چیرۆکی کوردیدا، هەولێر، ٢٠٠٥.

١٠- خوسرەو جاف، راز، بەغدا، ١٩٩٤.

١١- رست هیلز، چیرۆك و تایبەتمەندییەکانی، وەرگێڕانی: سەلاح عومەر، هەولێر، ٢٠٠٥.

١٢- رەوف حەسەن، ئەندێشە جوانەکانی ڕۆح لە چیرۆکی هونەریی کوردیدا، هەولێر، ٢٠٠٥.

١٣- ڤالتێر بنیامین، نڤیسار (کۆمەڵێك بابەتی تیۆرری)، وەرگێڕانی: کۆمەڵێك وەرگێڕ، ب١، هەولێر، ٢٠٠٤.

١٤- کۆمەڵێك نووسەری بیانی، تیۆری ڕۆمان، وەرگێڕانی لە فارسییەوە: محەمەد کەریم، سلێمانی، ٢٠٠٣.

پ — گۆڤار و ڕۆژنامە:

١٥- ئیفۆر ئێڤانس، ڕۆمانی ئینگلیزی لە سەرەتاوە تا زەمانی دانیال دیفۆ، گ؛ (سەردەم)، ژ (٢)، ١٩٩٩.

١٦- تەها ئەحمەد رەسوڵ، تیۆریزەکردنی ڕۆمان لە تێڕوانینی(لۆکاش)دا، گ؛ (ڕامان)، ژ (٣٦)، ١٩٩٩.

١٧- سەروەر عەبدوڵڵا (د.)، سەرەتایەك لە بارەی بنەمای گوتاری کەسایەتیی نێو ڕۆمان — باسێکە سەبارەت بەبنچینەو پەرەسەندن، گ؛ (ڕامان)، ژ (٧٥)، ٢٠٠٢.

١٨- شوکر سلێمانی حەمەد، پاڵەوان لە ڕۆمانی ئێستای کوردیدا، گ؛ (کاروان)، ژ (١٧٢)، ٢٠٠٣.

١٩- عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی، سۆناتای ڕۆحی عەبدوڵڵا سەڕاج، گ؛ (گەلاوێژی نوێ)، ژ (٤)، ١٩٩٧.

٢٠- عەتا قەرەداغی، گەڕانەوە بۆ رەفرەکانی رابردوو لە کورتە ڕۆمانی (سۆناتای ڕۆح) ی عەبدوڵڵا سەڕاجدا، گ، (گەلاوێژی نوێ)، ژ (٢٢)، ٢٠٠١.

٢١- غەفور ساڵح عەبدوڵڵا، هەڵکشان بەرەو کوێ ؟، رۆژنامەی (هاوکاری)، ژ (١١٨٦)، ١٩٩٠/٦/١٤.

٢٢- فەروخ نیعمە تپوور، کاولاش و مۆدێرنیزم، گ؛ (ڕامان)، ژ (٢٥)، ١٩٩٨.

٢٣- گۆران سەباح غەفور، توخمەکانی ڕۆمان، گ، (کاروان)، ژ (١٩٤)، ٢٠٠٥.

٢٤- نەجات حەمید ئەحمەد، بنیاتی گێڕانەوە: لە دوو سەرەیی — گەڕانەوە بۆ سەرەتایەتیی گوتن و بە فانتازیا کردنی واقیعدا، گۆڤاری (ڕامان)، ژمارە (٣٥)، ١٩٩٩.

٢٥- ـــــــــــــــــ، چیرۆك و بیری بەهاقایەتکردنی زمان، گ؛ (نووسەری نوێ)، ژ (٣١)، ٢٠٠٦.

٢٦- یوسف ڕۆستەم ئەحمەد، لایەنە میللی یەکان لە ڕۆمانی هەڵکشاند، گ؛ (کاروان)، ژ (٨٩)، ١٩٩٠.

دووەم- (بە عەرەبی)

کتێبەکان:

٢٧- احمد امین، النقد الادبی، ط٤، بیروت — لبنان، ١٩٦٧.

٢٨- ادوین موير، بناء الرواية، ت: ابراهيم الصيرفي، مصر، ١٩٦٥.

٢٩- ايان وات، ظهور الرواية الانكليزيية، ت: د. يوئيل يوسف عزيز، بغداد، ١٩٨٠.

٣٠- بيرسي لوبوك، صنعة الرواية، ت: عبدالستار جواد، بغداد، ١٩٨١.

٣١- توماشفسكى، نظرية المنهج الشكلي - نصوص الشكلانيين الروس، ت: ابراهيم الخطيب، بيروت– لبنان، ١٩٨٢.

٣٢-داود غطاشة (د.)، قضايا النقد العربي قديمها و حديثها، عمان – الاردن، ٢٠٠٠.

٣٣-رجاء عيد(د.)، دراسة في ادب نجيب محفوظ تحليل ونقد، القاهرة، ١٩٧٤.

٣٤-سيجموند فرويد، الجنس عند فرويد،+++++ عرض وتقديم: د. مصطفى غالب، ط٢، بيروت، ١٩٨٠.

٣٥-سيجموند فرويد، تغلب على الخوف، عرض وتقديم: د. مصطفى غالب، ط٣، بيروت، ١٩٨١.

٣٦-شفيق يوسف البقاعي (د.)، نظرية الأدب، ليبيا، ١٤٢٥ هـ

٣٧-شوقي ضيق (د.)، في النقد الأدبي، ط٩، القاهرة، ٢٠٠٤.

٣٨-صبري مسلم حمادي، صورة البطل في الرواية العراقية، ١٩٨٤.

٣٩-عبدالله ابراهيم، السرديه العربيه - بحث في البنية السردية للموروث الحكائي العربي، بيروت، ١٩٩٢.

٤٠-عبدالملك مرتاض، في نظرية الرواية، سلسلة عالم المعرفة (٢٤٠)، دولة الكويت، ١٩٩٨.

٤١-نوري بطرس، مسارات في القصة والرواية الكوردية، أربيل، ٢٠٠٣.

سێیەم – (بەئینگلیزی):

42-Jeremy Hawthorn ،studying the Novel ،Edward Arnold ،Great Britain ،1985.

چەمك و ڕەگەزەكانی چیرۆكی منداڵان

لە ئەدەبی كوردیدا (١٩٩١-٢٠٠٥)

چەمکی چیرۆکی منداڵان[135]

ئاشکرایە چیرۆك شوێنێکی بەرزی لە نێو هونەرەکانی ئەدەبدا هەیە، ئەدەبی هەر نەتەوەیەك بخوێنیتەوە و لە هەر قۆناغ و مێژوویێکدا، بۆت دەردەکەوێ کەوا چیرۆك تا چ رادەیەك بایەخ و گرنگی خۆی نواندووە و بۆتە جێگەی بایەخدانی هەموو نەتەوەیەك لە گشت قۆناغەکانی ژیاندا، کەواتە چیرۆك ئامادەگی خۆی هەبووە لە کۆن بە گشتی، ئەمڕۆش لە ئەدەبی نوێدا، شوێنێکی گەورەو بەرزی داگیر کردووە. سەبارەت بە منداڵانیش، زۆربەی شارەزایانی ئەم بوارە بۆ ئەوا دەچن، چیرۆك لە هەموو جۆرەکانی تری ئەدەب خۆشەویستتر وبەربڵاوترە، لەگەڵ ئەم هەموو گرنگی و بایەخەش کە هەیەت، ساکاترین جۆری ئەدەبە لای منداڵ، لە هەمووشیان زیاتر چێژ بە منداڵ دەگەینێت.

دەتوانین چەمکی چیرۆکی منداڵان لەم چەند پەیڤانەی خوارەوەدا ئاشکرا بکەین:

چیرۆکی منداڵان: "***نووسینێکە بۆ منداڵ بە شێوەی پەخشان، بە مەبەستی گەیاندنی خۆش گوزەرانی و رۆشنبیر کردنی. واتە گێڕانەوەی چەند رووداوێکە کە بەسەر چەند کەسێکی دیاریکراودا دێن و تێدەپەڕن، لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا. کەسایەتییەکانیش ڕەنگە ئادەمیزاد یان ئەفسانەیی بن، یاخود سەر بە جیهانی گیانداران یانیش بێ گیانیان بن، ئەمانەش گشتی بە مەبەستی دروست کردنی کەسایەتییێکی رێك و پێك و جوانە بۆ منداڵ***"[136].

135: ئەم باسە چەند لاپەڕەیەکە لە نامەیەکی ماستەری رازاو رەشید صبری، بە ناونیشانی **چیرۆکی منداڵان لە ئەدەبی کوردیدا ١٩٩١-٢٠٠٥**، کە بە سەرپەرشتی من لە کۆلێژی پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤایەتییەکان لە ٢٠٠٥-٢٠٠٧ ئەنجامی داوە، دواتر ئەم لێکۆڵینەوەیەمان بە هاوبەشی ئامادە کردووە لەگۆڤاری زانکۆدا بلاۆبکرێتەوە.

136: محمد عبدالرزاق ابراهیم ویح و اخرون، ثقافة الطفل، ص٣٣٢.

هەرچەندە ئامانج و مەبەستی چیرۆکی منداڵان لەلای نووسەراندا جیاوازی هەیە، بەڵام گشتیان لەوەدا کۆکن کە چیرۆکی سەرکەوتووی منداڵان بە شێوەیەکی گشتی دوو ئامانجی هەیە:

یەکەمیان، شارەزایی پێدانە لە گشت بوارەکانی ژیان و زۆرکردنی زانیارییە. دووەمیشیان، کات بەسەر بردن و خۆش گوزەرانییە.

لە کۆنیشدا "***هەقایەت لەلایێکەوە، شێوازێکی کات رابواردن بوو لەلایەکی تر تۆمارێکی سەرگوزشتەکانی مرۆڤ و خەباتی نەپساوەی بوو لە ژیاندا، ئەم دوو سیفەتەش لەگەڵ شێوازەکانی هونەری چیرۆك بوون بە هەموو شێوازەکانی بە درێژایی چاخەکان لە سەردەمی نوێشدا، ناکرێ بڵێین چیرۆك وازی لەم دوو سیفەتە هێناوە، تا ئێستاش خەڵك چاوەڕێ دەکەن چیرۆك لە پاڵ چێژ وەرگرت، شارەزاییان پێ بەخشێت. زۆر دەگەمنیش چیرۆکێك جێگای رێز و پلە دانانە گەر ئەم دوو ئەرکە بە جێ نەهێنێت.***"[137].

سەبارەت بە ئامانجی یەکەم، زۆر کردنی زانیاری و شارەزایی لە سەرێکدا هەردوو لایەنی زمانەوانی و کۆمەڵایەتی دەگرێتەوە، چونکە خوێندنەوەی منداڵ بۆ ئەم جۆرە ئەدەبە شێوازێکی گرنگی وەرگرتنی زانیاری و پەرەسەندنی تواناکانی منداڵە، چیرۆك وا لە منداڵ دەکات، هەگبەی وشەکانی زمان لەلایدا زیاد بکات و یارمەتی دەدات بۆ گەشەکردنی دەربڕین لە کاتی قسە کردن لەگەڵ دەوروبەری. هەروەها یارمەتی دەدات کە بیرۆکەیەکی دروست لەسەر ماناکانی خێر و شەڕ و چاکە و خراپە پەیدا بکات، ئەمەش زیاتر لە میانەی گوێگرتنی بۆ چیرۆکە پەروەدەییەکان. لەلایەکی تریشەوە چیرۆکی سەرکەوتووی منداڵان کارگەرییەکی گەورەی لەسەر گەشەکردنی لایەنی پەروەردەیی و رۆشنبیری منداڵاندا هەیە. چونکە چیرۆکی منداڵان لەگەڵ ئەوەی زادەی خەیاڵێکی بەرز و بیر و لێووردبوونەوەیەکی فراوانە، چەندین زانیاری جۆراوجۆریشی لە بارەی مێژوو، ئایین، زانستی، جوگرافی، هونەری، ئەدەبی، دەروونی، ..هتد، بە خۆوە هەڵگرتووە، بۆیە دەتوانێت بە هۆی ئەو فەنتازیا و خەیاڵەی کە هەیەتی دەروونی منداڵ تێر بکات. چونکە سروشتی منداڵ وا خولقاوە، زۆر ئارەزووی خەیاڵ کردنە و پێویستی بە ئەندێشە یە. لە ناو ئەمانەشدا کە باسکران چیرۆك رۆڵی گرنگ دەگێڕێت لە پەروەردەی کۆمەڵایەتی منداڵ و دروست کردنی کەسایەتییێکی دروست و جوان کە قابیلی شانازی پێکردنی کۆمەڵ بێت و، توانای خۆ گونجاندنی هەبێت لەگەڵ دەوروبەردا. چونکە چیرۆك

137: د.عزالدین اسماعیل، التفسیر النفسي للادب، ص١٩٩.

وێنەیەکی راستگۆیانەی ژیانی ناوەوە و دەرەوەیە، کە ئامانجی چارەسەرکردنی ئەو گیر و گرفتانەیە کە ڕوو بە ڕووی تاك و کۆمەل دەبنەوە، پێداویستی و ئارەزووەکانیان جیّ بە جیّ دەکات، توانای عەقڵی و هزرییان گەشەپێدەکات و لە کۆتاییشدا کەسایەتییێکی وامان بۆ بونیات دەنێت، کە توانای هەست بە لێپرسینەوەیان هەبێت بەرامبەر کۆمەڵ و وڵات و هەست بە ئەرکی مرۆڤایەتی بکەن و لە داب و نەریتە باوەکانی کۆمەل لانەدەن. لەسەرووی هەمووشیانەوە بڕوای پشت بە خۆ بەستنیان لەلادا گەشە دەکات. دەتوانین بڵێین ئەمانەش گشتیان لە میانەی ئەو گفتوگۆ پرسیار و وەڵامدانەوەیەکە لە نێوان منداڵان و هەقایەتخوانان لە کۆتایی چیرۆکەکەدا دروست دەبێت.[١٣٨]

مەبەست لە ئامانجی دووەمیش، کاری چیرۆك بۆ منالّ بێت یان گەورە، پێویستە لە تەکنیکدا پشت بە رەگەزی خۆشی و لا خۆش کردن ببەستێت، بە مانایەکی تر لە ڕێگەی ئەو رەگەزەوە خوێنەر یان گوێگری مندال دەتوانیّ چێژی تەواو لە چیرۆك ببینێت، ئەو رەگەزانەش کە ئەم خۆشگوزەرانییە لە لای منداڵاندا دروست دەکەن لە چەند شتێکی وەك (چۆنیەتی بەکار هێنانی کەسایەتیەکان، گرێچن، بابەت یان بیرۆکەکە و چەندانێکی تردا) خۆی دەبینێتەوە، بۆ نموونە پەنا بردنی چیرۆکنووسی منداڵان بۆ چەند کەسایەتێکی جۆراوجۆر و گونجاو لەگەڵ قۆناغی تەمەنی منداڵ، لە مرۆڤ، ئاژەڵ، رووەك، یان هەموو ئەو کەسایەتیانەی، کە لە جیهانی منداڵاندا خۆشەویستن، تەنانەت هەندیّ جار کەسایەتییە ئەفسانەییەکانیش، چونکە زۆر جار منداڵان ئارەزووی چیرۆکە ترسێنەرەکان دەکەن و چێژیان لیّ دەبینن، ئەمەش ڕەنگە بۆ بەرجەستە کردنی ئەو ترس و دوو دڵیە بێت کە لە ناخیاندایە، وەك هەولێکە بۆ زالّ بوون بەسەریاندا، جگە لەوەش چیرۆکی منداڵان زۆربەی پێداویستییەکانی منداڵان لە ڕووی سایکۆلۆژی و کۆمەڵناسییەوە دابین دەکات، وەك خەونێك وایە بۆ منداڵ وچەند بابەت و بیرۆکەیەکیان بۆ دەوروژێنێت کە لە سروشتی واقیعی ئەواندایە، ئەو هاوسەنگییە دەگەڕێنێتەوە کە منداڵان لە ژیانی رۆژانەیان لە دەستی دەدەن، بۆیە چیرۆك دەرگایەك لەبەردەم منالاّندا دەکاتەوە، کە روداو و وێنە و شتی سەیری ئەوتۆیان لێوە دیار بیّ کە لە مەڵبەندەکەی خۆیدا نییە، کەواتە چیرۆك سەرچاوەیەکی تێر کردنی ئارەزووی ئاگاداری و فێر بوون و شت زانینی

138: شجاع العاني، قصص الاطفال، مجلة الاقلام، ع (٣)، بغداد، ١٩٧٩، ص٥-٦. هەروەها: مصطفى بدران و اخرون، الوسائل التعليمية، ١٩٥٩، ص ٤٥.

منداڵە بۆ دۆزینەوەی ئەو شتانەی کە حەزی پێدەکات، یا خەیاڵی دەبزوێنیّ، یا لە مەڵبەندە تەسکەکەی خۆیدا بێگانەیە. هەروەها ئارەزووی منالّ لە خەیالّ و پێشبینی کردندا خالێکی ترە کەوای لە منداڵ کردووە چێژو و خۆشی لە چیرۆك وەربگرێت، چونکە منالّ لە چیرۆکدا بوارێکی فراوانی بۆ هەڵدەکەوێت، تا خەیاڵە خۆشەکانی خۆی تێدا پەل بهاوێژیّ و دنیای بەر چاو بە خەیالّ بڕازێنێتەوە[139].

دەتوانین ئەم مەبەستانەی چەمکی چیرۆکی منداڵان لەم پێناسەیەی خوارەوەدا بەرجەستە بکەین:

چیرۆکی منداڵان: هونەرێکی جوانە، دەکرێت ئەدەبی منداڵانی سەرکەوتوو، لە ڕێگەیەوە ئامانجە فرەخاسەکانی بهێنێتە دی، بە چەند ڕێگەیەکی ناڕاستەوخۆ، منداڵان لە چێژوەرگرتن بێبەش نەکات. هەروەها نابێت چیرۆك لە کۆمەڵێك زانیاری و ئامۆژگاری رێنماییکەر خۆی بەرجەستە بکات، لە هەمانکاتیشدا لە میانەی رووداو و هەڵوێست و کارەکتەرەکان بیرو بۆ چوونە نەتەوایەتیەکان پێشکەش بکات، دەبیّ بۆچوونە مەبەستدارەکان لە چیرۆکدا بەشدار بن لە بنیاتنانی کەسایەتی نەوەی نویّ[١٤٠].

رەگەزەکانی چیرۆکی منداڵان

بێگومان چیرۆك خاوەن ڕوخسارێکی هونەری و ناوەرۆکێکی تایبەتی خۆیەتی، بینای هونەری چیرۆك بە بیّ ئەم دوو لایەنە، یاخود باشتروایە بڵێین بە بیّ یەکێك لەم دووانە لەنگی بەخۆیەوە دەبینیّ. کەواتە "***بەرهەمی ئەدەبی لە دوو بەشی بنچینەیی پێکهاتووە، یەکەم ناوەڕۆك، کە ئەو بابەتەیە کە دەقە ئەدەبییەکە باس دەکات یان دەخاتە روو، دووەم شێوەی هونەری کە وەك چوار چێوەیەك ناوەڕۆك دەگرێتە باوەش و نرخی هونەری بەو چەشنە یان بەو تۆخمە دەدات***"[١٤١].

139: د.فاضل مجید محمود، قایلکاری لە چیرۆکی منداڵان، گ؛ زانکۆی سلێمانی، ژ (١٤)، حوزیرانی ٢٠٠٤، ل١١٢-١١٣. هەروا: محمد رشید فتاح، ئەدەبی منداڵان و نموونە... ل٢٥.

140: محمد محمود رضوان و اخرون، ادب الاطفال – مبادؤه و مقوماته الاساسية، ص ٢٧.

141: اسماعیل رەسول، چەند بابەتێك دەربارەی ئەدەب، ١٩٨١، ل٣٣.

پەرێز صابر محمد، بینای هونەری چیرۆکی کوردی لەسەرەتاوە تاکو کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی، ل٧٤.

ئەوەی پێویستە بوترێت ئەوەیە، هەر نووسەرێك یا خود چیرۆكنووسێك لە كاتی نووسینی بەرهەمەكەیدا دەبێ ڕەچاوی ئەم دوو لایەنە بكات و، یەكێكیان نەكاتە قوربانی ئەوەی تریان. ئەمەش لە پێناو ئەوەی بتوانێ بەرهەمێك لە قاڵبێكی ئەدەب و هونەری جوان و چێژدار پێشكەش بە خوێنەران بكات. سەبارەت بە ڕەخنە گران و لێكۆڵەرانی ئەدەبیش بە هەمان شێوە، بۆ ئەوەی بتوانن بەرهەمێكی ئەدەبی بە شێوازێكی دروست و زانستیانە هەڵبسەنگێنن و باسی لێوە بكەن، دەبێ ناوەڕۆك و شێوەی هونەری پێكەوە بكەن بە پێوەر بۆ هەلسەنگاندنەكانیان. ئەگەرچی هەندێ جار دەبینین لێكۆڵەرانی بواری چیرۆك، پێ تەنها لەسەر لایەنێك دادەگرن بۆ هەڵسەنگاندنی چیرۆكەكانیان و، لایەنەكەی تر فەرامۆش دەكەن، بۆ نموونە زیاتر بایەخ بە ناوەڕۆك دەدەن و ئەو بابەتانەش كە ڕووخساری هونەری چیرۆكەكان دەنوێنن بەلاوەی دەنێن. ڕاستە ناوەڕۆك گرنگی تایبەتی هەیە لە چیرۆكدا، وەك ئاوێنەیە كە گوزارشت لە ڕاستییەكانی تاك و كۆمەڵ دەكات، ڕەنگدانەوەی ڕووداوەكانی واقیع سەرووی واقیعە، تەنانەت زۆر جار شتەكانی ناوەوەی مرۆڤیش باس دەكات و ڕەنگە خوێنەر خەون و خەیاڵاتی خۆی تێدابیبینێتەوە ***"بەڵام لە پاڵ ئەم هەموو بایەخ و گرنگییەی ناوەڕۆك دەینوێنێت، ناتوانێ ببێتە تاكە پێوەری هەڵسەنگاندنی كارە ئەدەبییەكان، بەڵكو چۆنیەتی بە كار هێنان و لێكدانی ئەو بنەما هونەرییانەی كە ئەنجامی كارلەیەك كردن بە هۆی ئەو پەیوەندییانەی یاسا خۆییەكان بەڕێوەیان دەبەن و یەكیان دەخەن و دانەیەكی یەكگرتوویان لێ پێك دێنن ئینجا لە پاڵ ناوەڕۆكێكی گونجاو، ئەمانە پێویستە بكرێنە پێوەری هەڵسەنگاندن"*** [١٤٢].

ئەمەش ئەوا دەسەلمێنێت لە چیرۆكدا یان هەر دەقێكی ئەدەبی كە شایەنی ئەوە بێت ناوی ئەدەبی لێ بنێین، ناوەڕۆك هەر چەند بە هایەكی زۆری هەبێت، ئەگەر نەخرێتە قالبێكی ئەدەبی و هونەری جوان، ناتوانێت بەتەنیا نرخی ئێستاتیكا بە بەرهەمە ئەدەبییەكە ببەخشێت، چونكی نووسەر بێژەرێكی نێو كەناڵەكانی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن نییە هەواڵ بگەیێنێت، بەڵكو كەسێكە ئەوەی كە دەیەوێت بیڵێت بە شێوازێكی جوانی ئێستاتیكانە دەخاتە نێو ڕووخسارێكی هونەری و ڕواڵەتێكی جوانی پێ دەبەخشێت، بۆ ئەوەی بتوانێ چێژ بە بەرامبەرەكەی بگەیەنێت، لەو كاتەشدا بەرهەمەكەی ناوی لێ دەنرێت ئەدەب و خۆیشی ئەدیب.

142: پەرێز صابر محمد، بینای هونەری چیرۆكی كوردی لە سەرەتاوە تاكو كۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی، ل ٧٤.

چیرۆكی منداڵانیش هەروەك چیرۆكی گەوران، لەو شتانەی كە باسكران خاڵی نین و، خاوەن ڕووخسارێكی هونەری و ناوەڕۆكێكی تایبەتی خۆیانن، كە بە فەرامۆشكردنی لایەنێكیان ئەوی تر ناتەواو دەبێت و لە جوغزی ئەدەب دێتە دەرەوە. بۆیە ئێمە كە لێكۆڵینەوە لەسەر چیرۆكی منداڵان ئەنجام بدەین دەبێ بە پێی ناوەڕۆكەكە و، ئەو ڕەگەزانەی كە لە نێو چیرۆكەكەدا بە دی دەكرێن وەكو چەند بنەمایەكی هونەری، باس لە چیرۆكی منداڵان بكەین و هەڵیانبسەنگێنین.

"شتێكی هەڵەشە كەسێك بیر بكاتەوە كە ئەدەبی منداڵان ماددەیەكە دابڕاوە لە ئەدەبی گەوران، یاخود ئەدەبێكە بە شێوەیەكی گۆشەگیر گەشەی كردووە و جیا بۆتەوە لە ئەدەبی گەوران. هەر چەند ئەگەر نووسەر كە پەیوەستیش بێت بە گیر و گرفتە كۆمەلایەتییەكان، یاخود سەر چڵییەكان، یان زانیارییەكان، یاخود خۆشەویستی نیشتیمان ئایین... تاد، هەمان ئەو بنەماو پێوەرانەی، كە ئەدەبی گەورانی پێ هەڵدەسەنگێنرێت، دەتوانین بیانسەپێنینە سەر ئەدەبی منداڵانیش و بەرهەمە ئەدەبییەكانی پێ هەڵبسەنگێنین" [١٤٣].

لە گرنكترین ئەو ڕەگەزانەش، كە وەك چەند بنەمایەكی شێوە و ڕوخسارێكی هونەری بە چیرۆكی منداڵان دەبەخشن، بریتین لەمانەی خوارەوە:

١- بابەت یان بیرۆكە Theme

كە یەكێك گوێبیستی چیرۆكێك دەبێت، ئەگەر لە بارەی چیرۆكەكەوە لێی بپرسین، پێش هەموو شتێك ڕەنگە بڵێین، چیرۆكەكە لەسەر چی بوو؟ بۆیە هەموو چیرۆكێك بە دەوری بابەتێك دا دەخولێتەوە، دانەرەكەی تیایدا مەبەستی دەرخستنی ئامانجێكە.

بابەت ***"بریتیە لەو بیرۆكەیە كە چیرۆكنووسەكە دەیەوێ لە كارێكی هونەری جواندا بۆ منداڵانی بخاتەڕوو، بابەتەكە دەكاتە هەوێن و لەگەل ڕەگەز و پایەكانی تری چیرۆكدا، بەسەر هەموویانەوە (زمان) دەقێكی هونەری ڕەنگینیان لێ دروست دەكات"*** [١٤٤].

ئەو بیرۆكەیەش كە چیرۆكنووسی منداڵان دەیخاتە ڕوو، كە بابەتی سەرەكی چیرۆكەكەیە، دەبێت لەگەڵ چێژ و حەوسەڵەی منداڵاندا بگونجێت و، سەرنجی منداڵان بۆ لای چیرۆكەكە ڕابكێشێت و سوود بەخش بێت، لەسەر بنەمایەكی ڕاستی، دادپەروەری، دەست پاكی، خاوێنی، ڕەوشت بەرزی، ڕەفتاری چاك، بەها مرۆڤایەتییەكان دامەزرابێت، كە باوەڕی منداڵ بەم بەهایانە

143: علي الحديدى، في ادب الاطفال، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٨٢، ص ٦٥.

144: حەمە كەریم هەورامی، ئەدەبی منداڵانی كوردی، ل٧٧.

سەقام گیر دەبن، لە سەرووی هەمووشیانەوە لەسەر بنەمایەکی ئەدەبی دامەزرابێت. بەڵام نابێت بیرۆکەکە شێوازی ئامۆژگاری و ڕێنمایی بگرێتە بەر، نەوەك بنەما هونەرییەکەی و ئامانجەکەی لە دەست بدات. بۆیە بابەتی باش و نایاب ئەو بابەتەیە کە زیندوویی و راستگۆیی پێشکەش بکات و لە واقیعەوە نزیك بێت، وەك ئەوەی راستییە زانستیی و مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان بدۆزێتەوە، واتە رووداوەکانی چەند راستییەك بنوێنن، کە شایەنی نەمرین وپەیام ببەخشنە هەستی ناوەوەی مرۆڤ ئەم جۆرە بابەتانەش یارمەتی منداڵان دەدەن بەشداری لە سۆز و هەستی مەسەلە گەورەکانی مرۆڤدا بکەن، بەرێزیشەوە تەماشای بەهای ژیانی مرۆڤ بکەن و، نرخ و بەهای ژیانی ئاژەڵ و رووەکەکانیش بزانن و فێر بن[145].

ئەو ڕاستگۆییەش کە دەبێ لە بابەت و بیرۆکەکاندا هەبێت، تەنها لە واقیع وەدەست نایێت، بەڵکو ***"راستگۆیی لە جیهانی منداڵان و جیهانی ئەندێشە و خەیاڵ بوونی هەیە، تەنانەت لە جیهانی قۆشمەبازی (الفکاهة) و خوراڤیات و هەقایەتی جنۆکان، هەروەها لە چیرۆکی گیانداران و سەرچڵییەکانی پاڵەوانان و، شاعیری ئەفسانە کۆنەکان و، هەقایەتە میللییەکانیشدا هەیە، هەروەها ڕاستگۆیی لە دڵ و دەروونی مرۆڤدا هەیە، لە کارگە و کێڵگە و دارستانەکانیشدا هەیە."***[١٤٦].

کەواتە گرنگترین ئەو سیمایانەی کە دەبێ لە بابەتدا هەبێت:

١- بابەتەکە یان بیرۆکەکە ئامانج و مەبەستێك بگەیەنێت، ئامانجەکەش روون و ئاشکرا بێت و ئاڵۆز نەبێت.

٢- لە هەر چیرۆکێکدا تەنها یەك بیرۆکە بخرێتەڕوو، ***کە بیرۆکەکان زۆر بوون، بیرۆکە سەرەکییەکە گرنگی کەم دەبێتەوە.***

٣- بابەتەکە بە هێز و سوودبەخش بێت، شایەنی ئەوە بێت پێشکەشی منداڵان بکرێت، لە سەرووی هەمووشیانەوە راستگۆیی بنوێنێت.

٤- بیرۆکەکە لەگەڵ قۆناغەکانی گەشەکردنی تەمەنی منداڵ بگونجێت.

٥- بابەتەکە یان ناوەڕۆکەکە لەگەڵ رەگەزەکانی تری نێو چیرۆکەکە هاوتا بێت و، هەماهەنگی پێك بهێنێت و، لەکارێکی هونەری جواندا بخرێتەڕوو.

145: الدکتور عبدالفتاح ابو المعال، ادب الاطفال، ص٤٠.

146: علي الحدیدي، الادب و بناء الأنسان، ص١٢٠.

سەرچاوەکانی بابەت:

بێگومان ئەو بابەتانەی کە چیرۆکنووس لە چیرۆکەکەدا بە کاریان دەهێنێت، دەبێ لە سەرچاوەیەکەوە هەڵقووڵابن. چیرۆکنووسیش پەنا بۆ ئەو سەرچاوانە دەبات کە منداڵ بابەتی بیر و خەیاڵی خۆی لێ هەڵدەبژێرێت، بۆیە چیرۆکنووس بۆ هەڵبژاردنی تیمەکان دەبێت رەچاوی قۆناغەکانی تەمەنی منداڵ بکات، شارەزایی لە هەموو قۆناغەکاندا هەبێت و بزانێت بۆ منداڵی کام قۆناغ دەنووسێت. چونکی منداڵان لە هەر قۆناغێکی تەمەنیاندا جۆرە بیرکردنەوەیەك و حەز و ئارەزوویێکی تایبەتیان هەیە، بۆیە پێویستیان بە جۆرە ئەدەبێکی تایبەتی هەیە.

منداڵانی تەمەن (٣-٦)ساڵان بەوە ناسراون، کە ئەندێشە و بیریان زۆر تیژە، لەو شوێنەوارەی تیایدا دەژی دەرناچێ، بۆ نموونە منداڵانی ئەو تەمەنە زۆر جار کە یاری دەکەن لەبەر خۆیاندا و لەگەڵ کەلوپەلەکانی دەوروبەریان دەست دەکەن بە گفتوگۆ و قسە کردن، دەکەونە ئەندێشەیەکی قووڵەوە، بۆ نموونە قابڵەمەیەك دێنن و دەیکەن بە سوکانی ئۆتۆمبیلەکانیان لێی دەخورن، یاخود وایان بە خەیاڵدا دێت، بووکە شووشەکەی مرۆڤێکە یان گیاندارێکە قسەی لەگەڵدا دەکات، لێی تورە دەبێت، لێی دەدات، دەیلاوێنێتەوە و ژیری دەکاتەوە، بۆیە دەبێ چیرۆکنووس سەرنجی ژیانی منداڵ و جیهانەکەی بدات و بابەتی چیرۆکەکەی لە واقیعی ئەوانەوە هەڵبژێرێت. منداڵ لەو تەمەنەدا بێزار دەبێت لەو چیرۆکانەی کە باسی جنۆکە و خێو و ئەفسونبازی و تاوانباری و ترس و تۆق و توندوتیژی دەکەن، چونکە ئەم چیرۆکانە بیرێکی ترسناك لەلای منداڵان بە جێ دێڵن و کار دەکەنە سەر کەسایەتییەکەی و دواییش منداڵێکی ترسنۆکیان لێ دەردەچێت. چیرۆکەکانی ئەم قۆناغە دەبێ پڕ بن لە بابەتی خۆشەویستی، پێکەنیناوی، رەوشت بەرزی، ئارامگرتن، یارمەتیدانی یەکتری، چالاکی، زیرەکی ...تاد.

کەواتە چیرۆکنووسی منداڵان یەکێك لەو سەرچاوانەی کە بابەتەکەی لێ وەردەگرێت بریتییە لە (ئەندێشەو جیهانی پڕ لە ئەزموونی منداڵ). چیرۆکنووس دەبێ بابەتێك هەڵبژێرێت لە چوار چێوەی شارەزایی و تێگەیشتنی منداڵان بێت، واتە دەبێ سوود لە خەیاڵی منداڵانەوە وەربگرێت و دوور بکەوێتەوە لە خەیاڵی خۆی و ئەو شتانەی کە خۆی هەستی پێ دەکات، ئەو ئەندێشەیەش کە منداڵ تیایدا نقوم دەبێت هیچی لە واقیع بەدەرنییە. بەڵگەشمان بۆ ئەمە ***"ئایا دەکرێت وێنە خەیاڵییەکانی بیرو مێشکی مرۆڤێکی بینەر بە هەمان شێوەی بیر و مێشکی کەسێکی هەر لە***

سەرەتاوە لەزگماكی نابینابێت؟ بێگومان نەخێر. كەواتە خەیاڵ و گەشەكردنی دەرەنجامی ئەزموونی ژیانە و هیچ كاتێكیش خەیاڵ لە رووی وێناندنەوە لە سەرووی ڕواڵەتە (واقیعی)یەكانەوە دەرناچێ لەم بارەیەشەوە ماركس گوتوویەتی:- كاتێك ئادەمیزاد هەندێك شت لە خەیاڵیدا پەروەردە دەكات وادەزانێ لەسەرووی رواڵەتەكانی واقیع دان. ئەوە لەراستیدا جگە لە رێكخستنەوەی بەشەكانی واقیع هیچ كارێكی تری ئەنجام نەداوە."[١٤٧].

سەرچاوەیەكی تر لەو سەرچاوانەی كە چیرۆكنووس بابەتی لێ هەڵدەهێنجێ، بریتییە لە (هەقایەت و بابەتە فۆلكلۆرییەكان). نووسەری چیرۆكی منداڵان زۆر جار دەتوانێت فۆلكلۆر و هەقایەتی میللی و ئەفسانییەكان وەك سەرچاوەیەك بۆ بابەت و رووداوەكانی بەكاربهێنێت، بەڵام دەبێ رەچاوی ئەو تایبەتمەندیانە بكات كە دەبێ لە ئەدەبی منداڵاندا هەبێت. منداڵ لە تەمەنی (٦-٨) ساڵان هەر چەندە زیاتر بەرەو واقیع دەڕوات، بەڵام ئەندێشەكەی فراوانتر دەبێت لە جاران تا رادەیەك شارەزایی لە ژینگەی خۆی و دەوروپشتی پەیدا دەكا و هەوڵ دەدا لە دەرەوەیماڵەوە پەل بۆ شتەكانیش درێژ بكا، منداڵ لەم قۆناغەدا حەز لە جمو جۆڵ و پرسیار كردن دەكا، دەیەوێت نهێنی شتەكان و هۆ و هۆكارەكانیان بزانێت بۆیە ئەم قۆناغەی منداڵ زۆر جار بە قۆناغی واقیعییەت و ئەندێشەی هەڵچوو ناو دەبرێت، منداڵ تیایدا ئارەزووی گوێ بیستی چیرۆكە پڕ ئەندێشەییەكان دەكات، بە پەرۆشە بۆ گوێ گرتن لەو چیرۆك و هەقایەتە ئەفسانەییانەی كە پاڵەوان هەردەم لە گێژاوی گیروگرفت و مەترسی و قووڵایی دەریاكان لە دەست دێو و جنۆكە و دڕندەی كێوی لە پەلەقاژێدابێت، بە لاّم گێڕانەوەی ئەم جۆرە چیرۆكانە بۆ منداڵان رەنگدانەوەیەكی خراپ لەسەر دەروون و كەسایەتییەكان بە جێ دەهێڵێ، رەنگە ئەم گروپە منداڵانە كە زۆر گوێ بیستی ئەم چیرۆكانە دەكەن سەرشێت و شەڕانگێز دەرچن و، لە دواڕۆژیشدا رێگای چەوت و گەندەڵی هەڵبژێرن. بۆیە وا باشە چیرۆكنووس بۆ هەڵبژاردنی بابەتەكەی تەنها سوود لە گرێچنەكانی ئەم جۆرە هەقایەت و ئەفسانانەوە وەربگرێت.[١٤٨].

147: نزار حەمید حنا، منداڵ و خەیاڵ، رۆژنامەی رێگای كوردستان، ژ؛ (٢٦٧)، ١٠/٩/١٩٩٧سالی٥٣، ل٤.

148: رۆستەم باجەلان، كە منالّ هەولّ دەدا بەرهەمی ئەدەبی بنووسێت، گۆڤاری (نووسەری نوێ) ژ (٤)خولی دوای راپەرین تەمووزی ١٩٩٨، ل ٤٣. هەروا: جەلال سنجاوی، چۆن حەكایەت بۆ منداڵەكەت دەگێریتەوە، رۆژنامەی(یەكبوون) ژمارە (٨)، ٢٥/نیسان/١٩٩، ل٦.

لەم بارەیەشەوە جۆن ئەیكن ئەڵێ: ***"لە هەڵبژاردنی چەند بابەتێك بۆ چیرۆكی منداڵان، بە زۆری وا بە سوودە كە سەرنجێكی تر بدەینە گرێچنە بنچینەییەكانی ئەفسانە و هەقایەتە میللییەكان"***[١٤٩].

ئەگەرچی رەنگە ئەم جۆرە چیرۆكانە كاردانەوەیەكی خراپیان بەسەر دەروونی منداڵاندا هەبێ، وەلێ لە هەمانكاتیشدا دەبێ هۆكارێك هەبێت كە ئایا بۆچی منداڵانی ئەم تەمەنە ئارەزووی گوێ بیستی ئەم جۆرە چیرۆكانە دەكەن؟ رەنگە ئەم ئارەزووەش بگەڕێتەوە بۆ بەرجەستە كردنی ئەو ترس و دوو دڵییەی كە لە ناخیاندا هەستی پێ دەكەن، واتە ئەمە وەك هەوڵێكە بۆ زاڵ بوون بەسەریاندا.

لە ئەدەبی كوردیدا ئەم جۆرە چیرۆكانە نموونەیان هەیە و زۆرن، یەكێ لەوانەش بریتییە لە چیرۆكی ئەفسانەی (**شێتۆكە وئاقڵۆكە**)، كە ئەم ئەفسانە چیرۆكێكە بۆ مێرمنداڵان، باس لە بەسەرهاتی دوو برا دەكات بە ناوی (شێتۆكە و ئاقڵۆكە)، كە لەبەر نەبوونی و بێداری تووشی كوشتنی دوو پیاوی حەس حەس دێن، كە ئەم دوو پیاوە دەیانەوێ فێڵیان لێ بكەن و سامانیان داگیر بكەن، هەر لەبەر نەبوونی و هەژاری روو لە شار و چۆڵ و چیا دەكەن و تووشی چەند بەسەر هاتێك: دێن، دواتر تووشی حەوت دێوی گەورە وەك كەڵە شاخ دێن، كە هەمیشە مەنجەڵێكی رەشی گەورەیان لەسەر ئاگرە و، بڵق بڵق دەكوڵێ و پڕە لە خواردنی دێوەكان، ئەم دێوانە كەس ناتوانێ لێیان نزیك بێتەوە و شوێنێكی زۆر خۆشیان داگیر كردووە، كە هەست بەوە دەكەن ئەم دوو برایە لێیان نزیك بوونەتەوە و هاتوونەتە شوێنی ئەوان، بە دەنگێكی زۆر گەورە كە ئەم ناوچەیە پڕ دەكات بانگیان دەكەن و دەیانەوێ بیانكەن بە خۆراكیان، بەڵام خۆش بەختانە بە هۆی هۆشیاری و بیر كردنەوەی عاقلاّنەی (عاقلۆكە)، دەتوانن بەسەر دێوەكاندا زاڵ بن وخۆشی و شادی دەگەڕێتەوە ئەو شوێنەی كە دێوەكان تیایدا دەژیان[150]

چیرۆكنووس لە چیرۆكدا دەبێ هەوڵی ئەوە بدات، هەمیشە لە بابەتەكانیدا هێزی چاكەكار و خێر خواز سەربكەوێت و شەڕانگێز و نەیارەكان لە خاك بگەوزێنرێن، چونكە ***"تۆڵە سەندنەوە، بابەتێكی باوە لە هەقایەتەمیللییەكاندا... منداڵان بە شێوەیەكی سروشتی ئەم چیرۆكانەیان***

149: جۆن ایكن، كاظم سعدالدین، بغداد، ١٩٨٨، ص١١٣.

150: مەغدید رواندزی، ئەفسانەی شێتۆكە و ئاقلۆكە، بۆ مێرد منداڵان، هەولیر، ١٩٩٨.

زۆر پێخۆشە، هێشتا منداڵەکان زۆر سەرەتایین، پێخۆشحاڵن کە شەڕانگێزببینن لە خاك بگەوزێنرێ و سوکایەتی پێ بکرێ... دەرباز کردنی کەسایەتییەکی چارەگران لە گوناهەکەی، بابەتێکە زۆر بە دڵی منداڵانە."[١٥١]

سەرچاوەی سێیەم، کە چیرۆکنووس دەتوانێ بابەتەکەی لێ وەربگرێت، بریتییە لە واقیع، بێگومان منداڵانیش وەك گەوران کاریگەر دەبن بەو واقیعەی کە تیایدا دەژین، ئەو ڕووداو و گۆڕانکارییانەی کە منداڵ لە ژیانیدا دەیبینێت یاخود هەندێ جار بەسەر خۆیشی دا دێن، کار دەکەنە سەر گۆڕانی بیرکردنەوەی منداڵ. ئەمەش بێگومان لەمیانەی گۆڕان و گەشەکردنی قۆناغی تەمەنیدا ڕوودەدات. ***"منداڵ کە تەمەنی گەیشتە دوازدە ساڵ لە شێوازی ژیانی رابردووی یاخی دەبێت، تەنانەت هەندێك جار بە ڕووی دایك و باوکیشیدا دەتەقێتەوە، قایل نابێت وەك منداڵ سەیری بکرێت و خولیاو ئارەزووە تازەکانی لێ تێکبدرێت، منداڵ لە تەمەنی دوازدە تا پازدەساڵیدا، رازی نییە گوێ بۆ چیرۆکێك شل بکات باسی نوقڵی تێدا بێت، وەلێ چونکە بەروە هەرزەکاری دەڕوات، چیرۆکی دڵداری سەرنجی ڕادەکێشێ، لە ناخەوەدەیبزوێنێت."***[١٥٢]. منداڵانی قۆناغی (٨-١٢) ساڵان و بە سەرەوەش، لە کاری پڕ ئەندێشەیی تا رادەیەك دووردەکەونەوە و لەراستی و واقیع نزیك دەبنەوە، حەز دەکەن لە شتەکانی دەوروبەریان تێبگەن. پەی بردنی چیرۆکنووس بە بابەتی واقیعی، ئەو واقیعەی کە وێنەی ژیان دەکێشێت بەو شێوەی کە منداڵ دەیبینێ، دەتوانێ بەشداری لە گەشەکردنی سروشتیاندا بکات ئەمەش لە ڕێگەی گوزارشت کردن لەو گرفتانەی کە دێنە ڕێگای منداڵەکە و خێزانەکەی و ژیانی. بۆیە لەم ساڵانەدا منداڵان لە قۆناغی چیرۆکی خەیاڵی و هەقایەتی خورافی دەگوازرێنەوە بۆ قۆناغی ئەو چیرۆکانەی کە زیاتر لە واقیعدا نزیکن، منداڵ لەم قۆناغانەی تەمەنی دا دەتوانێ پێناسە بۆ شتەکان دابنێت و هەڵەکان ڕاست بکاتەوە. هەروەها دەتوانێ پێناسەی هەندێ وشە بکات کە خاوەنی هێما و رەمزی مەعنەوین وەك، چاکە، دادپەروەری، بەزەیی پیاهاتن...تاد. دەشتوانێ پەند و ئامۆژگاری و مەغزاکانی نێو چیرۆکەکان تێبگات هەستیان پێ بکات، کەواتە لەم قۆناغەدا چیرۆکنووس دەبێ هەوڵی ئەوە بدات ئەو بابەتانە هەڵبژێرێت، کە لە راستییەوە

151: جۆن ئەیکن، و. کەمال غەمبار، چۆن بۆ منداڵان دەنووسی، ل٧٦.

152: حەمە سەعید حەسەن، هزر و شێواز لە چیرۆکی کوردیدا، ل ١٢٩.

نزیکن، منداڵان لەم قۆناغەی تەمەنیاندا زیاتر حەز لەو راستیانە دەکەن، کە بڕوایان پێیەتی و دەیانەوێت پەردە لەسەر ئەو کێشانە لابدەن کە بەڕاستی ئەزانن و ڕووبەڕوویان دەبنەوە[153].

لە ئەدەبی کوردیدا چیرۆکی لەم نموونەیەمان زۆرە، کە چیرۆکنووس بابەتەکەی لە واقیع وەرگرتبێ. یەکێ لەو نموونانەش، چیرۆکی (**لاســـاری**)یە. ئەم چیرۆکە باس لە کوڕێکی تەمەن (١٠)ساڵان دەکات بە ناوی (هەندرێن)، منداڵێکی لاسارو گوێ نەگرە، هەمیشە لە قسەی دایك و باوکی دەردەچێت و گوێ بەئامۆژگارییەکانیان نادات، ئەمە جگە لەوەی لەگەڵ هاوڕێیەکی بە ناوی (میران) زۆر جار بە بیانووی (نان کڕین)، گوایە دەچنە نانەواخانە، لەماڵەوە دەردەچن و پارەکە لە سەرەی نانەواخانەکە دادەنێن و خۆشیان دەچن یەکەیەکەی ماڵەکان ئەوەندەی لە توانایاندا بێت، زەنگی بەر دەرگاکانیان لێدەدەن و رادەکەن، هەروەها دەچنە سەر دەرگا و دیواری خەڵك و سێو و هەرمێکانیان دادەڕنن، بە دزی خاوەن ماڵەکە. تا رۆژێك هەندرێن و میران خەریکی لێکردنەوە و داپچڕینی دارەکانی حەوشەی ماڵێك دەبن، لە ناکاو خاوەن ماڵ لێیان دێتە دەر و (هەندرێن) دەستگیر دەکات و میرانیش رادەکات، خاوەن ماڵ بەنەرمی و لەسەر خۆی چەند قسەیەك بە (هندرێن) دەڵێت و چەند سێو و هەرمێیەکیشی لە دەست دەنێت و بەڕێی دەکات. (هەندرێن) بەشەرمەزارییەوە ملی رێگا دەگرێت و بەو کارە نالەبارەی خۆی زۆر دڵتەنگ دەبێت، یەکە یەکەی قسەکانی خاوەن ماڵی لەگوێدا دەزرنگێتەوە، بە تەواوی پەشۆکاو دەبێ. بەدەم خەیاڵەوە رووە ئۆتۆمبیلێك دەڕوات. ئۆتۆمبێلەکە ملی لێ دەنێت و(هەندرێن) لە هۆش خۆی دەچێت و قاچێکیشی دەشکێت و دەیبەن بۆ نەخۆشخانە. کە بە هۆش خۆی دێتەوە زۆر هەست بە شەرمەزاری دەکات بەرامبەر دایك و باوکی و ئەو کارانەی، کە کردوویەتی. بە دەم گریان و پەشیمانی ئەوەی کردوویەتی بۆیان دەگێڕێتەوە، لە کۆتاییدا بڕیاردەدا ئەوە دووایین کارە ناشیرینەکانی بێت. لەو رۆژەوە بە دواوە (هەندرێن) لاپەڕەیەکی نوێی لە ژیانی خۆیدا تۆمار کردوو، نموونەی گوڕایەڵی و ژیری بوو بۆ منداڵان.[١٥٤]

153: محمد بن السيد فراج، الاطفال و قراءاتهم، ص٣٩-٤١.

154: سازان جەلال، ژیکەڵە، تاران، ٢٥٥٠، ل ١٦-٢٥.

دەتوانین هەمان چیرۆکی سەرەوە، بۆ رەگەزی (بابەت) پراکتیزە بکەین. چیرۆکنووس زیرەکانە توانیویەتی بابەتێك هەلبژێرێت نموونەیەك بێت لە واقیع و لەگەلْ سروشتی واقیعی مندالاندا بگونجێت.

رووداوەکانی چیرۆکەکە (لاساری) مندالێکە، کە بابەتی چیرۆکەکە دەنوێنێت. مەبەست و ئامانجی چیرۆکنووس لەخستنەڕووی ئەم بابەتەدا روون و ئاشکرایە، دەیەوێت لە مندالان بگەیەنێت، گەر مندالْ (لاسار) بێت و لە گوێی دایك و باوکی و کەسانی لە خۆی گەورە تر دەربچێت، چارەنووسێکی خراپ چاوەڕێی دەبێت. چیرۆکنووس زانایانە توانیویەتی، ئەو خاسیەت و مەرجانەی کە دەبێت لە رەگەزی (بابەت) دا هەبێت، لە چیرۆکەکەدا بەرجەستە بکات، چیرۆکنووس تەنها یەك بیرۆکەی لە چیرۆکەکەدا ئاماژە پێکردووە. واتە چیرۆکەکە تەنها لە دەوری (بیرۆکەکەدا کە لاسارییە) دەخولێتەوە، لەگەلْ رەگەزەکانی تری نێو چیرۆکەکەش گونجاون و هەماهەنگی دروست کردووە.

شەش قوتابی نوێ

نووسینی: فرانتس براندبێرگ

وەرگێڕانی لە فارسییەوە: سۆما سەرۆ

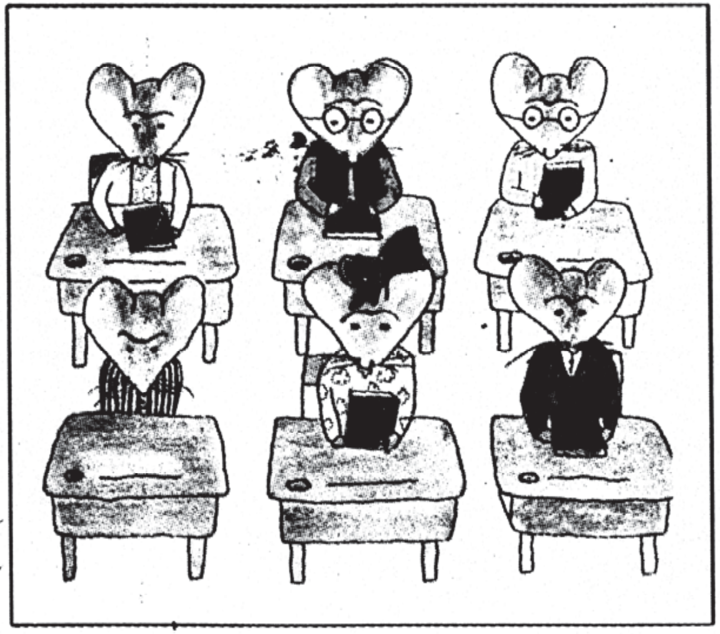

وێنەکان: وەجیهەلای موقەددەم

٢- ڕووداو – Event

ئاشكرایە چیرۆك هی گەوران یان منداڵان بێت، لە كۆمەڵێك كار و كردەوە و بەسەرهات و گیروگرفت پێك دێت، كە بەسەر پاڵەوانەكانی چیرۆكەكەدا دێن و تێدەپەڕن، لە ئەنجامدا ڕووداوی چیرۆكەكە پێك دەهێنن. چیرۆكیش بە بێ ئەم ڕووداوانە هەڵناكاو ناچێت بەڕێوە، چونكە ڕووداوەكان بە بناغەی بنیاتنانی چیرۆك دادەنرێن. هەر ڕووداویشە كە هێز و توانا و جموجۆڵ دەداتە چیرۆكەكە و یەكەمین ڕەگەزە كە سیفەتی چێژ بەخشینە بۆ منداڵ، ***"بۆیە پێویستە لەسەر نووسەرەكە بەردەوامی بدات بە بزووتنەوەی ڕووداو و، جموجۆڵی ڕووداوەكان بپارێزێ."***[١٥٥].

دەتوانین چەمكی ڕووداو لەم پێناسەیەدا ڕوون بكەینەوە كەدەڵێت: ***"ڕووداو، بریتییە لە كۆمەڵێك بەسەرهاتی یەكگرتووی بە دوای یەكدا هاتوو، كە دەبێت بە شێوەیەكی هونەری دا بچنرێت و بگێڕدرێنەوە، كە بتوانێ كاریگەری خۆی بنوێنێت بەسەر هەست و ئەندێشەی منداڵان و سەرنجیان بۆ لای خۆی رابكێشێت."***[١٥٦]، واتە ڕووداو پارچەیەكی بچووكە و یەك چنین دەیگرێتە خۆ، دەبێ لە زنجیرەیەكی یەكگرتووی گونجاو پێك بێت، بە شێوەیەكی یەك لە دوای یەك ڕووداوەكان لە یەكتری گرێ بدرێن، تاوەكو كارلێك دەكەن و دەگەنە لووتكە، بەمەش (گرێ)یەك دروست دەبێت، كە منداڵان زۆر ئارەزوو بە كردنەوەی ئەم گرێیە دەكەن.

ڕووداوەكان نابێت تەنها كۆمەڵێك هەواڵ بن، نووسەر لە نێوانیاندا پەیوەندی دروست كراو بخولقێنێت، چونكە ئەركی چیرۆكنووس گێڕانەوەی بەسەرهاتەكان و گەیاندنی هەواڵەكان نییە، بە شێوەیەكی ڕووت و كۆپیكراو بەو شكڵەی كە لە واقیعدا هەیە، بۆیە ***"چیرۆكنووس پێویستە ئاگاداری ئەوە بێت، كە ڕۆژنامەنووس نییە، هەواڵ بگەیەنێت، بگرە نووسەرێكە نەخشەی جیهانێكی باڵاتر لە جیهانی واقیع دەكێشێت، جیهانێك نە پاشكۆی واقیعە و نە ڕاستگۆیی هونەریشی تێدا فەرامۆش دەكرێت، خۆ ئەگەر دەقاودەق ڕووداوێكمان گێڕایەوە، یان بەو پەڕی دەسپاكییەوە، بەسەرهاتی كەسێكمان نووسیەوە، ئەوا لە باشترین حاڵەتدا، دیرۆكنووسین نەك چیرۆكنووس."***[١٥٧]، بەڵكو چیرۆكنووس دەبێ ڕووداوەكان و بەسەرهاتەكان بە شێوەیەكی زنجیرەیی و یەكگرتوویی بچنێت. بەشێوەیەك لەگەڵ یەكەكانی تری نێو چیرۆكەكە هەماهەنگی بنوێنێت و

155: جون ایكن، كیف تكتب للاطفال، ترجمة، كاظم سعدالدین، ص١١٧.

156: دكتور نجیب الكیلانی، ادب الاطفال في ضوء الاسلام، ص ٥٩.

157: حەمە سەعید حەسەن، قارمان و ڕوودا و لە چیرۆكی كوردیدا، گ؛ (شین)، ژ (١٠)ئادری ٢٠٠٥، ل٨٤.

هەموویان بە یەكەوە بەشێكی خاوەن واتای دیاریكراوبهێنن وبەشداری لە دروست كردن و كردنەوەی (گرێ) یەكە بكەن.

چیرۆكنووسی منداڵان دەبێ ڕۆڵێ نواندن ببینێت، لە كاتی نووسینی چیرۆكەكەدا، واتە بە شێوازێكی وا چیرۆكەكە بنووسێت، ئەندێشەی منداڵان بووروژێنێت و بە ئاگایان بێنێت، بۆ ئەوەی خۆیان بتوانن بچنە نێو ڕووداوەكان، وەك ئەوەی پاڵەوانێك بن تیایدا، ئەمەش ڕادەوەستێتە سەر ڕادەی ئاشكرایی و ئەو هێزەی كە چیرۆكنووس ڕووداوەكانی پێ دەخاتە ڕوو بۆیە ***"بونیاتنانی چیرۆك بە ڕادەیەكی زۆر دەوەستێتە سەر ڕوونی (وضوح)ی دانەر لە خستنە ڕووی ڕووداوەكاندا."***[١٥٨].

خاڵێكی تر لە بارەی ژمارەی ڕووداوەكان و چۆنیەتی بە كار هێنانیان، ***"بە شێوەیەكی گشتی، نابێت لە چیرۆكی منداڵاندا ڕووداوی زۆر بەكاربهێنرێت، ئەمەش تاوەكو منداڵ سەری لێ نەشێوێت، هەڵی وەرگرتنی ڕووداوی سەرەكی لێ وون نەبێت، مانای چیرۆكەكەش لە دەست نەدات."***[١٥٩].

ڕووداویش وەكو بابەت دەتوانێت سەرچاوەكەی ئەندێشە، واقیع، هەقایەتە میللی و ئەفسانەییەكان بێت، بەڵام دەبێ ئەوە لەبیر نەكەین، ساڵانێك بوو ڕووداوەكانی زۆربەی چیرۆكی منداڵان، لە زۆربەی وڵاتانی جیهاندا، سروشتێكی ترسناك و توندوتیژی بەخۆوە گرتبوو، ڕەنگە ئەمەش هۆیەكەی بگەڕێتەوە بۆ ئەو هەقایەتە میللی و ئەفسانەییانەی كە لە كۆندا دەتوانین بڵێین سەرچاوەیەك بوون بۆ لە دایكبوونی چیرۆك و ئەدەبی منداڵان لە هەموو جیهاندا، هەر وەك لە بەشی یەكەمدا ئاماژەمان بەو مەسەلەیە كرد. بەڵام ئەم دیاردەیە لە ماوەی ساڵانی دواییدا، بەرەو كزی و نەمان ڕۆیشت و گۆڕانی بەسەر داهات، داهێنانێكی نوێ بۆ چیرۆك سەری هەڵدا، ئەم گۆڕانە چیرۆكی منداڵانی لە ئەدەبی كوردی لە دوای ڕاپەڕینیشدا گرتەوە، تەنانەت ئەو گۆڕانە ئەو هەقایەتە كۆنانەشی گرتەوە كە زۆر باو بوون لە ناو كۆمەڵدا، تیایدا وێنەكانی توندوتیژی و تۆقاندن و كوشتن و خیانەت كردن لادران، هەروەها كەسایەتییەكانی وەكو جنۆكە و مۆتەكە و ئەفسوونبازەكانیش تا ڕادەیەك دوورخرانەوە.

هەر بۆیە نابێت چیرۆكی منداڵان لە هەڵوێستی نابەجێ و ترسناك پێك بێت، بەو ڕادەیەی كە ووروژاندن و هەڵچوونێكی تیژیان بۆ سەر دەروونی منداڵدا هەبێت، وەكو تەعزیبێكی

158: علی الحدیدي، الادب و بناء الانسان، ص١١٨.

159: الهیتی، ادب الاطفال، ص١٤١.

زۆری کاریگەر، ستەم و تاوانی نابەجێ ی ڕەق، چونکە ئەم جۆرە هەڵوێستانە، کاریگەرییان بەسەر پێکهاتنی عەقڵ و ویژدانی منداڵاندا دەبێت، کاریگەرییەکی زۆر خراپ. بۆیە دەبێت چیرۆکنووس هەوڵبدات ئەو ڕووداوانە هەڵبژێرێت کە بە هەڵچوونی دڵخۆشکەر و خۆشەویستی و پێکەنیناوی دەناسرێنەوە.[١٦٠]، هەر بۆیەشە ***"گرنگترین ڕەگەز لە منداڵاندا، کە دەبێ ئێمە سوودی لێ وەربگرین بریتییە لە (ئەندێشە)، چونکە ئەندێشە بنچینەیە بۆ هەموو گەشەکردن و داهێنانێك، دەبێ ئەوەش بزانین کە منداڵ داوای ڕووداوی واقیعی دەکات لە ڕێگەی ئەندێشەوە."***[١٦١].

ڕاستە نووسەری منداڵان دەبێت لە زۆر بابەت دا سوود لە واقیع وەربگرێت و بیکات بە سەرچاوەیەك بۆ ڕووداوەکانی، بەڵام ئەو واقیعەش دەبێت لەگەڵ واقیعی منداڵاندا بگونجێت، بە ڕەچاوکردنی ئاستی تەمەنیان و، لە ڕێگەی ئەندێشەوە پێشکەش بکرێت نابێت ئەوەش لە بیر بکەین، ***"ئەو ڕووداوانەی گرێیەکە دەکەنەوە، یان ڕووداوی دراماکە هێوردەکەنەوە، دەبێ بە وردی هەڵبژێردراوبن و هەموویان لەگەڵ ڕووداوی سەرەکی بگونجێن، کەوا پرۆژەی چیرۆکەکەی لەسەر بنیات نراوە و پەیوەستە بە ئەو."***[١٦٢]. لێرەشدا ئەوەمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە لە چیرۆکدا دوو جۆر ڕووداو هەن، یەکێکیان ڕووداوی سەرەکییە، کە بەشێکی گرنگی نێو چیرۆکە و بەرنامەی چیرۆکەکەی لەسەر دەڕوات، دووەمیشیان ڕووداوی لاوەکییە، کە ئەویش ڕووداوێك یاخود چەند ڕووداوێکن و گەشە بە ڕووداوی سەرەکی دەدەن و بەشداری دەکەن لە کردنەوەی (گرێ)ی ناو چیرۆکەکە.

لێرەدا ئێمە نموونەی چیرۆکێك دەهێنینەوە و تایبەتمەندییەکانی ڕەگەزی ڕووداوی بەسەردا پراکتیزە دەکەین. چیرۆکەکەش بریتییە لە (**کۆتر و ڕێوی**).

سەرەتای ڕووداوەکە بەدروست کردنی هێلانەیەك لە شوێنێکی بەرز، لەلایەن دایکە کۆترەکەوە دەست پێدەکات، ڕێویش هەوڵ دەدات کۆترەکە و بێچووەکانی بخوات، بەڵام پێیان ناگات، بۆیە هەڕەشە لە کۆترەکە دەکات، ئەگەر بێچوەکانی بۆ فڕێ نەداتە خوارەوە، ئەوا سەردەکەوێت و بێچوەکانی دەخوات، کۆترەکە بە ناچاری و بەچاوی پڕ لە فرمێسکەوە

160: فهیم مصطفی، الطفل و القراءة، ص ١٥٩.

161: رشاد رشدی، فن القصة القصیرة، ص١٠٠.

162: سمیر عبدالوهاب، قصص و حکایات الاطفال، ص ١٩٩.

بێچووەکانی بۆ فڕێ دەداتە خوارەوە، بۆ ساڵێکی تر کۆترەکە بەچکەی جوانتر هەڵدەهێنێ، بەڵام دیسان خەم دایدەگرێت، لە ترسی ئەوەی دیسان ڕێوی بێتەوەو داوای بێچووەکانی بکات و بیانخوات. قەلەڕەشکەیەك ئامۆژگاری دەکات کە گوێ بە قسەکانی ڕێوی نەدات، چونکە ئەو لە شوێنی بەرزە و ڕێوی ناتوانێ پێی بگات. بۆیە لە کۆتاییدا داوا و مەبەستی مام ڕێوی جێبەجێ ناکرێ و بە سەرشۆڕی دەڕوات[163].

نووسەری چیرۆکی (**کۆتر و ڕێوی**) مامەڵەیەکی زیرەکانەی لەگەڵ ئەم ڕەگەزەی چیرۆکدا کردووە. لەم چیرۆکەدا یەك ڕووداوی سەرەکی بەدی دەکرێت ئەویش (خواردنی بێچووەکانی کۆترە لەلای ڕێوی). کە پرۆژەی چیرۆکەکەش لەسەر بونیات نراوە. ڕووداوە لاوەکییەکانیش بریتین لە (دروست کردنی هێلانە)، (گفتوگۆی نێوان دایکە کۆترەکە و قەلەڕەشکەکە) بەڵگەشمان لەوەدا ئەوەیە چیرۆکنووس توانیویەتی بە شێوەیەکی وورد ڕووداوە لاوەکییەکان هەڵبژێرێت، کە لەگەڵ ڕووداوە سەرەکییەکەدا بگونجێت و بەشداری بکەن لە کردنەوەی (گرێ) یەکە. (گرێ)ی چیرۆکەکەش بریتییە لە (چۆنیەتی پاراستنی بێچووەکان لەلایەن دایکە کۆترەکەوە.)

163: شاخەوان علی حمد، ورچ و شێر و مام ڕێوی (کۆمەڵە چیرۆکێکی منداڵانە)، هەولێر ٢٠٠٢، ل ١٨.

٣- گرێچن (تەون)- The plote:

دەتوانین بڵێین گرێچن پرۆژەی ڕێکخستنی ڕووداوەکانە بە شێوەیەکی هونەری، واتە کاتێك چیرۆکنووس، باس لە ڕووداوەکان دەکات لە چیرۆکەکەیدا، دەبێ بەردەوامی و جموجۆڵیان پێ بدات و، بە شێوەیەکی هونەرییانە بیانچنێت، بەمەش ڕووداوەکان، بەرەبەرە گەورە دەبن تاوەکو دەگەنە ترۆپك، ئەمەش پێی دەڵێین گرێچن یان (پلۆت).

بۆیە ***"گرێچن ئەو خاڵە دەنوێنێ، کە ڕووداوەکانی چیرۆك تیایدا لێك دەئاڵێن، هەروەها گرێچن، پلانی چیرۆکە، لە ناویدا ڕوداو بەسەر کارەکتەرەکاندا دێت، یان بەهۆی ئەوانەوە ڕووداو ڕوودەدات، گرێچن بریتییە لەو دەزووەی، کەوا سەرەداوی چنینی چیرۆك و بونیاتنانیەتی، ئەمیش وا دەکات، خوێنەر حەز بە خوێندنەوەی چیرۆکەکە بکات"***[١٦٤]، گرێچنیش دەبێت زۆر بە هێز و مانا بەخش بێت، چونکە یەکێکە لەو ڕەگەزانەی، خوێنەر بۆ لای چیرۆك کێش دەکات، ئەگینا بە پێچەوانەوە، ناتوانێ سەرنجی منداڵان لەو ماوەیەدا، کە چیرۆکەکەی تیایدا دەگێڕدرێتەوە، بۆ لای چیرۆکەکە ڕابکێشێت، چونکە بێ مانایی وبێ هێزی گرێچن، منداڵان تووشی بێزاری دەکات و، ئارەزووی ئەوەیان نابێت تاکۆتایی گوێ بیستی چیرۆکەکە بن.

چیرۆکنووسی منداڵان، دەبێ هەوڵی ئەوە بدات، چیرۆکەکەی لە یەك گرێچن پێك بێت و سادە و ساکار بێت، واتە ***"گرێچن لەکتێبی منداڵە بچوکەکاندا، پێویست بەوە ناکات ئاڵۆز بێت."***[١٦٥]، چونکە گرێچنی ئاڵۆز (***الحبکه المرکبه***)، سەرەنجامی هەبوونی زیاتر لە ڕووداوێکی سەرەکییە، لە چیرۆکی منداڵانیشدا، دەبێ هەوڵ بدرێت، یەك ڕووداوی سەرەکی بەکار بهێنرێت، چونکە منداڵی بچووك، توانای پەی بردنی تەواویان نییە تاوەکو لە یەك کاتدا بە دوای چەند گرێیەکدا بکەون یاخود لە چیرۆکی ئاڵۆز تێبگەن.

سەرچاوەی دروستبوونی هەر گرێچنێك لە چیرۆکێکد، ابوونی کێشەیەکە، یان گەورە بوون و پەرەسەندنی ڕووداوێکە بۆ لووتکە و ترۆپك، ئەم گرتەش (کێشەکە)، جموجۆڵی و گەرم وگوڕی دەداتە ڕووداوەکان. بە واتایەکی دی دەتوانین بڵێین، کاتێك کە ڕووداوەکان گەورە دەبن و پەرە دەسێنن، دەبنە هۆی لە دایکبوونی گرێچنێك (پلۆتێك)، کە گرێچنیش دروست بوو، پێویستی بە چارەسەر کردن دەبێ، بۆیە ڕووداوەکان لە بەردەوامی و گەرم و گوڕیدا

164: د.سمیر عبدالوهاب احمد، قصص و حکایات الاطفال، ص١٩٩.

165: جۆن ایکن، کیف تکتب للاطفال، ترجمة: کاظم سعدالدین، ص ٦٥.

دەبن، تاوەکو گرێیەکە (گرفتەکە) چارەسەر دەبێت و چیرۆکەکە دەگاتە کۆتایی. کەواتە ***"گرێچن ئەو گرێیە(عقدە)یە دەگرێتە خۆ، کە گرفتەکە (کێشەکە)دەنوێنێ، لە کاتی کارلێك کردنی رووداوەکان دەردەکەوێت، ئەویش ئەو کێشە و هەڵوێستە نادیارەیە، کە پێویستی بە راڤە کردن هەیە و، کار دەکاتە سەر ئارەزووکردن (الرغبە) بۆ دۆزینەوە و زانینی ئەوەی لە دوایدا دێت."***[١٦٦]، بۆیە بەم شێوەیە، بۆمان دەردەکەوێت، گرێچن (سەرەتاو، ناوەڕاست(گرێ) و، کۆتایی) هەیە:

١- ســـەرەتا- Exposition

سەرەتا لە چیرۆکدا، بە بەشێکی گرنگ ناو زەت دەکرێت، چونکە چیرۆکنووس لە رێگەییەوە، دەبێت هەست و خەیاڵی خوێنەر بۆ ناو چیرۆکەکە رابکێشێت، ئەمەش لە کاتێکدا دەبێت، کە پێشەکییەکە بە دەستەواژەی بە هێز و سەرنجڕاکێشەر دەست پێبکات، هەروەها هەوڵیش بدرێت لە پێشەکییدا، کەسایەتییە سەرەکییەکان ببردرێنە نێو چیرۆکەکە و، بە منداڵان بناسرێنرێن. بۆ نموونە، چیرۆکی **"تۆم سوێر، بە پوورە بۆلی دەکرێتەوە کەوا راوی تۆم دەنێ، کە مورەببا دەدزێ"**[١٦٧]. ئەمەش وا لە منداڵ دەکات، لەگەڵ ئەو باس و خواستانە سەر قاڵ بێت، تاوەکو رەوتی چیرۆکەکە و پەیکەرەکەی پەرەدەسێنێ. ئەگینا بە پێچەوانەوە منداڵ تووشی بێزاری دەبێت و ئارەزووی تەواو کردنی چیرۆکەکەی نامێنێ. هەروەها دەبێ سەرەتا پەیوەندییەکی پتەو و نەپچڕاوی لەگەڵ بەشەکانی دوای خۆیدا هەبێت، چونکە سەرەتا، پارچەیەکی هونەری بەرزە و بەستراوەتەوە بە بەشەکانی دی تێکستەکە و، لێی جیا ناکرێتەوە.[١٦٨].

٢- گـــرێ- Conflict

گرێچنی باش، ئەو گرێچنەیە، کە (گرێ)یەك بگرێتە خۆی، گرێش پەرەدەسێنی و دەگاتە ترۆپك، لە ئەنجامی بەیەکدا چوون و پەرەسەندنی رووداوەکان و هاتنە ناوەوەی کەسایەتییەکان. گرێش، کێشەییەکە، یاخود هەڵوێستێکی نادیارە، کە پێویستی بە راڤە کردن هەیە، بۆیە کار

166: د.سمیر عبدالوهاب احمد، قصص و حکایات الاطفال، ص١٩٩.

167: جۆن ئەیکن، چۆن بۆ منداڵان دەنووسی، و. کەمال غەمبار، ل٨٠.

168: د.پەرێز صابیر، بینای هونەری چیرۆکی کوردی..، ل١١٣.

دەکاتە سەر ئارەزووەکان، بۆ دۆزینەوەو زانینی ئەوەی لە دوایدا دێت. کێشە و قەیرانی چیرۆك، بۆی هەیە رەوانی بێ، دەشگونجێ لە بەرەنگار بوونی کردەوەی باش و هەستی دەروون سەرچاوە بگرێ، دوور نییە لە دۆخێکی گاڵتەجاردا بەدی بێ، بە هەرحاڵ دەبێ سروشتی و لە راستی نزیك بێ و لە چیرۆك بوەشێتەوە، زۆر جار لە گرێچندا، گرێ لە ئەنجامی ململانێ، پێچەوانە بوون، دووبارەبوونەوە، یان دژایەتی کردن دروست دەبێت، لێرەشدا مەبەست لە ململانێ، "شێوەکانی خەبات کردن و بەرگری کردنە، جا چ بە شێوەی هێمایی (سیمبولی) بێ، یاخود واقیعی. ئەو چیرۆکانەی، کە ململانێکانیان لە نێوان هێزە بەرهەڵستکارەکانە، لەو کاتەدا ململانێیەکە رەمزی دەبێت، لە کاتەکانی تریشدا واقیعی دەبێت. ململانێیەکانیش، یان لە نێوان گیانلەبەراندا دەبێت، یەك لەگەڵ یەکێکی تر، لە نێوان چاکە و خراپە دا (شەڕ)دا، ئەم جۆرە ململانێیەش لە منداڵانی پۆلی یەکەمی سەرەتایی بە رێژەی ٦٥٪، لە پۆلی دووەمدا بە رێژەی ٤٠٪، لە پۆلی سێیەمدا بە رێژەی ٤٧٪ دەبێت، یانیش ململانێیەکان لە نێوان هێزە ماددی و روحییەکاندا دەبێت، ئەم جۆرەش لە چیرۆکی ئایینی و پێغەمبەراندا بەدی دەکرێت و، رێژەکەشی (٢٢٪)ە بۆ منداڵانی پۆلی یەکەم و دووەمی سەرتایی. جۆرە ململانێیەکی تریشمان هەیە، کە لە نێوان حەق و نا حەق دایە، ئەمەش لە چیرۆکە کۆمەڵایەتییەکاندا بەدی دەکرێت، یاخود لە نێوان مرۆڤ و ژیانی زەحمەت و کوولەمەرگی. رێژەکەشی، بۆ منداڵانی پۆلی دووەمی سەرەتایی١٧٪ و پۆلی سێ یەمیش ١٢٪ یە"[١٦٩]، بەڵام لە هەموو ئەمانەشدا، نابێت شتێك باڵ بەسەر رووداوی سەرەکییدا بکێشێت، ئەمەش دەبێت چیرۆك لەسەری بڕوات، بە بێ پچڕان یان راوەستان. هەروەها دەبێ هێڵی (گرێ) بە روونی دیار بێت، تا ئەو رادەیەی گەر مرۆڤێك ویستی چیرۆکێك بگێڕێتەوە، ناسینەوە یان بەدواداچوونی گرێی لا ئاسان بێت، لە کاتی گێڕانەوەکەدا. بۆیە دەتوانین بڵێین (گرێ)، ئەو خاڵەیە، کەکێشەکە تیایدا لەو پەڕی توندی و چڕبوونەوە دایە.

٣- ئەنجـــــــام- Denouement

گرنگی کۆتایی لە چیرۆکدا، لە رەگەزەکانیتری ناو چیرۆکەکە کەمتر نییە، چونکە لەگەڵ ئەوەی کۆتایی خاڵی تەقینەوە و چارەسەر کردنی کێشە و ململانێیەکانە و، خوێنەر بە هۆیەوە دەگاتە ئەنجامێك، جگە لەمە کۆتایی، ئەو بەشەیە کە ئامانج و مەبەستی گشتی چیرۆکەکە

169: د.حسن شحاتة، ادب الطفل العربي، ص ١٦٨-١٦٩.

تیایدا دەخرێتەڕوو، بۆیە زۆر لە لێکۆڵەرانی چیرۆك، ئەم بەشە بە (ساتی ڕووناك کردنەوە- لحظة التنویر) ناو دەبەن. واتە ***"هەموو ئەو کێشەو گرفتانەی کە لە چیرۆکدا ڕوودەدەن، بەرەو خاڵی ڕووناك کردنەوە دەڕۆن، کە کۆتایی چیرۆکەکەیە و، تیاشیدا مانای گشت شتەکانی پێشوو ڕوون دەکاتەوە و دەردەخات."***[١٧٠]، کۆتاییش دەبێ ببێتە مایەی ڕازی کردن و قایل بوونی منداڵان، چونکە کۆتایی بەلای منداڵانەوە سەر لێشێواندن و گومان دەنوێنی ئەگەر بۆشایی و تێنەگەیشتن ڕووبەڕوویان بێتەوە، بۆیە کۆتایی لاوازیان ناقەناعەت پێکەر، خراپترین گوناهە کە نووسەر دەیکات، هەموو نووسەران دەداتە دەست پڕوپووچی و بەتاڵی، لەبەر ئەوە کە کۆتایی دێت، دەبێ بە هێز بێت و مەبەستێك بگەیەنێت، قەناعەت پێهێنەر بێت. جا بۆ ئەوەی کە هیچ گومانێك نەمێنێتەوە و، خوێنەر هەستێکی تەماوی بەرانبەر بە چیرۆك و چارەنووسی کەسایەتییەکانی نێوی نەمێنێ، نووسەر زۆر جار ڕەگەزێك لە ڕەگەزەکانی لە پڕی دەخاتە سەر، واتە دەخاتە سەر کۆتاییەکە، بەمەش گشت کەلێن و قوژبنە تاریکەکانی ناو چیرۆکەکە بۆ خوێنەر یان گوێگر ڕوون دەبێتەوە. ئەم ڕەگەز و خستنە سەرانەش هەندێ جار بەڕێککەوت دێنە ناو چیرۆکەکە، هەندێ جاریش چیرۆکنووس بە نا چاری پەنایان بۆ دەبات، هەروەك باسمان کرد تەنها بە مەبەستی ئەوەی خوێنەر یان گوێگرەکە بڵێ (بەڵێ من تێدەگەم)[١٧١].

لێرەدا پرسیارێك سەر هەڵدەدات، ئایا کۆتایی دەبێت دڵخۆشکەر و شادی بێت، یان غەمگینی؟! چارەسەرێکی تەواو و ئامادەکراو پێشکەش بکات، یاخود نا؟! بۆ وەڵامی ئەم پرسیارەش لێکۆڵەرانی بواری چیرۆك و ئەدەبی منداڵان، ڕاو بۆچوونی جیاوازیان هەیە، جیاوازییەکەش بە پێی جیاوازی قۆناغی تەمەن سەری هەڵداوە، بەڵام هەندێ لە ڕەخنەگران کۆتایی بەختەوەریان لە چیرۆکی منداڵاندا پێ باشە، چونکە بە پێی ئەو لێکۆڵینەوانەی لەم ڕووە وە لەسەر منداڵاندا ئەنجام دراون، دەرکەوتووەکە ئەو چیرۆکانەی کۆتاییان بە خۆشی و شادی دێت، بە ڕێژەیەکی زیاتر لەلایەن منداڵاندا وەردەگیرێت لەو چیرۆکانەی کە کۆتاییان دڵتەنگی و ناخۆشییە، ئەو لێکۆڵەر و ڕەخنەگرانە، پێشبینی ئەوە دەکەن، کە ئەو چیرۆکانەی کۆتاییەکانیان ناخۆشییە، پێویست بەوە ناکات کە منداڵان گوێی لێ ڕابگرن، چونکە جیهانی منداڵ، جیهانی دڵخۆشی زەردەخەنە و شادییە، بۆیە پێویستە لەسەرمان، کە هەست و سۆزی

170: الدکتور رشاد رشدي، فن القصة القصیرة، ط٣، ١٩٧٠، ص١١٢.

171: جۆن ئەیکن، چۆن بۆ منداڵان دەنووسی، و: کەمال غەمبار، ل ٨٣-٨٤.

منداڵ بەم کۆتاییە ناخۆشانە ئازار نەدەین. هەروەها سەبارەت بە چارەسەریش بۆ کۆتایی، دەکرێ چیرۆك کۆتایی پێ بێت، بەبێ ئەوەی هیچ چارسەرێك پێشکەش بە منداڵان بکرێت، بەڵکو بۆ منداڵان بە جێ بهێڵرێت کە خۆیان بە ئەنجام بگەن و، بیرو هۆش و هەستەکانیان بخەنە گڕ تاوەکو بگەنە کۆتاییەکە، بەڵام ئەو چیرۆکانەی کە کۆتاییەکانیان، چارەسەرییێکی تەواویان پێشکەش بە منداڵانکردووە، بیر و هۆش و هەستی منداڵان ناخاتە کار بۆ وەدەست هێنانی ئەنجامی نێو چیرۆکەکە، لەم حاڵەتەشدا، توانای یادەوەری (مزاکرە) منداڵان گەشە دەکات نەوەك توانای داهێنانەکانیان.

لێرەدا بۆ نموونە چیرۆکی **(دارکونکەرە)**[١٧٢] دەهێنینەوە، تایبتمەند و خاسیەتەکانی (گرێچن)ی بەسەردا پراکتیزە دەکەین. چیرۆکنووس لە چیرۆکی (دارکونکەرە)دا، ورد بینانە تان و پۆی ڕووداوەکانی چنیووە و، نوێکاری بەروخسار و شێوەی گشتی چیرۆکە کە بەخشیوە. سەرەتای (گرێ)یەکە لەم چیرۆکەدا، بە سووتانی شاخ دەست پێدەکات. وەك (گرێی یەکەم)، دواتر گوێگر یان خوێنەر لە دڵی خۆیدا چاوەڕێی دۆزینەوەی ڕیگاچارەیەکە، تاوەکو ئەم (گرێ- کێشەیە) دابمرکێتەوە، کە چی چیرۆکنووس زانایانە (گرێ- کێشە)ی چیرۆکەکە بەرە و لووتکە و هەڵکشان دەبات و (گرێ)ی تر دروست دەکات، ئەویش سووتانی داربەڕووەکەیە، وەك (گرێی دووەم). ڕەنگە گوێگر یان خوێنەر هەم دیسان دڵە کووتە بیگرێ و، چاوەڕێی چارەسەرێك بێت بۆ ئەم کێشەیەش. نەبادا سووتانی دارستانەکە و داربەڕووکە، هێلانەی دارکونکەرەشی لێ بکەوێتەوە، بەڵام چیرۆکنووس هەر لەگەل ڕۆیشتنی ڕەوتی چیرۆکەکە (گرێ)یەکی تر دروست دەکات، ئەویش سووتانی هێلانەکەی دارکونکەرەیە وەك (گرێی سێیەم)، مەبەستی چیرۆکنووس لێرەدا، توونـد کردن و گەورە کردنی (گرێ) یەکانە، تاوەکو بتوانی بەرەو لووتکە بیانبات و، بە هۆیانەوە (گرێچن)ێك دروست بکات و، خوێنەر یان گوێگر چێژ و هەستی خۆشەویستی گەورەی خۆی لەوێدا ببینێتەوە، بۆیە لێرەدا لەگەڵ توونـدبوونی (گرێ- کێشە)کان و هەڵکشانیان بەرەو لووتکە، گرێچنێك دروست دەبێت کە ئەویش (سەرگەردان بوون- بێ هێلانە بوونی دارکونکەرەیە). ئەمە لووتکەی کێشەکانە و، لێرەدا منداڵان دەیانەوێت چارەیەك بۆ ئەمە بدۆزنەوە، تاوەکو دارکونکەرە بێ جێگا و ڕێگا نەمینێتەوە، بۆیە چیرۆکنووس شارەزایانە، بەرە

172: سەلام مەنمی چیرۆکی (دارکونکەرە)، گولزارا چیرۆکان، لێژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە ئامادەی کردووە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٩٠.

بەرە (گرێچن) نەرم دەکاتەوە و دواتر کۆتایی پێ دێنێ، ئەویش بە (دۆزینەوەی هێلانەیەکی تر) لە لایەن دارکونکەرە و دڵخۆش بوونی. دەتوانین هاوکێشەکە بەم شێوەی خوارەوە دەربخەین:

١- سەرەتای گرێچنەکە = ناسینی کەسایەتی دارکونکەرە بە منداڵان + کونکردنی داربەڕووێك لەلایەن دارکونکەرە + دروست کردنی هێلانە لە داربەڕووکە + پەیدا کردنی بژێوی ژیان.

٢- ناوەڕاستی گرێچنەکە (گرێیەکان) = سووتانی شاخ (گرێی یەکەم) + سووتانی دار بەڕووەکە(گرێی دووەم) + سووتانی هێلانەی دارکونکەرە (گرێی سێیەم).

٣- لووتکەی گرێچن = سەر گەردان بوون و پەڕاگەندەبوونی دارکونکەرە.

٤- کۆتایی گرێچن= دۆزینەوەی هێلانەیەکی تر لەلایەن دار کونکەرە و شیبوونەوەی گرێچنەکە.

٤- کەسایەتی - Character

کەسایەتی ڕاست و دروست، خاڵێکی ترە لە خاڵەکانی چیرۆکی باش، چیرۆکنووسی بەهرەدار ئەوەیە، کە بتوانێت بە وردی کەسایەتییەکان وێنە بکات، بە جۆرێك کە لەگەل ڕەگەز و بەشەکانی تری نێو چیرۆکەکە بیانگونجێنێت و، وەك کارەکتەری ڕاستەقینەش بە خوێنەر یان گوێگرانی بناسێنێت. واتە خوێنەر یان گوێگر ڕاستگۆییان تێدا ببینێتەوە و، لەگەڵیاندا هەست بە بوونی ژیان بکات. کەواتە نووسەر چەند لێزانانە وێنەی قارەمان بکێشێت، چەند هونەرمەندانە ڕووداو بچنێت و پەیوەندییەکی هارمۆنی لە نێوان قارەمان و ڕووداوەکاندا بەرجەستە بکات، هێندەش زیاتر دەتوانێت سەرکەوتن بە دەست بهێنێت. چونکە قارەمان و ڕووداو، وەك دوو ڕەگەزی گرنگ و بنچینەیی، ڕۆڵێکی کاریگەر لەبەر هەمهێنانی هەموو چیرۆکێکدا دەبینن، دەتوانین کەسایەتی وا پێناسە بکەین "***کە نواندنی کەسانێکە لە نەوەی ئادەمیزاد- کە هەمیشە بایەخێکی گەورەیان لە چیرۆکدا هەیە و بە زۆری گرنگترین ڕەگەز لە ڕەگەزەکانی چیرۆك دادەنرێن. هەتا ئەگەر گیانداریش بن، ئەم گیاندارانە هەمیشە وێنەی خەڵکانێ دەنوێنن یا دەکێشن، یا لە باتی سیما مرۆڤاییەکان بەکاردێن.***"[١٧٣].

لە چیرۆکی منداڵاندا کەسایەتی دروست، ئەو کەسایەتیانەن کە منداڵان ڕازی بکەن بەوەی ڕاستەقینەن یاخود هاوتای ڕاستییەکانن. جا ئەو کەسایەتیانە مرۆڤ بن، یان ئاژەل، یان ڕووەك

173: لین ئۆلنبیرند- لیزلی لویس، کورتەیەك لە بارەی لێکۆڵینەوەی چیرۆکەوە، و: سەلاح عومەر، ل ١٢٥.

(بێ گیانەکان)، یان کەسایەتی نێو ئەفسانەکان بن، یا خود هەر کەسایەتییەك بن کە لە جیهانی منداڵاندا خۆشەویستن. کەواتە ڕادەی قایل بوون و بڕواکردنی منداڵان بۆ کەسایەتییە دروستەکان، دەوەستێتە سەر توانای دانەر لە بەخشینی ئاکاری ڕاستەقینە لە ڕەفتار و کاری سەرووی هێزەکان (الاعمال الخارقة) و، هێزی لاوازی ئەم کەسایەتیانە، لە وێنە ڕاستەقینەکانی خۆیان، بۆ نموونە کاتێك نووسەر، وێنەی کەسایەتێکی وەك (سپایدرمان یا خودسوپەرمان) دەکێشێت، ڕەچاوی ئەوە بکات ئەو کەسایەتیانە، هەمان ئەو کار و هەڵسوکەوتانە بکەن کە هاوتاکانیان لە ژیاندا دەیکەن، واتە دەبێت لە ئاستی واقیعی خۆیاندا پیشانیان بدات، ئەگەر کەسایەتییەکان خەیاڵیش بن یاخود ئاژەڵ و بێ گیانەکان بن، دەبێ هەڵسوکەوتەکانیان وەك ئەوانە بن، کە لە واقیعی ژیاندا ڕوویانداوە، هەر چەندە ئەندێشەی منداڵیش یارمەتی دەدات، بەخستنە سەر و لکاندنی چەند سیفاتێکی ئادەمیزادی بۆ جۆرەها ئاژەڵ و بێ گیانیش. بەمەش چیرۆکنووس دەتوانێ زیندوویی ڕاستگۆیی بە کەسەکان ببەخشێت، ئەمەش دەبێتە مایەی ئەوەی کە منداڵان سۆز و خۆشەویستی لەگەل ئەو کەسانەدا پەیدا بکەن. خاڵێکی تر، کە چیرۆکنووس لە وێناکردنی کەسایەتیەکاندا دەبێ ڕەچاوی بکات ئەوەیە، دەبێت کەسایەتیەکان کاری سروشتی ئەنجام بدەن، بە جۆرێك کە لەگەڵ لۆژێك و داب و نەریتە کۆمەڵایەتییەکاندا بگونجێت، ئەو ڕۆڵ و کارەی کە پێی دەسپێردرێت ن ئەوشتانەی کە دەیڵێت، یاخود ئەو گفتوگۆیانەی لەگەڵ کەسانی تری نێو چیرۆکەکە ئەنجامی دەدات، دەبێ گشتیان لەگەڵ تەمەن و ڕادەی ڕۆشنبیری و، لە سەرووی هەمووشیانەوە لەگەڵ تایبەتکارییەکانی خۆیدا بگونجێت، واتە "***کەسەکە بۆ ئەوەی بچێتە ئەقڵەوە دەبێ لەگەل تایبەتکارەکانی خۆیدا بگونجێ، کابرایەکی ترسنۆك والێ مەکە لە پڕێکا شێر بە گوێ بگرێ، چونکو ئەگەر شتێکی وای کرد لە ڕاکاری دەرچوو، ئەوا تۆلە بڕواکاری لات داوە***"[١٧٤]، هەروەها هەروەك باسمان کرد، دەبێ کەسایەتییەکە لەگەڵ ژینگە و داب و نەریت و کلتووری نەتەوەکەشیدا بگونجێت. ئەگەر چی زۆر جار وابووە کە چیرۆکێکی منداڵان لە زمانێکی بێگانە وەرگێردراوەتە سەر زمانی کوردی، نەیتوانیوە ئەرك و مەبەستی تەواوی خۆی بپێکێت، چونکە ئەو ژینگە و داب و نەریت و کلتوورەی کە دانەر کەسایەتیەکەی لێ هەڵهێنجاوە، ڕەنگە زۆر لەگەڵ هی کوردییەکەدا جیاواز بێت.

174: هونەری کورتە چیرۆك نووسین، وەرگێرانی لە عەرەبییەوە: مستەفا صالح کەریم، ل ١٦.

هەروەها کەسایەتییەکانی چیرۆکی منداڵان دەبێت گونجاو و ئاشکرا بن، جیاکراوە و سەرنج ڕاکێش بن، گونجاو بن واتە ئەو کارەکتەرانەی کە چیرۆکنووس هەڵیاندەبژێرێت، منداڵان حەزی لێ بکەن و، پێشکەشکردنیان بە شێوازێك بێت، کە لەگەڵ قۆناغەکانی گەشەی منداڵ و ئاستی بیر کردنەوەیاندا بگونجێت، ئاشکراش بن مەبەستمان لێی هەستپێکراو وبەرجەستە کراو بن، بە جۆرێك کە بۆ منداڵ گران نەبێت لە خەیاڵ و ئەندێشەی خۆیدا، وێنەکەی بە هەمان شێوەو خاسیەت و ڕەنگەکانییەوە بکێشێ، لێرەشدا مەبەستمان ئەوەنییە، کارەکتەر هەر دەبێ لە جۆری ئادەمیزاد بێ، نەخێر، چونکە زۆر جار لە چیرۆکی منداڵاندا وا دەبێ کارەکتەر، ئاژەڵ، یان بێگیان، یاخود مۆتەکەیەکی جنۆکە بێت، بەڵام گرنگ ئەوەیە ئەم کەسایەتییەی کە ڕۆڵ دەگێڕێت، واقیعی و لەسەر شێوەی ڕاستەقینە بێت، چەند سیفاتێکی ئادەمیزادی بە خۆوە هەڵگرتبێ لە قسە کردن، ڕەفتار، جووڵانەوە ... تاد.

هەروەها کە دەڵێین، دەبێ کەسایەتییەکان جیاکەرەوە و سەرنج ڕاکێش بن، واتە نابێت ژمارەیان زۆر بێت، یان سیفاتیان لێك نزیك بێت، یاخود ناویان لێك نزیك بێت، بەڵکو دەبێ هەر کەسایەتێك، تایبەتمەندی و جیاکەرەوەی خۆی هەبێت، تاوەکو منداڵان تێکەڵاوی یەکتریان نەکەن.[175] یەکێك لەو خاڵانەش کە یارمەتیدەر دەبن لە جیاکردنەوەی کەسەکان لە یەکتری و، تێکەڵاو نەبوونیان لەلای خوێنەر یان گوێگر، دانانی ناوە بۆ کەسەکان. چیرۆکنووس دەبێ مامەڵەیەکی سەردەمانە لەگەڵ ناوی کەسایەتی نێو چیرۆکەکان بکات، گەر ناوی کەسەکان لەگەڵ کەسایەتی ناو چیرۆکەکە و سەردەمەکەیدا نەگونجێ، نە شارەزایی چیرۆکنووس نیشان دەدات، هەروەك (حسێن عارف) لەم بارەیەوە دەڵێ: ***"ئەو چیرۆکنووسەی، ناوی کەسەکان لەگەڵ کەسایەتی ناو چیرۆکەکە و سەردەمەکەیدا نەگونجێنێ، هەر زوو نەشارەزایی خۆیم پێ ڕائەگەیەنێ، لە بنچینەیەکی هەرە گرنگی هونەری چیرۆك نووسینا، هەڵبژاردنی ناوی کەسانی چیرۆکەکەیە."***[176].

175: احمد نجيب، فن الكتابة للاطفال، ص ٧٨-٨٠.

176: حسێن عارف، ناوی کەسانی چیرۆکمان چۆن هەڵبژێرین؟ گۆڤاری (بەیان)، ژمارە(٣)، نیسانی ١٩٧٠، ل ١١.

کەسایەتییەکانیش دابەش دەکرێنە سەر دوو جۆر:

کەسایەتیی پێگەیشتوو (بگۆڕ) — Daynamic Character

ئەو کەسایەتیانەن، کە لەگەڵ هەڵوێستەکانی نێو چیرۆکەکە گەشە دەکەن و پەرەدەسێنن. واتە ئەو کەسایەتیانە لەگەڵ ڕەوتی چیرۆکەکە بەردەوام دەبن، هەروەها بە درێژایی ڕووداو و هەڵوێستەکانی نێو چیرۆکەکە، هەڵوێستەکانی ئەم جۆرە کەسایەتیانە بەرە بەرە لایەنی نوێیان لێ دەدۆزرێتەوە و بەدەردەکەوێت، کە ڕەنگە لە لایەن گوێگر یان خوێنەرەکە، لە سەرەتای ناسینی کەسەکە ڕوون و ئاشکرا نەبووبن. نووسەری بەهرەمەندیش، گەشە و پەرەسەندنی کارەکتەر بە شێوەیەکی پلە دراو سەلمێندراو دەکات، تاوەکو لەگەڵ ئەو سروشتە کە لە واقیعدا هەیەتی بگونجێت. ئەم جۆرە کەسایەتییەش پێکهاتەی تەواو نابێت، تەنها لە نزیکی تەواوبوونی چیرۆکەکە نەبێت، زۆربەی کەسایەتییەکان لە چیرۆکی منداڵاندا، لەم جۆرەیە، کە بە نەمری لە یادەوەری دەمێنێتەوە و لەگەڵ ویژدانی مرۆڤدا دەژێت.

کەسایەتیی جێگیر — ڕووکەش (نەگۆڕ)- Static character

کەسایەتی جێگیر، ئەو کەسایەتییەیە کە هیچ گۆڕانێك لە پێکهاتەکەی نییە، هەروەك ئەوە وابێت هیچ نەجووڵێ لە ژیان لە ماوەیەکی دیاری کراوی تەمەن، واتە کەسایەتییەکی خاوەن یەك ڕەهەندەو، هەمیشە هەڵسوکەوتەکانی لە نێو چیرۆکدا بەیەك سروشت و ڕەوشت دەبینرێت. کاتێکیش لە چیرۆکدا دەردەکەوێت، بە شێوەی تەواو پێگەیشتوو دەردەکەوێت لە پێکهاتندا، واتە بە درێژایی قۆناغەکانی چیرۆکەکە، لەسەر یەك سروشت دەمێنێتەوە و گەشە ناکات. دەبێ لایەنە تایبەتمەندی و خودییەکانی ئەم کەسایەتییە و خاسیەتەکانی، بە ڕوونی دیار بێت و بە جوانی وێنا کرا بێ. نموونەی ئەم کەسایەتیانەش: سندباد، عەلائەددین، شێتۆکە و ئاقرۆکە، مەلای مەشهور... هتد.

ئەمانە ناگۆڕێن و پەرەسەندنیان بەسەر نایەت، لەگەڵ ئەوەشدا کەسایەتییەکانیان لەهەر سەرچڵییەکدا، هاوشێوەی سروشتی خۆیانە، ئەم کەسایەتیانەش لە چیرۆکدا زۆر گەورە و مەزنن و ناوبانگ دەردەکەن.[177]

177: د. سمير عبدالوهاب احمد، قصص و حكايات الاطفال، ص ٢٠٣. هەروا: علي الحديدي، الادب و بناء الانسان، ص ١٢٣ -١٢٤.

بۆ رەگەزی (کەسایەتی)، چیرۆکی (**خـــاوێنی**)[178] بە نموونە دەهێنینەوە، بە پێی ئەم رەگەزە پراکتیزەی دەکەین.

لەم چیرۆکەدا نووسەر مامەڵەیەکی زیرەکانەی لەگەڵ رەگەزی (کەسایەتی)دا کردووە، ئەو تایبەتی و خەسڵەتانەی، کە دەبێ لە کەسایەتی دا هەبن، لە دروستکردنی کەسایەتەکاندا، لەبەر چاوی گرتوون. بەپێی بارودۆخی ئەو سەردەمەی کە منالآنی تێدا دەژین، کەسایەتییەکان و ناوەکانیانی هەڵبژاردوون. چیرۆکنووس چەند کەسایەتییەکی لەم چیرۆکە دا بەکارهێناوە و دروست کردووە، کە (دانا و ساوێن) سەرەکین و، (پیاوێکی سەر رێگا، مامۆستا و قوتابییەکان)یش لاوەکین. چیرۆکەکە باس لەوە دەکات کەسایەتی (دانا)، کە کەسایەتییەکی پێگەیشتووە، هەست بە کەم لێپرسینەوەیی دەکات بەرامبەر ئەرك و هەڵوێستەکانی دەوروبەری، بە ئەرکی سەرشانی نازانێ یارمەتی خەڵك بدات و ژینگەکەی خاوێن راگرێت، بەڵام (ساوێن) ی هاوڕێی، کە ئەویش کەسایەتییەکی پێگەیشتووە چونکە هەردووکیان واتە (دانا و ساوێن) لە گەشەسەندن و بەردەوامی دان لەگەڵ ڕەوتی چیرۆکەکە بەردەوام ئامۆژگاری (دانا) دەکات، لە ئەنجامدا دەیگۆڕێت بۆ کەسێك، کە هەست بە لێپرسینەوەیی دەکات و گیانی یارمەتیدانی لەلادا دروست دەبێت. لەم چیرۆکەدا، کەسایەتییەکان ئەو کارانەی، کە پێی هەڵدەستن، کارێکن منالآن بە ئاسانی دەتوانن ئەنجامی بدەن و لەگەڵ توانای سروشتی واقیعی ئەواندان.

٥- کات و شوێن — The Setting

کات و شوێن دوو رەگەزی پێویستن، کە بەشداری لە سازدانی چیرۆکدا دەکەن، شێوەی هونەری پێ دەبەخشن چونکە "رووداوەکان لە بازنەیەکدا دەسووڕێنەوە، ئەویش (کات و شوێن)ە.

ئەم پەیڤانەی سەرەوە بۆ ئەوەمان دەبەن، کە بڵێین، (**کات و شوێن**) لە چیرۆکدا، پەیوەندی بە هەریەکە لە رووداوەکان و کەسایەت و بابەتی چیرۆکەکەشەوە هەیە و، تەنانەت کاریشیان تێ دەکات، بۆیە دەڵێین "کات و شوێن دەفرێکن (بە مانا زاراوەییەکەی)، سەرجەم کەسان و کارەسات و رووداو بەسەرهاتەکان لە خۆدەگرن"[179]، لەبەر گرنگی رەگەزی (**کات و شوێن**) لە چیرۆکدا، لە خوارەوەدا هەریەکیان بە تەنیا باس لێوە دەکەین.

178: بەهار رەشید، چیرۆك بۆ منداڵان (خاوێنی)، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥.

179: حسێن عارف، نووسینەکانم لە بواری...، ل ٢٧٨.

شـــوێن:

هەموو مرۆڤ و گیانلەبەرێك، تەنانەت بێ گیانێك، لەسەر رووی ئەم زەمینەدا پەیوەندییەکی توندوتیژ هەیە، کە بەو شوێنەی تیایدا جێگیر بووە دەیبەستێتەوە. لێرەدا نالێم تیایدا ژیاوە، بەڵکو دەڵێم تیایدا جێگیر بووە، چونکە مردووەکانیش لە گۆڕستانەکاندا شوێنێکیان هەیە. زۆر مەسەلە و شتی تریش هەن، لە نێو خەیاڵەکانماندا دەخولێنەوە.

کەواتە هەموو شتێك لەسەر رووی ئەم زەمینەدا، حەتمەن شوێنێکیان داگیرکردووە، تەنانەت گەردیلە و ماددەکانیش، گەر باسی شتەکانی نێو ئەندێشە و خەیاڵیش بکەین، خۆ ئەمانیش وێنەیەکی شتە راستی و واقیعییەکانن، کە هەم دیسان جێگەیەکیان هەیە لەم بوونەوەرەدا، ئەمانە راستییەکن ناکرێ خۆیان لێ لابدەن.

چیرۆکیش بەو پێیەی کەوا رەنگدانەوەی واقیعە، نابێ راستییەکان فەرامۆش بکات، بۆیە چیرۆکنووس گەربیەوێ بەرهەمەکەی سیفەتێکی زیندوو و راستگۆ وەربگرێت، دەبێت شتەکانی نێو واقیعی تیایدا بەر جەستە بکات. بۆیە "شوێن، بریتییە لەو واقیعە کۆمەڵایەتییەی کە چیرۆکنووس هەڵی دەبژێرێت و، رووداوی چیرۆکەکەی تێدا دەهۆنێتەوە، یان پاڵەوانی چیرۆکەکە لەم شوێنەدا ژیان دەباتە سەر."[180]، هەر چەندە ئەو شوێنەی کە لە چیرۆکدا هەیە، هەمان ئەو شوێنە نییە کە لە واقیعدا بەرچاو دەکەوێت، چونکە بە لایەنی کەمەوە شوێنی نێو چیرۆك پێکهاتەکەی وشەیە، وەلێ شوێنی راستەقینەی رووداو لە واقیعدا بەدی دەکرێت و هەست پێ دەکرێت. بۆیە چیرۆکنووسی بەهرەدار هەمیشە هەوڵی ئەوە دەدات، بە چەند شێوەیەك و رێگایەك، شوێنی نێو چیرۆك لە شوێنی راستەقینەکەی واقیع نزیك بکاتەوە.

"نووسینی چیرۆك بۆ منداڵان، گەڕانەوەی چیرۆکنووسە بۆ ژیانی منداڵی، یان ژیان لەگەڵ منداڵاندا، یان ژیانی ئەمڕۆی بەشێك دەبێت لە دوو توێی ئەو ناوچانەی کە منداڵی لێ دەژێت، گەلێك جاریش نووسەر، بە خەیاڵ واقیعێك دروست دەکات، بەڵام هەر دەبێت نزیك بێت لە ژیانی منداڵان، یان بە شێك بێت لە ژیانەکەیان، یان بەشێك بێت، لە رەوتی پێشکەوتنی تەکنەلۆژیای ئەمڕۆ کە منداڵی لێ بژێت"[181].

180: نەوزاد عەلی ئەحمەد، منداڵ و ئەدەب، ل ٧٧.

181: نەوزاد عەلی ئەحمەد، منداڵ و ئەدەب، ل ٧٧-٧٨.

کەواتە ئەو شوێنەی کە لە چیرۆکی منداڵاندا هەڵدەبژێردرێت، دەبێ لەگەڵ ئەم واقیع و راستیانەی سەرەوە کە باسکران، بگونجێت و راستەقینە بن و بە راستگۆییانە باسیان لێوە بکرێ. چونکە " ئەگەر شوێنی رووداني چیرۆك وەراست نەچێ، خوێنەر ئیمان بە راستەقینە بوونی کەسایەتییەکانیش ناهێنێ، جا بۆ ئەوەی شوێنی رووداني چیرۆك لە روانگەی خوێنەر راست بنوێنێ، یەکەم جار پێویستە خودی نووسەر ئەوەی بە چاوی، شوێنێکی راستەقینە ببینێ و بە باشی بیناسێ"[١٨٢].

لەلایەکی تریشەوە، چیرۆك گەر لە ژینگەیەکی دیار یکراو ڕووبدات، دەبێ کەش و هەوای ئەو ژینگەیە نیشان بدات و، مرۆڤ وا هەست بکات لە هەمان ئەو شوێنە راستەقینەیە، کە چیرۆکەکە باسی لێوە دەکات. بۆ نموونە کە باسی (لادێ) دەکات وەك شوێنێك لە چیرۆکەکەدا، کە کەسایەتییەکانی رۆڵی تێدا دەگێڕن و، ئاکسیونی[183] چیرۆکەکە لەوێدا روودەدات. دەبێ مرۆڤ لەوێدا هەست بە سادەیی و جوانی سروشت و دڵئارامی بکا، یاخود هەست بە هەژاری و نەخوێندەواری بکات، یانیش هەست بەو هاوکاری و دڵسۆزییە بکات، کە لە نێوان تاکەکانیدا هەیە. ئەمانەش گشتیان رەنگە رەوتی چیرۆکەکە بنوێنن، کەواتە "ژینگە، یان شوێنی رووداني چیرۆك دەبێ بە چەشنێك بێ، کە ئاکسیۆینی چیرۆك لێ وەشاوە و شایانی وی بێت"[١٨٤].

ئەم قسانەش بۆ ئەوەمان دەبات کە بڵێین، چیرۆکنووس دەبێ لە کاتی هەڵبژاردنی شوێن بۆ چیرۆکەکەی، لە ژینگەی خۆی داینەبڕێت و لە شوێنێکی نامۆ و دەستکردا داینەنێت، بۆ نموونە لە چیرۆکی منداڵانی کوردیدا کاتێك چیرۆکنووس باس لە شوێنێك دەکات، دەبێت شوێنەکە لەگەڵ ئەو داب و نەریت و ژینگەیەدا بگونجێت، کە رۆڵەی یا خود بلێین منداڵی کوردی تێدا دەژی. کەچی هەندێ لە نووسەرانمان ئەم کارە بە هەند هەڵناگرن، بە تایەتی لە کاتی وەرگێڕانی چیرۆکێك لە زمانانی بێگانەدا، زۆر جار هەمان ئەو شوێنانە بە کاردێنن، کە لە چیرۆکەکەدا هەبووە، لەم حالەتەشدا (شوێن) کارێکی ئەوتۆی ناکەوێتە سەر، تەنانەت ئەوە نەبێت رەنگە کەسەکانی لەسەر بێن و بچن، بۆیە "هەندێ جار شوێن، شتێکە هەر ئەوەتا ڕووداوکەی تێدا روودەدات، یان ئەوەتا کەسەکانی لەسەر دێن و دەچن و، ئیتر ئەرکی دیکەی ناکەوێتە سەر،

182: ئیبراهیم یونسی، گوڵبژێرێك لە هونەری چیرۆك نووسین، و: نەبەز جەهانگیر پور، ل ٦٦.

183: ئاکسیۆن: رەوتی چیرۆك.

184: ئیبراهیم یونسی، گوڵبژێرێك لە هونەری چیرۆك نووسین، و: نەبەز جەهانگیر پور، ل٦٢.

(شوێن)ی چیرۆکی کوردی ئەم بیست ساڵەی رابردوو، تاك و تەرای ئەم و ئەوی لێ دەرچێت ئەگینا لەم جۆرەن، راستە بایەخیان بە مرۆڤی کورد داوە، بەڵام لە ژینگەی خۆی دایبڕیوەو لە شوێنێکی نامۆ و دەستکردا دایناوە. گوند و شار و گەڕەك و شەقام و شۆستە و وێستگە و پاس و فەرمانگە و ئوتێل و چاخانە و مەیخانە و نەخۆشخانەی نادیار و بێ ناونیشانە و، ئەوەندەش گشتی یە کە دەشێ بڵێین سیفاتی تایبەتییان تێدا نییە و تام بۆی خاك و ئاوی خۆمان نادات"[١٨٥]، ئەم کارە لە ئەدەبی منداڵاندا، کارێکی ناڕەوایە، چونکە هەروەك لە پێشتردا ئاماژەمان پێدا، ئەو کارو کردەوانەی چیرۆکنووس باسیان لێوە دەکات، دەبێت لەگەڵ ئەو شوێن و ژینگەیەی کە تیایدا روودەدەن گونجاو بن ئەگینا چیرۆکەکە زیندوویی و راستگۆییەکەی لە دەست دەدا، بۆیە چیرۆکنووس کە شوێنیێکی راستەقینە هەلیژێرێت، کە لەواقیعدا نزیك بێت، دەبێ زانیاری و شارەزایی تەواوی لە بارەی ئەم شوێنەدا هەبێت، چونکە نابێت شوێنەکە دەقاودەق وەك خۆی بە کاری بێنێتەوە، بەڵکو دەبێ هەندێ گۆڕانکاری تییادا بکات و جوانییەکی هونەری پێ ببەخشێت، بۆیە نابێت هەرگیز ئەو شوێنانە هەڵبژێرێت، کە زانیاری تەواویان لەسەر نازانێ، چونکە لەو کاتەدا ناتوانێ هیچ گۆڕانکارییەك بەسەر ئەو شوێنە دا بێنێت ناچار وەك خۆی دایدەنێتە نێو دەقەکە.

لەلایەکی تریشەوە زۆر لە لێکۆڵەران، رەگەزی (شوێن) وەك ناسنامەیەکی نەتەوەیی نیشتیمانی لە قەڵەم دەدەن. چونکە "شوێن لە میللەتێکەوە بۆ میللەتێکی دیکە جیاوازە و تەوزیفکردنو بەکارهێنانیشی جیاوازەو، لەهەمانکاتیشدا، ناساندنی پێناسە و مۆرکی میللەتان بە دیار دەخات و دەناسرێنەوە"[١٨٦] بۆیەشە زۆر جار کە چیرۆکی میللەتێك دەخوێنینەوە، ئەو مۆرکە تایبەتییەی کە میللەتەکەی پێ ناسراوە، لەم چیرۆکەدا بەرجەستە دەکەین.

کەواتە "شوێن هەر ئەوە نییە کە رووداوەکانی تێدا روودەدات، بەڵکو بە توندی کار لە دەروون و هەڵسوکەوتی مرۆڤ و کاردانەوەو چالاکییە سایکۆلۆجی و، سۆسیۆلۆجی و... تەنانەت بیرو بۆ چوون و ژیانی رۆحی و هەڵوێستی رۆژانە و خەون و خەیاڵیشی دەکات."[١٨٧]

185: زاهیر رۆژبەیانی، چیرۆکی هونەریی کوردیی- شێواز و بونیاد، ل ٢٧٦.

186: سابیر رەشید، چیرۆکی کوردی، رەخنەو لێکۆلینەوە، ل ٢٧.

187: زاهیر رۆژبەیانی، چیرۆکی هونەری کوردی...، ل ٢٧٧.

ژینگەی ئەو شوێنەی، کە بۆ منداڵان دەست دەدا، لە قۆناغەکانی تەمەنی زوویاندا، بریتییە لە، دارستان و باخەکان، سەردار و درەختەکان، ماڵ و قوتابخانە... تاد، چەند شوێنێکی تری سادە و ساکار، کە منداڵان دەتوانن پێشبینیان بکەن، بەڵام کاتێك شوێنەکان بۆ ئەشکەوت و چۆڵ و چیا و دەریا و رووبارەکان بگوازرێنەوە، رەنگە لەم حاڵەتەدا منداڵ پێویستی بە ئەزموونێکی فراوانتر و، تەمەنێکی عەقڵی پەرەسەندووتر بێت. لەم گۆشەیەدا چیرۆکی منداڵان لەگەڵ هی گەوراندا جیا دەبێتەوە. بەڵام منداڵ لە قۆناغەکانی تەمەنی پێگەیشتوویدا، لەبەر ئەوەی زیاتر سەرنجی بۆ (چیرۆکی واقیعی)دەچێت و کەمتر بایەخ بە چیرۆکی خەیاڵی و ئەفسانەییەکان دەدات، بۆیە بۆ ئەوە دەچێت، کە ئەو رووداوانەی لە ژیاندا روودەدەن، هەر دەبێ لە شوێن و کاتێکی دیاریکراودا روو بدەن، رووداوەکانیش پەیوەستن بە بارودۆخ و داب و نەریت و پرەنسیپە تایبەتییەکانی ئەو کات و شوێنەی، کە تیایاندا روودەدەن. پەیوەست بوونیش بە هەموو ئەمانە، شتێکی گرنگە بۆ زیندوویی چیرۆکەکە و رەگەزی هاندان وپەرۆشی تێدا زیا دەکات، چونکە ئەمە رووپۆشی دەروونی چیرۆکە، بۆیە ئەو چیرۆکەی باس لە شوێنێکی دەستنیشانکراو و دیار دەکات، دەبێت راستەقینە بێت، راستگۆیانە باسی لێوە بکات.

ژینگەی شوێن لە چیرۆکی منداڵانی کوردی لە دوای راپەریندا، زۆر جار بریتییە لە لادێ، دارستان، دارو درەخت، ماڵ و قوتابخانە، کانی و سەرچاوەکان... و چەند شوێنێکی تر، کە تایبەتمەندی نەتەوەیی میللەتی کوردی بەخۆوە گرتووە و، رەسەنایەتییەکەی پاراستووە. لەم بارەیەشەوە (غالب هلسا) لە پێشەکی کتێبی (جوانکاری شوێن)ی (باشلار) دا دەڵێ: "هەر کارێکی ئەدەبی ئەگەر شوێنی فەرامۆشکرد، ئەوا تایبەتمەندی و رەسەنایەتی خۆی لە دەست دەدات، لای من شوێن تایبەتمەندی نەتەوەیی بەخۆیەوە هەڵدەگرێ و گوزارشت لە روانینیش دەکات."[188]

کـــــات:

کات وەك رەگەزێك لە رەگەزەکانی چیرۆکی منداڵان، رۆڵێکی گرنگ دەگێرێت، بە هەمان شێوەی شوێن، یاخود باشتروایە بڵێین لەگەڵ شوێن چوار چێوەیەك بۆ رەگەزەکانی نێو چیرۆکەکە ساز دەکات، هەروەك حسێن عارف دەڵێت: "کات و شوێن لە هونەری چیرۆکنووسیندا، بە پێی چەند دەستورێکی تایبەتی، دەبنە چوار چێوەیەك بۆ کەسان و کارەسات و رووداو و بەسەر

188: غاستون باشلار، جماليات المكان، ترجمة: غالب هلسا، ص٨.

هاتەکان"[189]، کەواتە ئاکسیۆنی چیرۆك، بە پێی ماوە ناتوانێ بەرێوە بچێ، بۆیە لە هەموو چیرۆکێکدا رووداوەکان لە ماوەیەکی دیاریکراو روودەدەن. کەواتە ژینگەی کات: "بریتییە لەو مەودایە کاتییەی کەرووداوەکانی چیرۆك تیایدا روودەدەن"[190].

کاتەکانیش زۆر جار کورتن، وەك ئەوەی سەعاتێکن یاخود رۆژێك یان چەند رۆژێکن، لەوانەیە خۆی بگەیێنێتە هەفتەیەکیش، زۆر جاریش کاتەکان دوور و درێژ دەبن، وەك ئەوەی خۆیان لە قەرەی مانگێك، یان وەرزێك یاخود ساڵێك و لەوانەیە زیاتر بدەن.هەروەها کاتەکان لە نێوان دەمەکانی (رابردوو، ئێستا، داهاتوو) دا دەخولێنەوە.

کاتیش سەبارەت بە منداڵ و چیرۆکەکانیان، تا رادەیەك جیاوازی بەخۆیەوە دەبینێ، چونکە منداڵ لە قۆناغی ساڵەکانی سەرەتاییدا، تێگەیشتنی تەواو و ئاشکرای نییە بۆ کاتەکان. کەچی لەوانەیە هەستکردنی بۆ رەگەزی شوێنەکان تۆزێك باشتر بێت، بۆیە چیرۆك گێرەوەکان زۆر جار دەستەواژەی (هەبوو نەبوو، لە دێر زەمانان، کەس لە خوای گەورەتر نەبوو) بەکاردەهێنن، لێرەدا راستە دەستەواژەکە گوزارشت لە کاتی رابردوو دەکات، بەڵام بە بێ ئەوەی دیاریکردنێکی تەواوی ئەم رابردووە بکات. بەڵام منداڵان لەسەرەتای قۆناغی تەمەنیاندا، قۆناغی (٣-٦) ساڵان دەتوانن جیاوازی لە نێوان شەو و رۆژدا بکەن، دواتر جیاوازی لە نێوان وشەی ئەمڕۆ و بەیانی (سبەینێ)دا بکەن، رەنگە ئەمە بەرەبەرە بڕوات تاوەکو دەگاتە رۆژەکانی هەفتە، بەڵام رەنگە نەتوانێ مانای سەردەم و ساڵەکان بزانێت، ئەم تێگەیشتنەش بە پێی گەشەکردنی قۆناغی تەمەنی زیاد دەکات. بۆیە بە شێوەیەکی گشتی چیرۆکنووسی لێهاتوو ئەو کەسەیە، کە بتوانێ هاوسەنگییەك لە نێوان پێداویستییە هونەرییەکانی چیرۆکی منداڵان و، توناکانی عەقڵی، رادەی وەرگرتنی دا بکات، بەرەچاو کردنی ئەو قۆناغە تەمەنییەی کە بۆی دەنووسێ و، ئەو بابەت و رەگەزەش کە لە چیرۆکەکەدا بە کاری دێنێ، بۆیە منداڵانیش لەگەڵ بەرەو پێشچوون و گەشەسەندنی قۆناغی تەمەنیان، زیاتر بەرەو شتی واقیعی هەنگاو دەنێن و دەتوانن درك بەوە بکەن کە رووداوەکانی نێو چیرۆك بە بێ کات و شوێن روونادەن. بۆیە ئەو چیرۆکەی باس لە سەردەمێکی دیاریکراو یان کاتێکی دیاریکراو دەکات، دەبێــت راستگۆیانە باسی لێوە بکات و راستەقینە بێت، هەروەها ئەگەر کاتەکان درێژ

189: حسێن عارف، نووسینەکانم لە بواری رەخنە و لێکۆڵینەوەدا، ل ٢٧٨.

190: محمد عبدالرزاق ابراهيم ويح و اخرون، ثقافة الاطفال، ص٣٥٠.

خایەن بن، وەکو ئەوەی خۆیان لە وەرزێك یا ساڵێك یاخود زیاتر بدەن، دەبێ لەم حاڵەتەدا چیرۆکنووس ئاگاداری گشت ئەو گۆڕانکارییانە بێت، کە لەو ماوەیە دوور و درێژانە بەسەر رووداو و کەسانی نێو چیرۆکەکە دا دێن. هەروەها گەر بۆ نموونە رووداوەکان لەشەو رووبدەن، دەبێت مرۆڤ تیایدا هەست بە دڵەڕاوکێ و ترس و چاوەڕوانی و خەیاڵات بکات، کەوا لە ئەندێشەی مرۆڤدا دەخوولێتەوە وێنایان دەکات، کەوا لە پشت ئەم تاریکییە، چەند جیهانێکی تر هەیە، کە گیانەوەری تر تیایدا دەژین.

لە چیرۆکی (**دیاری و سەردان**)[191]، چیرۆکنووس مامەڵەیەکی زیرەکانەی لەگەڵ رەگەزی (کات و شوێن) کردووە و، بە ئەندازەی پێویستیی رووداو و هەڵوێستی کەسایەتی و پاڵەوانی چیرۆکەکە کەڵکی لێ وەرگرتوون.

لەسەرەتایی چیرۆکەکەدا نووسەر ئاماژە بە شوێنەکە دەکات کە (دارستان)ە و دەڵێت:- (**لە دارستانێکدا کۆمەڵێك گیانلەبەر دەژیان**). چیرۆکنووس زانایانە ئەو شوێنەی هەڵبژاردووە کە (دارستان)ە، ئەو کەش و هەوایەی لە چیرۆکەکەدایە شوێنەکەی بەخشیووە هەمان ئەو کەش و هەوایەیە کە لە واقیعدا لە ژینگەی دارستاندا بەدی دەکرێت. هەروەها شوێنەکە لەگەڵ سروشتی واقعی نەتەوەی کورددا دەگونجێت و سەبارەت بە منداڵانیش شوێنێکی نامۆ نییە، تام و بۆی خاك و ئاوی میللەتی کوردی لێ دێت.

لە جێگەیەکی تردا چیرۆکنووس دەڵێ:- (**کە ئەوان رۆیشتن، مەیموون چووە سەر دارگوێزێك و سەبەتەیەکی پڕ کرد لە گوێز، ئینجا خۆی گەیاندە ماڵی سمۆرە**). لێرەشدا چیرۆکنووس زانایانە دوو شوێنی تری بە منداڵان ئاشنا کردووە و بیر و هۆشی خستوونەتە سەر، شوێنەکانیش (سەردار گوێز، ماڵی سمۆرە)ن. ئەمەش شتێکی ئاساییە چونکە (سەردارو درەخت، ماڵ) دوو شوێنن کە بوونیان زۆرە لە نێو چیرۆکی منداڵانی کوردی، سەبارەت بە منداڵانیش شوێنی نامۆنین.

کات:- هەر لە هەمان چیرۆکدا (**دیاری و سەردان**)، چیرۆکنووس وەك رەگەزێکم لە رەگەزەکانی بینای چیرۆك باسی (کات)ی کردووە، هەروەك لە شوێنێکی چیرۆکەکەدا دەڵێ:- (**بۆ بەیانی هەموو لە ماڵی ورچ کۆبوونەوە**) یاخود دەڵێ:- (**بۆ رۆژی دواتر لە گەرمەی یاریکردندا، بەردێك کەوت بە قاچی کەروێشکە سپی**). بە گشتی کاتەکانی ئەم چیرۆکە رابردوون.

191: عەلی حەمە رەشید بەرزنجی، دیاری و سەردان (دە چیرۆك بۆ منداڵان)، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ١٧-١٨.

٦- گێڕانەوە و گفتوگۆ و وەسف:

چیرۆکنووسی باش بۆ ئەوەی رووداوەکان بەیەکەوە ببەستێتەوە و کارکتەرەکانی ئاشکرا بکات، لایەنە هونەرییەکانی دەق پێکەوە گرێبدا و جۆرەسیحرێك بە چیرۆکەکەی ببەخشێت، تا لە رێگەیەوە گوێگر بۆ خۆی (چیرۆکەکە) کێش بکات، لە سەرووی هەمووشیانەوە جۆرێك لە متمانە و باوەڕ بە بەرامبەر ببەخشێت، دەبێت ئەم رەگەزانەی سەرەوە (گێڕانەوە، گفتوگۆ، وەسف) لە چیرۆکەکەیدا بەرجەستە بکات، کە تا رادەیەك لە ئەرکەکانیان دەتوانین بڵێین کەمێك لێك نزیکی و خزمایەتیان هەیە.

گێڕانەوە-Narrative:- یەکێکە لە بونیادە سەرەکییەکانی دەق و، بە شێوەیەکی ئێستاتیکی سەرجەمی دەقەکە بەڕێوە دەبات، لایەنە هونەرییەکانی دیکە پێکەوە گرێ دەدات، ئەمە جگە لەوەی رووداوو هەڵوێستەکان لە وێنەیەکی واقیعی بۆ وێنەیەکی زمانەوانی دەگوازێتەوە، کە بە جۆرێك بەرامبەر (گوێگر یان خوێنەر) وا هەست بکات ئەم رووداو و هەڵوێستانە دەبینێت و لەبەر چاوی دایە. وەزیفەی گێڕانەوەش هەر تەنها ئەوە نییە، بەڵکو دەکرێت گێڕانەوە خاوەن سیحرێك بێت بۆ پەلکێشکردنی خوێنەر بە دوای ئەو بابەتەی دەیخاتە روو.[192] لە چیرۆکی منداڵاندا دانەر بە هۆی رەگەزی گێڕانەوە، دەتوانێ کەسەکان و رووداوەکان بە شێوازێکی راستگۆیانە و، لە چوارچێوەیەکی هونەری جوانکاری بە منداڵان بناسێنێت و سەرنجی منداڵان بۆ چیرۆکەکەی رابکێشێت، چونکە منداڵانیش لە نێو خۆیاندا ئەو کارانەی کە کردوویانە و ئەو شتانەی بینیوویانە، بە گێڕانەوە بۆ یەکتری باس دەکەن. بۆیە لە چیرۆکدا رەگەزی گێڕانەوە تام و چێژی تایبەتی خۆی هەیە بۆ منداڵان.

وەسف:- ئەو رووداوانە روونتر دەکاتەوە کەوا خوێنەر لە خەیاڵیدا لێکیان دەداتەوە، وا لە منداڵ دەکات وێنەکە بە جۆرێك ببینێت و خەیاڵی بکات وەك ئەوە وابێت کە سەیری دەکات. ئەدیبیش لە گێڕانەوەی چیرۆکدا تەنها بە گێڕانەوەی چیرۆکەکان وازناهێنێ، بەڵکو لە هەمانکاتدا هەوڵ دەدات وێنایان بکات.لە واقیعدا کە خوێنەر لە خوێندنەوەی چیرۆکێك، یاخود گوێگرێك لە گوێگرتنی چیرۆکێك دەبێتەوە، بە زۆری پارچە وەسفییەکانی بیردێتەوە، حەز دەکات جارێکی تر بگەڕێتەوە سەریان.

192: سیامند هادی، دوو چیرۆکنووس لەبەردەم پێنج پرسیاردا، گ؛ ئاییندە، ژ (٤٩)، ل١٠٢.

"وەسفیش لە چیرۆکدا وەك هەر یەکێك لە رەگەزەکانی دی بۆ رازاندنەوە نییە، بەڵکو مەبەستێکی دیاریکراو دەگەیەنێت و بەشێکە لە رووداو، پێویستە ئەو شتە وەسفکراوە لە چاوی نووسەرەکەیەوە تەماشا نەکرێت، بەڵکو لە چاوی کەسایەتییەکەوە ببینرێت."[193]

بۆ گێڕانەوەی چیرۆکیش سێ رێگا هەن، ئەوانیش ئەمانەی خوارەوەن:

١- **رێگای راستەوخۆ:** لێرەدا دانەر لە دەرەوەی رووداوەکان دەوەستێت، کاتێك باس لەو بەسەر هات و رووداوانە دەکات کە بەسەر کەسانی تردا هاتوون. ئەم رێگایەش لە هەموو رێگایەکانی تر بەربڵاوترەو، لەگەڵ منداڵاندا گونجاوە، بە جیاوازی قۆناغەکانی گەشەیان، بە تایبەتیش بۆ قۆناغی زوو، چونکە رووداو و وێنەکان لە زەینی منداڵدا نزیك دەکاتەوە لە رێگەی ئەو وەسف و گێرانەوانەدا.

٢- **رێگای خودگێڕانەوە:** رووداوەکان لەسەر زمانی قسەکەر دەگێڕدرێنەوە، لە زۆربەی بارەکاندا ئەو پاڵەوانی چیرۆکەکەیە.

٣-**رێگای دیکۆمێنتەکان:** لێرەدا دانەر پشت بە چەند وتار و یادەوەرییەکی رۆژانە و شتی تر دەبەستێت و، دەیانکاتە کەرەسەی دروستکردنی چیرۆکەکەی.

کەواتە بۆ گێڕانەوەی چیرۆکیش، بە زۆری سوود لە دوو راناو وەردەگیرێت ئەوانیش:-

١-**کەسی سێیەمی تاك(ئەو):** بۆ نموونە لە چیرۆکی (**سەلکە شەیتانۆکە**)[194]، نووسەر دەڵێ: (زینا، منداڵێکی زرنگ و پاك و خاوێن بوو، هەرگیز بە تەنها نەدەچووە دەرەوە لە ماڵ، کە لەگەڵ دایك و باوکیشیدا دەچووە دەرەوە، هەر چی دەیبینی دەکەوتە پرسیارکردن لە دایە و بابە، زۆربەی وەڵامەکانیشی لەبەر دەکرد و کاتێك دەگەڕایەوە بۆ ماڵەوە پەڕاوێکی دانا بوو وەڵامەکانی تێدا دەنووسیەوە، بەم جۆرە رۆژ بە رۆژ زیرەکتر دەبوو. کاتەکانی رۆژگاری دابەش کردبوو بەسەر یاری و کۆشش و خوێندنەوە و سەیری تەلەفزیۆن کردن.. هەروەها نووسەر لە جێگایەکی تر دەڵێت: **زیبا لە پێش میوانەکان دەستی برد بۆ پەرداخە ئاوەکان، کاتێك دایکی زیبا ئاوی دەگێرا، زیبا هێندە بە خێرایی پەلاماری دا پەراخەکان لە دەستی دایکی قلّپ کردەوە. ئاوەکە رژا..پەرداخەکان شکان..زیبا لە ترسان رایکردە دەرەوە. دایکی زیبا خەمی خوارد..تەریق بووەوە.لەبەر رێزی میوانەکان دایکی زیبا توڕە نەبوو، هیچی نەگوت، بەڵکو بە ناچاری و هەناسە ساردی پەرداخە شکاوەکانی کۆکردەوە...)**

193: رشاد رشدی، فن القصة القصيرة، ص١٠٠.

194: عزیز ئالانی، مەدالیا، (٧ کورتە چیرۆکی فێرکاری بۆ منداڵان)، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل١٦-٢٤.

بەم شێوەیە چیرۆکنووس بە بەکارهێنانی راناوی کەسی سێیەمی تاك، وەسفی حاڵەتی (زیبا) و (دایکی زیبا) دەکات و، رووداوەکان دەخاتە روو.

٢- **کەسی یەکەمی تاك(من):** ئەم راناوەش کە لە چیرۆکدا بە کاردێت، دەبێ نووسەر هەوڵ بدات لەسەر زمانی خۆی بەکاری نەهێنێت. - هەروەك باسمان کرد- چونکە"گێڕانەوە لە کاتی خستنە رووی دەقدا یەکێك لەو ئەرکانەی کە پێویستە لە ئەستۆ بگرێت راگرتنی ئاستی خۆیی و ئاگادار بوون لەو پێکهاتە هونەرییەی دەکەوێتە نێو خودی گێڕانەوەکە"[195]، واتە کە خوێنەر یان گوێگر گوێ بیستی دەقەکە دەبێت، هەست بەوە نەکات کە خاوەنی ئەو دەقە ئاگاداری ئەم گێڕانەوەیە، ئەمەش دەبێتە خاڵی سەرنج راکێشانی بەرامبەر. بۆیە وا چاکە لە کاتی گێرانەوەدا کە راناوی کەسی یەکەم بە کار دێت، دەبێ بە دوو شێوە بە کار بێت:

لەسەر زمانی قارەمانی چیرۆکەکە. یاخود لەسەر زمانی یەکێك لە کەسایەتییە لاوەکییەکانی چیرۆکەکە.

بۆ نموونە لە چیرۆکی (**سەگی پیاوانی ئەشکەوت**)[196] دانەر زۆر زانایانە لەسەر زمانی (سەگەکە) رووداوەکانی نێو چیرۆکەکە دەگێڕێتەوە و دەڵێ: -(**من سەگی نێوی ران بووم، لەگەڵ شوانی دڵ نەرم و چاك، لە نێوی دێ رەقیم بوون، رانمان دەبردە لەوەڕ، لە هاوین و لە زستان، لە بەهار و پایزان، لەگەڵ شوان دەردەچووم، خواناس و بە رەحم و پاك، دەچووینە کێوێکی بەرز، بەرزتر لە دەریا و لە ئەرز، لەسەر سنگی ئەو کێوە، ئەشکەوتێ لە نێو دێوە، دەبینراو دیار بوو، رانمان دەبرد بۆ ئەوێ، دەمان لەوەڕاند لەوێ، جار بە جار شوانەکە دوور دەکەوت لە رانەکە، هەڵدەکشا بۆ ئەشکەوت، منیش جارێ بە رێککەوت شوانەکەم لە ئەشکەوت دی، لەگەڵ چەند لاوێکی دی، لەسەر سوجدە وە چۆك وا دەپاڕانەوەلە خودا، بۆیە منیش مامەوە، لەوێ نەجوولامەوە...تاد.)**

هەر چەند شێوازی گێرانەوە لە چیرۆکی منداڵاندا، شێوازێکی زاڵەو زۆر بە کار دەهێنرێت، بەڵام بۆ ئەوەی منداڵ لە گوێگرتنی یان خوێندنەوەی چیرۆکەکە بێزار نەبێ، وا چاکترە لەگەڵ شێوازی گێڕانەوە، شێوازی گفتوگۆش بەکاربهێنرێت.

195: سیامەند هادی، دووچیرۆکنووس لەبەردەم پێنج پرسیاردا، ئایندە، ژ(٤٩)، ل١٠٢.

196: مەرسووم گەشبین، سەگی پیاوانی ئەشکەوت (زنجیرە چیرۆکی گیانلەبەران لە قورئانی پیرۆزدا بۆ منداڵان)، هەولێر، ٢٠٠٥، ل١٠-١٣.

گفتوگۆ: بریتییە لەو قسە و وتو وێژە جۆراوجۆرانەی، کە کارەکتەرکان لە نێوان خۆیاندا ئاڵۆگۆڕی دەکەن. بە هۆکارێکی گرنگ دەژمێردرێت بۆ سەرکەوتنی چیرۆك، چونکە بنەمایەکی سەرەکییە لە بنەماکانی بینای هونەری چیرۆك، هەستێکی زیندوو دەداتە چیرۆکەکە، ئەویش بە هۆی ئەوەی یارمەتی خوێنەر دەدات بۆ هەستکردنی بە خۆشی و، لە بەدواداچوون و بێزاری دووری دەخاتەوە. هەروەها یارمەتیدەرێکە بۆ بەدیهێنانی سۆزداری لە نێوان چیرۆکخوان و گوێگر و خوێنەردا. بەم جۆرەش چیرۆکەکە لە دیدی منداڵاندا زیاتر واقیعی دیار دەبێت. هەروەها گفتوگۆ یارمەتی دەرخستنی بیرۆکەی چیرۆك دەدات و ڕووداوەکانی بەرجەستە دەکات و گوزارشت لە ناخی کارەکتەرەکان دەکات، واتە یەکێکە لەو شێوازانەی کە نووسەر پشتی پێ دوبەستێت بۆ وێنەکێشانی کارەکتەرەکانی، واتە یارمەتیدەرێکە بۆ نووسەر تاوەکو بە ڕوونی بتوانێ کارەکتەرەکان وێنا بکات، چونکە لە سەرەتادا کارەکتەرەکان زۆر ڕوون و ئاشکرا نین، بەڵام لە میانەی ئەو گفتوگۆ و وتووێژانەی، کە دەیکەن لە چیرۆکدا زیاتر ئاشکرا دەبن. سەرەڕای ئەمانەش گفتوگۆ زیاتر سەرنجی منداڵ بۆ چیرۆك ڕادەکێشێ، کاتێك کە منداڵ دەبینێ کارەکتەرەکانی چیرۆکەکە لەگەڵ یەکتردا گفتوگۆ و ململانێ دەکەن، هەروەك چۆن ئەمە لە هەڵوێستەکانی ژیانا لە نێوان کەسەکاندا ڕوو دەدات، منداڵانیش گوێ دەدەنە کاردانەوەیان لە بۆ گفتوگۆ، چیرۆکی (**کێز خاتوین**)[١٩٧] دەکەینە نموونە، ئەم چیرۆکە لە سەرتا تا کۆتایی گشتی گفتوگۆ و ووتوویژ کردنە لە نێوان ئەکتەرەکانی چیرۆکەکە، هەروەك لە شوێنێکی چیرۆکەکەدا گاوانێك لەگەڵ کێز خاتووین دەکەونە گفتوگۆ و دەڵێت:

گاڤانی ژی گۆتی:

- تو ژ گیڤە دهێی، دێ کیڤە چی؟

کێزێ گۆتی:

- دێ چم بۆ خۆ شوی کەم

گاڤانێ گۆتی:

- تو شوی ب من ناکەی؟

کێزێ گۆتی:

- ئەگەر کەربێت تە ڤەبوون دێ من ب چ قوتی؟

197: موئەیەد تەیب، کێز خاتوین، چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ، دهۆك ٢٠٠٤، ل٦.

گاڤانێ توپزێ خۆ هەلگرت و گۆت:

- من ژ ڤی پێڤەتر نینە ئەز تە پێ بقوتم.

کێزێ گۆتێ:- دێ زوی ژ ڤێرە هەرە!

زاڵمۆ ما ئەز گامێشم دێ من ب وی توێزی قوتی؟

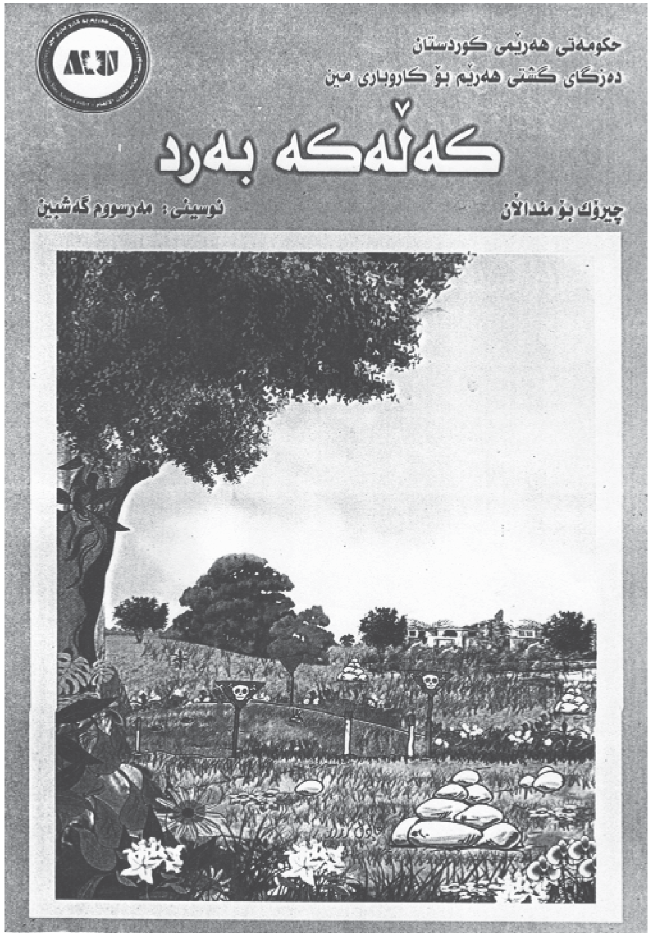

ئەو گفتوگۆیەش کە چیرۆکنووس بە کاریاندەهێنێت، دەبێ بە شێوازێکی جوان بخرێتە روو، بە جۆرێك کە لەگەڵ تەمەن و عەقڵی منداڵاندا بگونجێت و، وشە و دەستەواژەی قورسیان تیا نەبێت کە ببنە مایەی ئەوەی منداڵان لێی تێ نەگەن و تووشی بێزاری بن. لەگەڵ ئەمەش دەبێ گفتوگۆیەکان سوود بە منداڵان بەگەیێنێت لە هەموو لایەنێك.

٧- شێوازی خستنە روو:

پاش ئەوەی چیرۆکنووس بیرۆکەیەکی لەلادا دروست بوو، کۆمەڵێك رووداوی بۆسازدا، چەند کەسانێکی دیاریکراویشی بۆ پێکهێنان، ئینجا هەڵدەستێت بە خستنە رووی هەموو ئەمانە بە شێوازێکی گونجاو ورێك، لە چوار چێوەیەکی ئەدەبی هونەریدا.

کەواتە شێوازی نووسەر:" بریتییە لە هەڵبژاردنی ئەو بۆ وشە و پێکهاتەکانی لە دروستکردنی رستە و برگەدا بە شێوەیەکی دیاریکراو، تاوەکو ئەدەبێك پێشکەشی خوێنەر بکات. شێوازی چیرۆکنووسی باشیش بریتییە لە شێوازی گرێچنی گونجاو و رێك لەگەڵ بابەت و بیرۆکەکە و کارەکتەرەکانی نێو چیرۆکەکە. واتە چیرۆکنووسەکە کەش و هەوای چیرۆك دروست دەکات و هەست و سۆزەکان نیشان دەدات."[١٩٨]، کەواتە چیرۆکنووس لە رێگەی ئەو شێوازەی هەیەتی، بیرۆکەکەی و وێنە کردنی کارەکتەر و رووداوەکان دەردەخا. لەمەشدا دەبێ چیرۆکنووسی منداڵان گشت شارەزایی خۆی بەکاربێنێ، تا ئەوەی پێشکەشیان دەکات گونجاو بێت لەگەڵ فەرهەنگی زمانەوانیان و قۆناغی تەمەنیان، چونکە منداڵ ناتوانێ لە مانای هەندێ وشە تێبگات ئەگەر لە ئاستی تێگەیشتنی ئەودا نەبێ، بۆیە دەبێ نووسین بۆ منداڵ بە پێی قۆناغی تەمەن بێت، واتە دەبێ چیرۆکنووس پێش ئەوەی دەست بداتە نووسین پرسیار لە خۆی بکات، ئاخۆ بۆ کێ دەنووسێ؟ ئەوانەی بۆیان دەنووسێ تەمەنیان چەندە؟ تاوەکو ئاگاداری ئەو تایبەتمەندی و خاسیەتانە بێت کە هەر قۆناغێك لە قۆناغەکانی منداڵ هەیەتی. ئەگینا ئەو هەرگیز ناتوانێ بابەت و کارەکتەر و زمان و شێوازێکی گونجاو بەکاربهێنێت تا منداڵەکە بتوانێ سوودی لێ وەربگرێت.

ئەو شێوازەی لە چیرۆکەکان بەکاردەهێنرێت بە باشترین هۆکار دادەنرێت کە لە رێگایانەوە ناوەرۆکی جۆراو جۆر پێشکەش بە منداڵان دەکرێت. بۆیە پێویستە لەسەر چیرۆکنووس لە پێش هەموو شتێك هەوڵی ئەوە بدات ئەو وشەو گوتانە بەکاربێنێت کە سادە و ساکارن و منداڵ

198: علی الحدیدي، الادب و بناء الانسان، ص١٢٤.

لێیان تێ دەگات، واتە بەکارهێنانی وشە بەرجەستەکان زیاتر لە وشە رووتەکان. مەبەستمان لە وشە بەرجەستەکان ئەو وشەو دەستەواژانەن کەمنداڵ لە رێگەی یەکێك لە هەستەکانییەوە(بینین، بیستن، جووڵە، دەستلێدان، بۆنکردن)دەتوانێ راڤەیان بۆ بکات چونکە منداڵان زیاتر لە رێگەی هەستەکانیانەوە دەتوانن جیهانی دەوروبەری خۆیان بناسن، لەوەی لە رێگەی وشەکانەوە بیناسن.[١٩٩]

ئەوەی بۆ منداڵ دەنووسێت، دەبێت رەچاوی کورتی وشەکان بکات و هەوڵبدات پیتە ئاسانەکان زیاتر بەکاربهێنێت واتە ئەو پیتانەی کە زۆر بەکار هاتوون و ئاسان دەنووسرێن و، نزیك بن لە تێگەیشتنی منداڵ، سەبارەت بە دەستەواژەکانیش دەبێت بە شێوەیەك هەڵبژێردرێن کەوا ئەو منداڵەی گوێی لێیەتی، یاخود ئەوەی سەرەتایە لە خوێندنەوەدا لە ناوەرۆکەکەی تێبگات و لە ئاستی وان بەرزتر نەبێت، بۆ نموونە دەستەواژەیەکی وەك (بە دوای کڵاوی بابردوو کەوتبوو)، یان هاوشێوەی ئەمانە بۆ منداڵان بەکارنەهێنێت، چونکە ئەم جۆرە دەستەواژانە سەر لە منداڵ دەشێوێنن و منداڵ تووشی بێزاری دەکەن. کەواتە نابێ چیرۆکنووسن وشە و دەستەواژەیەك یاخود باشتروایە بڵێین زمانێك بەکاربێنێت کە شێوازی رەوانبێژی پێوە دیار بێت. هەروەها چیرۆکنووس هەوڵبدات هەندێ جار زاراوە و دەستەواژەی نوێ دووبارەبکاتەوە، چونکە دووبارە کردنەوە لە چیرۆکی منداڵاندا کاریگەری زیاتر دەبێت و ماناکەشی زیاتر روون دەکاتەوە، بە تایبەتی ئەوانەی کە درەنگ تێ دەگەن.

کەواتە چیرۆکنووسی منداڵان دەبێت ئاگاداری دەوروبەری منداڵان بێت و ئەو شتانەی کە بۆی دەنووسێت لەگەڵ ژینگە و جیهانی منداڵاندا بگونجێت و، لەگەڵ ئەوەشدا نابێت لە فەرهەنگی زمانەوانی ئەوان دەربچێت، بەڵکو زمانێك بەکاربێنێت نزیك بێت لەو زمانەی کە رۆژانە منداڵەکە بە کاری دێنێت، لێرەدا نالێین زمانی چیرۆکەکە کت و مت زمانی منداڵەکە بێت چونکە ئەگەر وابێت منداڵەکە فەرهەنگی زمانەوانی بەرفراوان نابێت و، هیچ پەرسەندنێك لە زمانەکەی روو نادات و سوود لە زمانی چیرۆك وەرناگرێ.

شێوازی نووسین لە چیرۆکی منداڵاندا، هەروەك نووسەر (نجیب احمد)بۆی دەچێت، دەبێ روونی و جوانی و هێزی تێدا بێت، بەم شێوەی خوارەوە:

199: یعقوب الشارونی، الفروق الاساسیة بین کتب الاطفال..، ص٢١٨.

١- **روونی مانا:-** واته له توانای منداڵدا هەبێت، له زاراوەو دەستەواژەو بیرۆکەکان تێ بگات. واته نابێت وشەی نەبیستراو و جووت واتا به کاربێت، هەروەها نابێ رستەی درێژ و پەند ناواخنەکراو و تێهەڵکێشراوی تیا ئاخێنرابێ، ئەمەش بەرجەستە دەبێت گەر وشەکان سانا و روون بن و دووربن له جوانناسی و رەوانبێژی.

٢- **هێزی شێواز:-** ئەمە خۆی دەنوێنێ له وشیارکردنەوەی هەستەکانی منداڵ و وروژاندن و سەرنج راکێشانیان، تاوەکو لەگەڵ چیرۆکەکەدا تێکەڵ بن و کاری تێبکەن، له رێگەی گواستنەوەی هەڵچوونەکانی نووسەر له میانەی کارەکەی و دروستکردنی وێنە هەستی و زەینییەکان (الصور الحسیه و الزهنیه).

٣- **جوانی شێواز:-** واته نووسینی رسته و دەستەواژەکانه به ریتمێکی گونجاو لەگەڵ دەنگ و مۆسیقادا.

ئەنجام:

١. سەرەتای سەرهەڵدانی چیرۆك و ئەدەبی منداڵان لە كۆنەوە ئێستاشی لەگەڵدابێ، لەلای كوردو هەموو میللەتانی جیهان لەسەر بناغەی ئەفسانەو ئەدەبی میللی بنیات نراوە، واتا نووسەرانی ئەم بوارە بەرهەمە ئەفسانەیی و میللییەكانیان كردووە بە هەوێنێك بۆ دارشتن و سازدانی ئەو ئەدەبەی كە ناوی لێنراوە ئەدەبی منداڵان. گرنگترین ئەو پاشماوە ئەدەبییە میللیی و ئەفسانەییانەش كەوا نووسەرە یەكەمینەكانی ئەدەبی منداڵان لە زۆربەی وڵاتانی جیهان سوودیان لێ وەرگرتنبێ، بریتین لە هەقایەتەكانی بانجاتنترا، كۆمەڵە چیرۆكە ئەفسانەییەكانی (ئیسۆپ)، هەقایەتەكانی (كەلیلە و دیمنە)، چیرۆكەكانی هەزارو یەك شەوە...تد.

٢. زۆربەی ئەو نووسەرو رووناكبیرانەی، كە لە بواری ئەدەبی منداڵانی كوردیدا كاریان كردووە، ساڵانی حەفتاكان بە سەردەمی زێڕینی ئەدەبی منداڵانی كورد دادەنێن، بە تایبەتی دوای ١١ی ئازاری ١٩٧٠ چاپەمەنی منداڵان بە شێوەیەكی بەرفراوان رووی لە زیادبوون كردوو زیاتریش بایەخی پێدرا، ژمارەیەكی زۆریش لە كتێب و نامیلكەی كۆ چیرۆكی تایبەت بە منداڵان لەو ساڵانەو ساڵانی هەشتاكان بە چاپ گەیەنران و هاتنە مەیدان.

٣. چیرۆكی منداڵان لە دوای راپەڕینی ١٩٩١ لە رووی چەندایەتی و چۆنایەتییەوە پێشكەوتنی بەرچاوی بەخۆوە بینی، چ لە رووی ناوەڕۆك یان فۆرم دا، ژمارەی نووسەرانی چیرۆكی منداڵان روویان لە زیادبوون كرد، ژمارەی ئەو گۆڤارانەی بۆ منداڵان دەردەچوون رۆژ بە رۆژ بەرەو زیادبوون دەچن، ئارەزوومەندییەكی فراوانیش سازبووە لەلایەن كەسانی ئەكادیمی بۆ نووسین و توێژینەوە لەسەر ئەم بابەتە.

٤. ئەدەب و چیرۆكی منداڵان لە دوای راپەڕین تا رادەیەك دوو ئامانج لە خۆ دەگرێت ئەوانیش، یەكەمیان بۆ كات بەسەربردن و خۆش گوزەرانی و بەخشینی چێژێكی ئەدەبییە بە

منداڵان. دووەمیشیان پەروەردەكردن و رۆشنبیركردنی منداڵانە لە هەموو لایەنەكانی ژیان داو، هەوڵدانە بۆ دروستكردنی مرۆڤێكی خاوەن كەسێتی بەرز لە دوارۆژدا بۆ نەتەوەكەی.

٥. نووسەرانی چیرۆكی منداڵان لە دوای راپەڕیندا تا رادەیەكی باش توانیویانە مامەڵە لەگەڵ رەگەز و بنەما گرنگەكانی چیرۆكی منداڵان لە (رووداو، كەسایەتی، گرێچن، ژینگە، ژینگەی كات و شوێن...تد) بكەن و، لە نێو بەرهەمەكانیاندا بەرجەستەیان بكەن. ئەمە جگە لەوەی بەشێكی زۆر لە كتێب و نامیلكە چیرۆك ئامێزەكان رەگەزە تەكنیكییەكانی وەك رەنگ، وێنە و نیگار، شێوەی بەرگی دەرەوەو ناوەڕۆكی كتێبەكان، جۆری فۆنت...تد) یان تیادا بەكارهاتووە.

٦. لە رووی لایەنی سایكۆلۆژیای منداڵ، لەبەر كەم شارەزا بوونی چیرۆك نووسانمان لەم بوارەدا، ژمارەیەكی كەمیان لێ دەرچێت ئەگینا نەیان توانیوە چیرۆكەكان بە پێی قۆناغەكانی تەمەنی منداڵان جیا بكەنەوە ئەوەیش كەلەم بوارەدا سەركەوتنی بەدەست هێناوە هەوڵی داوە لە رێگەی بەرهەمەكانی لە منداڵەوە بۆ منداڵ سوود وەربگرێ، كە ئەمەش یەكێكە لەو سیما گرنگانەی كە چیرۆكی منداڵان لە دوای راپەڕین بەخۆیەوە بینی. چونكە لە رێگەی ئەو بەرهەمانەی كەوا منداڵان دەینووسن، چیرۆكنووسان دەتوانن شارەزایی لە ناخ و دەروونی منداڵان پەیدا بكەن.

٧. لە رووی ناوەڕۆكەوە چیرۆكی منداڵان چەند جۆرێكن، بەڵام چیرۆكنووسان تا ئێستاش نەیان توانیوە بەرهەمەكانیان بخەنە ناو خانەی جۆرەكانی چیرۆك بەپێی ناوەڕۆكەكانیان و ئەو قۆناغەی كەوا بۆی دەنووسن.

لەگەڵ هەموو ئەوانەی باسكران، دەتوانین بڵێین بەبەراورد لەگەڵ ساڵانی بەر لە راپەڕین چیرۆكی منداڵان پێشڤەچوونێكی دیاری بەخۆوە بینی، بەڵام هێشتاش نەیتوانیوە بگاتە ئاستی چیرۆك و ئەدەبیاتی منداڵانی جیهان یاخود وڵاتە پێشكەوتووەكان لەم بوارەدا. بۆیە چیرۆكنووسانمان هێشتا پێویستیان بە هەوڵ و تەقەلای زیاتر هەیە.

سەرچاوەکان:

یەکەم: (بەکوردی)

١- اسماعيل رسول، چەند باسێك دەربارەی ئەدەب و رەخنەی ئەدەبی، دار الحرية للطباعة، بغدا، ١٩٨١.

٢- ئیبراهیم یونسی، گولبژێرێك لە هونەری چیرۆك نوسین، و. نەبەز جەهانگیر پور، چاپی یەکەم، چاپەمەنی چوارچرا، سلێمانی، ٢٠٠٥.

٣- بەهار رشید، چیرۆك بۆ منداڵان (خاوێنی)، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥.

٤- پەرێز صابر محمد، بینای هونەری چیرۆکی کوردی — لەسەتاوە تاکۆتایی جەنگی دووەمی جیهانی، نامەی ماستەر، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٩٢ ز.

٥- جەلال سنجاوی، چۆن حەکایەت بۆ مندالەکەت دەگێریتەوە، رۆژنامەی (یەکبوون)، ژمارە(٨)، ٢٥ی نیسانی ١٩٩٩.

٦- جۆن ئەیکن، چۆن بۆ منداڵ دەنووسی، و. کەمال غەمبار، چاپی یەکەم، لەزنجیرەی بلاّوکراوەکانی گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، هەولێر، ٢٠٠٤.

٧- حەمەسەعید حەسەن، هزر و شێواز لە چیرۆکی کوردیدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥.

٨- حەمە سەعید حەسەن، قارەمان ورووداو لە چیرۆکی کوردیدا، گۆڤاری(شین)، ژمارە(١٠)، ٢٠٠٥.

٩- حەمە کەریم هەورامی، ئەدەبی منداڵانی کورد لێکۆڵینەوە.. مێژووی سەرهەڵدانی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥.

١٠- حسین عارف، نووسینەکانم لە بواری رەخنەو لێکۆڵینەوەدا، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٢.

١١- حسین عارف، ناوی کەسانی چیرۆکمان چۆن هەڵدەبژێرین، گۆڤاری (بەیان)، ژمارە(٣).١٩٧٠.

١٢- رۆستەم باجەلان، کە منداڵ هەوڵ دەدات بەرهەمی ئەدەبی بنوسێت، گۆڤاری(نوسەری نوێ)، ژمارە(٤)، خولی دوای راپەرین ١٩٩٨.

١٣- زاهیر رۆژبەیانی، چیرۆکی هونەری کوردیی- شێوە و شێواز، بونیادی، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٧.

١٤- د.زاهیر لەتیف کەریم و د.فازل مجید محمود، قایلکاری لە چیرۆکی منداڵاندا، گۆڤاری(زانکۆی سلێمانی)، ژمارە(١٤)، ٢٠٠٤، بەشی B.

١٥- سابیر رەشید، چیرۆکی کوردی رەخنەی و لێکۆڵینەوە، چاپخانەی رۆشتبیر، هەولێر، ٢٠٠٥.

١٦- سازان جەلال، ژیکەڵە، چاپی یەکەم، چاپخانەی مەهارات، تاران،

١٧- سەلام مەنمی، چیرۆکی (دار کونکەرە)، گولڵزارا چیرۆکان، لیژنەیەك لە وەزارەتی پەروەردە ئامادەی کردووە، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١.

١٨- سیامەند هادی، دوو چیرۆکنووس لەبەردەم پێنج پرسیاردا، گۆڤاری (ئایندە)، ژمارە(٤٩)، ٢٠٠٣.

١٩- شاخەوان علی محمد، ورچ و شێرو مام رێوی، کۆمەلە چیرۆکی منداڵانە، رۆستەم باجەلان پێشەکی بۆ نووسیوە، چاپی یەکەم، چاپخانەی هاوسەر، هەولێر، ٢٠٠٢.

٢٠- عەلی حەمە رەشید بەرزنجی، دیاری و سەردان (دە چیرۆك بۆ منداڵان) چاپی یەکەم، چاپخانەی ئوفستی دیلان، سلێمانی، ٢٠٠٤.

٢١- عزیز ئالانی، مەدالیا، (٧ کورتە چیرۆکی فێرکاری بۆ منداڵان) چاپی یەکەم، لە بلاّوکراوەکانی ناوەندی رۆشنبیری، سلێمانی، ٢٠٠٢.

٢٢- لین ئۆانبیرند- لیزی لویس، کورتەیەك لە بارەی لێکۆڵینەوەی چیرۆکەوە، و. سەلاّح عومەر، لەبلاّوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣.

٢٣- مەرسوم گەشبین، سەگی پیاوانی ئەشکەوت، (زنجیرە چیرۆکی گیانلەبەران لە قورئانی پیرۆز دا بۆ منداڵان)، چاپی یەکەم، بلاّوکردنەوەی نوسینگەی تەفسیر، هەولێر، ٢٠٠٥.

٢٤- مەغدید رواندوزی، ئەفسانەی شێتۆکە و ئاقڵۆکە بۆ منداڵان، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی رۆشەنبیری، هەولێر، ١٩٩٨.

٢٥- محمد رشید فتاح، ئەدەبی منداڵا ن، و نموونە و لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی منداڵانی، چاپخانەی راپەرین، سلێمانی، ١٩٧٤.

٢٦- مۆید تەیب، کێز خاتون، چاپخانا وەزارەتا پەروەردێ، دهۆك، ٢٠٠٤.

٢٧- نزار حمد حنا، منداڵ و خەیاڵ، رۆژنامەی (رێگای کوردستان)، ژمارە (٢٦٧)، ١٩٩٧/٩/١٠.

٢٨- نەوزاد عەلی ئەحمەد، منداڵ و ئەدەب، چاپی دووەم، چاپخانەی روون، سلێمانی، ٢٠٠٦.

٢٩- ؟، هونەری كورتە چیرۆك نوسین، كازم سەعدەددین كردوویەتی بە عەرەبی، مستەفا صالح كەریم كردوویەتی بە كوردی، مطبعة دار الرسالة، بغداد، ١٩٨٥.

دووەم: (بە عەرەبی)

أ- كتێب:

٣٠- احمد نجيب، فن الكتابة للاطفال، دار الكتب، القاهرة، ١٩٦٨.

٣١ – جون أيكن، كيف تكتب للأطفال، ترجمة: كاظم سعدالدين، الطبعة الأولى، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٨٨.

٣٢-د.حسن شحاته، أدب الطفل العربية دراسات وبحوث، الطبعة الثالثة، الدار المصرية اللبنانية، القاهرة، ٢٠٠٤.

٣٣- د.رشاد رشدى، فن القصة القصيرة، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٧٠.

٣٤ – د.سمير عبد الوهاب احمد، قصص و حكايات الأطفال و تطبيقاتها العلمية، الطبعة الاولى، دار المسيرة، عمان، ٢٠٠٤.

٣٥- د.عبدالفتاح ابو المعال، ادب الاطفال دراسة وتطبيق، الطبعة العربية الثانية، دار الشروق، عمان، ٢٠٠.

٣٦- د.عزالدين اسماعيل، التفسير النفسي للأدب، الطبعة الرابعة، مكتبة غريب للنشر،؟

٣٧- د.على الحديدى، الادب وبناء الانسان، مطبعة دار الكتب، بيروت – لبنان، ١٩٧٣.

٣٨ - د.على الحديدى، في الادب الاطفال، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٨٢.

٣٩- فهيم مصطفى، الطفل والقراءة، الطبعة الثانية، دار المصريةاللبنانية، القاهرة، ١٩٩٨.

٤٠- محمد بن السيبد فراج، الاطفال وقرءاتهم، شركة الربيعان، الكويت، ١٩٧٩، .

٤١- محمد محمود رضوان وآخرون، ادب الاطفال مبادؤه- ومقوماته الاساسية، القاهرة، ١٩٨٢.

٤٢ – محمد عبد الرزاق ابراهيم ويح وآخرون، ثقافة الطفل، دار الفكر للنشر والتوزيع، عمان، ٢٠٠٤.

٤٣- مصطفى بدران وآخرون، الوسائل التعليمية، مطبعة الا نجلو المصرية، القاهرة، ١٩٥٩.

٤٤- د.نجيب الكيلانى، ادب الاطفال في ضوء الاسلام، الطبعة الرابعة، مؤسسة الرسالة، بيروت ١٩٩٨.

٤٥- د.هادى نعمان الهيتى، ادب الاطفال، فلسفته، فنونه، وسائطه، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧.

٤٦- يعقوب الشارونى، الفروق الاساسية بين الكتب الاطفال المواجهة الى مختلف الاعمار، القاهرة، ١٩٨٦.

ب- گۆڤارو رۆژنامە:

٤٧- شجاع العانى، قصص الاطفال، مجلة الاقلام، عدد ٣، السنة الخامسة العشرة، كانون الاول ١٩٧٩.

مێژووی شانۆی کوردی

(قۆناغی یەکەم ١٩١٩ - ١٩٣٩)

پێشەکی

لێکۆڵینەوە لە ئەدەب و هونەری شانۆیی بە گەشتی کارێکی ئاسان نییە، چونکە دراما بە تەنیا، لە نێو شێوە ئەدەبییەکانی دیکەدا، پەیوەندییەکی توند و تۆڵی لەگەڵ شێوەکانی هونەردا هەیە. (دراما لە جەوهەرکەیدا، هەر بە تەنیا ژانرێك لە ژانرەکانی ئەدەب نییە، بەڵکو نمایش دەکرێت،

سەرباری ئەویش تا ڕادەیەك لە سنووری ئەدەب دەچێتە دەرەوە، چونکە دەکرێ لەشی کردنەوەیدا. هەر پشت بە تیۆری ئەدەب نەبەسترێت بەڵکو بە تیۆری شانۆیش ببەسترێت)[٢٠٠].

لەم ڕووەوە هەوڵدان بۆ دۆزینەوەو نووسینەوەی مێژووی شانۆی کوردیش دەبێ ئەدەبی شانۆیی (دراما) و هونەری نواندنی شانۆیی لە بەرچاو بگرێت، چونکە هەر تێکستە ئەدەبییەکە بە تەنیا بەس نییە و سەرەتای درامایش بە تێکست دەستی پێ نەکردووە. ئەگەر تێکستی شانۆیی نووسراو لە لایەن نووسەران هەشبێت، تا بینەر بە چاوی خۆی جووڵەو گفتوگۆ و لایەنە هونەرییەکانی دی وەکو ڕووناکی و ئێکسسوار و ماکیاج و جل و بەرگ.........نەبینێ کاریگەرییەکی ئەوتۆ نابەخشێت. نووسەرانی شانۆیش کە بیر لە نووسینی تێکستێکی شانۆیی دەکەنەوە، بە ئومێدن لە پاشەڕۆژدا تیپێکی هونەری بتوانن نمایش بکەن. بەڵام ئەمە ئەوەش ناگەینێت، کە ئێمە ئاگاداری ئەوە نەبین هەر لە گرێکەوە تا ئێستایش، تێکستی شانۆییش نووسراوە و دەنووسرێت بۆ خوێندنەوە، بەڵام ئەم جۆرە تێکستە پێویستی بە عەقڵێکی ئامادەکراو هەیە، کە بتوانێت ئەو گفتوگۆ فەلسەفی و قووڵانەی کەسەکان تێ بگات، لەم ڕووەوە گفتوگۆکانی **ئیفلاتوون** لە (گفتوگۆکانی ئەیۆن) دا نموونەی ئەم جۆرە تێکستەن.

200: م.س کور کینا، الدراما، ترجمە: الدکتور جمیل نصیف التکریتی، ص ٥٠

دەربارەی مێژووی شانۆگەری کوردی بە پەرش و بلاوی لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکان دا وتارو کورتە نووسین بەر چاو دەکەوێ، بەڵام وەکو هەوڵی ئەکادیمی تایبەت بۆ مێژووی شانۆی کوردی کەم بەرچاو دەکەوێ[201].

ئەم هەوڵەی ئێمە هەولێکە بۆ نووسینەوەی مێژووی شانۆی کوردی تا دووەمین جەنگی جیهانی، ئەم مێژووەیش لەو ڕوانگەیەوە لەبەر چاو گیراوە، کە بەلای ئێمەوە قۆناغی یەکەم و سەرهەڵدانی شانۆی کوردییە، چ وەکو تێکستی درامی و چ وکو نواندنی شانۆیی، ئەگەرچی بیروڕای جیاوازییش لەم بارەیەوە هەیە[202].

ئامانجی ئەم لێکۆلینەوەیە ناساندن و دەستنیشانکردنی هەردوو لایەنی (تێکست و نواندن)ی کوردی یە لە ڕووی مێژووییەوە، بۆیە ڕێبازێکی مێژوویی بەراوردکاری هونەرییە، چونکە چاکتر لە ڕووی مێژووییەوە، ئەو بارودۆخ و گۆڕانانەی بەسەر کۆمەڵی کوردەواریدا هاتوون و دەوریان لە بزووتنەوەی درامی کوردیدا بینیووە. سنووری لێکۆلینەوەکەش بە شێوەیەکی گشتی لە باشووری کوردستانە، بەڵام بەناچارییەوە بۆ سەرەتای کاری درامی بۆ یۆنان گەڕاینەوە.

ئاوڕدانەوەیەك لە سەرەتاکانی شانۆ

گەڕانەوە بۆ مێژووی دێرینی دراما، ئەو ڕاستییە دووپات دەکاتەوە کە، لە (کۆتایی سەدەی پێنجەم و سەرەتایی سەدەی چوارەمی پێش زاییندا)[٢٠٣] لە شارستانیەتی گریك و پاشان

201: لەم رووەوە نامەیەکی ماجستێر بە ناوی (کەسایەتی لە درامای کوردیدا) لە لایەن سەلام فەرەج پێشکەش بە کۆلیژی ئادابی زانکۆی سەلاحەدین کراوە لە ساڵی ١٩٩٠دا

202: بۆ نموونە، حسێن عارف پێی وایە، بۆ نووسینەوەی سەرەتای شانۆی کوردی دەبێ لە (١٩٣٨-١٩٣٩)ەوە دەست پێ بکەین، بێ ئەوەی ئەم گوتەیە لە سەر هیچ بنەمایەکی فیکری و ئەدەبی دامەزرابێت، بەڵکو لەبێ ئاگایی (ئەو کاتەی نووسەرەوە) سەرچاوەی گرتتووە، بروانە: حسین عارف، چیرۆکێکی شانۆی کوردی لە نێو سەدەی رابردوودا، گ بلێسە، ژ: ١١، ١٩٦٠، ل٩ ٠ مصطفی صالح کریم لە وتارێکدا بە زمانی عەرەبی بە ناونیشانی (صفحات مشرقة فی مسار المسرح الکردی) بە سێ بەش لە ژمارەکانی (١٢١٦، ١٢١٩، ١٢٢٢)ی رۆژنامەی (العراق) رۆژانی ١٩٨٠/٢/٢٥، ١٩٨٠/٢/٢٨، ١٩٨٠/٣/٣ وەلامی (حسین عارف)ی داوەتەوە٠

203: دەربارەی ئەو سەرەتایە، زۆر سەرچاوە دووپاتیان کردۆتەوە، بڕوانە:

ڕۆمانەکاندا وە لەسەر دەستی گەورە درامانووسەکانی وەکو: ئەسخیلۆس و سۆفۆکلیس و یۆربیدیسدا، بە تایبەتی ئەوەی دواییان، گەشەی کرد و زیاتر شێوەی هونەریی بە خۆوە گرت[204].

هەروەکو لە مێژووی درامای گریکی دا هاتووەو **(ئەرستۆ)** بە پێی بۆ چوونی خۆی هەندێ بنەمای بۆ کاری درامی دەستنیشان کردووە و درامایشی بە شێوەیەکی گشتی دابەش کردۆتە سەر هەردوو شێوەی تراژیدیا و کۆمیدیا.

تراژیدیا و کۆمیدیای گریکی سەرەتاکەی دەگەڕێتەوە بۆ جەژنە ئایینییە کۆنەکانی خواوەندی **(دایۆنیسیس)**، لەو ئاهەنگانەدا جۆرەها نواندن و دەمەتەقێی هونەری لەسەر شێوەی دیاردەی درامی نمایش دەکران، کە گوزارشتیان لە (ئەسینا)دا دەکردو نوێنەری هۆز و ناوچەکانی دیکەیش تییێدا ئامادە دەبوون و پێشبرکێ ساز دەکرا، ئاهەنگەکان لە دوو وەرزی ساڵدا ساز دەکران. یەکێکیان لە بەهاران و ئەوەی تریان لە پاییزان.((ئەوەی بەهاران لە نێوان **٩-١٣**ی مانگی ئاداری لە ئەسینا ساز دەکراو گرنگی زۆری پێدەدرا، ئەوەی تریان، لە کۆتایی پاییزان واتا لە مانگی (بوسیدیون)ە، دەکاتە دیسەمبەر و ناوی جەژنی (مەی) یان لی نابوو))[٢٠٥].

ئەم ئاهەنگسازییە لە مێژووی کۆنی میللەتانی تریشدا بەرچاو دەکەوێ، لە چیاکانی زاگرۆس و لە سەردەمی میدییەکاندا هەست بەو ئاهەنگسازی و نواندنانە دەکرێت، کە گوزارشت لە گەورەیی پاشاو بیروڕای ئاینیان دەکات و لە جەژنی نەورۆزدا، پاشان لە سەر

د٠ بدوی طبانة، النقد الادبی عند الیونان، ص٧٦ ٠

د٠ محمد غلاب، مصابیح المسرح الاغریقی، ص٩ ٠

م٠س٠ کورکینا، الدراما، ص ٨-٩ ٠

204: هەندێ سەرچاوە، باس لەوە دەکەن، کە بەر لە گریکەکان لای میسرییە کۆنەکان سەرەتاییەکی کاری درامی (لە ئاهەنگە ئایینییەکاندا هەستی پێدەکرێ وەکو دیاردەی درامی هەیە. بە تایبەتی نواندنی شانۆگەری (سەرکەوتنی حۆرس)، کە لە گۆڕەپانی داخراوی پەرستگەی ئەنۆ لە نزیك دەریاپەی پیرۆز بە هۆی کاهین و کۆراڵ و ئەکتەرەکانەوە نمایش کراوە، بەڵام نووسەر خۆیدا، لحمد کمالب زکی بروای وایە جیاوازییەکە لەوەدایە، کە گریکەکان توانیان شانۆگەری لە دەست پیاوانی ئایینی دەربهێنن ولایەنی ئەفسانەیی لێ داماڵن و بیخەنەوە دەست مرۆڤ، بڕوانە: د٠ احمد کمال زکی، دراسات فی النقد الادبی، ص ٥٣-٥٤. فاضل عبدالله قصاب، ئاوڕێك لە سەرەتایی شانۆ، ڕۆژنامەی هاوکاری، ١٠٦، ل٦ ٠

205: دکتور محمد غلاب، مصابیح المسرح الاغریقی، ص١٠ ٠

سەکۆیەك دادەنیشێت و دانیشتوان بە جلی تایبەتی ڕەنگا و ڕەنگەوە بە دەوری سەکۆکەدا دەسوڕانەوەو ئاویان دەڕژاند، هەروەها (لە سەردەمی میدییەکاندا چوار جۆرە قوتابخانە هەبوو، لەوانە قوتابخانەی لاوان، کەتایبەت بوو بە لاوانەی کە تەمەنیان **١٦** تا **٢٦** ساڵیدا بوو، بێجگە لە وانەکانی ئایینی و تەقسی فێرە جۆرەها مەشقی دواندنی شانۆیی و گەمەو فێڵەکانی سەربازی و جەنگی دەکران)[٢٠٦]. بەم شێوەیە هەموو ساڵێك ئەو گەمەو نواندنانە نمایش دەکران، پاشان (لەو ڕۆژەدا کۆرش تاجێکی لە سەر دەنا، کە هەمووی بە ئالقەی خڕی وەکو خۆرو ئالقەی نیوە بازنەیی وەکو هیلال و ئەستێرەکان ڕازابۆوە، ئەو کەسانیش کە بەشداری ئەو ئاهەنگانەیان دەکرد[207]، خاوەن کڵاوی قووچەکی بوون و دیارییان پێشکەش پاشا دەکرد). ڕێی تێ ناچێت ئەو ئاهەنگسازییەی لە جەژنەکانی نەورۆزی میدیەکان و کوردیی ئێستایش هەروا بە ڕێکەوت لە هەومان وەرزوو مانگدا بووبێت، ڕەنگە هەردووکیان پێوەندی زیاتریان بە لایەنی ئابوورییەوە هەبێت و شینبوونی دەغڵ و سەرەتای وەرزی کارکردن و بەروبووم بێت، ئەمە لە پاڵ بیروڕای ئایینی و ئەفسانە کۆنەکانی ناوچەکەدا.

پاشان لەگەڵ دروستبوونی نەتەوەی کورددا، دۆکیۆمێنتێکی وامان لە بەر دەستدا نییە، کە بڵێین بزووتنەوەی شانۆییمان هەبووە، بەڵکو (نەریتی وا هەبووە کە بۆنی شانۆی لێهاتووە)[٢٠٨].

ئەمەش دیاردەیەکی سەرسووڕهێنەر نییە، بەڵکو لای میللەتانی دیکەش بەو قۆناغەدا تێپەڕیوە و ئەو ئاهەنگسازییەی بە خۆیەوە دیوە، دەتوانرێ ئەم جۆرە ئاهەنگسازییە ناوی (درامای راگوزاری) لێ بنرێت.

کورتەیەك لە باری شانۆی تورك و فارس و عەرەب:

کەلەپوورو ئەتنۆگرافیای میللەتانی ڕۆژهەڵاتی موسڵمان، بە حوکمی ئایین و جۆری ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری یان لە زۆر رووەوە پێك دەچێت. هەڵبژاردنی بزووتنەوەی

206: محمد تیمور، نەورۆزو و شانۆی نەورۆز، گ؛ ئۆتۆنۆمی، ژ١، س١١، ١٩٨٦، ل٧٦.

207: مجله خواندنیهاش (٥٢)، تهران، ١٣٣٦، ص٣٧ ٠

208: لەوانە: (هۆزەبانە) و (کۆتەلە) و (غارغارێن) و (میرمیرێن) و (ئارمانجانێ) و (کەری بە قاڵان)٠٠٠ بڕوانە ئەحمەد غەفور، شانۆ و نەتەوەی کورد، گ؛ نووسەری کورد، ژ١، ١٩٧١، ل٢٤. عبدالرزاق بیمار، کورد و شانۆ، گ؛ پێشکەوتن، ژ١٢، ١٩٥٨، ل٦-٨ ٠

شانۆیی لای ئەو میللەتانەی دراوسێی کورد لەو ڕۆشەنبیرییەوە کاریان لە ڕۆشەنبیریی کوردی بە گشتی و بزووتنەوەی شانۆیش لەگەڵدا کردووە.

سەرەتای کاری شانۆی تورکی بۆ چیرۆکنووس و ڕۆماننووس و شانۆنامەنووسی گەورەی تورك **ئەحمەد مەدحەت ئەفەندی** (١٨٤٤-١٩١٢) دەگەڕێتەوە، کە لە مێژووی ئەدبیاتی تورکیدا، بە (ئینسکۆپیدیای میللی) ناسراوە[209]. (لە میانەی ئەو چیرۆکانەی بە ناوی (**لطائف الروایات** ١٨٧٠-١٨٩٥) نووسیویەتی، بەرگی حەوتەمی ئەو چیرۆکانەی تەرخان کراوە بۆ چیرۆکی شانۆیی)[٢١٠] یەکێك لەو شانۆنامانە ئەو نووسەرە بە ناونیشانی (**کچە کورد**-کورد قزی) لە باری ژیانی کوردەکانی کوردستانی تورکیای نووسیوە، ساڵی ١٨٧٧ لە شاری ئەستەمبۆل لەسەر شانۆ پێشانی خەڵك دراوە)[٢١١].ئەدەبی چیرۆك و ڕۆمان و ژانرەکانی ئەدەب بە گشتی لەو سەردەمەی ئەدەبی تورکیدا، چەند سیمایەکی بە خۆوە گرتبوو، لە سەرووی هەمووواندا، جەختکردن بوو لە سەر لایەنی ڕەوشت بەرزی و هەڵبژاردنی بابەتەکان لە کەلەپووری نەتەوایەتی و نقووم بوون لە خەیاڵ و فانتازیادا و گوێ نەدان بە لایەنی هونەری.

ئەو گۆڕانکارییە سیاسییانەی لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا بە سەر دەوڵەتی عوسمانی داهات بووە بوژانەوەی ئەدەب و هونەر و ڕۆژنامەنووسی، کە تا ئەو کاتە سەربەستی لێ قەدەغەکرا بوو، بە تایبەتی دوای بلاوبوونەوەی دەستووری دووەمی عوسمانی لە ساڵی ١٩٠٨ دا. ئەم گۆڕانکارییە میللەتانی ژێر دەستی دەوڵەتی عوسمانیشی گرتەوە، کە کوردیش یەکێك بوو لەوانە، بووە هۆی ئەوەی شەپۆلی تازەی ئەدەبی و هونەری لە ڕێگەی ئەورووپاوە بگاتە ناو ئەدەبی تورکییەوە، لە ڕووەوە شانۆیش وەکو هونەرەکانی تر لەو تازەکردنەوەیەدا بێبەش نەبوو.

209: ئەحمەد مەدحەت ئەفەندی (١٨٤٤-١٩١٢)لە یەکێ لە گەڕەکە میللییەکانی ئەستەمبۆل لە دایکبوو، نووسەر لە زۆربەی بابەتەکانی ژیانی ئەو سەردەمەی نووسیوە، وەکو بلێی وسیتویەتی میللەتی تورك ڕۆشنبیر بکات، بۆیە یەکێ لە مێژوو نوسەکانی ئەدەبی تورك ناوی (ئینسکلۆپیدیای میللی)لێناوە، بروانە: مختارات من القصة القصيرة، ترجمة و دراسة اكمل الدين احسان، ١٩٧١، ص٢٩ ٠

210: هەمان سەرچاوە، ص٥٤ ٠

211: فەرهاد پیرباڵ، کورتە پێشەکییەك بۆ سەرهەڵدانی شانۆنامە لە ئەدەبی کوردیدا، گ هیوا، ژ ٨، ١٩٩٣، ل٥٣.

(ماوەی ساڵانی **١٩٠٨-١٩٢٣** بە قۆناغێکی تازە دەژمێردرێ لە بواری پەرەسەندن و بووژانەوەی ژیانی شانۆیی و هونەری شانۆگەری لە تورکیادا هەر لەگەڵ هاتنەسەر حوکمی تورکە لاوەکان لە ساڵی ١٩٠٨دا، وردە وردە چەندین گروپ و کۆمپانیا و کۆمەڵەی شانۆیی تازە لە شاری ئەستەمبۆڵدا دامەزران، گرنگترینیان ئەمانە بوون: **دارولتەمسیلی عوسمانی**، ئەستەمبۆڵ کۆمپانیسی، ئەرتوگوول تیایرۆسی، **عوسمانلی دۆنانمە جەمعیەتی**، **سحنەی هەوەس**، میناکان تیاترۆسی، عوسمانتانی تیاترۆسی، بینەمەجیان تیاترۆسی، **عوسمانلی تیاترۆکلەبی**)[٢١٢].

لە ئەدەبی فارسیدا مێژووی بزووتنەوەی شانۆگەری لەگەڵ مێژووی شانۆی تورکی لە یەك نزیکن و هەروەکو یەك و میللەتانی تری ڕۆژهەڵاتی موسڵمانیش لە ئاکامی ئاهەنگسازییە کۆنەکان و ئەفسانەو کەلەپووری ئەو میللەتانەوە سەرچاوەی گرتووە[213]. سەرەتای کاری درامی لە ئێران لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەست پێدەکات. ئەویش لە ڕێگەی وەرگێڕانی تێکستی شانۆگەری بیانییەوە بوو بەتایبەتی لەم ڕووەوە دەوری ئەکتەر و وەرگێر و دیکۆرسازی ئێران (**میر سیف الدين کرمانشاهی**) زۆر دیار و بەرچاوە، بە هەوڵی ڕاستەوخۆی چەند شانۆگەرییەك لە زمانی تورکییەوە بۆ سەر زمانی فارسی وەریگێڕێ و خۆیشی بەشداری نواندن و دیکۆرسازی بکات، یان چەند شانۆگەرییەك ڕاستەوخۆ لە مێژوو و ئایین وەربگرێت، وەکو (یوسف و زولێخا) و (**ئاغا محەمەدخانی قاجار**) و (**عەزیز و عەزیزە**) و (**لەیلێ و مەجنوون**)..........هتد[214]

212: سەرچاوە پێشوو، ل٥٤ ٠

213: چەند نووسەرێ: سەبارەت بە ئەدەبی و نواندنی شانۆیی لە ئێران جەخت لە سەر ئەو ئاهەنگسازییەی، کە خۆی لە دیاردەی درامیدا دەدۆزییەوە، دەکەنەوە، بروانە: یحیی ارین پور، از صبا تا نیما، تاریخ١٥٠ سال ادب فارسی، ج ١، تهران ٢٥٣٥، ص٣٢٢-٣٣٦ ٠
علی اشرف درویشیان، افسانها، نمایشنماهاو بازیهای کردی، ج٢، ص٧-٨ ٠ وتوویژیك لەگەڵ مامۆستا بیهرۆز غەریب پور، شانۆ و شانۆگەری، گ؛ ئاوێنە، ژ٩، ل١٠-١١

214: بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی نووسەر و کارەکانی بروانە: محمد رضا فرهنگ، میرسیف الدین کرمانشاهی، مجله (ئاوێنە) پیك بیستون ضمیمه مجله کردی ئاوێنە، شماره(١٧، ١٨)ص٨٩-٩٢، یحیی ارین پور، از صبا تا نیما، ج٢، ص٣١١.

فەتح عەلی ئاخوندزادە(١٨١٢-١٨٧٥) لە نێوان ساڵانی (١٨٥٠-١٨٥٦) بە تورکی چەند شانۆنامەیەکی ڕەخنەگرانەی بە لاسایی شانۆگەرییەکانی **گۆگۆل** و **مۆلییێر** نووسیوە و ئەو شانۆ نامانە قەرەچەداغی هێناویەتییە سەر زمانی فارسی و بۆ یەکەم جار ئەو حەفت شانۆنامە لەگەڵ دیباجەیەك دەربارەی نرخ و بەهای نواندن و کاریگەری لە سەر پەروەردە و دەروونی خەڵکی بە چاپ گەیاند[215].

هەر لەو ڕۆژگارەدا کەسانیتریش سەر گەرمی کاری هونەری و نواندن و دراما نووسین و وەرگێران بوون، لەوانە پێنچ شانۆنامەکەی **میرزا ئاغای تەبرێزی** جێگەیان دیارە[216].

لە ساڵانی (١٩٠٨)دا لە تاران ڕۆژنامەیەك بە ناوی (تیأتر— تیاترۆ) مانگی دوو جار چاپ و بلاّدەکرایەوە[217] .

دوای ساڵانی شۆڕشی (مەشروطە)یش زۆر شانۆنامەی وەرگێراو بە تایبەتی نووسەرانی فەڕەنسی وەکو مۆلێیر لە شارە گەورەکانی تاران و و تەبرێزو ڕشت و ئیسفەهان و شارەکانی تردا نمایشکراوە[218].

تەلاری شانۆ دروستکراوە و کۆمەڵەی هونەری شانۆیی دامەزراون. لە تاران کۆمەڵەی نمایشی (شرکت فرهنگ ١٩١٣)و (تاتر ملی ١٩١٣)بە هەوڵی **محقق الدوله سید عبدالکریم**

215: دکتر محمد استعلامی، بررسی ادبیات امروز، ص١٦٩-١٧٠ ٠ یحیی ارین پور، از صبا تا نیما، ج٢، ٣٤٢-٣٥٨.

216: بۆ زیاتر زانیاری بروانە: حمید سالك، چند گفتار پیرامون پنج نمایش نامەی میرزا اقا تبریزی، تبریز، ١٣٥٧.

217: ڕۆژنامەی تیاتر (تیاتر، کە هەر پازدە ڕۆژ جارێك بلاّو دەبۆوە، لە سەر لاپەڕەکانی خۆی دیمەنی دراماتیکی بە شێوەی گفتوگۆ و پرسیار و وەلاّم، کە مەبەست تیایدا ڕەخنە گرتن بوو لە شێوەی حوکم رانی دەورەی قاجاری و پیاوانی ستەمکاری ئەو کاتە، بلاّو دەکردەوە، ژمارەی یەکەمی لە ٢٤ ربیع الاول ١٣٢٦ی هجری بووە، میرزا رضاخان طباطبائی نائینی، نوێنەری دووەمی مەجلیس، بلاّوی دەکردەوە، یەکێ لە ڕۆژنامە باشەکانی ئەو سەردەمە بوو، بڕوانە: یحیی ارین پور، از صبا تا نیما، ج٢، ص٢٢ ٠

218: زۆربەی تیپە هونەرییەکانی تفلیس و تەبرێز و تاران و شارەکانی تری نەوەکو هەر ئێران و لە ئەدەبی فارسی، هەتا وەکو لای کورد و میللەتانی تری ڕۆژهەلاّتیش، شانۆنامەکانی (مۆلییێر)هەمیشە، وەکو خۆی یان بە دەستکارییەوە لە گەڵ واقیعی خۆییاندا گونجاندوویانە و بلاّویان کردۆتەوە٠ ئەم دیاردەیە لە سەرەتای ئەدەبی تورکی و فارسیدا زۆر باو بووە، بڕوانە: یحیی ارین پور، ازصبا تا نیما، ج٢، ص ٢٨٩.

خان)دامەزراو ئەکتەری ناسراو(**سید علی نصر**) لە هونەرمەندە ناسراوەکانی ئەو تیپەبوو و هەر خۆیشی یەکەم کۆمەڵەی (**کۆمیدی ئێران- ١٩١٨**)ی دامەزراند. نابێ ناوی هونەرمەندی بە توانا (**عەلی نەورۆز- حسن مقدم**) لە یاد بچێت، کە کۆمەڵەی (**ایران جوان- ١٩٢٢**)ی دامەزراندو شانۆگەری(**جەعفەر خان لە فەرەنگ گڕاوەتەوە**)[٢١٩] ی نمایش کرد.

بەم شێوەیە ئەم هونەرە پرشەنگی بە هەموو لایەکدا بلاّوکردوەوە، رضا کمال (شهرزاد) و دکتۆر مهدی نامدار و مصطفی ئێسکۆئی[220] و علی اصغری گەرمەسێری لە چارەکی یەکەمی ئەم سەدەیەدا نوێنەری بوون.

لە ئەدەبی عەرەبیشدا، کە خاوەن کەلەپوور و ئەفسانە و داستانی فۆلکۆریی دەوڵەمەندە، بێگومان زۆر دیاردەی ئەوتۆ هەن، کەبۆنی شانۆیان لێ دێت و ئەمەش شێکی ئاسایی یە مرۆڤ هەر لە منداڵییەوە (غەریزەی (نواندن)ی گەوران و لاساییکردنەوەی گیر و گرفتەکانیان دەکات)[٢٢١].

ڕەخنەگرە عەرەبەکان سەرەتایی شانۆی (تێکست و نواندن) دەگەڕێینەوە بۆ کارە درامییەکانی (**مارون النقاش**)، کە لە ساڵی ١٨٤٧ بە دواوە ژمارەیەك شانۆگەری نووسیوەو نمایش کردووە. سەرتایی ئەو کارانەیشی ((شانۆگەری (پیسکە)ی نووسی و هەر خۆی ئاوازی بۆ داناو لە پێنج بەشدا بە شێوەی ئۆپەرێت لە (سەیدا) پێشانیدا، دوای ئەوەش شانۆگەری (هاروونە رەشید)ی پێشکەش کرد)[٢٢٢] .

219: ئەم بەرهەمە یەکەم کاری نمایش کۆمەڵی (ایران جوان)، بووەو لە ساڵی ١٩٢٢ لە تەلاری (گراند هۆتیل) لە تاران پێشکەش کراوە، بڕوانە: یحیی ارین پور، ج٢، ص٣٠٥ ٠

220: بەداخەوە شتێکی ئەوتۆ دەربارەی ئەو هونەرمەندە کوردە دەست نەکەوتووە، تەنها ئەوەندە دەزانین لە ساڵی ١٩١٨ یەکێك بووە لەو کەسانەی لە گەڵ چەند هونەرمەندێکی تر (کومدیای ایران) یان دامەزراندوەو بۆ ماوەی ١٠ ساڵ بەردەوام بوون، بۆ یەکەم جار ئەوان توانیان هەندێ ژنی ئەرمەنی و تورکی بێننە سەر شانۆی ئێران، کە تا ئەو کاتە پیاو دەوری ژنی دەبینی٠

هاورێکانی وەکو: میرسیف الدین کرمانشاهی و عنایت الله خانی شیبانی و طبیب زادەو حسین خێرخوا و غولام علی فیکری، بڕوانە یحیی ارین پور، ج٢، ص٢٩٢ ٠

221: س. و. داوسین، الدراما والدرامیة، ترجمة: جعفر صادق الخلیلی، ص١٥ ٠

222: حەسەن تەنیا، شانۆ و شانۆی کوردەواری، ل٤٣ ٠ هەروەها: د٠علی جواد الطاهر، من حدیث القصة و المسرحیة، ص٣٣٦ ٠

جولانەوەی شانۆی عەرەبی لە عێراقیشدا، کە ئێمە لێرەدا زیاتر مەبەستمانە و کاریگەری ڕاستەوخۆی لە سەر قۆناغی یەکەمی شانۆی کوردیدا هەیە، بە پێی هەندێ بیروڕا سەرەتاکانی دەگەڕێتەوە بۆ چارەکی دوایی سەدەی نۆزدەهەم، بە تایبەتی ئەو شانۆنامانەی کە لە کلێساو دێرەکانی شاری مووسڵ لە (١٨٨٠ بە دوواوە) لە لایەن (**حەننا حەبەشی**)یەوە نمایشکراوە[223].

پاشان ناوی ئەدیب و وەرگێر و هونەرمەند (**نعوم فتح الله سحار** (١٨٥٥- ١٩٠٠) هاتۆتە مەیدان و سەرەتایی کارەکانی بە وەرگێڕان و چاپکردنی یەکەم تێکستی شانۆیی لە شێوەی کتێبی سەربەخۆ لە ساڵی **١٨٩٣** دا، دەستی پێ کردو شانۆگەری (لەتیف و خۆشابا)ی بڵاوکردۆتەوە و دوای دوو ساڵ لە **١٨٩٥**دا تێکستی شانۆگەری (**میر دیل**)ی لە فەرەنسییەوە وەرگێڕاوە[224]، گۆیا هەر ئەم شانۆگەرییە لە شاری هەولێر لە **١٩٠٥** واتا دوای دە ساڵ نمایشکراوەتەوە[225] .

تا دوای دامەزراندنی حکوومەتی عێراقی لە **١٩٢١**دا بە شێوەیەکی گشتی، تیپی هونەری شانۆیی بەرچاو نەکەوتووە، و زیاتر قوتابخانەکان لە بۆنە تایبەتییەکاندا بۆ هاوکاری مامۆستایان و قوتابیان نمایشی مێژوو ڕابردووی نەتەوەیی، کە دوای یەکەمین جەنگی جیهانی زیاتر ئەو هەستە گەشەی دەکرد.

لە ساڵی **١٩٢١**دا (صلاح الدین ایوبی وەکو یەکەم شانۆگەری لە سەر شانۆی قوتابخانەی ئیسلامی لە مووسڵ نمایشکراوە (ارشد افندی العمری) ئەندازیاری شارەوانی دەریهێناوە)[٢٢٦].

پاشان لە ناوەڕاستی بیستەکاندا چەند تیپێکی شانۆیی عەرەبی دامەزراوە، دیارترینیان مدرسة التفیض الاهلیة (١٩٢٤) و الفرقة التمثیلیة الوطنیة (١٩٢٧)، کە هونەرمەندی پێشڕەو (**حقی الشبلی**) لە نیسانی **١٩٢٧**دا دایمەزراندووەو لە **١٩٢٩**دا، سەردانی شارەکانی هەولێر و سلێمانی کردووە و چەند شانۆگەرییەکی نمایشکردووە، لەوانە (**صەلاحەدین ئەیوبی**) و (**هاملت**)[٢٢٧].

223: بۆ زیاتر شارەزایی بڕوانە: احمد فیاض المفرجی، الحیاة المسرحیة فی العراق، ص ١٥.

224: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥.

225: بڕوانە: محمد تیمور، دەربارەی دراماو ڕەخنە، گ؛ کاروان، ژ٤١، ١٩٨٦، ل٦٧.

226: احمد فیاض المفرجی، الحیاة المسرحیة فی العراق، ص١٨ ٠

227: سەرچاوەی پێشوو، ل١٨، ٢٥.

(**پیرەمێرد**)ی شاعیر زۆر بە توانای ئەو هونەرمەندە سەرسام بووە[228]. بەم پێیە جوولانەوەی شانۆیی عەرەبی لە عێراقدا چ لە ڕێگەی سەردانی ئەو تیپانە بۆ شارەکانی کوردستان و چ لە ڕێگەی قوتابیانی کورد لە شارەکانی بەغدا و مووسڵدا هاندەرێکی گەورە بووە بۆ بەرەوپێشەوەچوونی جوولانەوەی شانۆیی.

قۆناغی سەرهەڵدان و گەشەکردنی شانۆی کوردی:

دوا بە دوای خستنە ڕووی ڕەوتی شانۆیی لای میللەتانی دراوسێی کورد و بە حوکمی بارودۆخی جوگرافی کوردستان و دابەش بوونی خاکی کوردستان بە سەر عێراق و ئێران و سووریا و تورکیادا بێگومان بزاڤی شانۆیی لای ئەو میللەتانە کاریگەری بەسەر پانتایی ڕۆشەنبیری کوردی بە گشتی و شانۆییش لەگەڵیدا دیارە. هەروەکو لە پێشەوە ڕوون کرایەوە، یەکێ لە بنیاتنەرانی شانۆی فارسی لە ئێران شانۆکاری کوردی کوردستانی ئێرانە بە ناوی (**میر سیف الدین کرمانشاهی**)، لە عێراقدا نمایشەکانی (**بشارە واکیم**) و تیپی نمایشی میسری و تیپەکانی بەغدا کاریگەرییەکی ڕوون بەرچاوی لە ڕەوتی شانۆی کوردی لە کوردستانی عێراقدا هەیە، لە تورکیایش لە ڕێگەی ئەدەبی تورکی، بە تایبەتی لە دوای سەردەمی (تنظیمات) و شۆڕشی (**تورکە لاوەکان**)ەوە هەلێکی لە بار بۆ هاتنە کایەی یەکەم دەقی شانۆی کوردی لە لایەن نووسەر و ڕۆژنامەنووس و شانۆنووسی کوردی تورکیا عەبدولڕەحیم ڕەحیم هەکاری بە ناوی (**مەمی ئالان**)[٢٢٩] هاتەکایەوە، لە هەمانکاتدا لە ڕێگەی حاجی تۆفیق بەگ (**پیرەمێرد**) ی شاعیرەوە ئەو کاتە لە ئستەمبوڵ لە ژێر کاریگەری ڕەوتی ئەدەبی (**سەروەتی فنون**) و شانۆنامە نووسەکانی ئەو کاتە دابوو، ئەم خولیاو حەزە پاشان پاڵی بە (پیرەمێرد)ەو نا لە دوای گەڕانەوەی بۆ سلێمانی لە دوای یەکەمین جەنگی جیهانی زۆر بە پەرۆشەوە ڕوو لە کەلەپوور و سامانی نەتەوەیی خۆی بکاو بیکاتە کانگەیەکی ڕوون و گەش

228: بڕوانە: ڕۆژنامەی ژیان، ژ٤٦٢، ١٤-١٢-١٩٣٥ ٠

229: دەربارەی ئەم شانۆگەرییە بۆ یەکەم جار دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد باسی کردوە، بڕوانە د٠کمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا، ل٩٥، تێکستی ئەو شانۆگەرییەو لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی نووسەر و شانۆنامەکە لە لایەن فەرهاد پیربال بلاو کراوەتەوە، بڕوانە: گ؛ هیوا، ژ٦، ١٩٩٣، ل ٦٧-٧٣ ٠

بۆ داهێنانە ئەدەبییەکانی خۆی لە نووسینی شانۆ نامەی مێژووی و فۆلکلۆری، کە ئەدیب و شانۆنامە نووسەکانی تورکیای سەردەمی (تنظیمات) پێوەی ناسرابوون.

یەکێ لە سیما دیارەکانی ئەدەبی تورکی بە ماوەیەك بەر لە چوونی (پیرەمێرد) بۆ ئەستەمبۆڵ و تا چەند ساڵێکیش، کە ئەو لەوێ بوو، ئەوە بووە، کە (چیرۆکە میللییەکانی چیرۆکنووس و ڕۆژنامەنووسیی تورکی **ئەحمەد مەدحەت ئەفەندی** (١٨٤٤-١٩١٢) و ڕۆمانەکانی هەمان نووسەر، کە ڕاستەوخۆ سوودی لە مێژوو و کەلەپووری نەتەوەکەی وەرگرتبوو و بە زمانێکی سادەی جەماوەری دەینووسی جۆرێ لە خەیاڵ و ڕۆمانسییەتیشی پێوە دیار بوو، پاشانیش ڕێبازی نەتەوەیی، کەلە ئەدەبی تورکیدا بە (ئەدەبی نەتەوەیی)بە ناوبانگەو (ضیاء گوك ئالب (١٨٧٥-١٩٢٤) و عمر سیف الدین (١٨٨٤ -١٩٢٠) و فوئاد کۆپرلو (١٨٩٠-١٩٦٦) ئەم نووسەرانە (بەدوای بابەتی نوێ لە وڵاتدا دەگەڕان، و بەتایبەتی لە ناو خەڵکی دەشتەکیدا) بڵاوکراونەتەوە.[230]

تا ئێستا سەرەتای نووسینی شانۆی کوردی وەکو (تێکست)، تێکستەکەی نووسەری کوردی کوردستانی بن دەستی تورکیا **(ع. ڕەحمی)**یە، کە لە گۆڤاری (ژین) لە ساڵی **١٩١٩**دا بەناوی **(مەمی ئالان)** لە ئەستەمبۆڵ بڵاوکراوەتەوە.[231]

ناوەڕۆکی ئەم شانۆنامەیە هیچ پەیوەندییەکی بە چیرۆکی فۆلکلۆری (مەمی ئالان) یان (مەم وزین)ەکەی (ئەحمەدی خانی)یەوە نییە، بەڵکو ڕەنگە لاکردنەوەیەك بێت بۆ هەڵبژاردنی ئەو ناونیشانە وەکو بەشێك لە کەلەپووری میللی کوردی، کە ئەو ڕۆژگارە لە (١٩١١) بەدواوە ئەدەبی نەتەوەیی و کەلەپوور و مێژووی نەتەوەیی ببووە بەشێك لە سیماکانی ئەدەبی ئەو ڕۆژگارە، هەروەها لە خوێندنەوەی ئەو شانۆنامەیەدا بۆمان دەردەکەوێت، بیری یەکیەتی ئیسلامی، کە لە دوای ڕاگەیاندنی دەستووری دووەمی عوسمانی لە ١٩٠٨ لە لایەن شاعیر و نووسەری تورك **محمد عاکف ئارسۆ** (١٨٧٣-١٩٣٩) سەرپەرشتی دەکراو کاریگەری بەسەر (ع. رەحمی)یەوە هەبووە، بۆیە پاڵەوانی شانۆنامەکە (مەم)، بووك (خەزال)بەجێ دەهێڵێ و دەچێتە غەزا لە دژی گاوران و بە ئەرکێکی سەر شانی خۆی دەزانێ، هەروەها نووسەر هەر لە سەرەتای شانۆنامەکەیش دا نووسیویەتی:

230: مختارات من شعر الترکی، ترجمة: فاضل جتکر، ١٩٩٥، ص٦ ٠

231: دەربارەی ژیان وکەسایەتی ئەو نوسەرە، بڕوانە:د٠فەرهاد پیربال، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٨٢٩، س٣، یەك شەمە ١٩٩٥/١١/٦، ل٦ ٠

(تیاترۆیا کوردان فەزیلەتا کوردان نۆشی دەدەت)، کە پەیوەستی نووسەر لەو سەردەمەدا بە مەسەلەی ڕەوشت پێشان دەدات، کەلە هەردوو تێڕوانینی مەزهەبی و نەتەوەیی یەوەیە.

کەسەکانی شانۆنامەکە، بەم شێوەیە ڕیزکراون:

مەمێ ئالان

لەوەند-هەڤاڵی مەمۆ، خولامی میر

چاڤرەش — دایکا مەمۆ

خەزال- ژنا مەمۆ

لە ڕووی بنەماکانی (پیەس) یشەوە، ڕادەیەکی زۆر سەرکەوتووەوبە قەڵەمی شارەزایەکی خاسیەتە هونەرییەکانی شانۆنامە نووسراوە، ئەو گفتوگۆ و ناکۆکی و یەکەتی کات و شوێن و بابەتەی لە درامای تراژیدیدا پێویستە و دراوەتە پاڵ (ئەرستۆ)وە بە ئاسانی هەستی پێ دەکرێ. ئەمەش ڕەنگە دەرئەنجامی تەوژم و ڕێبازە ئەدەبییەکانی ڕۆژئاوا، بە تایبەتی فەرەنسە بێت، کە لەو ڕۆژگارەدا لە ناو ئەدەبیاتی تورکیدا پەرەی دەسەند.

لـــە **کـوردستانی عێراقـدا**، هێشتا بە تەواوی ساغ نەبۆتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵ و ماندووبوونی بێ وچان لە لایەن نووسەران و دڵسۆزانی بواری شانۆیی بەردەوامە، یەکێ لە گیروگرفتە سەرەکییەکانی ئەوەیە، زۆربەی مەکتەب و قوتابخانەکان لە شارەکانی کوردستاندا نمایشی شانۆییان (هەر چەند بە شێوەیەکی ساکاریش بووبێت) پێشکەش کردووە.

بۆ نموونە قوتابخانەی یەکەمی هەولێر لە پاییزی ساڵی ١٩٢١ شانۆیی **(سەلاحەدین ئەیوبی)** یان بۆ چەند ڕۆژێك پێشکەش کردووە، لە پاش هەولێکی زۆر سەخت هەر ناوی ئەو چەند ئەکتەرەمان دۆزییەوە (**عەبدوڵڵا عەزیز کارگەچی، غەریب سەلیم، حسام الدین یحیی، عەبدول موتەڵیب سەید جەمیل، عەلی ئەدیب**).(خەڵکێکی زۆر لە باوکانی قوتابیان و پیاوە دیار و ناسراوەکان و هونەر دۆستان ئامادە بوون.....)[232].

ڕەنگە ئەم شانۆگەرییە هەر هەمان ئەو شانۆگەرییە بێ، کە لەو ساڵەدا **(١٩٢١)**لە لایەن قوتابخانەی ئیسلامی لە شاری مووسڵ نمایش کراوە لەلایەن هونەرمەند **(ارشد افندی العمری)** بۆ سەر شانۆ دەرهێنراوە، وەکو پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، ئاساییە، بە تایبەتی لە ڕێگەی قوتابییەکانی شاری هەولێرەوە، کە لەوێ خوێندوویانە.

232: محمد تیمور، دەربارەی دراما رەخنە، گ؛ کاروان، ژ٤١، ل٦٤.

شانۆی مەکتەبەکان، لەگەڵ سادەییشیاندا، ناتوانرێ چاوپۆشی لێ بکرێ، چونکە لە مێژووی جوولانەوەی درامای کوردی و عەرەبیش لە عێراقدا تا دوای دامەزراندنی حکوومەتی پاشایەتی عێراق تیپی مۆڵەت پێ دراوی یاسایی نەبوو، هەر بۆیە یاساو دەستووری دامەزراندنی کۆڕو کۆمەڵەکانیش لەو مێژووە بە دواوەیە.

دامەزراندنی **(کۆمەڵەی زانستی کوردان)** لە ساڵی **١٩٢٦** لە شاری سلێمانی، خاڵی وەرچەخانێکی گەورەبوو لە مێژووی ڕۆشنبیری و خوێندەواری ئەو شارە و کوردستانی عێراق بە گشتی.

ئەم کۆمەڵەیە، لە پاڵ گرنگی دانی بە خوێندن و خوێندەواری، هەوڵی ئەوەیداوە، کە دەوری شیاوی خۆی لە بەرەو پێشەوە بردنی ڕەوتی ڕۆژنامەنووسیی و هونەریشدا هەبێت.

کۆمەڵە بە تایبەتی مامۆستا فوئاد ڕەشید بەکر و کەریم سەعید زانستی چیرۆکی تەمسیلی **(عیلم و جەهل)** یان لە شانۆگەری **(لولا المحامی)**ی **(سعید تقی الدین)**ەوە وەرگرتووە و بە شێوەیەکی سادە و بێ دیکۆر نمایشیان کردووە.[233] ئەم شانۆگەرییەش هەروەکو دیارە تێکستەکەی وەرگێڕاوە و کوردی نییە وە لە ڕێگەی شاگردانی بەغداوە تەرجەمە کراوەو لە سلێمانی پێشکەش کراوە.

دوای ئەوە لە ساڵی **١٩٢٧ دا** شانۆگەری **(نیرۆن)**نمایشکراوەو کۆمەڵەی زانستی لە سەرووی هەموویانەوە **(پیرە مێرد)** زۆر گرنگی پێداوە، تەنانەت لە ڕۆژنامەی (ژیان)دا (اعلان)ی بۆ کردووە و تیایدا هاتووە:

(شەوی ئەم پێنجشەممەیە کە تەسادووفی٢٧ - ٢٨ی تەمووزی ١٩٢٧ ئەکات لە زانستیدا تەمسیلێکی ئەخلاقی و تەئریخی ئیجرا ئەکرێ. بۆ ئەوانەی بلیتیان وەرگرتووە جێی دانیشتن تەرتیب کراوە، مەئمووری تەشریفات بە پێی بلیت جێگایان پیشائەدا، جێ گۆڕین مەمنووعە. بلیت هەر بۆ یەك کەس کار ئەکاو لە پاش دانیشتن وەر ئەگیرێتەوە.ڕەجامان وایە رعایەتی ئەم مەوادە بفەرمورێ، ئەم مەوادە تەتبیق ئەکات).[234]

233: چەند سەرچاوەیەك باسی ئەم شانۆگەرییەیان کردووە، بڕوانە: حسن تەنیا، شانۆ و شانۆی کوردەواری، ل٥١.
کاوە احمد میرزا، دراسات عن الحرکة المسرحیة فی مدینة السلیمانیة، مجلة کاروان، ع ١٨، ص١٠٦ ٠
مصطفی صالح کریم، صفحات مشرقة فی مسار المسرح الکردی، القسم الثانی، جریدة العراق العدد ١٢١٩، ٢٨-١-١٩٨٠، ص٣ ٠

234: ڕۆژنامەی ژیان ژ٧٥، س٢، ١٩٢٧، ل٣، (بە ڕێنووسی ئەمرۆ نووسیومانە)٠

دوای پێشکەشکردنی شانۆگەریەکە، ڕۆژنامەی (ژیان)بە ناونیشانی **(لە بینای زانستیدا تەمسیل)** هەڵسەنگاندنێکی لەبارەی ئەو شانۆگەریەوە نووسیووەو ئافەرینیان لێ دەکات و دەڵێ:

(.........ئەسلی تەمسیلەکە بە پێنج پەردە زوڵم و ئیستبدادی ئەوەدا بە واستەی سیناتۆ ئیمپراتۆرانی ڕۆماوە نەجات دانی ڕۆمایییەکانی تەمسیلی ئەکرد، لە پەردەی ئەوەڵدا موفەسەلەن بۆ ڕزگارکردنی میللەت قەراری مەجلیسی سیناتۆ، سپۆت حیشمەتی ئیمپراتۆر نیرۆن نیشاندرا)[235] پاشان بەردەوام دەبێ:

(........ئەم تەمسیلە بۆ ئەوانەی کە میقرۆبی ئیستبداد و فیکری زوڵم و تەحەکومیان لە کەللەدایە دەرسێکی ئەخلاقی و عیبرەتێکی تەئریخی بوو).[236]

لەو شانۆگەرییەدا (مامۆستا فوئاد رشید (هەزار ئافەرین بۆ فیداکاریت) دەوری شاژن وە کریم زانستی نیرۆنی زۆر داری گێرا).[237] جێگەی سەرنجە هەر لە ساڵی **١٩٢٧ دا** ڕۆژنامەی (ژیان)ئاماژە بۆ کۆمپانیایەکی بیانی دەکات، کە لە سلێمانی نمایشی پێشکەش کردووە، و تیاترۆی ئەوان، کە چۆن زیان بە باری ئابووری دەگەیێنێ و لە هەمانکاتدا بە کارێکی پێویستیشی دەزانێ بۆ ڕزگاربوون لە خەم و پەژارە و ئاسوودەیی دەروون، دەڵێ:

(**تیاترۆ !.....لەمەودوا تیاترۆیشمان ئەبێ!....** قۆمپانیایەکی قەومێك کە چەند ڕۆژێ لەمەو پێش هاتبوون و ئیشیان دەکرد، تەشەبوسیان بە جەلب و هێنانی تاقمێکی تیاترۆ کرد، و ئەم تەشەبوسیان خورج خستە قاڵبی تەتبیقەوە. ئێستا تاقمی تیاترۆیان هێناوە و موساعەدەیان ئیستیحسال کردووە کە یاری بکەن، ئێمە لێرەدا باسی ئەووە ناکەین کە ئەمە عەجەبا بەسەر ئەخلاقی عمومیەدا چەنەوعە تەئسیرێك ئەبەخشێت، ئایا حوسنی تەئسیری هەیە یان سوئی تەئسیرە؟..... و ئایا ئەمە دزی یەك بە ئیقتسادیاتی وڵات ئەگەیەنێ یان نا؟..... بەڵام ئەوەندە ئەڵێین کە مەملەکەت لەم موئەسەسانە خاڵی نابێ!.... و خەڵقی لە پاش ئیش و کار و مەتاعیبی یەومی بۆ تەتبیبی دەماغ و ئیراحەتی نەفس بە ئەم تەرحە شتانە لزوم ئیحتیاجی یەك حس ئەکا).[238]

235: ڕۆژنامەی ژیان ژ٧٦، س٢، ١٩٢٧، ل١، (بە ڕێنووسی ئەمرۆ نوسیومانە)٠

236: هەمان سەرچاوە، ل١ ٠

237: غەفور میرزا کەریم، تەقەڵلایەکی دڵسۆزانە بۆ لەناوبردنی خوێندەوارییی و کۆمەڵەی زانستی لە سلێمانی، ١٩٨٥، ل١٢٦.

238: ڕۆژنامەی ژیان ژ٧٦، س٢، ١٩٢٧، ل٣، (بە ڕێنووسی ئەمرۆ نووسیومانە)٠

بۆمان ڕوون نەبۆوە ، کە مەبەست لەو کۆمپانیایە کوێندەری بوون و چیان نمایش کردووە و لە کوێ و چەند ماونەتەوە و چەندان پرسیاری تر؟؟........ تەنیا ئەوە نەبێ کە (ئەحمەد دەنگ گەورە) دەڵێ: وەکو زانراوە چیرۆکی شانۆگەری **(جوولەکەی کۆڵ گێڕ)** لە نووسینی بوێژی بە ناوبانگ شێخ سەلام لە ساڵی **١٩٢٢**دا نووسراوە . لەو سەردەمەدا تیپی هونەری شانۆگەری میسری بە سەرپەرشتی (بشارە واکیم) بەرهەمی نواندنی لە سلێمانی و شارەکانی تری کوردستان پێشکەش کردووە)،[٢٣٩] بەڵام ئەم نووسینەی (ژیان) لە ساڵی **١٩٢٧** دا بڵاوکراوەتەوە نازانین ئایا ئەو تیپە لوبنانییە تا ئەو کاتە لە سلێمانی ماوەتەوە یان نا؟!

درامای میسری بە سەرپەرشتی (بشارە واکیم) بەرهەمی نواندنی لە سلێمانی و شارەکانی تری کوردستان پێشکەش کردووە٠

هەر لێرەشەوە دەمەوێ ئاماژە بۆ هەندێ تێکستی بڵاوکراوەی ڕۆژنامەی (ژیان) بکەم، بە شێوەی شانۆیی نووسراون و لە ڕەگەزەکانی شانۆییان تیا بەدی دەکرێت٠[٢٤٠]

لە ساڵی**١٩٢٧-١٩٢٨**دا کۆمەڵەی زانستی کوردان، شانۆگەری **(یۆلیۆس قەیسەر)**ی پێشکەشکردووە (مامۆستایان ڕەمزی قەزاز و شوکرو سەید حەکیم- شارکە ڕەش و ڕەشید هەندێ تیپی تر دەوریان بینیوە، و لە هەمان ساڵا- یان بە شێوەیەکی وردتر بڵێین لە ساڵی**١٩٢٨-١٩٢٩** دا ئەم مەکتەبە چیرۆکی شانۆگەری (شۆڕشی فەڕەنسا)ی چیشاندا، کە بەڕێزان فایەق بێکەس و کەریم زانستی و ا٠ب هەوری و خەسرەوی حاجی ئاغاو٠٠ زۆر هونەرمەندیتری شارەکە بەشداری یان کردووە)٠[٢٤١]

لە ساڵی **١٩٣٠**دا مەکتەبی زانستی کچان، دوو نمایشی پێشکەش کردووە یەکەمیان (مرۆڤ ئەوەی بچێنێت ئەوە ئەدورێتەوە) و دووەمیان **(دایکێکی جاهیل)** هەردوو شانۆگەرییەکە

239: ئەحمەد دەنگ گەورە، مێژووی شانۆگەری کوردەواری، ڕۆژنامەی هاوکاری، ژ١١٦، **١٩٧٢**، ل٦٠.

240: بڕوانە: شاکر فتاح، هاواری وطنە خۆشەویستەکەمان، ڕۆژنامەی ژیان، ژ٥٢، س٢، **٣**ی شوباتی **١٩٢٧**، ل٣- ٤.

گفتوگۆ نە افراط نە تفریط، لە نێوان (ع)و(م)، ڕۆژنامەی ژیان، ژ٦، س٢، **١٩٢٧**، ل١-٢.

241: حەسەن تەنیا، شانۆ و شانۆی کوردەواری، ل٥٣-٥٤.

درامای فێرکردنن و لە بارەی ژیانی قوتابی و گرنگی خوێندەواری و کاریگەرییە بیروباوەڕی کۆن و دواکەوتوی بەسەر پەروەردەی منداڵ دایە٠[٢٤٢]

هەر لە هەمان ساڵدا جارێکی، تر شانۆگەری **(صلاح الدین ئەیوبی)** پێشان دراوە٠ لە ساڵی **١٩٣١** دا، شاری کۆیە هەر لە کۆنەوە شانۆگەری **(نیرۆن)** یان نمایشکردووە (عومەر عەبدوللا) و (سەید نەزیف) بەشداریان تیا کردووە، لە هەمان ساڵێشدا شانۆگەری **(کچی کوردستان)** یان نمایش کردووە، کە چەند هونەرمەندێکی شارەکە بەشداریان تێدا کردووەو ئەو شانۆگەرییە بۆ ساڵی دواتر **١٩٣١-١٩٣٢**[٢٤٣] لە هەولێر جارێکی تر پێشکەشکراوە (سەید نەزیف) دەوری **(کچی کوردستان)**ی دیوە٠[٢٤٤]

دەربارەی ئەو شانۆگەرییە **(عزەدین فەیزی)** دەڵێت: (مامۆستا شێخ نەزیف بۆ یەکەم جار لە مێژووی شاری هەولێر شانۆگەری (کچی کوردستان)ی پێشکەشکرد، هەر چەندە بەربەرەکانێشی دەکرا، لە شوێنی (چێشتخانەی کۆماری)ی ئێستا، کە ئەو وەخت **(چایخانە)**بوو٠٠٠ واتە شانۆگەرییەکەی لەو **چایخانە** پێشکەشکرد٠ بەشداربووانی شانۆگەرییەکەش ئەمانە بوون، کاك فتاح جبار، کاك حیدر سلیم، بەخۆیشی دەوری کچی کوردستانی)٠[٢٤٥]

لە ساڵی **١٩٣٣** دا (ا٠ب.هەوری شانۆگەری **(دڵداری و پەیمان پەروەری)**[٢٤٦] نوسیوەو لە هەمان ساڵدا نمایشکراوە٠ ئەم شانۆگەرییە باس لە خۆشەویستییەکی ڕاستەقینە لە نێوان کچ و کوڕێکی گەنجی کۆمەڵی کوردەواری دەکات، کە ئامادەن لە پێناوی خۆشەویستی و ئەڤیندا، ئەو هەموو جەزرەبەو فیداکارییە بنوێنن٠ شانۆگەرییەکە سروشتێکی تراژیدیی هەیە، بەڵام

242: مەغدید حاجی بە کورتی باسە ناوەڕۆك و نموونەیەکی کورتی لێ وەرگرتووە بڕوانە: مەغدید حاجی، ئافرەت لە شانۆی کوردیدا، بەغدا **١٩٨٩**، ل٢٢٥-٢٧.

243: ساڵی پێشکەشکردنی ئەو شانۆگەرییە لای حەسەن تەنیا لە ساڵی (١٩٣٤-١٩٣٥)ە، بەڵام **محمد** تیمور ڕاستی کردۆتەوە ساڵە ڕاستەکەی نووسیوە(١٩٣٢) لە هەولێریش جارێکی تر نمایشکراوە بڕوانە: **محمد** تیمور، دەربارەی دراماو ڕەخنە، گ کاروان، ژ٤١، ل٧٢، هەروەها: طاهر **احمد** حەوێزی، مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، ل ٢٤٨ ٠

244: **محمد** تەیمور، دەربارەی دراماو ڕەخنە، ل ٦٢ ٠

245: ڕۆژنامەی هاوکاری، ژ١١٧، ١٩٧٢.

246: ا٠ب٠هەوری، دڵداری و پەیمان پەروەری، چ٢، سلێمانی، ١٩٧١.

کۆتاییەکەی بە خۆشی و زوڕنای زەماوەندی هەردووکیان کۆتایی دێت، نووسەری شانۆگەرییەکە خۆیشی دەوری تیا بینیووە.

لە سالی **١٩٣٥ دا** لە شاری سلێمانی شانۆگەری (**سەربازی ئازا**)، لە لایەن شاگردانی (کۆمەڵی زانستی)یەوە پێشکەشکراوە، لە بەشدارانی ئەو شانۆگەرییە عبدالواحید نوری و رەمزی قەزاز و حامید فەرەج و چەند کەسێکی دی بوون. دەربارەی ئەم شانۆگەرییە (پیرەمێرد) لە رۆژنامەی (ژیان)دا دەڵێت:

(ئەم درامە زۆر شتی لێ دێتە بەرهەم، یەکەمیان تەمسیل ینعەتەو زۆر پەسەندەو دووەم چاو لێ کەری و پێرەوی و لاسایی مەردانی نەبەرد لە مەعزوو ریشەی دڵی نەوجەوانانەدا بنج بەستی ئەبێ، سبەی رۆژی زۆر بە ئارەزووەوە فیداکاری خاکە پاکەکەیان ئەکەن).[247] پیرەمێرد ناوی لێناوە (**سوپاهییەکی مەرد**).

لە هەمان سالدا (**مەم و زین**)، کە لە نوسینی (**پیرەمێرد**)ە، لە لایەن کۆمەڵەوە نمایش کراوە، نووسەر ئەوەندە سەرسام بووە بە جوڵەو گفتوگۆ و مامەڵەی سەرکەوتووی هونەرییان لە گەڵ تێکستەکەو دابەش کردنی دەورەکانیان دا ناچار بووە، بڵێ لە پیەسەکەی منیشیان رەت داوە، بۆیە دوای پێشکەشکردنی تێکستەکە پیرەمێرد دەڵێ:

(بەتەرەف داریی نالێین، بە چاوێکی تەنقید و تەدقیق ڕوانیومانە ئەتوانین بلێین هێشتا تەمسیلی وا لێرەدا نەکراوە)[248].

لە سالی **١٩٣٦دا** چیرۆکی شانۆگەری (**مەحموود ئاغای شیوەکەل**)**٢٤٩**ی پیرەمێرد لە لایەن کۆمەڵەی زانستییەوە دواتریش لە **١٩٣٧دا** (**شەریف هەمەوەند**)ی پیرەمێرد نمایشکراوە، هەردوو شانۆگەرییەکەی پیرەمێرد لە مێژووی نەتەوەییمانەوە وەرگیراون و پیرەمێرد بە شێوەیەکی هونەری دایڕشتووەو کردوونی بە شاکارێکی هوونەری و ناوەڕۆکەکەشی پەند و عیبرەتێکی باشە بۆ لاکردنەوە بە لای بەرهەمی نەتەوەیی و هۆشیاری نەتەوەیی، کە ئومێدی

247: رۆژنامەی ژیان، ژ٤٢٦، ١٢-١-١٩٣٥.

248: رۆژنامەی ژیان، ژ ٤٦٣، ١٩٣٦۰ تێکستی هەر دوو نوسینگەی رۆژنامەی (ژیان) دەربارەی هەردوو شانۆگەری (سەربازی ئازا) و (مەم و زین) جارێکی تر لە گۆڤاری کاروان، ژ٤٩، س ٥، ١٩٧٦ ، لە لایەن یاسین قادر برزنجی، ل٦٣، ٦٤ بلاو کراوەتەوە.

249: پیرەمێرد، محمود ئاغای شیوەکەل، چ٢، چاپخانەی کاکەی فەلاح، سلێمانی، ١٩٨٥.

ڕابردوو و ئێستای میللەتی کوردە، لەو دوو شانۆگەرییەدا پەنجە بۆ توانای شاعیرو و هونەرمەندی بە توانا (**حاجی باقی بەنگینە**) درێژدەکەین، تەنانەت لە چیرۆکی (مەم وزین) یشدا کە نمایش، پیرەمێرد ستایشی ڕۆڵی ئەو هونەرمەندە دەکات لە دەورەکەیدا.

دوا شانۆگەری ئەو قۆناغە، نمایش شانۆیی (ئافاتی تاعوون لە ناو حەیواناتا)یە، کە لە نووسیینی (شێخ سەلام)ی شاعیر و لە سالی **١٩٣٧-١٩٣٨** لە لایەن قوتابی قوتابخانەی (فەیسەڵی کۆن)ەوە پێشکەش کراوە[250].

بەم شێوەیە یەکەمین قۆناغی شانۆی کوردی، قۆناغی سەرهەڵدانو چەکەرەکردن و نەشونماکردنی ئەو هونەرە ژیاری و شارستانییە، کە دوواتر لە مێژووی درامای کوردیدا بووە سەرچاوەو هاندەرێکی باش بۆ بەرەوپێشەوەچوونی ئەو هونەرە.

250: حەسەن تەنیا، (شانۆ و شانۆی کوردەواری)، ل ٥٧.

ئەنجـــام:

لە ئەنجامی ئەم لێکۆلینەوەیەدا گەیشتینە ئەم خاڵانەی خوارەوە:

١. مێژووی شانۆی کوردی، مێژوویەکی کۆنی هەیەو بە تەواوی ساغ نەکراوەتەوە، بەڵام ئەوەی تا ئێستا تێکستەکەیمان لە بەر دەست دابێت پیەسی (مەمی ئالان)ەکەی عەبدولرەحیم رەحمی هەکارییە، کە لە ١٩١٩دا لە گۆڤاری (ژین) لە ئەستەمبوڵ بلاۆکراوەتەوە، بەڵام وەکو نمایش لە کوردستانی عێراقدا لە ساڵی ١٩٢١ لە هەولێر شانۆگەری (سەلاحەدینی ئەیوبی) لەلایەن هونەرمەندانی کوردەوە نمایشکراوە٠

٢. رەخنە گرەکان بە شێوەیەکی گشتی دوو دیدو بۆچوونی جیاوازیان بۆ سەرەتای درامای کوردی هەیە، هەندێکیان دەیگەڕێننەوە بۆ پێش زایین (سەردەمی میدییەکان)و هەندێکیشیان مێژووی درامای کوردی بە سەرەتای ئەم سەدەیە دەستنیشان دەکەن، بەڵام ئێمە رەگ و ریشەی درامای کوردی لە فۆلکلۆرو کەلەپووری کوردیدا دەبینین، بەڵام روانیمان بۆ بزووتنەوەی شانۆی کوردی (بە چەمکی ئەوروپی) بۆ سەرەتایی ئەم سەدەیە دەگەڕێتەوە بەتایبەتی دوای جەنگی یەکەمی جیهانی٠

٣. دراما و شانۆی کوردی لە ژێر کاریگەری دراماو شانۆی میللەتی دراواسێ دا هاتۆتە کایەوە و لە هەر پارچەیەکی کوردستاندا رۆشەنبیری شانۆیی ئەو میللەتانە کاری تێکردووە٠ ئەگەر چی هەوڵی تاکە کەسی هونەرمەندی کورد لە ئێراندا، وەکو بنیاتنانەوەی شانۆیی ئێران لە سەرەتایی ئەم سەدەدەیە گەواهی بۆ دەدرێ، بەڵام بوونی زمانی فارسی و تورکی و ئازەری و بەکارهێنانی لە نمایشدا ناتوانین بە تەواوی بڕیاری هونەری کوردی وەربگرین، بۆ نموونە میر سەیفەدین کرمانشاهی، علی اصغر گەرمەسێری، سەرهەنگ احمد علی زەند لەو هونەرمەندانەن٠

٤. کۆمەڵەی زانستی کوردان لە سلێمانی (١٩٢٦)و رۆژنامەی (ژیان)و پیرەمێرد لە سەرووی هەموویانە دەورێکی دیارو بەرچاوی لە قۆناغی یەکەمی شانۆی کوردیدا دیوە، بە هاندان ورەخنەی گەنجەکانی کۆمەڵە و نووسین لە رۆژنامەی (ژیان)داو نووسینی تێکستی شانۆیی بە کاریگەری شانۆنامەنووسی تورك لە ئەستەنبۆڵ سوودی لێ بینی بوون٠

٥. فوئاد رەشید بەکرو کەریم زانستی و رەمزی قەزاز و فایەق بێکەس -و بەنگینەی شاعیر و شێخ نوری شێخ جەلال و ا٠ب٠ هەوری و عبداللە عزیز کارگەچی و شێخ نەزیفی کۆیی (طاهر صادق) و چەندین هونەرمەندی دی، وەکو نواندن و وەرگێڕان و دەرهێنانی شانۆیی سەر دەستەی یەکەمی شانۆیی کوردین٠

٦. لە قۆناغی یەکەمی شانۆی کوردیدا، پیاو دەوری ژنی دیوە و جل و بەرگی ژنانی پۆشیوە، ئەمەش بە تەنیا هەر کێشەی شانۆی کوردی نەبووە، بەڵکو لای میللەتانی موسڵمانی دراوسێش هەر وابووە، لە ئێرانێ مەدام پەری ئاغا بابیان لە ساڵەکانی یەکەمین جەنگی جیهانی بەدوواوە بەشداری شانۆیی کردووە، لای عەرەبەکانیش لە بیستەکانی ئەم سەدەیە بەدوواوە بووە٠

٧. وەکو لەناو نیشانی شانۆگەرییەکاندا دیار دەکەوێ، لە قۆناغی یەکەمدا بە شێوەیەکی گشتی ناوەڕۆکەکانیان لە مێژوو و فۆلکلۆری نەتەوەییەوە وەرگێراون و زۆربەیان وەکو وانەیەکی رەوشت و هاندان و بەرزکردنەوەی هۆشیاری نەتەوەیی بوون٠

٨. مەکتەبی زانستی کچانیش بۆ یەکەمجار لە مێژووی شانۆدا دوو درامایان پێشکەش کردووە، کە ناوەڕۆکەکەیان فێرکردن و گرنگی دان بە خوێندەواری و شیکارکردنەوەی نەوەی نوێی کچان بوو٠

سەرچاوەکان

أ/ بەزمانی کوردی:

- ئەحمەد غەفور، شانۆ و نەتەوەی کورد، گ؛ نووسەری کورد، ژ١، ١٩٧١.
- پیرەمێرد، مەحموود ئاغای شیوەکەڵ، چاپخانەی کاکەی فەلاح، سلێمانی، ١٩٨٥ ٠
- پیرەمێرد، لە بینای زانستیدا تەمسیل، رۆژنامەی ژیان، ژ٧٦، ٢ی ئاغۆستۆسی١٩٢٧.
- پیرەمێرد، تمثیل، سەرگوزشتە نمایی، بەغدا، ١٩٨٥ ٠
- حەسەن تەنیا، شانۆ و شانۆی کوردەواری، بەغدا، ١٩٨٥ ٠
- حسین عارف، چیرۆکی شانۆی کوردی لە نێو ڕبردوودا، گ؛ بلێسە، ژ١١، سلێمانی، ١٩٦٠.
- سەلام فەرەج، کەسایەتی لە درامای کوردیدا، کۆلیژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەدین، ١٩٩٠، (نامەی ماجستێر)٠
- شاکر فتاح، هاواری وطنە خۆشەویستەکەمان، رۆژنامەی ژیان، ژ٥٢٥، س٢، ٣ی شوباتی ١٩٢٧ ٠
- طاهر احمد حوێزی، مێژووی کۆیە، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، بەغدا، ١٩٨٤ ٠
- عبدالرزاق بیمار، کوردو شانۆ، گ پێشکەوتن، ژ١٧، بەغدا، ١٩٥٨ ٠
- غەفور میرزا کەریم، تەقەللایەکی دڵسۆزانە بۆ لە ناو بردنی نەخوێندەواری و کۆمەڵی زانستی لە سلێمانی، بەغدا، ١٩٨٥ ٠
- د٠فەرهاد پیربال، کورتە پێشەکییەك بۆ سەرهەڵدانی شانۆنامە لە ئەدەبیاتی کوردیدا، گ؛ هیوا، ژ٨، پاریس، ١٩٩٣ ٠
- د٠فەرهاد پیربال، ع٠رەحمی هەکاری، رۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژ٨٢٩، س٣، یەکشەممە١٩٩٤/٨/٦.
- قصاب فاضل عبدالله، ئاورێك لە سەرەتای شانۆ، هاوکاری، ژ١٠٦، ٤ی ئازاری١٩٧٢.

- د٠کمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی و شوێنی لە رۆژنامەنووسی کوردیدا، چاپخانەی کۆری زانیاری کورد، بەغدا ٠
- مەغدید حاجی، ئافرەت لە شانۆی کوردیدا چاپخانەی الزمان، بەغدا، ١٩٨٩.
- محمد تیمور، دەربارەی دراما و ڕخنە، گ کاروان، ژ٤١، ١٩٨٦.
- محمد تەیمور، ، نەورۆز و شانۆی نەورۆز، گ ئۆتۆنۆمی، ژ١، س١١ ١٩٨٦ ٠
- هەوری٠ أ٠ ب٠ دڵداری و پەیمان پەروەری، چ٢، سلێمانی، ١٩٧١.
- یاسین قادر بەرزنجی، دوو شانۆگەری ساڵی ١٩٣٥، لە سلێمانی، گ کاروان، ژ٤٩، س٥، تشرینی یەکەمی ١٩٧٦.
- رۆژنامەی هاوکاری، ژ١١٧، ١٩٧٢.

ب/ بە زمانی عەرەبی:

- احمد فیاض المفرجی: الحیاة المسرحیة فی العراق، بغداد، ١٩٨٨.
- د٠أحمد کمال زکی: دراسات فی النقد الادبی، ط٢، بیروت، ١٩٨٠.
- اکمل الدین احسان، مختارات من القصة القصیرة، القاهرة، ١٩٧١.
- د٠بدوی طبانة: النقد الادبی عند الیونان، بیروت، ١٩٨٦ ٠
- س.و. داوسن: الدراماوالدرامیة، ترجمة جعفر صادق الخلیلی، بیروت، ١٩٨٠.
- د٠علی جواد الطاهر:من حدیث القصةوالمسرحیة، بغداد، ١٩٨٨.
- کاوة احمد میرزا: دراسة عن الحرکة المسرحیة فی مدینة السلیمانیة، مجلة کاروان، العدد١٨٠س٢، ١٩٨٤.
- د٠محمد غلاب:مصابیح المسرح الاغریقی، الدار القومیة للطباعة و النشر، القاهرة(سنة الطبع بلا)٠
- مجموعة من المؤلفین: مختارات من الشعر الترکی، ترجمة فاضل جتکر، دمشق، ١٩٩٥ ٠
- م٠س کورکینیان: الدراما، ترجمة الدکتور جمیل نصیف التکریتی، بغداد، ١٩٨٦ ٠
- مصطفی صالح کریم: صفحات مشرقة فی مسارالمسرح الکردی، /جریدة العراق، الاعداد: (١٢١٦، ١٢١٩، ١٢٢٢)، ١٩٨٠.

ج - بە زمانی فارسی:

- حمید سالوك، چند گفتار پیرامون پنج نمایشنامەی میرزا تبریزی، تبریز، ١٣٥٧ ٠
- علی أشرف درویشان: أفسانەها، نمایشنامەو بازیهای کردی، جلد دوم، نشر روز، تهران، ١٣٦٧ ٠
- د٠محمد استعلامی: بررسی ادبیات أمروز، دفتر نخست، چ٣، تهران، ١٣٥١.

- محمد رضا فرهنگ: میرسیف الدین کرمانشاهی، مجله (ئاوێنه)، پیك بیستون ضمیمه مجله کردی ئاوێنه، شماره(١٧، ١٨) تهران، ١٣٧٣.
- مجله خواندنیها شماره ٥٢، تهران، ١٣٣٦ ٠
- د.یحیی ارین پور: ازصبا تا نیما، (تأریخ سالادب فارسی)، جلد(١، ٢) چ٤، تهران، ٢٥٣٥

شیعری نوێی کوردی

ئاوڕدانەوەیەکی مێژوویی لەشیعری کوردی

ئەگەر چاوێك بە مێژووی ئەدەبی کوردیدا بخشێنین بۆمان دەردەکەوێت، کە ئەدەبی کوردییش وەکو زۆربەی میللەتانی دنیا سەرەتا بەشیعر دەستی پێ کردووە، یان راستتر بڵێین، ئەو دەقە ئەدەبییانەی لەبەر دەستدان، لەکۆنەوە بەشیعر دەست پێ دەکەن و مێژووی پەخشانی نووسراو بە شێوەیەکی سەرەکی لەگەڵ چاپەمەنی و بڵاوبوونەوەی رۆژنامەو گۆڤارەوە دەست پێ دەکات. ئەمەش گەلێ هۆکاری تایبەتی خۆی هەیە، رەنگە لە هەموویان دیارتر ئەوەبێ، کە ژیانی مرۆڤ لە سەدەکانی رابردودا ئەوەندە ئاڵۆز نەبووبێ و لەتوانای شیعردا بووە بابەتە سادەکانی ئەو قۆناغە دەربڕێت، ئەمە لەپاڵ ئەوەی شیعر بەچەند بەیتێکی سەروادارو مۆسیقی، کە لەبۆ زیاتر ئەزبەرکردن ئاسانە، توانیویانە بیپارێزن، بەپێچەوانەی پەخشان، کە پێویستی بە کاغەزو رووپەڕی رۆژنامەکانەو لەڕووی قەبارەوە درێژترەو بابەتەکانی فراوانترەو کەمتر لا لەسۆز و مۆسیقا و خەیاڵ و ئەندێشە دەکاتەوەو لەسەر بناغەیەکی ژیری و مەنتیق و بیرو هزرەوە دەڕوات، ئەمەش وەنەبێ تەنیا لە ئەدەبی کوردیدا ئەم دیاردەیە هەبێت، لە مێژووی ئەدەبیاتی میللەتانی دراوسێش دا بەرچاو دەکەوێت[251].

کۆنترین دەقی شیعری بەجێماومان چوارینەکانی **(بابا تاهیری هەمەدانی)**یە، کە لە سەدەی چوارەمی کۆچی دا ژیاوە.[٢٥٢]

251- **بڕوانە:** حنا الفاخوري، تأريخ الادب العربي، الطبعة السادسة، بيروت، ١٩٤٢، ص٤٢. سەرەتای پەخشانی فارسیش لە نیوەی یەکەمی چوارەمی کۆچییەوە دەست پێ دەکات، بڕوانە: دکتر خطیب رهبر، گزین نثر فارسی، بخش سوم، چاپ پنجم، انتشارات صفی علیشاه، تهران، ١٣٥٥، ص٥٩.

252- وحید دستگردی، دیوان بابا طاهر عریان، چاپ دوم، مؤسسة مطبوعاتی امیر کبیر، تهران، ١٣٣٣، مقدمه، دەربارەی ساڵی لەدایك بوون و مردنی باباتاهیر.

زانیارییەکی زۆرمان دەربارەی ژیانی ئەو شاعیرەمان لەبەر دەستدا نییەو ساڵی لە دایکبوون و مردنیشی تەواو ئاشکرا نییە. ئەمە سەرباری ئەوەی بیروڕای وەهایش هەیە، کە باباتەیەر بە شاعیرێکی کورد نازانن و هەر لوڕەکان بەکورد لەقەڵەم نادەن[٢٥٣]، شیعرەکانی باباتاهیر بەدیالێکتی لوڕییەو سەرجەم شیعرەکانی لە بابەت تەسەوفەوەیە و غەزەلیشی هەیە، فەلسەفەی ئەو تێڕوانینی ئەون بۆ بوون و ژیان و وەکو خواناسێکی گەورە ناوبانگی بەزۆر لادا بڵاوبۆتەوە، فارسەکان دەسکاری زۆری چوارینەکان یان دوو بەیتییەکانی ئەویان کردووە، بەڵام مۆرکە کوردییەکەی خۆی پاراستووە.

بەرلەوەی باسی شیعر بکەین دەبێ ئاماژە بۆ خاڵێکی گرنگ بکەین، ئەویش ئەوەیە، بەهۆی ئەوەی کورد قەوارەیەکی سیاسی سەربەخۆی نەبووە، کە بتوانێ زمانی یەکگرتووی نووسین و ئەدەبیاتی هەبێ، بۆیە ئەدەبی نووسراو (بەتایبەتی شیعر)ی کۆنمان بەپێی حوکم و دەستەڵاتی میرنشینەکان، کە ئەو سەردەمە دیالێکتی ئەو ناوچەیە باڵادەست بووە، زمانی شیعر، بەو دیالێکتە بووە ئەمەش وای کردووە، شیعری کۆنمان بەدیالێکتی لوڕی و گۆرانی و کرمانجی سەروو و خواروو بێت، هەریەکەیان لەو دیالێکتانە سەردەمێك بوونەتە زمانی شیعر و شاعیران شیعریان پێ نووسیوە.

عەلی حەریری و فەقێ تەیران و ئەحمەدی خانی و باتەیی.. لەناوچە جیاجیاکانی کوردستاندا دەرکەوتن و شیعرەکانیان نموونەی گیانی خواپەرستی و غەزەلن. سەبارەت بە ژیان و بەرهەمی

253- رای جیاواز زۆرە بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە، محمدامین زەکی، بابا تاهیر، گ؛ گەلاوێژ، ژ٧، س١، حوزەیرانی ١٩٤٠، ل ٥-٩.

شێخ محەمەدی خاڵ، بابا تاهیری هەمەدانی مەشهور بەعوریان، گ. کۆڕی زانیاری کورد، ب٥، ل ٣-٣١

عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چ٢، ل١٧٠.

د. محمد نوری عارف، باباتاهیری هەمەدانی، گ. رۆشنبیری نوێ، ژ١٠٨، ل١٠٩ - ١٢٩.

د. محمد نوری سەبارەت بە کۆنترین دەقی شیعری کوردی رایەکی دیکەی هەیەو دەڵێ: (مەلا پەرێشان کۆنترین بەرهەمی نووسراوی ئەدەبی کوردییە، کە تا ئەمڕۆ پێمان گەیشتبێ، بڕوانە/ تەئسیری زمان و ئەدەبی فارسی لەسەر ئەدەبێ کوردی، گ، کۆلیجی ئەدەبیات: زانستگەی بەغدا، ژ١٨، ل٧٢.

بۆ وێنە بڕوانە: د.کمال فوئاد، گ؛ نووسەری کورد، ژ١٢.

ئەو شاعیرانەش زانیارییەکی تەواو لەبەردەست دانییە، **(عەلی حەریری)** ناسراو بووەو هاوچەرخی شاعیری گەورەی فارس (فیردەوسی) بووە، بۆیە لە شاهنامەکەیدا ناوی بردووە:

مردی دیدەام در جزیر   شیر دیدەام در حریر[٢٥٤]

فەقێ تەیران، یەکێکە لەشاعیرەکانی ترمان، د. عیزەدین مستەفا رەسوول دەڵێ: (دەتوانین تەواو لەو رایەوە نزیك بینەوە فەقێی تەیران لە کۆتایی سەدەی شانزەهەم و سەرەتای حەڤدەهەمی میلاد دا ژیاوە)[٢٥٥]، شیعرەکانی بەنازناوی (میم و حێ) یان (میم و هێ) نووسیوە، شاعیر (لەچیرۆکی شێخی سەنعاندا بەشارەزایەکی رێبازەکانی فەلسەفەی ئیسلام خۆی دەنوێنێت، بەلاّم شێوەی زۆربەی ئەم هۆنراوانەی سادەیەو لەو ریزەیە کە بەهۆنراوەی میللی ناودەبرێت)[٢٥٦].

ئینجا **مەلای جەزیری** وەکو شاعیرێکی بەتوانا (ریزی پێشەوەی لە ئەدەبی کوردیدا بۆ خۆی گرتووە)[٢٥٧] شێخ ئەحمەدی کوڕی شێخ محەمەد ناسراو بە (مەلای جەزیری لەکۆتایی سەدەی دەهەمی هیجریدا ژیاوە، واتە لەپاش ساڵی (٩٥٠ھ) عەرەبی[٢٥٨].

مەلای جەزیری لەژێر کاریگەری شیعری فارسی بە تایبەتی (حافزی شیرازی)دا بووەو شیعرەکانی نموونەییێکی بەرزی شیعری غەزەل و خواپەرستین.

(ئەحمەدی خانی) وەکو شاعیرێکی نەتەوەیی توانی گیانێکی تازە بەناوەڕۆکی شیعری کوردی ببەخشێ و داستانی **(مەم و زین)** بەهۆنراوە بنووسێتەوەو تێکەڵ بەرازی دڵی خۆی بکات، کە بوژاندنەوەی هەستی نەتەوایەتی و هاندانی شاعیرانە بۆ ئەوەی بە زمانی شیرینی کوردی بنووسن، بۆیە دەڵێ:

شەرحا غەمێ دل بکم فەسانە
زین و مەمێ بکم بەهانە[٢٥٩]

254- رێکێش ئامێدی، توری کوردیێ کەڤن و ئاڤرییەك، گ. نووسەری کورد، ژ٤، خوولی سێهەم، ل١٧.

255- د.عیزەدین مستەفا رەسووڵ، شیعری کوردی، ژیان و بەرهەمی شاعیرانی، بەشی یەکەم، ل١٨.

256- کۆمەڵێ نووسەر، زمان و ئەدەبی کوردی بۆ پۆلی پێنجەمی ئامادەیی، چ٨، ل٨٣.

257- کاکەی فەللاح، کاروانی شیعری نوێی کوردی، بەرگی یەکەم، چ٢، بەغدا، ١٩٨٠، ل٢٥٧.

258- د.محمد نوری عارف، تێکستی ئەدەبی کوردی، بەشی دووەم، ل١٦٥.

259- ئەحمەدی خانی، مەم و زین، ئامادەکردن و پەراوێز نووسینی؛ هەژار، ل٣٠.

خانی وەکو خۆی نووسیویە لە (١٠٦١)ی کۆچی بەرامبەر بە (١٦٥٠)ی زایینی لەدایك بووە:

لەورا کو دەما ژ غەیبێ فەك بوو
تەئریخ هەزارو شەست و یەك بوو[٢٦٠]

لەو شاعیرانەیشی، کە بە دیالێکتی گۆرانی شیعرییان نووسیوە، مەلا پەرێشان و خانای قوبادی و مەولەوی و بێسارانی و سەیدی هەورامی.. لەشاعیرە دیارەکانن.

مەلا پەرێشان، کۆنترین شاعیری کوردە، کە بەشێوەی گۆرانی شیعری ئایینی نووسیووەو ئەم شاعیرە ناوی محەمەدەو خەڵکی دینەوەرە لە ناوچەی کرماشان، وەکو خۆی نووسیویە: لەساڵی ٨٠١ ی کۆچی ١٣٩٨ - ١٣٩٩ی زایینیدا ژیاوە. ناوەڕۆکی هۆنراوەکانی ئایینییەو شیعەمەزهەب بووە[٢٦١].

(خانای قوبادی)یش ئەو شاعیرەیە، کە بەسەرکەوتوویی (خوسرەو و شیرین)ەکەی شاعری گەورەی فارس (نظامی گەنجەویی)[٢٦٢] وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، دەربارەی بایەخی ئەم کارە ئەدەبییە.

محمدی مەلا کەریم دەڵێ: (ئەگەر بەچاوی هەڵسەنگاندنێکی ئەدەبییەوە ئەم بابەتانە بخوێنینەوە بۆمان دەرئەکەوێ خانا چۆن هونەرمەندی بووەو کارەکەی لەجیهانی ئەدەبدا چ شاکارێکەو مایەی چۆن شانازێکە بۆ ئەدەبی کورد)[٢٦٣] هەروەها دەڵێ: (هەر لەو بابەتانەی ئەتوانین وەك کەرەستەیەکی فۆلکلۆری کەڵکێکی باشیان لێ وەرگرین و خانا لەم کتێبەدا جێی کردونەتەوە)[٢٦٤].

260- زمان و ئەدەبی کوردی، بۆ پۆلی پێنجەمی ئامادەیی، چ٨، ل٨٠.

261- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: د. مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، ل١٠٨.

262- شاعیرێکی ناسراوی فارسییە، لەساڵانی ٥٣٤- ٥٤٠ ك لەدایك بووەو لە ساڵانی ٥٩٩- ٦٠٢ مردووە، لەشاری (گەنجە) لەدایك بووەو دایکی ناوی (رئیسە) بووەو کورد بووە، بەرهەمەکانی: مخزن الاسرار، خسر و شیرین، لیلی و مجنون، هفت پیکر، اسکندرنامە، بڕوانە: کلیات خمسە حکیم (نظامي گنجەوای)، انتشارات امیر کبیر، تهران، تیرماە، ١٣٤٤، ص١.

263- محمدی مەلا کەریم، شیرین و خوسرەوی خانای قوبادی، بەغدا، ١٩٧٥، ل ٢٣.

264- سەرچاوەی پێشوو، ل ٢١.

(مەولەوی) لەشاعیرە زۆر ناسراوەکانی دیالێکتی گۆرانە، مەولەوی **(سەید عەبدولڕەحیم** نازناوی **(مەعدومی)**یە، لەسالّی **١٢٢١**ی کۆچی لەناوچەی تاوەگۆزی لەگوندی **(سەرشاتە)** لەدایك بووەو لە ١٣٠٠ کۆچیدا مردووە.[٢٦٥] زۆربەی شیعرەکانی بۆ شێخەکانی نەقشبەندی نووسیوەو خۆی بەموریدی ئەوان زانیوە، بێجگە لەوەش هەندێ شیعری بەپێزی لەسەر سروشتی کوردستان نووسیوەو هەندێ لە لێکۆڵەرەوەکان لەوەدا یەکدەگرنەوە، کە سیما دیارەکانی ڕێبازی ڕۆمانتیکی لەئەدەبی کوردیدا لەمەولەوییەوە دەست پێدەکات لە ڕووی ڕوخسارەوە، کێشی شیعرەکانیشی لەسەر کێشی پەنجەیە، یان کێشی خۆماڵییە.

ئەمەش وەنەبێ هەر لەشیعری مەولەوی بەڵکو لە شاعیرانی دیالێکتی گۆرانیدا هەستی پێدەکرێ، کە ڕەنگە یەکێ لە هۆکارە گرنگەکانی ئەوەبێت، کە ناوچە جوگرافییەکەی وای کردووە لە کاریگەری عەرەب و ئایینی ئیسلام بەدووربوونەو زیاتر ئەو کێشانە لە **(سرودهای گاثها)**ی ئاڤێستای زەردەشتدا وەرگرتبێت، هەروەها کێشی خۆماڵی (١٠)دە کەرتی کێشی هۆنراوەی فۆلکلۆرییە، مەولەوی بەکاری هێناوە.

د. مارف خەزنەدار دەڵێ: (شیعری کوردی شێوەی گۆرانی شیعرێکی ڕەسەن و بەئەسڵ و بنیادە لەڕووی ڕوخسارەوە، بەتایبەتی کێشی خۆماڵی (سیلابی)و قافیەی مەسنەوییە. زۆربەی هەرە زۆری کێشی شیعری شێوی گۆرانی کێشی دەکەرتی یە)[٢٦٦]

شیعری کلاسیکیی کوردیش بەشێوەی کرمانجی خواروو، لەسەردەمی میرنشینی بابان و لەسەر دەستی (نالی) و (سالم) و (کوردی) شیعریان گەیاندە ئاستێکی بەرزی هونەری ووردەکاری و ڕەوانبێژی. لەکات و سەردەمێکدا ئەوان شیعرییان بەو شێوازە نووسی، کە نووسینی کوردی بە زمانی کوردی نەدەنووسراو زیاتر زمانی فارسی زاڵ بوو، شاعیرەکانیش هەوڵیان دەدا بەزمانی فارسی بنووسن بۆ ئەوەی ناوبانگ و شۆرەت پەیدابکەن و زمانی کوردی ڕەواجی نەبوو و خوێندەواری نەبوو، بۆیە (نالی) غەمی گەورەی ئەوەبووە خەڵکەکە لە شیعرەکانی تێ نەگەیشتوون و ڕێزی زمانی کوردی ناگرن، دەڵێ:

عومرێکە بەمیزانی ئەدەب توحفە فـــرۆشـــم
زۆرم گوت و کەس تێ نەگەیی ئێستە خەمۆشم[٢٦٧]

265- مەلا عبدالکریمی مدرس، دیوانی مەولەوی، ل(٨-١٠).

266- د. مارف خەزنەدار، لەبابەت مێژووی ئەدەبی کوردییەوە، ل٩٢.

نالی (خدری کوڕی ئەحمەدی شاوەیسی میکایەلییە)، لەدێی (خاك و خۆڵ) لە ١٨٠٠ز لەدایك بووەو لە (**١٨٧٣**)ز لە ئەستەمبۆڵ کۆچی دوایی کردووە)[٢٦٨] نالی بێجگە لە زمانی کوردی، زمانی فارسی و تورکی و عەرەبی باش زانیوەو شیعری پێ نووسیوەو خۆی دەڵێ:

فارس و کـــــورد و عەرەب هەرســـێم بەدەفتەر گرتووە
(نالی) ئەمڕۆ حاکـــمـــی ســـێ موڵکە دیـــوانی هەیە[٢٦٩]

شیعر لای **(نالی)** سەلیقەو وردەکاری و سەنعەت بووە، شیعرەکانی لەسەر کێشی عەرووزی عەرەبییە و قاڵبەکانی غەزەل و قەسیدەو موستەزاد لەناو شیعرەکانیدا بەدی دەکرێ. زمانی شیعرەکانی زمانێکی تێکەڵ لەزاراوەی فارسی و عەرەبییە، هاوکات لەگەڵ **(نالی)**دا، **سالم (عەبدولڕەحمان بەگی ساحێبقران)** وەکو شاعیرێکی نیشتمانپەروەری بەتوانا لەو سەردەمەدا ژیاوەو شیعرەکانی ئاوێنەیەکی بێ گەردی سەردەمی میرنشینی بابان و رووخاندنیەتی و هەستی نەتەوەیی لە شیعرەکانی دا ئاشکرایە، تێگەیشتنی شیعرەکانی سالم ئاسان نین، لە شیعرەکانیدا سەبکی هیندی پێڕەو کردووەو زۆر شوێن گەڕاوەو لە زمانی فارسی و زاراوەی ئەدەبی کلاسیکی رۆژهەڵات دا شارەزابووە، سالم لە سالّی ١٨٠٠ز لە سلێمانی لەدایك بووەو هەر لەوێش لە **١٨٦٦**ز مردووە[٢٧٠].

حاجی قادری کۆیی، شاعیرێکی نیشتمانپەروەری کوردە، لە سالّی **١٨١٧** ز لەگوندی **(گۆڕقەرەج)** لەدایك بووە[٢٧١]. سەرەتا لە کۆیەو پاشان لە ئەستەمبۆڵ لای خێزانی بەدرخانییەکان گیرساوەتەوەو شیعرەکانی نەتەوەییەکانی بەهەموو لایەکی کوردستاندا بلاّوبۆتەوە.

267- د. مارف خەزنەدار، دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، ل٧٧.

268- د. عبدالله حداد، (نالی) هەندێ زانیاری تازە، گ؛ کاروان، ژ ٨٠، ل٣١.

269- د. مارف خەزنەدار، دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، ل١١٥.

270- حەمە سەعید حەمە کەریم، دیداری شیعری کلاسیکی کوردی، ل٢٢، لێرەدا حەسیب قەرەداغی (١٨٦٨)ز داناوە، هەروەها ڕەفیق حیلمی دەڵێ: ١٢٢٠ هـ لەدایك بووەو لە ١٢٨٦ هـ مردووە، بڕوانە: ڕەفیق حیلمی، شیعر و ئەدەبیاتی کوردی، بەرگی دووەم، ل٥٤.

271- سەردار حەمید میران و کەریم مستەفا شارەزا دەڵێن: (١٨١٥ - ١٨١٦)ز بووەو لە ١٨٩٧ز، مردووە، بڕوانە، سەردار حمید میران و کەریم مستەفا شارەزا، دیوانی حاجی قادری کۆیی، بەغدا ١٩٨٦، ل١٠-١٧.

له غەزەل و وەسفی سروشتیدا دەستێکی بالاًی هەیە. له شیعرەکانی دا هانی میللەتی کوردی داوه بۆ عیلم و خوێندەواری و بەتاقه ڕێگەی نەجات بوونی داناوه.

شێخ رەزای تالەبانی له ساڵی **١٨٣٥**ز له گوندی (**قرخ**)ی سەر بە کەرکووك لەدایك بـــووەو بەهــــۆی شیعـــــره هەجووەکـانییەوە زۆر ناسراوەو شاعیری تری لەو بابەته و بەو توانایەمان نییەو کەلێنێکی گەوره لەم مەبەستەی شیعری پڕکردۆتەوە. شاعیری شیعره فارسی و تورکییەکانیشی له ئاستێکی هونەری بەرزدان و نیشانەی دەستەلاًتی ئەون لەزانینی ئەو دوو زمانەدا. دووجار سەردانی ئەستەمبوولی کردووەو زۆر شوێنی کوردستان گەڕاوه، دواجار له ١٩١٠ ز کۆچی دوایی کردووه[٢٧٢].

شاعیرانی وەکو **حەمدی** و **بێخود** و **کەمالی** و **ویصالی** له سەرەتای ئەم سەدەیەدا تاوەکو ناوەڕاستی ئەم سەدەیەش لاسایی ئەو شاعیرانەی سەرەتایان دەکردەوە.

دەتوانین خاسیەتی شیعریی شاعیرانی کۆن لەم خالاًنەدا کۆبکەینەوە: هەموویان. بێجگه لەو شاعیرانەی بەدیالێکتی گۆرانی شیعریان نووسیوه) هونەرەکانی شیعری عەرەبی و فارسییان بەکارهێناوه، لەکێشی عەروزی عەرەبی و هونەرەکانی شیعریی وەکو موستەزادو مولەممەع و پێنج خشتەکی و چوارین و تێهەڵکێش و تەرجیع بەند. هەروا له هەڵبژاردنی مەبەستەکانی شیعردا، وەسف و ستایش و پیاهەڵدان و داشۆرین و غەزەل و نیشتمانپەروەری و کۆمەلاًیەتی و ئایینی پێڕەوی شیعری میللەتانی رۆژهەلاًتیان کردووەو له هەڵبژاردنی دەستەواژەو زاراوەی ئەدەبی کلاسیکی میللەتانی رۆژهەلاًت درێغیان نەکردووه، وێڕای پێڕەوی شێوازەکانی (خوراسانی، عیراقی، هیندی..)[٢٧٣]

(باسێکی دیار له شیعری کلاسیکی کوردیدا- که رەنگه تا رادەیەك له زۆر بەرهەمی تری رۆژهەلاًتی جیابکاتەوە، ئەوه باسی ولاًت و نیشتمانپەروەرییه، که زۆر زوو له شیعری کوردیدا سەری هەڵداوه.[٢٧٤]

272- دکتۆر محمد نوری عارف، تێکستی ئەدەبی کوردی، لا١٢٥، سەبارەت بە ژیان و مردنی شێخ رەزا، عەلی تالەبانی دەڵێ: له ١٢٥٣ ك لەدایك بووەو له ١٣٢٧ ك مردووه، بڕوانه: علی تالەبانی، دیوانی شێخ رەزای تالەبانی، بەغدا، ل٣-٥.

273- ئەم شێوازانه تایبەتن بەشیعر (سبك)یان پێ دەوترێ، ئەگینا له پەخشانیشدا شێوازی تر هەیه، بڕوانه: محمد تقی بهار (ملك الشعرا)، سبك شناسی یا تأریخ تطور نثر فارسي، جلد ٢ چاپ سوم، تهران، اذرماه ١٣٤٩.

274- د. عیزەدین مستەفا رەسووڵ، شیعری تازەی کوردی، گ. رۆشنبیری نوێ، ژ ١٠٥، ل١٩٤.

تازەکردنەوە له شیعری کوردیدا

دوابەدوای جەنگی یەکەمی جیهانیی، سەرەتاو خاڵی وەرچەرخان بەرەو قۆناغێکی نوێ له شیعری کوردیدا دەستیپێکرد، ئەمەش له ڕێگەی کاریگەری خوێندنەوەی ئەدەبیاتی تازەی تورکەوە، که ئەوانیش لەو رۆژگارەدا به هۆی کاریگەری رێبازه ئەدەبییەکانی رۆژئاوا له هەوڵی نوێ بوونەوەو تازەکردنەوەدا بوون. بارودۆخی سیاسی و کۆمەلاًیەتی و رۆشنبیریی کوردستانیش کەوتبووه قۆناغێکی نوێوەو تەنانەت **د. عیزەدین مستەفا رەسووڵ** دەڵێ: **(تازەکردنەوەی شیعری کوردی دەبەستێن بەبزووتنەوەی ئازادیخوازانەی نەتەوەیی کوردەوە..)**[٢٧٥] پاشان دەڵێ: **(یەکەم گۆڕینی کێش و قافیەی شیعری کوردی، بەرەو شتێکی تازەی سەر بەجیهانی شیعری جیهانی لەسروودی کوردی دا** بوو)[٢٧٦] لێرەدا د.عیزەدین باس له(**زێوەر**)دەکات، که ئەو سروودانەی لەسەر ئاوازی سروودو گۆرانی تورکی هۆنیوەتەوە، بەمەش ساڵی تازەکردنەوەی شیعری کوردی بۆ ناوەڕاستی بیستەکان دەگەڕێنێتەوە، بەلاًم رۆڵی شێخ نوری لەم بوارەدا ناکرێ چاوپۆشی لێبکرێت، وەکو **رەفیق حیلمی** دەڵێ:(**تا ماوەییێك زەعیمی ئەو ئینقلابه بووە..)**[٢٧٧]

ئەگەر بە وردی بۆ سەرەتای ئەو تازەکردنەوەیه بچین، ئەوا (**پیرەمێرد**) و (**عبدالرحمن بەگی نفووس**) و(**شێخ نووری شێخ ساڵح**) و (**گۆران**)و (**رەشید نەجیب**) و (**عبدالواحد** نوری) بەڕابەرانی ئەو بزووتنەوەیه دەژمێردرێن و هەمووشیان بەئاشکرا کاریگەری ئەدەبی تورکییان بەسەرەوەبوو.

(**گۆران**) دەڵێ: (**نووسەر و شاعیرانی ئەوسا، بەتایبەتی شێخ نووری و رەشید نجیب و من، که پێکەوە بەئەدەبی تورکی متأسر بووین و پێکەوە ئەمان نووسی، بەلاًم تەنها شێخ نوری شعرەکانی بلاًوئەکردەوەو من بلاًوی نەئەکردەوەو ئەو لەم بارەیەوە نشاگی دەرئەکەوت و ئەدەبی تورکی قوتابخانەی شعری تازەی تیا پەیدا ببوو، که پێیان ئەوترا (ادبای فجری ئاتی) لەوان** (توفیق فیکرەت)و (جلال ساهر) **بوون.. وە ئەدیبێکی تری تورك که** (عبدالحق حامد)**ە ئەگەرچی لەم کۆمەڵە نەبوو، بەلاًم دیسان هەر پێی متأسربووین، هەمومان بەیەکەوە ئەمان روانیەیه یەك کلاًورۆژنه، بەلاًم ئەتوانرێ بە شێخ نوری بوترێ سەرۆك بەهۆی:**

275- د. عیزەدین مستەفا رەسول، شیعری تازەی کوردی، گ. رۆشنبیری نوێ، ژ ١٠٥، ل١٩٥.

276- سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٥.

277- رەفیق حیلمی، ئینقیلاب لەشیعری کوردی دا، گ. پێشکەوتن، ژ١، س١، ١٩٥٨.

١- زۆری بەرهەمی.

٢- بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکەی کە بێ گومان تەئسیری ئەبەخشییە سەر ئەدەبی کوردی).

سەبارەت بە سیماکانی ئەو تازەکردنەوەیەش دەڵێ:

(تازەکردنەوە کە چی بوو؟

١- یەکیەت بابەت (وەحدەی موضوع)یان هێنایە کایەوە.

٢- تەرتیبی قافیەکان گۆڕران.

٣- ئەگەر شعر هەر لەسەر عەرووزی عەرەب هۆنراوەتەوە لەم سەردەمەدا، بەڵام مجزوئەکانی بحری عەروزیان وەرئەگرت.

لێرەدا لەئاست خاڵێکی گرنگ دەوەستین، ئەویش ئەوەیە بەپێی قسەکانی (گۆران) خۆیشی لەرووی مێژووییەوە بێگومان (شێخ نوری شێخ سالح) رچەشکێنی شیعری کۆن بوو یان وەکو(کامەران موکری) شاعیر واتەنی **(مامۆستا ماوەی گوێزانەوەیە (فترة الانتقال) لەهۆنراوەی کوردیدا).**

هۆکارەکانی تازەکردنەوەی شیعری کوردی:

ئەم تازەکردنەوەیەش هەروا بەخۆڕایی یان بە ئارەزوو نەبوو، بەڵکۆ چەند هۆکارێك یارمەتیدەرو رێگەخۆشکەری ئەو تازەبوونەوەیە بوون، لەوانە:

بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی کورد لەو رۆژگارەدا، پێویستی بە ژیانێکی نوێ و سەربەستی و گۆڕان لە چەمکی شیعرییشدا هەبوو وەکو بەشداری کردنێك لەو پرۆسەیەدا، شۆڕش و راپەڕینەکانی کورد و ئەو گۆڕانکارییانەی لە باری سیاسی و رۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئابوورییانەی بەسەر نەخشەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی دوای هەڵوەشانەوەی دەوڵەتی عوسمانیدا هات و پەیماننامەی سیڤەری لێکەوتەوەو هۆشیاری نەتەوەیی وهەوڵدان بۆ دامەزراندنی قەوارەیەکی سەربەخۆی سیاسیی لە چوارچێوەی دەوڵەتێکدا بابەتە گەرماوگەرمەکانی ئەوێ رۆژێ لە ناوەڕۆکی شیعری کوردیشدا رەنگی دایەوە.

لە باری رۆشنبیرییەوە بڵاوبوونەوەی چاپخانەو چالاکی رۆژنامەوانی کوردی و دامەزراندنی هەندێ و قوتابخانەو کۆمەڵی رۆشنبیر و پەروەردەیی هۆکارێکی تری ئەو وریابوونەوەو سەرهەڵدانی بیری تازەو رەوتی تازەی ئەدەبی بوون بە تایبەتی لە رێگەی نمایشی شانۆیی و کردنەوەی خولی فێربوونی خوێندن بۆ هەمووان، وەکو چالاکییەکانی جەمعیەتی زانستی کوردان لە سلێمانی (١٩٢٦). هەروەها گەڕانەوەی هەندێ شاعیری کورد لە تورکیای عوسمانی

دوای جەنگی یەکەمی جیهانی لە سەرووی هەمووانەوە حاجی تۆفیق بەگ (پیرەمێرد)، لەگەڵ گەڕانەوەیدا هەوڵی دەدا بە کاریگەری بیری نەتەوەیی و بە لاسایکردنەوەی شاعیرە تورکەکان وەکو عومەر سەیفەدین کەلەپوور و فۆلکلۆری کوردیی و فەرهەنگی زمانی لادێیەکان زیندوو بکاتەوەو لە شیعرەکانیدا بەکاری بێنێ. بۆیە پیرەمێرد بە سەردەستەی تازەکردنەوەی شیعری کوردی لە رووی زمانێکی سادەو رەوانی کوردی و بەکارهێنانی کێشی بڕگە بە کاریگەری شاعیرانی زاری گۆران دەژمێردرێت.

ئەوەش دیارە سەرەتاکەی لەلای کەسانی خاوەن رۆشنبیرییەکی بەرز دێتەکایەوە، شێخ نوری توانی یاخی بوونی خۆی رابگەیەنێ و بەرهەمەکانی بەقەناعەتەوە بوێرێ بڵاوبکاتەوە. (ئەگەر خوێنەر بە وردی شوێن پێی شیعر و نووسینەکانی شێخ نووری هەڵگرێ، ئەوەی بۆ روون دەبێتەوە، کە لەگەڵ (نوێبوونەوەکە) سەرپێی و راگوزارانە نەبووە، بەڵکو بەدڵ و بەگیان و لەقووڵایی ناخییەوە لەگەڵی هەڵتەکاوەو چووەتە ناو ئەزموونی تازەی شیعری کوردییەوە، یەکەم جار کە ویستی بەشیعری تازەی تەعبیر لە ژیان و روانینی تازە بکات..)[٢٧٨].

ئەم دەست نیشانکردنە مێژووییە بۆ سەرەتای تازەکردنەوەی شیعری کوردی، ئەوە ناگەیەنێ، کە کەسی تر بەشداری نەکردووە یان رادەی داهێنانی شاکاری شیعری فلان لەفلان باشترە، نەخێر، هەر شاعیرەو بەپێی بەرهەمەکانی پایەی خۆی دەستنیشان دەکات و بەرهەمەکانی گەواهی بۆ ئاستی شیعری ئەو دەدن، بەڵام لە نووسینەوەی مێژووی تازەکردنەوەی شیعری کوردیشدا نابێ ئەو راستییە پشتگوێ بخرێت، کە سەرەتا کێ دەستی پێ کردووەو رچەکەی شکاندووە، شێخ نووری هەستی بەوە کردووە، کە دەبێ ئەدەبی کوردی و شیعری کوردییش خاسیەتی خۆی هەبێ و نابێ هەر چاوی لە لاساییکردنەوەی عەرووزی عەرەبی بێت، بۆیە دەڵێ: (مەعلوومی عالیتانە زیانێکیش، کە مەوجوودیەتی خۆی ئیسپات بکا لازمە بەڵکو واجبە ئەدەبیاتی ببێ، لە نووسیندا ریعایەت بکرێ، چونکە تەرزی تەکللوم و شێوەی تەحریریەی هەموو قەوم و میللەتێ جیاوازە. ریعایەت کردنی ئەم نوقتەیەش بە و جودی عیلم و ئەدەبیاتەوە مومکینە کە ئەم جیهەتەش مەعەل ئەسەف مەفقوودە.)[٢٧٩].

(گۆران) زیاتر لەناو هاوەڵەکانی دەرکەوت و بووە لوتکەیەکی بڵند لە پرۆسەی تازەکردنەوەی شیعری کوردیدا، کەئەمەش بێگومان چەند هۆکارێك یارمەتیدەری بوون، وەکو

278- ئازاد عبدالواحد، دیوانی شێخ نوری شێخ سالح، ب١، بەشی یەکەم، ل١٥٧.

279- م. نوری، ئەدەبیاتی کوردی، رۆژنامەی ژیان، ژ٢٠، س١، (١٠)ی حوزەیرانی ١٩٢٦.

زانینی زمانانی تری غەیری کوردی بەتایبەتی ئاشنایەیی لەگەڵ ئەدەبی ئینگلیزی و تورکی و عەرەبی و فارسی[٢٨٠] و شارەزایی لەئەدەبیاتی کۆن و تازەی ڕۆژهەلاٚت و ئەزموونی شیعری یان و بەردەوام بوون لە گەشت و گوزارو باری ناگزووری خێزانی و لەسەرووی هەمووشیانەوە تێکەلاٚو بوونی بە سیاسەت و لەبەر گرتنی ڕێبازی ریالییزم.

(گۆران) خۆی ئەمەی روون کردۆتەوە: (پاش ئەم مــاوەیــە کــە سەرمەستــی ئــەدەبــــی تورکی و فارسی بووین، بەرە بەرە ئەدەبی تازەی عەرەب و ئەدەبی ئینگلیزی هاتنە کایەوەو بلاٚو بوونەوە، وە هەروەها (تیار)ی سیاسی و کۆمەلاٚیەتی کەوتە ناومانەوە وە من بەتەئسیری ئەم دوو ئەدەبە کەوتمە هەوای واقیعیەتەوە.)[٢٨١].

بۆ زیاتر روونکردنەوەی سیماو خەسڵەتەکانی شیعری کوردی و جیاوازی لەگەڵ قۆناغی پێش خۆی (گۆران)بەم شێوەیە بیروڕای خۆی دەربڕیوە:

کۆنی و تازەیی لە هەڵبەستا[282]

هاورێیەکی (هەڵبەست دۆست) جیاوازیی ناوەندی هەڵبەستی کۆنو تازەی لێ پرسیم، ئەوەی توانیم بەدەم وتم، بەلاٚم ئەو ئەوەندەی پێ بەس نەبوو، وەلێی خواستم لەم بابەتەوە شتێك بنووسم، بەوەشەوە نەوەستا ئەم خواستەی چەند جارێك دووبارە کردەوە.

جیاوازیی لە ناوەندی هەڵبەستی کۆن و تازەدا چییە؟ ئەمە پرسیارێکە لە هەنگاوی یەکەمی سرنجا وەلاٚمەکەی زۆر ساکار دێتە بەر چاو. بەلاٚم پیاو هەتا وردتر لێ وردەبێتەوە گیروگرفت لە ڕێی سرنج دانیا زۆرتر سەر هەڵ ئەدا.

ئەمجا لەگەڵ هەموو دیشوارییەك، لەماوەی ڕەتی ئەو شوێنەدا کە لە لاپەرەی گۆڤاریکی وەك (هیوا)دا چنگم دەکەوێ، وەلاٚمی پرسیاری هاوڕێی خوشەویست دەخەمەوە بەر چاوی گشتی، نەك لە بەر پەرموونەوە بە توانستی خۆما، بەڵکو بەو نیازە کە ئەم چەند دێڕە وەك سەرەتایەکی کردنەوەی باس بخەمە بەر چاوی ڕۆشنبیرەکانمان بۆ لێدوان و لێکۆڵینەوەو، بۆ

280: بۆ زیاتر شارەزایی لەو کاریگەرییە بڕوانە: نەورۆز فاروق ئەحمەد، گۆران و کاریگەریی ئەدەبیاتی بێگانە(نامەی ماستەر)، کۆلێژی پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠٠٧.

281: عبدالرزاق بیمار، دانیشتنێك لەگەڵ - گۆران — دا، گ؛ بەیان، ژ٢، ل٣٠.

282: بۆ ئەم وتارەی گۆران بڕوانە:گۆران، کۆنی و تازەیی لە هەڵبەستا، گ؛ هیوا، ژ٣١، ساڵی ٤، کاوونی دووەمی ١٩٦١، ل٥-١٢.

دۆزینەوەی وەلاٚمی وردترو نزیکتر لە ڕاست: چونکە ئاشکرایە کە ئەم جۆرە پەیجورییانە لە ویژەی کوردیدا شتیکە نەك هەر بەر کەڵك، بەڵکو زوریش پێویستە.

لە پێش هەموو شتیکا ئەبێ وەکو سەرەتا (مبدء) یێك، ئەو راستییە بخەینە بەر چاو، کە لە جیا کردنەوەی هەڵبەستی کۆن و تازەدا، هەتا قەڵەمی درشت بگرین بەدەستەوە نیشانەکردن و دیاریکردنی سنوور ئاسانتر دەبێ، بەلاٚم کە چوینە ناو باسی وردەکارییەوە شتەکان وا بە سەر یەکا ئاڵۆزکێن و تێکەڵ دەبن، کە سەر دەرکردن لە بڕیارێکی دڵنیایی بەخش لە وزە ئەچێتە دەرەوە. بەلاٚم دروستە بۆ ئاسانکردن، تەنیا بۆ سەردەمی درێژەکێشانی باسو بەراوەردەکەمان، چاو بپۆشین لەو نموونە دەگمەنانەو، لەتایبەتییەکانی سەردەمو زرووفی دەستەی کۆن و تازە، جگە لەوەش، چاو بپۆشین لە جیاوازیی موستەوای بەرهەمی تێکڕایی و تاکە و تاکی هەردوولایشیان، بۆ ئەوەی بتوانین بچینە بەراورد و سرنجدانێکی واوە، کە سەرمان بۆ لێ دەربکرێ.

بەر لە گشت، با لەوێنە (شکل)ەوە دەست پێ بکەین، نەك لەبەر گرنگیی وێنە، بەڵکو لە بەر ئاسان بوونی بەراورد لەم مەیدانەی بابەتە درشتەکانی هەڵبەستا:

١. هەڵبەستی تازەی کوردی، بەزۆری، چووەتەوە سەر کیش (وزن)ە نەتەوەییەکەی حونجە- پەنجە (هجا- مقطع)، لەکاتێکا کێشی هەڵبەستی کۆن (عروض) بوو، کە ئێستایش هێشتا لایەنگیری لە بوێژگەیەکی کۆنن. جگە لەوە بوێژی بەناوبانگ مەولەوی و بوێژەکانی تری شێوەی گۆرانی [هەورامی] یش، بەعەرووزنا، بە کێشێکی دە حونجە (هجا) یی هەڵبەستیان داناوە.

٢. قاڵبی هەڵبەستی کۆن قەسیدە، غەزەل، پێنج خشتەکی، چوار خشتەکی، تەرکیب بەند، تەرجیع بەند... بوو. لە کاتێکا قاڵبی هەڵبەستی تازە ئەگەر لیریك (غنائی) بێ، پارچەیەکی کورت یان درێژ دەبێ، کە پیك هاتووە لە ژمارەیەك بەندی دوو دێڕی، یان ٣، ٤، ٥، ٦، تاد...کە قافیەی ئەم بەندانەش، بەمەرجێك لە دوو دێڕی کەمتر نەبێ، بە گەلێ جۆری جیاواز پێکەوە دەبەسترێن. لە هەڵبەستی تازەدا وێنەی قاڵبی دراماتیکی هەیە کە لە هی کۆنا نییە. بەلاٚم قاڵبی داستان (ملحمة) و هەڵبەستی چیرۆکی لە کوردیی کۆنو تازەدا- تێکڕا- وەکو یەکن.

٣. هەڵبەستی کۆن دوایی هەموو بەیتەکانی بە درێژیی کشانی قەسیدە یان غەزەل لە سەر یەك قافیە دەڕوا، بەلاٚم یەك قافیە لە هەڵبەستی تازەدا دێڕەکان زۆرتر- دوو دوو دەبەستێ پێکەوە، لای ئەوپەڕی لە قافیە بەندی دێڕەکان یەك بەند زیاتر تێناپەڕێ.

٤. له هه‌ڵبه‌ستی کۆنا نرخی وێنه له پێش نرخی ناوه‌ڕۆك ﴿محتوى﴾ دا دی. له به‌ر ئه‌وه نیشانه‌ی وشه‌بازی له هه‌ڵبه‌ستی کۆنا زه‌ق ده‌که‌وێته به‌رچاو (جناس، لف و نشر، تاد...) به‌ڵام له هه‌ڵبه‌ستی تازه‌دا، به تایبه‌تی له هی قوتابخانه‌ی ریالیزمی تازه‌دا، وشه‌بازی‌و زه‌ڕکه‌شی کردنی ئوسلووب باوی نه‌ماوه، و له‌باتی ئه‌وه له‌نگه‌ری بایه‌خ پێدان خراوه‌ته سه‌ر ناوه‌ڕۆك.

٥. بایه‌خدان به رازاندنه‌وه‌ی وێنه، له‌گه‌ڵ ئه‌و ماوه ته‌سکییه‌ی یه‌کیه‌تیی قافیه دروستی ده‌کا، هه‌ڵبه‌ستی کۆنی ناچارکردووه یه‌کیه‌تیی بابه‌ت (وحدة الموضوع) بترنجێنێته ماوه‌ی به‌یت. له غه‌زه‌ل یان قه‌سیده‌یه‌کا به‌یت له واتا (معنى) دا ئه‌وه‌نده سه‌ربه‌خویه، که پیاو ده‌توانێ به‌یته‌کان به هه‌وه‌سی خۆی پاش و پێش بخات به بێ ئه‌وه‌ی هه‌ست به جیاوازییه‌ك بکرێ. له هه‌ڵبه‌ستی تازه‌دا یه‌کیه‌تیی بابه‌ت دابه‌شکراوه به سه‌ر هه‌موو پارچه هه‌ڵبه‌سته‌که‌دا. له به‌ر ئه‌وه له پارچه‌یه‌ك هه‌ڵبه‌ستی تازه‌دا، نه‌ك هه‌ر له به‌ر جیاوازیی قافیه، له‌به‌ر تێکنه‌چوونی ریز پێوه‌گرتنی بابه‌تیش، زۆر گرانه تاقه دێڕێك چییه، له شوێنی خۆی بگوێزرێته‌وه.

له وێنه‌ی ویژه‌یی دا ئه‌مانه‌بوون — به قه‌ڵه‌می درشت — جیاوازییه‌کانی ناوه‌ندی هه‌ڵبه‌ستی کۆن و تازه. ئه‌مجا با چاوێك بگرین به ناوه‌رۆکا:

ئاشکرایه ناوه‌ڕۆکی هه‌ڵبه‌ستێك له‌م گه‌وهه‌رانه پێك دێت: بیر، ئه‌ندێشه (خیال)، هه‌ست (عاطفة). هه‌رچی هه‌ڵبه‌ستی هه‌ره تازه (ریالیزم)، پایه‌ی یه‌که‌م به بیر ده‌دات. ئه‌مه سه‌ره‌ڕای ئه‌و جیاوازییانه‌ی له ناوه‌ندی چه‌نیه‌تی و چۆنیه‌تیی ئه‌م سێ گه‌وهه‌ر (عنصر)،دا هه‌یه له‌هه‌ردوو جۆری هه‌ڵبه‌ستا:

بیر: بیری هه‌ڵبه‌ستی کۆن شه‌قڵی تایبه‌تیی رژێمی ده‌ره‌به‌گیی پێوه‌ی. له‌سه‌رێکه‌وه ئایدیالی (**مثالی**) یه به‌رامبه‌ر به ریالیستی بیری هه‌ڵبه‌ستی تازه، له‌سه‌رێکتریشه‌وه زۆربه‌ی ئه‌م (کۆن)، خۆیی (ذاتی)یه، له کاتێکا زۆربه‌ی بیری هه‌ڵبه‌ستی تازه له‌دنیای بابه‌تی موضوعی) وه‌رده‌گیرێت ئه‌گه‌رچی له ده‌ربڕینا ره‌نگی بۆته‌ی هونه‌ریی بوێژ ده‌گرێ.

به‌ها هونه‌رییه‌کانی سه‌رده‌می ده‌ره‌به‌گی سه‌ر ده‌فته‌ریان پاڵه‌وان په‌رستی بوو. پاڵه‌وانی بابه‌تی هه‌ڵبه‌ست سێ کۆچکه‌ی یار و میر و پیر بوو. سه‌رچاوه‌ی بیرێك، که وته‌و واتای پیاهه‌ڵدانی میری پێ ده‌ڕازایه‌وه ئه‌فسانه بوو. میر له‌شی هه‌ره ساغی چوار په‌لێکی ئیفلیجیش بوایه، هه‌میشه، به‌زۆری بازوو ڕۆسته‌می داستان، به‌سێبه‌ری ده‌رگا سوله‌یمانی زه‌مان، به‌سام‌و شکۆ ئه‌سکه‌نده‌ری صاحیب قڕان بوو. جادووکاری و ته‌لیسمه‌کانی ئه‌فسوونیش سه‌رچاوه‌ی زانیاری بوون بو هه‌ڵبه‌ستی ستایشی بیر. نوێنه‌ری جوانییه‌کانی سروشت و ژوور سروشت

هه‌موو که لای بوێژه دڵداره‌کان یار بوو، ئه‌میش زۆر جار پڕیشکی ئه‌فسوون‌و ئه‌فسانه‌ی لی ده‌پژا، ده‌بوو به سه‌رکرده‌ی له‌شکریك که بڕوکانی دوو شمشیری تیژ و بژرانگه‌کانی ریزه تیری ناو تیردان و پرچی که‌مه‌ندی له‌شکری دلاّن بێ. له سه‌ری ئه‌فسوونی پیریشه‌وه، چاڵی چه‌ناگه‌ی بیری زه‌مزه‌م، خالی روومه‌تی زه‌نگی په‌چه‌و، سێبه‌ری زوڵفی کافرستان و خه‌تی تازه‌ی رووی ئایه‌تی قورئان بوو بوێژی تازه ئه‌و جووته پاڵه‌وانه‌ی ده‌میکه ناشتووه که میرو پیران پی ده‌ڵێن. یاریشی رزگار کردووه له‌و ده‌ربڕین (تعبیر)ه بێزراوه، که بالاّی شۆخه‌که‌ی کردبوو به سنگی دیوه‌خان، هه‌رچی چه‌که ئاغا هه‌یه هه‌مووی پیا هه‌ڵواسیوو.

له هه‌ڵبه‌ستی کۆنا ئه‌وه‌ی له پاڵه‌وان به‌جێهینانی ده‌خوازرا هه‌موو ئاوات‌و ئاره‌زووه خۆییه‌کانی بوێژ بوو، به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی خۆی بوو. ئێستا ئاره‌زوو و ئاواته‌کانی گه‌ل، داخوازی و پێویستییه‌کانی کۆمه‌ڵ له پاڵه‌وانی هه‌ڵبه‌ست داوا ده‌کرێ.پاڵه‌وانی هه‌ڵبه‌ستی تازه‌ش: تێکۆشه‌ره. ته‌نانه‌ت یاریش به جوانییه دڵ چه‌سپ‌و سروشتییه‌که‌ی ئێستایه‌وه هاوبه‌شی خه‌باتی پاڵه‌وانه، ئه‌گه‌ر، راسته‌وخۆ، خۆی نه‌بێ، پاڵه‌وان!

هه‌ست: وه‌کو له سه‌ره‌وه گه‌یاندمان، واز له به‌رهه‌می بوێژه به‌رزه ده‌گمه‌نه‌کانمان بهێنین به جۆرێکی جوێ کراوه‌یی، و ته‌نیا له نموونه بدوێین، که له تێکڕای به‌رهه‌مه‌کانی وێژه‌ی کۆن، به‌خه‌یاڵ، له‌سه‌ر یه‌کتری گه‌ڵه‌که‌مان کردووه. ده‌بینین راسته ئه‌م به‌رهه‌مه ژاوه‌ی دێ له جۆشی هه‌ستا. به‌ڵام ره‌خنه‌گره‌کانی وێژه ناونیشانی هه‌ستی وێژه‌یی به‌م جۆره هه‌ڵ ئه‌ده‌ن: هه‌ستی وێژه‌یی نابێ که‌سی (شخصی) بێت‌و، ته‌نیا به شوێن به‌رژه‌وه‌ندیی بوێژ خۆیا بسووڕێته‌وه. دوایی نابێ هه‌سته‌کانی خه‌م‌و خه‌فه‌ت به جۆرێك بن ژیان له به‌ر چاوی مرۆڤ بکه‌ن به دوزه‌خی ئازارو بێ هیوایی. هه‌روه‌ها هه‌ستکردن به جوانی ده‌بێ له سنووری ته‌سکی جوانییه‌کانی ئافره‌ت و سروشتا رانه‌گیرێ، و په‌ره‌ی پێ بدرێ تا ئه‌وپه‌ڕی راده‌ی هه‌ستکردن به جوانیی به‌رهه‌مێکی هونه‌ری، یان ره‌وشتێکی جوان، یان بیرێکی به‌رز، یان خوێکی شیرین، یان فرمانێکی به‌که‌ڵك به وێنه‌ی— له پێش هه‌موو شتێکا — کرده‌وه‌یه‌کی شۆڕشی خۆبه‌ختکه‌رانه‌ی تێکۆشه‌ر.

جگه له مانه‌ش ڕه‌خنه‌وانه‌کان شتێکی تریش ده‌که‌ن به مه‌رج بۆ به‌های ئیسته‌تیکی (القيمة الجمالية) ی هه‌ست به گشتی له هونه‌ره جوانه‌کاناو به تایبه‌تی له هه‌ڵبه‌ستا: هاوهه‌ستی کردن له‌گه‌ڵ ژیان ! واتا، به هه‌ست له‌گه‌ڵ ئه‌و شتانه نه‌بین، که ژیان له‌به‌رچاو ئه‌خه‌ن، به‌ڵکو چێژ له‌و شتانه وه‌رگرین، که پترمان ده‌نووسێنن به خۆشی و شیرینیی ژیانه‌وه. ئه‌م پێوانه‌یه له بازاڕی هه‌ستا، ره‌نگه به‌شێکی هه‌ڵبه‌ستی تازه‌ش نه‌گرێته‌وه، به‌ڵام هه‌ڵبه‌ستی

کۆن بە زۆربەییەکی نزیك لەسەر جەم هەستی پێچەوانەی دەربڕینە بەرامبەر بەژیان. لەراستییشا ئەو شتەی پێی دەڵێن [گیانی سەردەم]، ماوەی نەداون بتوانن بە جۆرێکی تر تەماشای ژیانو دنیا بکەن.

ئەندێشە: هەڵبەستی کۆن باڵی ئەندێشە (خیال) ی زۆر تیژ بووە. بەڵام ئەندێشە کاتێك نرخێکی هونەریی دەبێ کە نیگارکێشی هەستە پەسەندەکانی لای سەرەوە بێ. ئەندێشەیەك پاڵەوانەکانی ئەسکەندەر نامەو دیوەکانی کێوی مازیندەران بهێنێتە دی تەنیا دەتوانێ هاو تەمەن و هاو مێشکی منداڵ ژیرکاتەوە، و هەرگیز ناتوانێ تێنوێتیی خاوەن چێژێکی وێژەیی بشکێنێ. ئەم جۆرە ئەندێشانە لە ریزی کەڵکەڵەو ئەوهام دا دەژمێررێن.

لە جۆرەکانی ئەندێشەدا ئەوەی هەڵبەستی کۆن دەوڵەمەندە تیایا، ئەو جۆرەیە کە پێی دەڵێن ئەندێشەی لێ دانەوە (تفسیری)، وەك لێ چواندنی چاو بە نێرگس، بەژن بە سەروی رەوان، روومەت بە پەڕەی گوڵ.. لە کاتێکا هەڵبەستی تازە بایەخ بە ئەندێشەی داهێنەرانە، کە ئەم جۆرە ئەندێشەیە بەرهەمی سرنج دانی بوێژە لە دنیای (جوانی) بە درێژایی تەمەنی. لە پاش ئەوە یەکخستنی ئەو هەست و بیرانەیە بە وێنەیەکی جوان لە قاڵبی پارچەیەکی هونەری کەپێی دەڵێن هەڵبەست.

جیاوازییە سەرەکییەکانی هەڵبەستی کۆن و تازە لە وێنەی هەڵبەست و لە ناوەڕۆکیا ئەمانەن. لە تەکنیك و یەکگرتنی گشتی (الترکیب العام)ی هەڵبەستیشدا هەندێ بابەتی جیاوازی لە ناو کۆن و تازەدا هەیە، بە کورتی بییان خەینە بەر چاوی سرنج بێ کەڵك نییە:

١. لەهەڵبەستی کۆنا شەقڵی لاسایی بە ئوسلووبەوە ئاشکرایە، لە قاڵبا کەس نەیویستووە لە نەریتی مامۆستا پێشینەکان لا بدات. غەزەل هەر دەبێ ژمارەی بەیتەکانی تاك بێو لە ١٥بەیت تێ نەپەڕێت. قەسیدە دەبێ لە سەر یەك قافیە تەواو ببێت. وتەو دەربڕینەکانی ئەبێ هەر کلێشەی پێشینان بن: نێرگسی شەهلاو هێلانەی سەمەندەر...

٢. لە بەرهەمی کۆنا ئەو ئارەقەی دانەر رشتوویەتی لە ناو رازاوەیی هەڵبەستەکەیا دیارە، لە کاتێکا کە بوێژی تازە رەنج و ماندوو بوونەکەی دەشارێتەوە.

٣. بوێژی تازە ئەوەندەی بوێژی کۆن لە هونەری یەکخستنی وشەو سفت چینینی وتەدا وەستا نییە بە تایبەتی بوێژەکانی ئێستامان هێشتا لە دەوری تاقیکردنەوە تێ نەپەڕیون. لە سەردەمێکیشا دەژین، کە تەنانەت ئەو فەرهەنگەی وشەی لێ هەڵ دەبژێرن بۆ بەرهەمیان هێشتا لە قاڵبا نەمەییوە. ئەم هۆیە دەستی زۆرە لەوەدا، کە پشتی تازە زوو نەتوانێ شوێن پێ

پتەوکا لە مەیدانی هونەرەکەی خۆیا. بەڵام لەبەر ئەوەی هێزێکی تازەیەو ئەو شەقامەی گرتووە، کە کاروانی مێژووی بە سەرا پێش دەکەوێ لە ئەنجاما گرەو هەر ئەو دەیباتەوە !...

گۆران

زمانی شیعری نوێی کوردی

کوردستانی عێراق (١٩٥٠-١٩٧٠)

بەکارهێنانی کەرستە زمانییەکان:[٢٨٣]

شیعریی نوێی کوردی سالآنی پەنجا و شەستەکان لە کوردستانی عێراقدا، لەسەر بنەمای ئەو قوتابخانە شیعرییە کلاسیکییە دامەزرا بوو، کە (نالی و سالم و کوردی) بناغەکەیان دارِشتبوو، زمانی شیعریی کلاسیکییش بە دیالێکتی کرمانجی خواروو، بناغەکەی نیمچە دیالێکتی ناوچەی سلێمانی بوو، کە بە کاریگەریی شیعر و ئەدەبیاتی کلاسیکی نەتەوە دراوسێکان؛ بەتایبەتی — فارسی و عەرەبی — ببووە زمانێکی کوردی تێکەڵ بە وشەی عەرەبی و فارسی، بەلآم لە چوارچێوەی یاسا فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و سینتاکسییەکانی زمانی کوردیدا دارِێژرا بوو.

پاشان لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، تا دەگاتە پێش ئەم قۆناغە(پەنجا و شەستەکان)، زمانە شیعرییەکە بە قۆناغی بژارکردن و پاککردنەوەدا تێپەرِی، تەنانەت لەم قۆناغەیشدا ئەم پرۆسەی بژارکردنە هەر بەردەوام بوو؛ واتە (وەك قۆناغی پێش خۆیان) بژارکردنی زمانەکە لە وشە بێگانەکان و گەرِانەوە بۆ زمانی کوردی پەتی تایبەتییەکی زمانی شیعری ئەم قۆناغەیش بوو، هەروەك (گۆران) لە پێشەکی دیوانی (بەهەشت و یادگار)دا، زمانی شیعرەکانی کردۆتە پێوەری جیاکردنەوەی شیعرە کۆن و تازەکانی: ((رِێگای هەرەچاك بۆ جوێکردنەوەی تازە و کۆنیان، وردبوونەوە لە زمان و لوغەتی پیَ نووسینیان راسپێری ئەکەم، هەچ هەڵبەستێك وشە و ترکیبی عەرەبی و فارسی زۆر تیابیَ، بە ئەندازەی ئەو کەمی و زۆری یە، کۆنە، پێچەوانەی ئەوەش دیارە پێچەوانەیە))[٢٨٤].

283: ئەم باسە چەند لاپەرِەیەکە لە نامەیەکی ماستەری جەبار ئەحمەد حسێن، بە ناونیشانی (ئیستاتیکای دەقی شیعری کوردی کوردستانی عێراق (١٩٥٠-١٩٧٠)، برِوانە:پ.ی.د.هیمداد حسێن بکر و جەبار ئەحمەد حسێن، زمانی شیعری کوردی کوردستانی عێراق ١٩٥٠-١٩٧٠، ژ٢٩، ٢٠٠٧.

284: گۆران (دیوان)، محمدی مەلا کەریم، چاپخانەی کۆرِی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٠.

بەلآم ئەوەی جێگای سەرنجە؛ ئەوەیە لە شیعری هەندێك شاعیری ئەم ماوەیەدا، ئەم پرۆسەیە لەسەر حیسابی شیعرییەتی دەقەکاندا کراوە !..

بەگشتی دوو شێوازی زمانیی لە شیعری ئەم ماوەیەدا دەبینرێن، هەندێجار لە شیعرێکدا هەردوو شێوازەکە پێکەوە بەکارهێنراون ئەوانیش:

١- ***شێوازی قسەی خەڵکی سادە:*** ئەمەش واتە بەکارهێنانی زمانێکی سادە و روون و بیَتەمومژ، نەوەك زمانێکی تۆکمە، کە تەنیا توێژێکی تایبەت لە رۆشنبیر و خوێندەواران لێی تێبگەن؛ (وەك لە شیعری کلاسیکدا وا بوو)؛ ئەم جۆرە بەکارهێنانەی زمان لە شیعردا، زۆرجار لە بەهای شیعریی کەم دەکاتەوە و لە قسەی راستەوخۆی نزیك دەکاتەوە، ئەمەش پەیوەندی بە توانای شاعیرێتی هەر شاعیرێك لە بەکارهێنانی زمانە شیعرییەکەیدا هەیە.

هەر بۆ نموونە، (شێرکۆ) لە (شەقامی کچان)دا بە زمانێکی سادەی خەڵك شیعرەکەی دارِشتووە، کە تەنانەت کەسێکی نەخوێندەواریش بە ئاسانی لێی تێدەگات، بەلآم ئەم سادەییە لە بەکارهێنانی زمانە شیعرییەکەیدا، لە بەهای شیعرەکەی کەم نەکردۆتەوە و توانیویەتی لەو زمانە سادەیەوە چەندین وێنەی شیعریی جوان و وەسفی ورد ساز بکات. ئەگەر سەرنجێك لە شیعرەکە بدەین وشە و گوزارشتەکان سادە و بازارِین و زۆربەشیان تایبەت بە جلوبەرگ و رازانەوەی کچانن، وەك: (شەقام، کۆگا، پێشانگا، بازارِ، هاروهاج، گلاراو، پرِپیاکردن، موغازە، عەتر، بازنگ، پێپلکە، قاچ لەسەر قاچ دانان، تەنوورەی تەسك، شیفۆن، لێوهەڵقورتاندن، لاکیسەی مەمك، تاکسی، دامێنی کورتی کراس، قارس، تەرتیبی تازە، چاوشارکیَ، پشتێن، ژێر کراس، چاورِشتن، ملوانکە، مووروو، ئاوێنەی کۆگا، زنجیر، ئەتەك، ئەڵقە، دوگمە، موستیلە، رِەفتە، تەلەفۆن، جامخانە، پل و پیَ، گوارە، ... هتد)، ئەم وشە و گوزارشتە سادانە بوونەتە بناغەی زمانە شیعرییەکە، بەلآم توانیویەتی چەند وەسفێکی وردیان لێوە سازبکات، ئەگەرچی سادەن، بەلآم تەنیا شاعیرێکی ورد دەتوانێت ئەو سەرنجانە بەو شێوەیە تۆمار بکات؛ کە لە خوێندنەوەی شیعرەکەدا ئەو وتە بەناوبانگەی (شۆپنهاوەر)مان دێتەوە یاد، کە دەڵێت: (هونەرمەند چاوەکانی خۆیمان دەداتیَ، تاوەکو جیهانی پیَ ببینین).[٢٨٥]

ئەمانەش هەندێك لەو وەسفە وردو وێنە شیعرییانەن:

285: د.شفيق يوسف البقاعي، الأنواع الأدبية (مذاهب و مدارس)، ط (١)، بيروت، ١٩٨٥، ص١٥٣.

(هەر گۆی مەمکێ کە ماچ ئەکا شیفۆنێکی کاڵ)[٢٨٦]
یان بینینی ملوانکەیەك کە مووروی دوای،
شۆڕە و ماچی مەمك ئەکا زۆر بەئەسپایی!![٢٨٧]

یان بە ترازانی دوگمە مەمك دەردەکەوێت و دەتۆرێت و زویر دەبێت، دوگمەش داوای لێبوردنی لێدەکات:

یان بینینی دوگمەیەکی سەر سنگ ترازاو
کەلێ بوردن داوا ئەکا لە مەمکی تۆراو !![٢٨٨]

یاخود لەم وێنە شیعرییەدا، دیمەنێکی سینەمایی پیشان دەدات:

یان بینینی موستیلەیەك یاقووتەکەی سوور
لە پەنجەدا پرشنگ ئەدا بۆ لاوێکی دوور[289]

هەروەها دەڵێت:

یان گوارەیەك تۆزێك شۆڕە و کـــە لە ئاوڕدا
خۆی هەڵئەسوێ لە لاجانگ و سەر لە کولّم ئەدا

ئەم وێنە شیعرییە سەرکەوتووانەی لە زمانێکی سادەوە خولقێنراون، ئەوە دووپات دەکەنەوە، کە شاعیری بە توانا لە هەموو کەرەستەیەکی خاو دەتوانێت داهێنانی شیعریی بکات، هەروەها ئەوەش دووپات دەکاتەوە؛ کە وشەکانی ناو زمان هەموویان گونجاون لە بەکارهێنانێکی شیعرییدا ببنە وشەی شیعریی. بەڵام تەنیا بە ریزکردن و خستنە ناو قاڵبی کێش و سەروا سیفەتی شیعرییەت وەرناگرن. بۆ نموونە؛ کاتێك شیعرێکی وەك (بە بۆنەی بیرەوەری ساڵی یەکەمی ١٤ ی تەمووزی پیرۆزەوە)ی (رەفیق حلمی) دەخوێنینەوە، وا دەزانین لاپەڕەیەك لە یاداشتەکانی دەخوێنینەوە، بەڵام لە ناو قاڵبی کێش و سەروادا دایڕشتووە، کە رەگەزی مۆسیقاش بە تەنیا شیعر ناخولّقێنێت!.

286: شێرکۆ بێکەس، تریفەی هەڵبەست، بەغدا، ١٩٦٨، ل١١٢.

287: سەرچاوەی پێشوو، ل١١٤.

288: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٥.

289: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٥.

یان ئەگەر بڕوانینە شیعری (ئیمشەو)ی **(جەوهەر خەمگین)** لە رەگەزی کێش و سەروا بەولاوە، هیچ رەگەزێکی شیعری تری تێدا نابینین و لە پارچە پەخشانێکی سادە یان یاداشت و (خاطرات)ێکی رۆژانە دەچێت، هەر بۆ نموونە کۆپلەی دووەم و سێیەمی وەردەگرین:

ئیمشەو، ئیمشەو بۆ چووین
بۆ ماڵی دڵدارەکەم
هەر من و دایکم بووین
لەگەڵ دڵە بیمارەکەم
دانیشتین هەموو پێکەوە گشت
بیری جوان ناخۆش ششت
بە گفتوگۆی جوان و شیرین
جارجارەش بە پێکەنین
سەراپامان کردە بەهار - ژین -

* * *

ئەو شەوەم هەرگیز
لە بیر ناچێتەوە
شەوی چوارشەم، گونەری پاییز
هەردەم بەبیر دێتەوە[٢٩٠]

٢ - *شێوازی زمانی ئەدەبی:* مەبەست لەو شێوازەیە کە بە سوود وەرگرتن لە شیعری شاعیرانی کلاسیکی و قۆناغی پێش خۆیان، زمانێکی ئەدەبی بەرزتر لە زمانی خەڵك داڕێژراوە، زمانێك کە وشە و گوزارشتی وای تێدا بەکاردەهێنرێت، لە زمانی ئاساییدا بەو شێوەیە بەکارنایەت.

(کامەران) دەڵێت:

جاران دڵم بە مەئیوسی
دێڕی خەفەتی ئەنووسی[291]

290: جەوهەر خەمگین، خاك و رۆژ و خۆشەویستی، چ ٢، هەولێر، ٢٠٠٥، ل٣٠-٣١.

291: کامەران موکری (دیوان)، پێشەکی و پەراوێز نووسینی (عەبدوڵڵا عەزیز خالد)، بەغدا، ١٩٨٨، ل ٧٩.

(مەئیوس) وشەیەکی عەرەبییە و پاشماوەی کاریگەریی شیعری کلاسیکییە، گوزارشتی (دێڕی خەفەت) گوزارشتێکی شیعرییە و لە زمانی ئاساییدا گوزارشتی لەو شێوەیە بەکارناهێنرێت.

ئەوەی جێگای سەرنجە؛ لە شیعری ئەم ماوەیەدا ئەگەرچی زمانەکە وشەی بێگانەیشی تێدا بێت، بەڵام بە بەکارهێنانێکی نوێ و بۆ دەربڕینی واتای نوێ و دروستکردنی وێنەی شیعری نوێ بەشداری کردووە، نەوەك لاساییکردنەوەی کلێشەکانی شیعری کلاسیکی.

(دڵزار) لە **(بۆ هاورێ یانی نەمر)**دا[٢٩٢]، کاریگەریی زمانی شیعریی کلاسیکی پێوە دیارە، بەڵام بابەتە شیعرییەکەی نوێیە و وێنە شیعری نوێی پێکهێناوە، وشەکان واتای تر؛ (جیاواز لە واتاکانی ناو شیعری کلاسیکی) دەبەخشن.

ڕەنگە هەندێجاریش بەکارهێنانی وشە و گوزارشتی کۆن لە شیعری نوێدا، بە مەبەست بێت، واتە ئاماژە بێت بۆ واتایەکی تایبەتی، یاخود کارە شیعرییەکە ئەو زمانە دەخوازێت؛ بۆ نموونە(گۆران) لەم دێڕە شیعرەدا باس لە غەزەلی ئەدەبیاتی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی دەکات، وشەی (مەحزوون) بەکاردەهێنێت:

غەزەل غەزەل عەشقی (فضوولی) و (مەجنوون)
بە دەنگی سۆز ئـەخاتە بەستەی مەحـزوون[293]

بەڵام ئەم دێڕە شیعرە لە چوارچێوەی شیعرێکدایە، کە بابەتەکەی هاوچەرخە و باسی ڕێبازی مارکسیزم دەکات و ناونیشانی شیعرەکەش **(ڕێگای لەنین)**ە.

یان سەراسەری ئەو شیعرە بەناونیشانی **(بۆ سالم)** نووسیویەتی[294]، زمانەکەی کلاسیکییە، بە تایبەتی بە کاریگەریی زمانی شیعریی (سالم) نووسیویەتی؛ واتە بابەتەکە وای خواستووە و **(گۆران)** خۆی وای پێ جوان بووە، شیعرەکە دابڕێژێت.

ئەوەی لەو چەند لاپەڕەی پێشوودا ئاماژەمان بۆ کرد، مەبەستمان لەو زمانە بوو کە بۆتە بناغە، یان کەرەستەی خاوی زمانی شیعریی ئەو ماوە، بەڵام ئەوەی زیاتر مەبەستمانە لەم باسەدا بیخەینە ڕوو، زمانی شیعرییە بە واتا فراوانەکەی، واتە ئەگەر ئەوەی ئاماژەمان پێدا بە کەرەستەی زمانی بەردەم شاعیری ئەم ماوەیەی دابنێین، ئەوا

292: دڵزار، خەبات و ژیان، بغداد، ١٩٦٠، ل ٢٢-٢٣.

293: دیوانی گۆران، محمدی مەلا کەریم، بەغدا، ١٩٨٠، ل٣٠٨.

294: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٧.

هەوڵدەدەین لە لاپەڕەکانی داهاتوودا؛ چۆنیەتی مامەڵەکردنی شاعیرەکان لەگەڵ ئەو کەرەستـــانەدا بخەینە ڕوو.

سیماکانی زمانی شیعریی ئەم ماوەیە لە دوو ڕووەوە تەماشا دەکەین:

یەکەمیان؛ زۆری و کەمی بەکارهێنانی کەرەستە زمانییەکان و دەستنیشانکردنی ڕێژەی بەکارهێنانیان؛ چ بە گوێرەی یەکتری (کەرەستەکان)، چ بە گوێرەی شاعیرەکان، یان بە بەراوردکردنی لەگەڵ شیعری کلاسیکی کوردیدا.

لە دووەمیشیاندا؛ لادانە شیعرییەکان لە پێوەری زمانە بەکارهاتووەکەدا دەخەینە ڕوو.

تەوەری یەکەم: (بەکارهێنانی کەرەستە زمانییەکان):

١ — **فەرهەنگی وشەکان:** یان (فەرهەنگی شیعری ئەو ماوەیە):

(س. م. باورا **C. M. Boura**) پێیوایە: (هەموو شۆڕشێك لە شیعردا، بە پلەی یەکەم؛ کێشەی فەرهەنگی شیعریی و بەکارهێنانی وشەیە.)[٢٩٥] مامەڵەکردنی شیعر لەگەڵ زماندا بەو شێوەیە نییە کە خۆی (زمان) هەیە، بەڵکو بە جۆرێکە کە دەبێت ببێت؛ مەبەستمان لەوەیە ئەو واتایانەی هێما زمانییەکان هەیانە شیعر مامەڵەیان لەگەڵدا ناکات، بەڵکو دەیەوێت هێمای تریان بۆ بخولقێنێت. فەرهەنگی شیعریی لەوەدا فەرهەنگی زمان جیادەبێتەوە، کە تەنیا ئەو واتایەی نییە لە فەرهەنگی ئەو زمانەدا هەیە، بەڵکو واتای تر دەگەیەنێت، هەندێکیان دوور و نزیك پەیوەندیان بە واتا فەرهەنگییەکانەوە هەیە؛ کاتێك (هەردی) دەڵێت:

ئەم چەند قسەیەم، وتووە بە تۆ، ئەمڕۆ بە چاکـی
گەرچی ئەش زانی: دڵـی بـەردت نـــی یە بـاکـی![296]

لەم دێڕە شیعرەدا؛ گوزارشتی (دڵی بەرد) لە دوو وشە پێك هاتووە، هیچ کامیان بە واتا فەرهەنگییەکەی خۆیان بەکارنەهاتوون، (دڵ) بە واتای ئەو ئەندامە ناسراوەی مرۆڤ بەکارنەهاتووە، (بەرد)یش واتای ڕەگەزە سروشتییە ناسراوەکەی نەگەیاندووە، بەڵکو دڵ واتایەکی ئەبستراکتی وەرگرتووە، کە جێگای (سۆزەکانی) مرۆڤە، بەردیش تەنیا سیفەتی (ڕەق)یەتی

295: د. سلمى الخضراء الجيوسي، الاتجاهات و الحركات في الشعر العربي الحديث، ترجمة: (عبدالواحد لؤلؤة)، بيروت، ٢٠٠١، ص ٧٢٥.

296: ئەحمەد هەردی، رازی تەنیایی، بەغدا، ١٩٥٧، ل٢٤.

لێوەرگیراوە، کە پێکەوە واتای (بێسۆز)یان (بێبەزەیی) دەگەیەنن، هەریەکەیان پەیوەندییەکی دوور و نزیکیان بە واتا فەرهەنگییەوە هەیە، (دڵ) کە جێگای سۆزە، لە بیرێکی هەڵەی مرۆڤەوە هاتووە بۆ ئەرکی ئەم ئەندامە، (بەرد)یش لەبەر سیفەتی (ڕەق)یەکەی بەکارهێنراوە.

بەڵام هەندێجار وشەکان هیچ پەیوەندییەکیان بە واتا فەرهەنگییەکانیانەوە نی یە؛ ئەمەش بە لادان دادەنرێت، کە لە لاپەڕەکانی دواتر زیاتر ڕوونی دەکەینەوە.

(دیلان) لە شیعری (ڕەز)دا[٢٩٧] گوزارشتی (گڕی تەڕ) بەکاردێنێت، کە پێکەوە واتای (شەراب) دەگەیەنن، لە ڕاستیدا دوو وشە کە هیچ بە واتای خۆیان بەکارنەهاتوون و پێکەوە واتایەکی (دژ) پێك دێنن، چونکە (گڕ) و (تەڕ) دوو ڕەگەزی سروشتی دژی یەکن و بوونی یەکتری ناهێڵن، بەڵام شاعیر ئەم پەیوەندییەی لە نێوانیان دروست کردووە، تاوەکو واتایەکی تری جگە لە خۆیان بگەیەنن. ئەو پەیوەندییەش لەگەڵ واتا نوێیەکەدا دروست بووە؛ لە وشەی (گڕ) سیفەتی (گەرمی) وەرگیراوە، کە هەمان سیفەت لە (شەراب)دا هەیە، دەنا لە فەرهەنگدا واتاکانیان هیچ پەیوەندییەکیان بەیەکەوە نییە، بەڵکو ئەم پەیوەندییە شیعرییە، شاعیر خوڵقاندوویەتی، بەڵام وشەی (تەڕ) و (شەراب)، پەیوەندییان پێکەوە هەیە، کە (تەڕی) سیفەتێکی (شەراب)ە.

یان لەم دێڕە شیعرەی **(گۆران)**دا:

دەوروپشتی دەریای شینە و بە تەنیا،
سەرنج ئــەدا لە ئێوارەی ڕووی دنیـــا..[٢٩٨]

لە گوزارشتی (دەریای شین)دا، زۆر ئاساییە ئاوەڵناوی (شین) بدرێتە پاڵ (دەریا) و واتایەکی فەرهەنگی دەگەیەنن، بەڵام لە ناو کایە شیعرییەکەدا واتایەکی تر دەبەخشن دوور لەو واتای خۆیان، کە ئەویش (ئاسمان)ە؛ ئەمەش لەسەر بنەمای لێکچوواندن بنیات نراوە؛ (ئاسمان وەك دەریای شینە)، لەو چوو نادیارە و لێچوو و ڕووی لێکچوونەکەیش (ڕەنگی شین) دیارن.

هەر لە باسی فەرهەنگی شیعرییەوە، بابەتی گونجانی وشەکانی ناو شیعرێك، دێتە ئاراوە، لەلایەکەوە لەگەڵ یەکتری و لەلایەکی ترەوە لەگەڵ کەشی گشتی ناو دەقەکە، ئەمەش کاتێك هەستی پێدەکرێت، کە هەموو وشەکان بچنە ناو یەك کێڵگەی واتاییەوە (فێڵد)، یان چەند

297: محمد صالح دیلان، دیلان، بەغدا، ١٩٦٩، ل ١٣٢-١٣٦.

298: گۆران، سروشت و دەروون لەگەڵ ئۆپەرێتی ئەنجامی یاران، سلێمانی، ١٩٦٨، ل ٢٥.

فیڵدێکەوە، کە پەیوەندی بە بابەتی شیعرەکەوە هەیە، لەبەرئەوە دەتوانین لە ڕێگای فیڵدە دیارەکانەوە لە شیعری ئەو ماوەیەدا (یان لای شاعیرێك)، دیارترین و گرنگترین بابەتە شیعرییەکانی ئەو ماوەیە دەستنیشان بکەین، یان بە پێچەوانەوە، لە ڕێگای بابەتە شیعرییەکانەوە کێڵگە واتاییەکان دەستنیشان بکەین.

کاتێك وشەکانی ناو شیعر (یاخود فەرهەنگی دەقی شیعریی) بە پێی بابەتەکان پۆلین دەکەین، ئامانجمان بە دیارخستنی پێکهێنەرە واتاییە سەرەکییەکانی ناو دەقەکە؛ (یان شیعری ئەو ماوەیە بە گشتی)یە، بەڵام نابێت ئەوە فەرامۆش بکەین؛ کە دابڕینی وشە لە ناو کایەی دەقێکدا، واتایەکی دوور لە واتای گشتی دەقەکە پیشان دەدات، چونکە (هەموو یەکەیەکی سیمیایی (ئاماژەیی) دابڕاو لە زمانی ئاساییدا، ناچێتە ناو زمانی شیعریی، تەنها بۆ بەجێ هێنانی ئەرکێکی سیمیایی ئاڵۆز نەبێت.)[٢٩٩]، بەڵام ئەم کارە تا ڕادەیەك دەستنیشانکردنی واتای دەقەکە ئاسان دەکات.

<u>فیڵدی (جوانی ئافرەت و سروشت):</u> یەکێکە لە بابەتە دیارەکانی شیعری شاعیرانی پەنجاکان و شەستەکان، ئەمە تەنانەت لە ناونیشانی دیوانەکاندا ڕەنگی داوەتەوە؛ وەك: (نازەنین، بەهەشتی دڵداری، گوڵی دڵداری، جەمیلە، شیرین، دڵی کچان، پەیمان و جوانی، ...هتد). یان لە ناونیشانی شیعرەکاندا بۆ نموونە لای (گۆران) چەندین ناونیشانی لەم شێوەیە دەبینرێن: (ئافرەت و جوانی، ڕەوتێکی جوان، بۆ جوانی سەرە ڕێ، بەستەی دڵدار، جوانی لە لادێ، بۆ خانمێك، بۆ گەورە کچێك، جوانی بێ ناو، بۆ کچێکی بێگانە، ... هتد)، یان لەلای (پیربااڵ مەحموود) ئەم ناونیشانانە هەن: (پرشنگی دڵداری، پەروین، تاجی جوانی، گوڵی دڵداری، کیژۆڵەی بەناز، بۆ بووکی جوانی، نەسرین، کچی ئاسمان، ئەی کچ، کچانی کوردان، بەهەشتی جوانی، چەند جوانی، ... هتد).

بۆ نموونە، ئەگەر سەرنجی شیعری (جوانی بێ ناو)ی (گۆران) بدەین[300]، زۆربەی وشە و گوزارشتەکان دەچنە ناو دوو فیڵدەوە: (جوانی ئافرەت) و (جوانی سروشت)، کە ئەمە یەکێکە لە تایبەتییە دیارەکانی شیعری (گۆران)؛ کاتێك وەسفی جوانی ئافرەت دەکات، جوانی شت و دیاردە سروشتییەکان لە ئاستی ئەم جوانییەدا بێ دەنگ و بێ ڕەنگ و بێ گیان پیشان

299: د. عمر محمد طالب، عزف علي و تر النص الشعري، دمشق، ٢٠٠٠، ص١٨٢.

300: گۆران، بەهەشت و یادگار، بەغدا، ١٩٥٠، ل١٣٨.

دەدات..؛ ئەو وشە و گوزارشتانەی دەچنە ناو فیلْدی (جوانی ئافرەت) وەك: (قژكالْ، لیْوئالْ، نیگاكالْ، كچە جوانەكە، سەرگۆنا، نەختیْك ئالْ، گەندەمووی دەموچاو، مەچەك هەلْنەگرتوو، ئەندام وردیلە، نەرمۆلْە، ئیسك سووك، بەرگی ساكار، دلْگیر، بووك، جوانی تۆ، دەست و پەنجە، كچە كالْەكە، نیگا، شۆخیْكی نایاب، ...)، ئەو وشە و گوزارشتانەیش دەچنە ناو فیلْدی (جوانی سروشت)ەوە وەك: (باغچەی بەهار، گولْباخ، بەرخۆر، شاگولْ، تەلْیّ وەنەوشە، سیْبەری تورِك، ئاسمان، ئەستیْرەی بەربەیان، كانی روون، تریفەی مانگە شەو، مرواری زیخ و چەو، دەریایی بیّ سنوور، شەپۆل، تیژگی خۆر، ...).

زۆر جار ئەو وشانەی بە روالْەت دەچنە ناو فیلْدی (سروشت)ەوە، لە ناو دەقە شیعرییەكەدا ئاماژە بۆ باریْكی دەروونی تایبەت دەكەن؛ وەك بەكارهیْنانی (بەهار، گولْ، گولْزار، ...) بۆ (خۆشی) و (پاییز، گەلاْریْزان، سیس بوون، ...) بۆ (ناخۆشی) و (شەو) بۆ (خەم) و (رۆژ) بۆ (هیوا) و ... هتد. بەلاْم ئەم بەكارهیْنانانەیش رەها نین، بەلْكو كایەی گشتی شیعرەكە دەستنیشانی واتاكانیان دەكات.

(كامەران) لە شیعری (پەشیمانی)دا [٣٠١]، لە (هەشت) دیْرِی سەرەتادا، فیلْدی (سروشت) بە تەواوی بەسەر فەرهەنگی واتای شیعرەكەدا زالْە، بەلاْم هەموو ئەو رەگەزە سروشتیانەی لەو چەند دیْرِەدا كۆی كردوونەتەوە، بەمەبەستی پیشاندانی باری دەروونی خەمناكی خۆیەتی، نەك سروشتی خۆی.

<u>فیلْدی (خەم):</u> فیلْدی (خەم) یەكیْكە لە فیلْدە فراوانەكانی فەرهەنگی شیعریی ئەم ماوەیە، لە ناونیشانی دیوانەكانیشدا رەنگیداوەتەوە: (فرمیْسك و هونەر، ئازار و ئاوات، رازی تەنیایی، فرمیْسك و یادگار، كسپەی سۆز، كلْپەی دەروون، ژیانیْكی پرِ ئەندیْشە، سۆزی دەروون، فرمیْسك و زەردە خەنە، فرمیْسك و زام، ناسۆری دەروون، فرمیْسكی نهیْنی، كەژاوەی گریان، ..).

بابەتیْكی بلاْوی شیعریی لەم ماوەیەدا خەمی دووری و نەگەیشتن بە یار و خۆشەویستە، كە ئەمەش فیلْدیْكی دیار لە فەرهەنگی شیعریی ئەو سەردەمە دیاری دەكات بە ناوی (خەم)، بۆ نموونە؛ بە چاوخشاندنیْك بە دیوانیْكی وەك (رازی تەنیایی)ی (ئەحمەد هەردی)دا، بە ئاشكرا زالْبوونی ئەم فیلْدە لە سەراسەری شیعرەكاندا دەبینریْت؛ چەندین وشە و گوزارشتی لەم

301: دیوانی كامەران موكری، پیْشەكی و پەراویْز نووسینی (عەبدوللاْ عەزیز خالد)، ١٩٨٨، ل٥٠.

شیْوەیەمان دیْتە پیْش چاو: (بیْچارە، سەركز، داماو، زام و برین، تاریكی، ئاواتی بیّگیان، ژینی پەستی، خەمی دنیا، تەپوتۆزی خەم، پاییزی ماتەم، گۆرِیچكە، هەوری رِەش، گۆرِی تەنگ و تەنیا، گۆرِی تەنیایی، عومری كۆتایی، مەرگی رووناكی، شیوەن، تیْكشكاو، نائومیْدی، ناسۆری، نامرادی، مەینەت، دەستی خەم، ئەشكی خویْنین، شەوی تەنیایی، زام، دەروونی پرِ لە ناكامی، بالْی غەمناك، ... هتد).

یان جۆرە خەمیْكی تر، كە بابەتیْكی تری دیارە لەم ماوەیەدا، ئەویش (خەمی نیشتیمان و كوردستان)ە؛ ئەوەتا (شیْركۆ) دیوانیْكی بە ناوی (كەژاوەی گریان)ەوە دەكات، كە خەمەكان خەمی نیشتیمانن، (خەم) بەشیْكی فراوانی فەرهەنگی دیوانەكەی داگیركردووە، وەك: (گۆرِستان، زستانی ژین، خۆزگەی نیْژراو، ئاواتی دلْ نەترووكاو، گۆرِ، فرمیْسك، شەهید، سەیوان، تەرم، بەستەلْەكی خەم، ...).

یەكیْكی تر لە جۆرەكانی فیلْدی (خەم)، بابەتی شیوەن و لاوانەوەیە، كە لای زۆربەی شاعیرەكان دەبینریْت، بە تایبەتی لای (دیلان و كامەران و گۆران..). لای دیلان ئەم شیعرانە: (بیْخودی شاعیر، شیْخ مەحمودی زیندوو، هاورِیْم حەسەن، مامە كرِنوو، ...) و لای كامەران: (لافاو، شیْخ مەحمودی نەمر، ئەختەر، كامل، گولْی وەریو، ...) و لای گۆرانیش: (هاورِیْم بیّكەس، لاوانەوەی سەرەرِیّ، لەسەرەمەرگی هیوادا، گولْی كەم خایەن، شیوەنی گولاْلْە، ..) دەبینریْن.

دەتوانین بلْیْین: بابەتەكانی خەم وناخۆشی و لاوانەوە، هەموویان یەك فیلْدی گشتی پیْك دەهیْنن، كە فیلْدی (خەم)ە، هەندیْجار لە یەك شیعردا خەمەكان پیْكەوە كۆدەبنەوە. ئەوەی ئیْمە مەبەستمانە رەنگدانەوەی ئەم بابەتە فراوانەیە لە فەرهەنگی شیعریی ئەو ماوەیەدا و بۆتە هۆی كۆبوونەوەی كۆمەلْیْك وشە، كە رِۆلْی (نیْگەتیڤ) یان هەیە لە ژیاندا.

<u>فیلْدی (نیشتمان پەروەری):</u> فیْلْدیْكی فراوانی تر لە شیعری پەنجا و شەستەكاندا بابەتی نیشتمان و خەبات و تیْكۆشان و شۆرش.. ە، هەموویان كۆمەلْیْك وشە و گوزارشتی زۆریان هیْناوەتە ناو فەرهەنگی شیعری ئەم ماوەیە و دەكریْت لە ژیْر ناونیشانی فیلْدی (ئازادی و سەربەستی)دا كۆیان بكەینەوە، ئەمیش وەك فیلْدەكانی تر بە ئاشكرا لە ناونیشانی دیوانە شیعرەكاندا هەستی پیْدەكریْت: (پەیامی كورد، شەرِ و ئاشتی، ئاشتی، شۆرِش، ئاوازی ئاشتی و ئازادی، خەبات و ژیان، كوردایەتی، ئازادی و ژیان، كوردستان، ..)، ناونیشانی شیعرەكانیش وەك: (سەربازی نیشتیمان، قینی گەل، سەربەستی، داری ئازادی، سویْند، كورِانی

خەبات، کوردستان، یەکیەتی خەبات، هۆ داگیرکەر، شۆڕشی (١٤) ی تەمموز، لە خەو ڕاپەڕە، ...). ئەم فیڵدەش لە فەرهەنگی شیعری زۆربەی شاعیرەکاندا جێگای خۆی گرتووە، بە تایبەتی لە دیوانەکانی (دلزار و کەریم شارەزا و گۆران و کامەران و دیلان..).

ئەو فیڵدانەی ئاماژەمان پێدان؛ دیارترین و گرنگترین ئەو فیڵدانە بوون، کە زۆربەی وشە و گوزارشتەکانی فەرهەنگی شیعری ئەو ماوەیە، بەسەریاندا پۆلێن دەکرێن؛ ئەمەش ڕەنگدانەوەی بابەتی شیعریی لە زمانی شیعریی (بە تایبەتی فەرهەنگی شیعریی)دا پیشان دەدات.

هەر لە ڕێگای ئەو کێڵگە واتاییانەوە، دوو ئاراستەمان لە شیعری ئەو ماوەیەدا بۆ دەردەکەوێت؛ ئاراستەیەکیان بەرەو ژیان دەڕوات و لایەنی پۆزەتیڤی ژیان پیشان دەدات، کە لە فیڵدەکانی (خۆشەویستی ئافرەت و سروشت و نیشتیمان، خەبات بۆ ئازادی مرۆڤ)دا دەبینرێت. ئاراستەی دووەمیشیان خۆبەدەستەوەدان و مل نانە بەرەو مردن، کە لایەنی نێگەتیڤی ژیان پیشان دەدات، ئەمەشیان لە فیڵدی (خەم)دا خۆی دەبینێتەوە. ئەمە نەك تەنیا خاسیەتێکی شیعری ئەو ماوەیەیە، بەڵکو لە لای زۆربەی شاعیرەکان ئەم (دژایەتی)یە بوونی هەیە.

پەیوەندی وشە و گوزارشتەکان بە بەشەکانی ناو شیعر:

هەر لە چوارچێوەی فەرهەنگی وشەدا، بابەتێکی تر هەیە؛ ئەویش دابەش بوون و گونجانی وشە و گوزارشتەکانی (یان فیڵدەکانی)ناو شیعرێکە؛ بە پێی سەرەتا و ناوەند و کۆتایی شیعرەکە. بۆ ڕوونکردنەوەیش نموونەیەکی شیعری (گۆران) وەردەگرین، بە ناوی (**سەوزە گیای پاییز**) [٣٠٢].

دەتوانین شیعرەکە بکەین بە دوو فیڵدی سەرەکییەوە؛ یەکێکیان ناو لێ دەنێین (پیریی)، کە ئەم وشە و گوزارشتانە دەگرێتە خۆی: (پاییز، یادگار، ئێوارە، تەم، پیر، بەسەرچوو، خەزانی پیریی، دنیای مردوو، خەم)، ئەویتریشیان بە (ژیانەوە) ناو دەبەین، کە زۆربەی وشە و گوزارشتەکانی شیعرەکە دەگرێتەوە: (گیا، سەوز، نەرمو نۆڵ، دڵگیر، جوان، بێ دڕك و داڵ، بەدیعی ساڵ، سەما، حەز، نەرموشل، نەغمەی مەل، شنەی با، عومری جوانی، دایك، تەبیعەت، زاوم (زایین)، ئارایش، سەوزە گیا، سەر لە نوێ، ئەڕوێ، عەیش و نۆش، تازە، سروە بای قودسیی (عیسا- فوو)، گیان، دڵ فەرەحاوی، سەرگەرم، سەودا، هەتاو، لەمەوپاش، تیژگی خۆر، ناز، خەندەی یار، گەرمای ژین، شادی). لە هەردوو فیڵدی شیعرەکەوە وا دەردەکەوێت؛ دژایەتی و ڕووبەڕووبوونەوەیەك لە ناو بیری شیعرەکەدا هەیە،

302: گۆران، سروشت و دەروون لەگەڵ ئۆپەرێتی ئەنجامی یاران، سلێمانی، ١٩٦٨، ل١٨.

کە لە دێڕی حەوتەم (واتە ناوەڕاستی شیعرەکە) بە ئاشکرا هەستی پێدەکرێت؛ وەك خاڵی وەرچەرخانە لەناو دەقەکەدا:

خۆم بە خۆم ئەڵێم یاران من چیم کرد؟
بۆچ عومری جوانیم وەك پیر بەسەر برد؟[303]

لە ژمارەی وشەکانی ناو فیڵدەکانەوە، هەست بەوە دەکرێت لە ناو بیری شیعرەکەدا (ژیان و ژیانەوە) بەسەر (پیری و مردن)دا زاڵ دەبێت؛ لە کاتێکدا فیڵدی (پیریی) تەنیا (نۆ) وشە و گوزارشتی تێدایە، وشە و گوزارشتەکانی فیڵدی (ژیانەوە) نزیکەی (چوارئەوەندەی) فیڵدی یەکەمن. ئەگەر شیعرەکە بکەین بە دوو بەشی (٧ + ٧) دێڕییەوە، ئەوا وشەکانی فیڵدی یەکەم تا ڕادەیەکی زۆر (٥ / ٤) بە یەکسانی بەسەر هەردوو بەشەکەدا دابەش بوون، بەڵام وشەکانی ناو فیڵدی دووەم؛ وەك ڕەنگدانەوەی ڕووبەڕووبوونەوەکە زیاتر کەوتوونەتە بەشی دووەمی شیعرەکەوە (حەوت دێڕی دوایی)؛ واتە لە بەشی دووەمدا هەڵوێستەکە یەکلاکراوەتەوە و بەلای (ژیانەوە)دا شکاوەتەوە، کەچی لە بەشی یەکەمدا؛ وەك لە وشەکاندا دەردەکەوێت، ئەم هێزی (ژیانەوە)یە سستییەکی تێدایە، کە جگە لەو دوو فیڵدە سەرەکی یە، فیڵدێکی (ناوەند)ی تێکەوتووە، دەکرێت بە فیڵدی (ڕامان)ی دابنێین، کە وەك مەودای گواستنەوەیە لە هەڵوێستێکەوە بۆ هەڵوێستێکی تر، ئەم فیڵدەش ئەم وشانە دەگرێتەوە: (مەست، بادە، نەشئە، خەیاڵ، تەئەموول، شاخی ئەندێشە).

وەك لەم نموونە شیعرەی سەرەوەدا دەردەکەوێت؛ وشەکانی ناو فیڵدێك یان فیڵدەکانی ناو شیعرێك، پەیوەندییەکی پتەویان بە شەپۆلی بیری ناو دەقەکەوە هەیە؛ کە بە پێی جێگای ناو شیعرەکە (سەرەتا و ناوەند و کۆتایی) جێگیر دەبن، (یان کۆ دەبنەوە).

کۆدی شیعریی:

هەر لە ناو فەرهەنگی شیعردا، لە ڕێگای ئەو وشانەی بەرزترین ڕێژەی دووبارە بوونەوەیان هەیە، لە ناو شیعرێکدا، یان دیوانە شیعرێکدا، یان لە لای شاعیرێك، دەتوانین (کۆد)ەکانی ئەو شاعیرە (یان دەقێك، یان لەناو دیوانێکدا) دەستنیشان بکەین. مەبەست لە وشەی (کۆد): (ئەوەیە کە ڕادەی دووبارەبوونەوەی لە کارێکی دیاریکراودا، یان لەلای نووسەرێکی

303: گۆران، سروشت و دەروون لەگەڵ ئۆپەرێتی ئەنجامی یاران، سلێمانی، ١٩٦٨، ل١٩.

دیاریکراودا دەگاتە ڕێژەیەکی بەرزتر لەوەی کە لە زمانی ئاساییدا هەیە)[٣٠٤]، ئەمەش پەیوەندی بە بیروباوەڕ و باری دەروونی ئەو شاعیرەوە هەیە.

بۆ پیشاندانی ئەم دیاردە شێوازییە، دیوانی (رازی تەنیایی)ی (ئەحمەد هەردی) وەردەگرین و هەوڵدەدەین لە ڕێگای دەستنیشانکردنی کۆدەکانیەوە، واتاو بیری سەرەکی ناو دیوانەکە بخوێنینەوە:

شیعرەکانی ناو (رازی تەنیایی)، هەموویان گوزارشتن لە دەروونێکی تێکشکاو و خەماوی، بە هۆی نەگەیشتن بە ئاوات و ئارەزووەکانی ژیان، بە تایبەتی ناکامی دڵداری و بەدی نەهاتنی خەوی گەیشتن بە یار. ئەم بیرۆکە گشتی یە لە فەرهەنگی وشەکانی ناو شیعرەکەدا رەنگی داوەتەوە، بە تایبەتی ئەو وشانە کە لە زۆربەی شیعرەکاندا دووبارەبوونەتەوە، وەك (کۆد)ێك وان، کە رازی (رازی تەنیایی) دەدرکێنن. لە ئەنجامی جیاکردنەوەی یەکە یەکەی وشە و گوزارشتەکانی ناو شیعرەکانی دیوانەکە، ئەو وشانەمان دەستنیشانکرد، کە لەوانی تر زیاتر دووبارەبوونەتەوە، وا لەم خشتەیەدا (پێنج) وشەی سەرەتا؛ بە پێی پلەی دووبارەبوونەوەیان دیاری دەکەین:

پلە	وشە	دووبارەبوونەوەی
١	دڵ	٢٥ (جار)
٢	چاو	١٨ (جار)
٣	ژیان (ژین)	١٦ (جار)
٤	شەو	١١ (جار)
٥	ئاوات	١١ (جار)

بەڵام ئایا ئەم وشانە چۆن وەك (کۆد)ێك ڕۆڵ دەبینن، لە ئاشکراکردنی واتا جەوهەرییەکانی دیوانە شیعرەکەدا؟

ئەوەی سەرنج رادەکێشێت؛ ئەوەیە کە ئەم وشە (کۆد)انە بەزۆری دەکەونە ناو ئەو دێڕانەی، کە دەکرێت بە (دێڕە کۆدەکان)یان ناوببەین؛ واتە تەنیا ئەو چەند دێڕە، یان تەنانەت هەندێك دێڕیان بە تەنیا، بیری گشتی هەموو شیعرەکانی تیادا چڕبووەتەوە، لەبەرئەوە هەوڵدەدەین دیارترین ئەو دێڕە شیعرانە دەستنیشان بکەین، کە ئەم وشە کۆدانەی لە خۆ گرتووە:

304: د. صلاح فضل، علم الأسلوب (مبادئه و إجراءاته)، بیروت، ص ٢٣٩.

شیعرێکی ناو دیوانەکە بە ناونیشانی (نائومێدی)یە، کە لە چاپە نوێیەکەدا کردوویەتی بە (دڵێکی تێکشکاو)، ئەمەش وشەی (دڵ) وەك (کۆد)ێك لە ناو شیعرەکەدا دووپات دەکاتەوە[305]. لە وەسفی دڵی خۆیدا؛ بە چوار دێڕ لەسەر یەك، بەم شێوەیە وەسفی (دڵ)ی پێش تێکشکان دەکات:

ئەوەی یەك تۆزە ڕووناکی ئەدا بەم ژینە شێواوە
دڵێکی پڕ لە ئاهەنگ بوو، کە ئێستا پاکی ڕووخاوە
بەڵا ! ئەوسا دڵێکم بوو کە سەرچاوەی ژیانم بوو
دڵا مەڵبەندی ئاوات و تەوژم و تینی گیانم بوو
دڵا گوڵزاری دڵداری و بەهەشتی خۆشەویستی بوو
وەکو بتخانە مەیدانی بتی جوانی پەرســـتی بوو
لەگەڵ هاوار و گریانی هەژارانا لە شـــینا بوو
لەگەڵ ناڵەی کەساسانا لە خورپە و ڕاچەنینا بوو..[٣٠٦]

(دڵ) و (چاو) وەکو دوو کۆدی سەرەکی شیعرەکان، هەریەکەیان دوو ڕۆڵی واتایی دەبینن لە پرۆسەی (خۆشەویستی و ئەنجامەکەی)دا، بەم شێوەیە:

(یار) کە سەرچاوەی خۆشەویستییەکەیە؛ (دڵ) ی جێگای شاردنەوەی نهێنی جوانی یە، لە کەناڵی (چاو)یشەوە نهێنییەکان ئاشکرا دەبن، وەك لەم دێڕەدا دەیبینین:

چ ســـــرێکت لە ناو دڵدا حەشار داوە بە پەنهانی؟
کە چاوت چەشنی ئاوێنە، وەها بێ پەردە درکانی[307]

لەبەرئەوە بەلای (هەردی)یەوە، هەموو واتاکانی جوانی و خۆشەویستی لەناو چاودا کۆبوونەتەوە:

305: شاعیر خۆیشی ئەم راستییەی زانیوە، لەبەرئەوەیە لە چاپی دووەمی دیوانەکەدا، شیعرەکەی تەواو کردووە و بووەتە درێژترین شیعری ناو دیوانەکە. تەرخانکردنی ئەو هەموو دێڕە شیعرە بۆ وەسفکردن و باسکردنی (دڵ)، گرانایی و تەرکیزکردنە سەر چەقی واتاییە لای شاعیر.

306: ئەحمەد هەردی، رازی تەنیایی، بەغدا، ١٩٥٧، ل ٢٣.

307: ئەحمەد هەردی، رازی تەنیایی، بەغدا، ١٩٥٧، ل ٢٨.

فاتمە ! دوو چاوی مەستت پڕ تەلیسمی جوانی یە
پڕ شەرابی خۆشەویستی و ئارەقی یـــــەزدانی یـــە[308]

لەم دێڕە شیعرانەی خوارەوەیشدا، ڕۆڵی (چاو)ی شاعیر لە پرۆسەکەدا بەدەردەکەوێت، کە بە هۆیەوە جوانی یار دەبینێت:

بە دوو چاوێ کە شەوقی چاوەڕوانی ئەی تروکێنێ
بە دوو چاوێ کە ســـــڕی قووڵی لاوێتی ئەدرکێنێ
سەرنجی ڕێ ئەدەم، ڕێگا هەمـوو شێوەی ئەوی تیایە
وەکو دنیا لە ناو جوانـــی ئـــەوا توابێـــتەوە، وایە[309]

بەڵام کاتێك (چاو) ئاواتەکان نابینێت:

ئەگێرم چاوی بێ تینم، بە تاریکی شەوا، ســەرسام
نیە پرشنگی دوو چاوێ، کە ڕووناکی بکا، ڕێگام
بە غەیری باڵی غەمناکی
شەوی پڕ ترس و سامناکی
نی یە یەك تۆزە ڕووناکی[310]

لە ئەنجامدا (دڵ)ی شاعیر تووشی ئەو خەم و تەنیاییە دەبێت، کە لە (دڵێکی تێکشکاو)دا پێناسەی دەکات.

وەك لە شیکردنەوەی ئەو دیوانەدا بۆمان روونبوویەوە" بە هۆی ئەم (کۆد)انەوە، لە کرۆکی واتا شیعرییەکان دەگەین، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت، کە واتای وشەکانی ناو شیعر زۆر قووڵتر و فراوانترن لەوەی لە فەرهەنگدا بۆیان دەستنیشانکراوە.

٢- بەکارهێنانی بەشەکانی زمان:

بۆ گەیشتن بە ڕێژەی بەکارهێنانی هەریەك لە بەشەکانی زمان لە شیعری ئەو ماوەیەدا، سێ بەشی سەرەکیمان وەرگرت؛ ئەوانیش (ناو و ئاوەڵناو و کار)ن، بۆ ئەم مەبەستە میتۆدی

308: سەرچاوەی پێشوو، ل٢١.

309: سەرچاوەی پێشوو، ل١٧.

310: سەرچاوەی پێشوو، ل٢٠.

ئاماری بەراوردکاریمان پێڕەو کرد، بە وەرگرتنی (سێ) شاعیری کلاسیکی و (پێنج) شاعیری ساڵانی پەنجاکان و شەستەکان، لە لای هەر شاعیرێکیش (١٠٠) دێڕە شیعر، یان (٢٠٠) لەتە دێڕمان وەرگرت و بەشەکانمان تێدا دیاری کرد[311]، بەڵام لەبەرئەوەی درێژی و کورتی دێڕەکان لە

311: وەرگرتنی نموونە شیعرییەکان لە لای هەر شاعیرێك بە پێی لاپەڕەکانی دیوانەکانیان بەم شێوەیە:

١ — نالی — مەلا عبدالکریم: ل (٧٩ —٨٢) — (٩) دێڕ، ل (١٠١ —١٠٦) — (١٠) دێڕ، ل (١٤٨- ١٥١) — (٨) دێڕ، ل (٢٤٢ - ٢٤٧) — (٩) دێڕ، ل (٣١٥ - ٣١٦) — (٥) دێڕ، ل (٣٤٠ - ٣٤٥) — (١١) دێڕ، ل (٧٠١ - ٧٠٣) — (٦) دێڕ، ل (٦٦٢ - ٦٦٦) — (٨) دێڕ، (٥٤٨ - ٥٥٥) — (١٥) دێڕ، ل (٤٠٦ - ٤١١) دێڕ — (٨) دێڕ، ل (٢٢٤ - ٢٢٨) — (١١) دێڕ.

٢ — مەحوی — مەلا عبدالکریم: ل (٣ - ٥) — (٧) دێڕ، ل (١٣ - ١٦) — (٩) دێڕ، ل (٣٥ - ٣٦) — (٥) دێڕ، ل (٣٦ - ٣٨) — (٧) دێڕ، ل (٨٠ - ٨٢) — (٩) دێڕ، ل (٨٧ - ٨٩) — (١١) دێڕ، ل (١٣٧ - ١٤٢) — (٢١) دێڕ، ل (١٦٧ - ١٧٠) — (١٣) دێڕ، ل (٢١٣ - ٢١٥) — (٧) دێڕ، ل (٢٧٠ - ٢٧٢) — (١١) دێڕ.

٣ — حاجی، سەردارمیران و کەریم شارەزا: ل (٣١ - ٣٤) — (٣٠) دێڕ، ل (٦٢ - ٦٣) — (٧) دێرش، ل (٧٣ - ٧٤) — (١١) دێرش، ل (٧٦) — (٧) دێڕ، ل (٧٧ - ٧٨) — (٧) دێڕ، ل (١٠٦ - ١٠٧) — (٧) دێڕ، ل (١٦٦ - ١٦٧) — (٨) دێڕ، ل (١٧٥) — (٥) دێڕ، ل (٢٦٣ - ٢٦٥) — (١٧) دێڕ، تاکە بەیتی ژمارە (٩) — ل (٢٧١).

٤ — گۆران — بەهەشت و یادگار: (ئافرەت و جوانی: ل ١) — (١٠) دێڕی سەرەتا، (بۆ جوانی سەرەڕێ: ل ١٧) — (١٠) دێڕ، (نیاز: ل ٣٤) — (١٠) دێڕی سەرەتا.

گۆران — سروشت و دەروون: (دیمەنێکی بەهار: ل ٢٠) — (٩) دێڕ، (بەسەرهاتی ئەستێرەیەك: ل ٢٥) — (١٠) دێڕ، (لە بەندینخانە: ل ٤٢)— (١٠) دێڕی سەرەتا.

گۆران (دیوان)، محەمەدی مەلا کەریم: (بۆ گەورەیەکی شیعر دۆست: ل١١٤ — (١٠) دێڕی سەرەتا، (گەشتی هەورامان: ل١٢٧) — (١٠) دێڕی سەرتا، (گەشتی قەرەداخ: ل١٣٥) — (١٠) دێڕی سەرەتا، (بێدارییەك: ل ١٨١) — (١١) دێڕ.

٥ — کامەران (یوان)، عەبدوڵڵا عەزیز خالد: (یاد: ل٥٢) — (١٣) دێڕ، (ئەستێرە و مەل و خەزان: ل٦٤) — (٥) دێڕ، (جارانم: ل٧٩) — (١٢) دێڕ، (فریشتە: ل٨٠) — (١٠) دێڕ، (دیواری سەوز: ل١١٩) — (١٥) دێڕ.

کامەران — گوڵ ئەستێرە: (سەرنج: ل ٣٦) - (٥) دێڕ، (پەپوولەی بەهەشت: ل ٤٧) — (٨) دێڕ، (چرۆی شیعر: ل ٦٣) — (١٢) دێڕ.

شاعیرێکەوە بۆ شاعیرێکی تر و لە شیعرێکەوە بۆ شیعرێکی تر دەگۆڕێت، ڕێژەی بەکارهێنانی هەر بەشێکی زمانمان لای هەر شاعیرێك بە گوێرەی ڕێژەی بەشەکانی تر وەرگرت لای هەمان شاعیر، نەوەك بە ژمارە؛ لە کۆتاییشدا ئەنجامەکانمان بە یەکتری بەراورد کرد.

لە شاعیرە کلاسیکەکان؛ (نالی و مەحوی و حاجی) مان وەرگرت، لەمەشدا تارادەیەك سەرەتا و ناوەند و کۆتایی قۆناغی کلاسیکیمان لەبەر چاو گرتووە. لە شاعیرەکانی ساڵانی پەنجاکان و شەستەکانی سەدەی بیستەمیشدا، لە لایەکەوە شاعیرانی بەرچاو و دیاری ماوەکە و لە لایەکی تریشەوە هەمان هۆی قۆناغی کلاسیکیمان لەبەرچاو گرتووە.

دەتوانین ئەنجامی ئامارەکە لەم خشتەیەی خوارەوەدا بخەینە ڕوو:

قۆناغ	شاعیر	ڕێژەی بەکارهێنانی ناو	ڕێژەی بەکارهێنانی ئاوەڵناو	ڕێژەی بەکارهێنانی کار
کلاسیك	نالی	٥٨٪	٢٣٪	١٨٪
	مەحوی	٥٨٪	١٤٪	٢٧٪
	حاجی	٧٠٪	١١٪	١٧٪
	تێکڕا	٦٢٪	١٦٪	٢٠٪
ساڵانی پەنجا و شەستەکان	**گۆران**	٦١٪	٢١٪	١٦٪
	کامەران	٥٨٪	٢٢٪	١٨٪
	دیلان	٦٠٪	٢٣٪	١٦٪
	پەشێو	٦٠٪	١٧٪	٢٢٪
	شێرکۆ	٦٥٪	١٥٪	١٨٪
	تێکڕا	٦٠٪	١٩٪	١٨٪

کامەران — ئاوات ڕەنج: (فەرامۆشی: ل ٦٢) — (٥) دێڕ، (لایلایە: ل ٧٠) — (١٠) دێڕ، (گوڵە باخ: ل ٧٨)- (٥) دێڕ.

٦ — دیلان: (گەشتێ) ل (٦٥ - ٦٧) — (٣٠) دێڕ، (گوڵی سارای خواروو) ل (٧٦ - ٧٧) — (٢) دێڕ، (ڕەز) ل (١٣٢ - ١٣٦) — (٢٨)دێڕ، (بەهەشتی فرمێك) ل (١٣٩ - ١٤١) — (٢٢) دێڕ.

وەك دەبینین؛ ڕێژەی (ناو) بە گوێرەی (ئاوەڵناو) و (کار) لە هەردوو قۆناغەکەدا، زۆر بەرز و زاڵە، واتە ئەگەر بە دیاردەیەکی شێوازگەریشی دابنێین ئەوا بۆ شیعری کوردی هەردوو قۆناغەکەی لە قەڵەم دەدەین، نەوەك تەنیا بۆ یەکێکیان، بەڵام لە ڕێژەی بەکارهێنانی (کار) و (ئاوەڵناو)دا جیاوازی لە نێوان هەردوو قۆناغەکە و لە نێوان شاعیرانی قۆناغێکیشدا دەبینرێت، بەڵام بە تێکڕایی وا دەردەکەوێت کە لە لای شاعیرانی کلاسیك ڕێژەی (کار) لە ئاوەڵناو بەرزترە، بەڵام لە لای شاعیرانی پەنجاکان و شەستەکاندا بە پێچەوانەوەیە؛ واتە ڕێژەی (ئاوەڵناو) بەرزترە لە (کار)، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە شیعری ئەم ماوەیە هەڵچوونی کەمتر بۆتەوە، هەروەها وەستان و خاوبوونەوە و هێمنی دەروونی شاعیرەکان پیشان دەدات بە گوێرەی شاعیرانی کلاسیکی، واتە زیاتر لەوەی ڕووداو و جووڵە پیشان بدات، وردەکاری دیاردە و ڕووداوەکان و قووڵبوونەوە تیایاندا پیشان دەدات. بەڵام لە ڕووی زمانی شیعرییەوە؛ بە پێ لێکدانەوەی هەندێك لە شێوازگەرەکان، وەك (بوزیمان)[٣١٢]، لە هێزی شیعرییەتی کەم بۆتەوە، بەڵام بۆ زیاتر وردبوونەوە لە ئەنجامەکان، ڕێژەی (کار) و (ئاوەڵناو) بەگوێرەی یەکتر لەم خشتەیەدا پیشان دەدەین، تاوەکو شێوازی هەر شاعیرێکیش بە جیا بەدەرکەوێت.

قۆناغ	شاعیر	کار	ئاوەڵناو
کلاسیك	نالی	٤٤٪	٥٥٪
	مەحوی	٦٦٪	٣٣٪
	حاجی	٥٩٪	٤٠٪
	تێکڕا	٥٦٪	٤٢٪
ساڵانی پەنجا و شەستەکان	گۆران	٤٣٪	٥٦٪
	کامەران	٤٥٪	٥٤٪
	دیلان	٤١٪	٥٨٪
	پەشێو	٥٥٪	٤٤٪
	شێرکۆ	٥٣٪	٤٦٪
	تێکڕا	٤٧٪	٥١٪

312: د. سعد مصلوح، الأسلوب (دراسة لغوية إحصائية)، ط (٢)، القاهرة، ١٩٨٤، ص ٥٩-٦٨.

لەم خشتەیەدا بەئاشکرا جیاوازی تێکڕای بەکارهێنانی (کار) و (ئاوەڵناو)؛ بە پێی هاوکێشەکەی بوزیمان[313]، لە هەردوو قۆناغەکەدا دەردەکەوێت:

ژمارەی کارەکان

ڕێژەی کار بۆ ئاوەڵناو = ------------

ژمارەی ئاوەڵناوەکان

ئەم هاوکێشەیە دەتوانین بە (رکا) کورتی بکەینەوە، بەڵام ئێمە لە جیاتی ژمارەی کار و ئاوەڵناوەکان تێکڕای ڕێژەی بەکارهێنانیان وەردەگرین:

ئەم ڕێژەیە لە شیعری کلاسیکیدا، بە پێی ئەو (١٠٠) دێڕەی لەو (سێ) شاعیرە وەرمانگرتووە بەم شێوەیەیە:

٥٦ ٪

رکا = --------- = ١,٣٪

٤٢ ٪

بەڵام بە پێی شیعری پەنجاکان و شەستەکان ڕێژەکە بەم جۆرەیە:

٤٧٪

رکا = -------- = ٠,٩٪

٥١٪

کەواتە زمانی شیعریی ئەم ماوەیە؛ بە پێی زمانی شیعری کلاسیکی، تاڕادەیەك ڕێژەی شیعرییەتی کەمترە؛ یەکێك لە هۆیەکانی نزمبوونەوەی ئەم ڕێژەیە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی لە شیعری کلاسیکیدا درێژترین ڕستە (دێڕە شیعر) لە (١٦) بڕگە زیاتر نییە، بەڵام لە شیعری نوێدا دێڕە شیعرەکان لە ڕووی واتاوە لە یەکتری داناپچڕێن و زۆر جار شیعرەکە لە سەرەتاوە تاکۆتایی وەك ڕستەیەکی درێژی لێ دێت، کاتێکیش (قسە خێرا تر دەکرێت، ئاوەڵناو کەمتر بەکاردەهێنرێت)[٣١٤]، لەبەرئەوەی لە شیعری نوێدا قسەکان (یان دێڕە شیعرەکان) زۆرتر درێژ دەکرێنەوە، ئاوەڵناو زیاتر بەکاردەهێنرێت و بەمەش ڕێژەکە کەمتر دەبێتەوە.

313: د. سعد مصلوح، الأسلوب (دراسة لغوية إحصائية)، ط (٢)، القاهرة، ١٩٨٤، ص ٦٢.

314: د. سعد مصلوح، الأسلوب (دراسة لغوية إحصائية)، ط (٢)، القاهرة، ١٩٨٤، ص ٦٠.

هۆیەکی تری نزم بوونەوەی ڕێژەی (رکا) لە شیعری ئەم ماوەیەدا، پەیوەندی بە بابەتی شیعریی یەوە هەیە، چونکە (بابەت کاریگەریی بەسەر (رکا)وە هەیە، تەنانەت ئەگـــــەر لە شێوازی یەك نووسەریشدا بێت.)[٣١٥] بە گشتی؛ شیعری کلاسیکی بابەتەکانی (خودی) بوون و شاعیر گوزارشتی لە باری دەروونی خۆی و خەم خەیاڵ و ئازارەکانی خۆی دەکرد، لەم بارەیشدا ڕادەی هەڵچوونی زیاتر دەبێت و لەگەڵیشیدا ڕێژەی (رکا) بەرزدەبێتەوە. هەرچی شیعری ئەم ماوەیەیە تا ڕادەیەکی زۆر بەرەو (بابەتی) بوون هەنگاوی ناوە، لە جیاتی ئەوەی شاعیر تەنیا باسی خۆی بکات باسی خەمی کۆمەڵەکەی و هەندێجاریش (مرۆڤایەتی بە گشتی) دەکات، ئەم بابەتی بوونەش زیاتر بەرەو ریالیزم و عەقڵانییەتی دەبات، بێگومان ئەمەش لە زمانی شیعرییەکەیدا ڕەنگدەداتەوە و ڕێژەی (رکا)ش نزم دەبێتەوە.

ئەگەر بە گوێرەی قۆناغەکە خۆی (پەنجاکان و شەستەکان) بڕوانینە شیعری ئەو پێنج شاعیرە، ڕێژەکان بەم شێوەیە دەبن:

٤٣٪

ڕێژەی (رکا) لای (گۆران) = ---- = ٠,٧٪

٥٦٪

٤٥٪

ڕێژەی (رکا) لای (کامەران) = ---- = ٠,٨٪

٥٤٪

٤١٪

ڕێژەی (رکا) لای (دیلان) = ----- = ٠,٧٪

٥٨٪

٥٥٪

ڕێژەی (رکا) لای (پەشێو) = ---- = ١,٢٥٪

٤٤٪

٥٣٪

ڕێژەی (رکا) لای (شێرکۆ) = ---- = ١,١٥٪

٤٦٪

315: د. سعد مصلوح، الأسلوب (دراسة لغوية إحصائية)، ط (٢)، القاهرة، ١٩٨٤، ص ٧٢-٧٣.

بە ئاشکرا تێبینی ئەوە دەکرێت، کە ڕێژەی (رکا) لای دوو شاعیری کۆتایی قۆناغەکە (پەشێو و شێرکۆ) بەرزتر بۆتەوە، ئەمەش پەیوەندی بە چەند هۆیەکەوە هەیە:

١- شیعرەکانی ناو هەر دوو دیوانەکەی (پەشێو)، زۆربەیان چیرۆکی دڵداری شاعیرن، واتە (خودی)ن، وەك لە شیعری (هۆنراوەم) لە بارەی شیعرەکانیەوە دەڵێت:

سروودی گەرمی، تافی لاویمە

هەڵچوونی خوێنی، ئاگراویمە[316]

بەڵام بابەتی شیعرەکانی دوو دیوانەکەی (شێرکۆ) ئەگەر چی باس لە ئازار و خەمەکانی نەتەوەکەی دەکات، بەڵام لە روانگەی خۆیەوە دەڕوانێتە گشت، واتە خۆی کردۆتە ئاوێنەی گەلەکەی ئەمەش شێوازێکی دیاری شیعرەکانی (شێرکۆ)یە.

٢- تەمەنی نووسەریش کاریگەریی لەسەر بەرزی و نزمی ڕێژەی (رکا)ەوە هەیە[317]، هەتا تەمەنی نووسەر (لاو) تر بێت، هەڵچوونی زیاتر دەبێت و کار زیاتر بەکاردەهێنێت و ڕێژەی (رکا)ش بەرز دەبێتەوە. لەبەرئەوەش تەمەنی (شێرکۆ) و (پەشێو) لە کاتی نووسینی شیعرەکانی ناو دیوانەکانیاندا، لە چاو شاعیرەکانی تر کەمترە، ڕێژەی (رکا) لە لای ئەم دووانە بەرزتر بۆتەوە.

316: عەبدوڵڵا پەشێو، بتی شکاو، کەرکووك، ١٩٦٨، ل١٣.

317: د. سعد مصلوح، الأسلوب (دراسة لغوية إحصائية)، ط (٢)، القاهرة، ١٩٨٤، ص ٦٧.

ناوەکان بە پێی (مەتریالی) و (ئەبستراکتی)[318]:

هەر بەپێی هەمان ئاماری پێشوو، جۆرەکانی ناومان بە پێی (مەتریالی) و(ئەبستراکتی) جیاکردەوە، ڕێژەکان بەم شێوەیە بوون؛ وەك لەم خشتەیەدا دەستنیشانکراون:

قۆناغ	شاعیر	ناوی ئەبستراکتی	ناوی مەتریالی
کلاسیك	نالی	٪٣٢	٪٦٧
	مەحوی	٪٤٢	٪٥٧
	حاجی	٪٢٧	٪٧٢
	تێکڕا	٪٣٣	٪٦٥
سالآنی پەنجا و شەستەکان	گۆران	٪٣٦	٪٦٣
	کامەران	٪٣٦	٪٦٣
	دیلان	٪٣٤	٪٦٥
	پەشێو	٪٦٢	٪٣٧
	شێرکۆ	٪٥٨	٪٤١
	تێکڕا	٪٤٥	٪٥٣

لە ڕووی مێژووییەوە، تاوەکو زمان بەرەو پێشتر بچێت، وشەکانی زیاتر واتای ئەبستراکتی وەردەگرن، ئەمەش پەیوەندی بە پێشکەوتنی بیری مرۆڤەوە هەیە، چونکە بیرکردنەوەی مرۆڤ لە چوارچێوەی وشەی کۆنکرێتی دا رادەوەستێت و گەشە ناکات، لەبەرئەوە هەوڵدەدات پەنا بۆ وشەی ئەبستراکتی ببات، تاوەکو زیاتر بتوانێت گوزارشت لە بیروڕا و خەیاڵەکانی بکات.

318: مەبەستمان لە مەتریالی (یان کۆنکرێتی) ئەوەیە کە ئەو شتە بەر یەکێك لە پێنج هەستەکەی مرۆڤ بکەوێت. هەروەها وشە هەیە لە راستیدا (مەتریالی)یە، بەڵام زۆرجار بەواتای ئەبستراکتی بەکاردەهێنرێت، بۆ نموونە وشەی (دڵ) هەرچەندە بوونێکی کۆنکرێتی هەیە، بەڵام بەزۆری (بەتایبەتی لە بواری ئەدەبیاتدا) واتایەکی ئەبستراکتی وەرگرتووە، ئێمەش لە جیاکردنەوەی ناوەکاندا تاڕادەیەکی زۆر رەچاوی ئەم لایەنەمان کردووە.

ئەگەر سەرنجێکی تێکڕای ڕێژەی ناوی مەتریالی و ئەبستراکتی لەو دوو قۆناغەی شیعری کوردی بدەین، ئەو راستییەی سەرەوەمان بۆ دووپات دەکاتەوە، چونکە لە شیعری ساڵانی پەنجاکان و شەستەکانی سەدەی بیستەمدا، لە چاو شیعری کلاسیکی ساڵانی سەدەی (نۆزدە)دا، ڕێژەی بەکارهێنانی ناوی ئەبستراکتی بەرزتر و ڕێژەی بەکارهێنانی ناوی کۆنکرێتیش نزمتر بۆتەوە.

لە ڕووی بابەتەوە؛ لە شیعری کلاسیکی دا بەزۆری بابەتەکان وەسفی یارە و لێکچوواندنییەتی بە شتە کۆنکرێتییەکان و دروستکردنی وێنەی شیعریی کۆنکرێتییە، هەر ئەوەشە وایکردووە تووشی دووبارەبوونەوە بن، بۆ نموونە با لە وێنە تاکەکانی ئەم دێڕە شیعرەی (نالی) وردبینەوە؛ کە کە لەسەر بنەمای لێکچوواندن بنیاتنراوە و هەردوو لایەنی (لەوچوو) و (لێچوو) هەردووکیان کۆنکرێتین؛ (چاویان وەك نێرگسە، باڵایان وەك گوڵی سەمەنە، کورتەکی بەریان رەنگی وەك گوڵی وەنەوشەیە، موویان وەکو سونبولە، ڕوومەتیان وەکو گوڵە، کڵاویان وەك گوڵی لالەیە):

نەرگس نیگە ھ و ساق سەمەن، کورتە بەنەفشەن

موو سونبول و، ڕوومەت گوڵ و، هەم لالە کولاهن[319]

بەڵام ئەوەتا ڕێژەکان لەلای (مەحوی)؛ لەگەڵ (نالی) و (حاجی)دا؛ تەنانەت لەگەڵ (گۆران) و (کامەران) و (دیلان)یشدا، جیاوازی هەیە و ڕێژەی ناوی ئەبستراکتی بەرزترە، چونکە (مەحوی) بیری (تەسەوف) بەسەر شیعرەکانیدا زاڵە، ئاشکرایشە ئەم ڕێبازە - ڕێبازێکی (رۆحی) و ئەبستراکتی یە. بۆ نموونە لەم دێڕە شیعرەدا دەڵێت:

دەمێکە شـــاری پڕ شوری مەحەببەت مات و خامۆشـە

بە قانوونی تەجەننون شۆڕشێ ئینشا نەکەم، چی بکەم![320]

لە شیعری ساڵانی پەنجاکان و شەستەکاندا، بە تایبەتی لە کۆتایی قۆناغەکەدا و لای (پەشێو) و (شێرکۆ)، بابەت و لێکچوواندن و وێنە شیعرییەکانیان بەرەو ئەبستراکتی چوون. بۆ نموونە (پەشێو) لە (خوای خەوتن)دا، لە جیاتی کەسێکی (یان شتێکی) مەتریالی ڕووی دەمی

319: دیوانی نالی، لێکۆڵینەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتیح عەبدولکەریم، بەغدا، ١٩٧٦، ل٣٤١.

320: دیوانی مەحوی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی (مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و محەمەدی مەلا کەریم)، بەغدا، ١٩٧٧.

شیعری دەکاتە (خوای خەوتن)؛ هەر لە ناونیشانەوە ئەبستراکتی بوونی بابەتی شیعرەکەدا دیارە: (خوا) خۆی ناوێکی ئەبستراکتی یە و ناوێکی تری ئەبستراکتی (خەوتن) دەداتە پاڵی وەك (دەرخەر)ێك.. لە دوا لەتەکانی شیعرەکەدا، بیری ئەبستراکتی تەواو زاڵ بووە بەسەر شیعرەکەدا؛ وەك:

بڵا ئەی یاد ، بپێچەوە ، بیرەوەری

بیرەوەری ی، ڕۆژانی خۆش، لەگەڵ پەری !

بڵا: ئەی سۆز ،

ئەندێشەکەی، تەلیسماوی، بیری رەوان

بڕۆن هەموو ،

دەست کەنە مل، فریشتەکەی، شعری شەوان

بە جێ ی بێڵن، تەنها ئەم شەو

بۆ ساتێ خەو ![٣٢١]

راناوە سەربەخۆکان[٣٢٢]:

هەر لەو (سەد) دێڕە شیعرانەی بە نموونە لە ئامارەکانی پێشوودا وەرمان گرتبوون، ڕێژەی بەکارهێنانی راناوە سەربەخۆکانمان لای هەر شاعیرێك بە پێی ئەم خشتەیەی خوارەوە دەستنیشانکرد:

بە پێی ئەو ڕێژانەی لە خشتەکەدا دیارن؛ ئەگەر بەراوردی شیعری ساڵانی پەنجاکان و شەستەکان بە شیعری کلاسیکی بکەین، جیاوازییەکی ئەوتۆ نابینین، کە بە دیاردەیەکی شێوازگەریی بۆ ئەم قۆناغەی بژمێرین. بەڵام ئەگەر شاعیرەکانی ئەم قۆناغە بە یەکتری بەراورد بکەین، دەبینین لای هەندێکیان راناوێك زیاتر یان کەمتر لەوانی تر بەکارهاتووە. بۆ نموونە بەرزترین ڕێژەی بەکارهێنانی راناوی سەربەخۆی (من) لەلای (پەشێو) دەبینرێت، ئەمەش پەیوەندی بە بابەتی شیعرییەوە هەیە، کە شیعرەکانی (پەشێو) زیاتر (خودی)ن، نزمترین

321: عەبدوڵڵا پەشێو، بتی شکاو، کەرکووك، ١٩٦٨، ل٣٧.

322: (ئەم) و (ئەو) هەندێجار وەك ئامرازی نیشانە کار دەکەن، نەوەك (راناو)، لەبەرئەوە لەو بارانەدا بە (راناو) مان دانەناون.

ڕێژەش لەلای (شێرکۆ) دەبینرێت، ئەمەش ئاماژەیە بۆ توانەوەی بوونی خودی شاعیر لە ناو کۆمەڵەکەیدا (یان لە ناو گشتدا)، بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە بەرزترین ڕێژەی بەکارهێنانی راناوی (ئێمە) هەر لەلای (شێرکۆ)یە.

قۆناغ	شاعیر	من	تۆ	ئەو	ئێمە	ئێوە	ئەوان
کلاسیك	نالی	٣٩٪	٣٩٪	١٨٪	٣٪	سفر	سفر
	مەحوی	٥٠٪	٢٢٪	١٩٪	٧٪	سفر	سفر
	حاجی	٤٨٪	٢٣٪	١٣٪	١٣٪	سفر	سفر
	تێکڕا	٤٥٪	٢٨٪	١٦٪	٧٪	سفر	سفر
ساڵانی پەنجا و شەستەکان	گۆران	٤٧٪	٢٦٪	٥٪	سفر	٢١٪	سفر
	کامەران	٦٣٪	٣١٪	سفر	سفر	سفر	٤٪
	دیلان	٣٤٪	٤٥٪	١٧٪	٢٪	سفر	سفر
	پەشێو	٦٨٪	٢٦٪	٥٪	سفر	سفر	سفر
	شێرکۆ	١٢٪	٦٢٪	سفر	٢٥٪	سفر	سفر
	تێکڕا	٤٤٪	٣٨٪	٥٪	٥٪	٤٪	٠,٨٪

ئەگەر هەردوو راناوی (من) و (ئێمە) شێوازی گوزارشتکردنی پیشان بدەن، ئەوا راناوەکانی تر (تۆ، ئەو، ئێوە، ئەوان) بە تایبەتی (تۆ) و (ئێوە) شێوازی ئاراستەکردنی پەیامی شیعری پیشان دەدەن. لەم رووەوەش بڕوانینە ڕێژەکان؛ بەرزترین ڕێژەی بەکارهێنانی (تۆ) لەلای (شێرکۆ) دەبینرێت و بەرزترین ڕێژەی بەکارهێنانی (ئێوە)یش لەلای (گۆران) دەبینرێت، یان دەتوانین بڵێین: بە پێی ئەو ئامارەی کردوومانە بەکارهێنانی راناوی (ئێوە) تەنیا لەلای (گۆران) بەرچاومان کەوت، لەلای ئەم (گۆران) تاڕادەیەك هاوسەنگییەك لە نێوان بەکارهێنانی (تۆ) و (ئێوە)دا دەبینرێت؛ واتە ئەم دوو شاعیرە (گۆران و شێرکۆ)، پەیامی شیعرییان بۆ بەرامبەریان ئاڕاستە دەکەن، ئەمەش (بابەتی) بوونی شیعرەکانیان پیشان دەدات.

بە شێوەیەکی گشتی بەکارهێنانی راناوی سەربەخۆ، راستەوخۆیی دەبەخشێتە شیعر و لە شێوازی (دواندن) نزیکی دەکاتەوە. هەر لەم لایەنەشەوە بە پێی ئامارەکە ژمارەی راناوە سەربەخۆ بەکارهاتووەکان، لەلای هەر (سێ) شاعیرانی کلاسیکی گەیشتە (١١٩)، بەڵام

شاعیرانی پەنجا و شەستەکان بە هەر پێنج شاعیرەوە گەیشتە (١١١)، ئەویش ئاشکرا جیاوازییەك پیشان دەدات؛ کە رادەی بەکارهێنانی راناوەکان لای شاعیرانی نوێ کەمتر بۆتەوە؛ واتە لەم لایەنەوە بەرەو زمانی شیعرییەت هەنگاویان ناوە و لە زمانی راستەوخۆ دوو کەوتوونەتەوە. ئەگەر بە گوێرەی (پێنج) شاعیرەکان خۆشیان بەراوردیان بکەین، بەرزترین رادەی بەکارهێنان لەلای (دیلان)ە، کە گەیشتە (٣٥)، نزمترینیش لەلای (شێرکۆ) یە کە (١٦) راناوە؛ واتە بە گوێرەی قۆناغەکە خۆیشی، (شێرکۆ) لە هەموویان زیاتر خۆی لە زمانی راستەوخۆ دوورخستۆتەوە.

٣- درێژی و کورتی ڕستە:

ئەگەر لەم رووەوە شیعری ساڵانی پەنجاکان و شەستەکان بە شیعری کلاسیکی بەراورد بکەین، ئەوا درێژترین و کورتترین رستەی شیعریی لە شیعری ئەم ماوەیەدا دەبینین، چونکە لە شیعری کلاسیکییدا درێژترین رستە دەکەوێتە ناو دوو لەتی دێڕە شیعرێکەوە، درێژترین لەتە شیعری کلاسیکیش لە (١٦) بڕگە زیاتر نییە، بە هەردوو لەتەکەوە دەکاتە (٣٢) بڕگە، بەڵام لە شیعری نوێدا جاری وا هەیە رستەیەك کۆپلەیەکی شیعرەکە، یان هەموو شیعرەکە داگیر دەکات. وەك (ع. ح. ب) لە شیعری (گەردانەیەك)دا[323]، لە (١٨) لەتە شیعری یەکەمدا ئینجا رستەیەك تەواو دەکات، کە لە ڕووی ڕۆنان و واتاوە تەواو بێت. ئەگەر بە شێوەیەکی سادە رستەکە بنووسینەوە، بەم شێوەیە دەبێت: (نیازمە گەردانەیەك بهۆنمەوە)، بەڵام ئەوەی لە شیعرەکەدا درێژ کراوەتەوە، چاڵی تەواوکەری شیعرەکەیە، کاتێك دەپرسین: (لە چی ئەو گەردانەیە دەهۆنیتەوە؟)، (١٦) لەتی سەرەتای شیعرەکە وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوە و سنووری تەواوکەری رستە فراوان دەکاتەوە.

ئەم درێژکردنەوەیەی رستە هەندێجار پەیوەندی بە شێوازی شاعیرەوە هەیە، کە دەیەوێت وێنە شیعرییەکانی زیاتر و فراوانتر بکات؛ ئەم شێوازەش لای (**شێرکۆ**) زۆر دەبینرێت.

بە هەمان شێوە، هەر لە شیعری ئەم ماوەیەدا رستەی شیعریی وا هەیە لە لەتێکی (٤) بڕگەییدا جێگای بۆتەوە، لە کاتێکدا رستە لە شیعری کلاسیکی بەو کورتییە و سەربەخۆ لە لەتە شیعرێکدا نابینرێت.

323: ع. ح. ب. (محمد شێخ حسێن بەرزنجی)، ناسۆری دەروون، بەغدا، ١٩٦٨، ل ١٧٣-١٧٤.

(دیلان) دەڵێت:

سەر زۆر بژا
خوێن زۆر رژا
کەچی لە جێگەی هەر سەرێ
سەد سەری تر دێتە دەرێ
لە جێی هەر دڵۆپە خوێنێ
سەد گوڵ سەری دەرئەهێنێ.. !![324]

دوو لەتی یەکەم و دووەم، هەر یەکەیان رستەیەکی سەربەخۆیە و تەنها لە (٤) بڕگەش پێکهاتوون.

هەندێجار شاعیر تەنیا بۆ پڕکردنەوەی کێشی شیعرەکە — شیعرەکەی بە وشە و ئامرازی زیادە درێژ دەکاتەوە، کە بە لابردنیشیان رستەکە چ لە ڕووی رۆنانەوە و چ لە ڕووی واتاوە هیچ گۆڕانکارییەکی بەسەردا نایەت، لەم بارەیەوە (ئەزرا پاوەند Ezra Pound) دەڵێت: (نەکەی وشەیەك یان سیفەتێکی زیادە بەکاربهێنیت، کە واتایەك پیشان نەدات)[٣٢٥]، مەبەستی لە واتایەکی شیعرییە، کە بە لابردنی ئەو وشە زیادەیە واتای شیعرەکە لەنگ نەبێت.

لە شیعری ئەم ماوەیەدا بەتایبەتی لای هەندێ شاعیر، هەندێ ئامرازی وەك (ئەی، کەوا، کە، و، ... هتد) زۆر بەکارهاتوون، کە زیاتریش بۆ پڕکردنەوەی کێشی شیعریی بەکاریان هێناون، ئەمەش بووەتە هۆی لاوازبوونی زمانە شیعرییەکەیان. (جەمال شارباژێری) لە (گوڵ و کەژاڵ)دا دەڵێت:

وتم بە گوڵ..
ئەی گیان و دڵ.
هەرچەن کەوا تۆ فریشتەی: –
نازەنینی..
زۆر ناسك و جوان و پۆشتەی..
باخی ژینی[326]

324: محمد صالح دیلان، دیلان، بەغدا، ١٩٦٩، ل ١٢٠.

325: د. سلمى الخضراء الجيوسي، الاتجاهات و الحركات في الشعر العربي الحديث، ترجمة: (عبدالواحد لؤلؤة)، بيروت، ٢٠٠١، ص ٧٣.

326: جەمال شارباژێری، بەستەی مەبەست، سلێمانی، ١٩٦١، ل ١٢٠.

لەم چەند لەتە شیعرەدا؛ چەند وشە و ئامرازێك دەبینین، کە تەنیا بۆ پڕکردنەوەی کێش و درێژ دادڕی هێنراونەتەوە، دەنا بە لابردنیان هیچ گۆڕانێك بەسەر واتای شیعرەکەدا نایەت؛ بەکارهێنانی ئامرازی (ئەی) لەوە زیاتر، کە زمانی شیعرەکە لە زمانی راستەوخۆ و دواندن نزیك دەکاتەوە، هیچ خزمەتێکی بە زمانە شیعرییەکە نەکردووە، بەهەمان شێوە (کەوا تۆ) زیادەیە و بۆ پڕکردنەوەی گشتی شیعرەکە دانراوە. جگە لەوەش بەکارهێنانی چەند (دیارخەر)ێکی باو و سواوی وەك: (گیان، دڵ، فریشتە، نازەنین، ناسك، جوان، پۆشتە) بۆ یەك (دەرخراو) کە (گوڵ)ە، لە درێژدادڕی زیاتر هیچ ئەرکێکی شیعرییان نییە.

هەروەها لە ناو ئەو ئامرازانەدا، بە تایبەتی (ئەی) و (کە)، لە لایەن هەندێ شاعیری ئەو ماوەیەوە زۆر بەکارهاتوون؛ (جەوهەر غەمگین) لە شیعری (جوانی)دا (٢١) جار (ئەی)ی دووبارە کردۆتەوە؛ کە شیعرەکەی زۆر نزیك کردۆتەوە لە زمانی (دواندن).

ئامرازی (گەلێ)ش یەکێکە لەو ئامرازانەی زۆر دووبارەکراونەتەوە، بۆ نموونە (پیرباڵ مەحمود) لە (پەپوولەدا) (١٢) جار؛ بەزۆریش بەدوای یەکتردا، ئەم ئامرازەی دووبارەکردۆتەوە.

ئەمەش لەشێتی، لەشەکەی نەرمی
گەلێ نەرمتر لە رووی منالآن
گەلێ رووناکتر لە رووخساری مانگ
گەلێ رۆشەنتر لە خۆری ئاسمان
گەلێ بەسۆزتر لە بای بەیانی
کەدێ ماچ ئەکا روومەتی گوڵان
گەلێ پاکژتر لە گیانی پەری
گەلێ جوانتر لە تیشکی بەیان
گەلێ بەتامتر لە مەی ی دڵداری
گەلێ شیرین تر لە شەکری لێوان[327]

ئەم هەموو دووبارەکردنەوەیە، لە هیچ ڕوویەکەوە هیچ خزمەتێکی بە شیعرییەتی شیعرەکە نەکردووە؛ نە لایەنی مۆسیقا و نە لایەنی زمانی شیعریی، بەڵکو شیعرەکەی لاوازی کردووە.

327: پیرباڵ مەحمود، بەهەشتی دڵداری، کەرکوك، ١٩٥٨، ل٦٥.

(مەدهۆش) لە شیعری (پارە)دا[328]، (٦) جار ئامرازی (کە)ی لە ناو دێڕە شیعرەکاندا بەکارهێناوە، بە لابردنیان جگە لە تێکچوونی کێشەکە، هیچ زیانێکی تری نییە، گرنگترین هۆی بەکارهێنانی ئەم ئامراز و وشە زیادانەی دەبنە هۆی درێژکردنەوەی رستە شیعرییەکان و لاواز بوونی زمانی شیعریی، پەیوەندی بە هەژاریی فەرهەنگی شیعریی ئەو شاعیرەوە هەیە.

تەوەری دووەم: (لادان لە پێوەرەکانی زمانی ئاسایی)[٣٢٩]:

ئەو لادانانەی لە شیعری ساڵانی پەنجاکان و شەستەکاندا دەستنیشانیان دەکەین، لادانی شیعرین، هەر شێوەیەك لەو شێوانەی باسیان دەکەین، بەزاندنی سنووری بنەمایەکی زمانییە، بەڵام ئەم لادانە تاوەکو بە لادانێکی شیعریی دابنرێت، پێویستە یاسایەکی تێدا بێت، جیای بکاتەوە لە لادانی ناماقووڵ، ئەمەش بەوەی لادانی شیعریی لێکدانەوەی بۆ دەکرێت و دەتوانرێت ئەو جیاوازییەی لە نێوان ڕەگەزەکانی زماندا دروست دەبن نەهێڵرێت ، بەڵام لادانی ناماقووڵ لێکدانەوەی لۆژیکی بۆ ناکرێت و ناتوانرێت جیاوازییەکە لابرێت، واتە هەردوو جۆرە لادانەکە لە ڕووی (نێگەتیڤ)ەوە لەیەك دەچن، بەڵام لە ڕووی توانای نەهێشتنی ئەو نیگەتیڤەوە جیاوازن، لەبەرئەوەیە (جان کوهن) دەڵێت: (شێواز هەڵەیەکە، بەڵام هەموو هەڵەیەك شێواز نییە)[٣٣٠]، واتە دەکرێت لادانی شێوازگەریی بە هەڵەیەك دابنێین، بەڵام وەك (چارل برونیو CH.BRUNEAU) دەڵێت: (هەڵەیەکی بەمەبەست)[٣٣١]؛ بۆ ڕوونکردنەوەی ئەمەش نموونە بۆ هەردوو جۆرە لادانەکە دەهێنینەوە:

(دیلان) بەم شێوەیە (نێرگس) دەدوێنێت:

328: مەدهۆش، شیرین، سلێمانی، ١٩٦٢، ل٦٤.

329: لێکۆڵەرانی زمانی شیعریی، کاتێك باس لە پێوەری زمانی ئاسایی دەکەن، زیاتر مەبەستیان لە زمانی نووسینی پەخشانی زانستییە، نەوەك زمانی قسەکردن، چونکە زۆرجار لادانەکان لە زمانی قسەکردنی ناو خەڵکدا ئەوەندە دووبارە دەبێتەوە، ڕەنگە ئەگەر زمانی شیعریی پێ بەراورد بکەین، زۆر لادان (لە شیعردا) بەهای ئیستاتیکییان نامێنێت.

330: جان کوهن، بنية اللغة الشعرية، ترجمة: (محمد الولي و محمد العمري)، دار البيضاء، ١٩٨٦، ص ١٩٣.

331: سەرچاوەی پێشوو، ل١٥.

تۆ پرسیارت لە بای وەشتە
کاتێ گۆپکە
لێوی گرژی ئەبزوێنێ
کاتێ چرۆ
چاوی نووستووی ئەترووکێنێ [٣٣٢]

چەند جیاوازییەك لە نێوان (دەرخراو) و (دیارخەر)ەکان لەم چەند دێڕە شیعرەدا دەبینین، کە بۆتە هۆی لادانی واتایی لە زماندا: (لێو بزاوتن) کاری مرۆڤە، بەڵام لێی خوازراوە و دراوەتە (گۆپکە)ی درەخت؛ کاتێك گۆپکەی درەخت درزی تێدەکەوێت، بۆ ئەوەی چرۆی لێوە دەربچێت، شاعیر لێکچوونێك لە نێوان ئەم (درز)ە و (لێو)ی مرۆڤدا دەبینێت، لەبەرئەوە ئەو ئەندامە و کاری ئەو ئەندامەی بۆ خواستووە. کە چرۆیش لە گۆپکەوە دەردەچێت، گەڵا وردەکان بەیەکەوە نووساون؛ وەك پێڵووەکانی چاوی مرۆڤە لە کاتی نووستندا، ئەم لێکچوونەیشی قۆزتۆتەوە، تاوەکو سیفەتی (نووستوو)یی چاو و ترووکاندنی ئەم چاوە بداتە پاڵ چرۆ.

کەواتە هەریەك لەو جیاوازی و لادانانەمان گەڕاندەوە بۆ بنەمای لێکچواندن و خواستن، ئەوانیش وەك دوو تەکنیکی ڕەوانبێژی لە شیعردا کاردەکەن. بەم شێوەیەش لادانەکان دەکەونە ناو سنووری مەنتیقەوە و سیفەتی لادانی شیعریی وەردەگرن. بەڵام تاوەکو لێکدانەوەکان بۆ نەهێشتنی جیاوازییەکان تەواو بن، پێویستە هەریەك لەو لادانە شیعرییانە لە ناو کایە شیعرییەکەدا لێك بدرێتەوە؛ لەم نموونەیەی سەرەوەشدا پێش هەموو شتێك شاعیر (نێرگس) دەدوێنێت، پاشان (نێرگس)یش (بای وەشت) دەدوێنێت، واتە سیفەتی مرۆڤی پێ بەخشراوە، ئەمەش لادانی مەنتیقی تێدایە، بەڵام پاساوی ئەم لادانەیش؛ ئەوەیە شاعیر ویستوویەتی ئازارەکانی نەتەوەکەی خۆی بە شێوەیەکی شیعرییانە بخاتە ڕوو، وەك لە کۆپلەی کۆتاییشدا تەواو ئاشکرای دەکات؛ مەبەستی لە نێرگس ((ئاواتی کورد))ە، کەواتە (گۆپکە) و (چرۆ)ی نووستوویش، هەر گوزارشتن لە نەهاتنەدی هیوا و ئاواتەکان، مەبەست لە (بای وەشت)یش (بای هێزی تێکۆشان)ە، کە دەبێتە هۆی کردنەوەی چرۆی ئاواتەکان و گەیشتن بە ئازادی.

332: محمد صالح دیلان، دیلان، بەغدا، ١٩٦٩، ل ١٠١-١٠٢.

مەبەستمان لە لێکدانەوەی واتای گشتی شیعرەکە ئەوەیە؛ ئەو کایە گشتییە بخینە ڕوو، کە تیایدا (نالۆژیکی)یەکان لێکدانەوەی لۆژیکییان بۆ دەکرێت و لادانە واتایی و زمانییەکان ناهێڵرێت.

لێرەشەوە نموونەی لادانی جۆری دووەم پیشان دەدەین، کە لادانی نالۆژیکییە، ئەمەیش کاتێك ڕوودەدات، کە خوێنەر توانای لێکدانەوە و نەهێشتنی لادانەکەی نابێت؛ لە رستەیەکی وەك: (بەردەکە قسەی دەکرد و پێدەکەنی)، ناتوانین پەیوەندی و لێکچوونێك (لە خۆوە) دروست بکەین لە نێوان (بەرد) و (مرۆڤ)دا تاوەکو خواستنی (پێکەنین) و (قسەکردن) لە مرۆڤەوە بۆ (بەرد) بە لادانێکی لۆژیکی دابنێین، بەمەش لادانی ئەم رستەیە بە لادانێکی شیعریی دانانرێت. ئەگەر هەمان رستە لە ناو کایەیەکی شیعرییدا، بتوانرێت لێکدانەوەی لۆژیکی بۆ بکرێت، بۆ نموونە مەبەست لە (بەرد) کەسێکی دیاریکراو بێت، بەمە لادانەکە دەبێتە شیعریی؛ بەڵام جاری وا هەیە کایە شیعرییەکە یاریدەدەر نییە بۆ ئەم پرۆسە شیعرییە؛ وەك لە شیعری (دادایی) و (سوریالیزم)ەکاندا دەبینرێت..، چونکە لە راستیدا ئەو کاتە نووسینێك بە دەقێکی شیعریی دادەنرێت، کە شاعیر لە دارشتنیدا چەندین ڕێگای کردنەوەی بۆ دەقەکەی، لەبەردەم لایەنی تەواوکەری پرۆسەکە (خوێنەر) شیاو کردبێت.

لێرەدا جێی ئاماژە پێکردنە، ئەو ڕێبازانەی دەقی شیعریی بەرەو داخراوەیی و نالۆژیکی دەبەن، لە ساڵانی پەنجاکان و شەستەکانی شیعری کوردی- کوردستانی عێراقدا، هێشتا سەریان هەڵنەداوە، لەبەرئەوە دەقێکی وا بەرچاو ناکەوێت لە جۆری دووەمی لادان بێت، (کە لە سەرەوە ئاماژەمان پێدا).

ئەو لادانانەی بە دیاردەیەکی شێوازگەریی دادەنرێن، دەبێت بڵاو و ئاسایی نەبن و لە پێوەرە گشتییەکان نەچن، بۆ نموونە (**شێرکۆ**) دەڵێت:

کوا پاشەڕۆژ بە پرشنگی ئاوات ڕووناك بوو؟
دەپێم بڵا ئەو سەردەمە بوونی تۆ چـی بوو؟
غەیرەز بەوەی بە پاچــــــــی خەم گردی ژیانم
هەڵکەنی تیا گۆڕســـــــتانی مردووی ڕۆژانم !![333]

لە لەتی دواییدا رستەکە لە ڕووی ڕۆنانەوە پاش و پێشی پێ کراوە و (فرمان)ەکە هێنراوەتە پێشەوە، کە دەبووایە لەتە شیعرەکە بەم شێوەیە بێت: (گۆڕستانی مردووی ژیانمی تیا

333: شێرکۆ بێکەس، تریفەی هەڵبەست، بەغدا، ١٩٦٨، ل٤٢.

هەڵکەنی)، بەڵام ئەم لادانە بە دیاردەیەکی شێوازگەریی نە بۆ (شێرکۆ) و نە بۆ (ساڵانی پەنجا و شەستەکان) دانانرێت، چونکە لە شیعری پێش ئەم سەردەمە، لای زۆر شاعیری تر بەرچاو دەکەوێت، هەر بۆ نموونە (**نالی**) دەڵێت:

نەمــــــردم من ئەگەر ئەم جـــارە بێ تۆ
نەچم شەرگ بێ، هەتا ئەم خوارە بێ تۆ[334]

لە هەر دوو لەتەکەدا فرمانەکان هێنراونەتە پێشەوە، کە بە پێی یاسای سینتاکسی زمانی کوردی دەبووایە بکەونە دواوەی رستەکان.

جگە لەوە لادانی شێوازگەریی ئەوەیە چەند جارێك، هەمان دیاردە دووبارە بووبێتەوە، لە پاڵ ئەمانەیشدا دەبێت بەهایەکی ئیستاتیکی هەبێت؛ واتە (شیعرییەت) لێکۆڵینەوە و دۆزینەوە و ناسین و دەستنیشانکردنی ئەو لادانانەیە لە پێوەری گشتی؛ کە بەهای ئیستاتیکیان هەیە. بە گوێرەی شیعری نوێ، لادانەکان وەك پێوەرێکی ئیستاتیکی تەماشا دەکرێت، بەڵام لە شیعری کلاسیکیدا بە پێچەوانەوەیە، ئەگەر لادانیش هەبێت، دەخرێتە ناو سنووری تەسکی یاساوە.

لەبەرئەوە دەتوانین دیارترین لادانە شیعرییەکان بە نموونەی شیعری ئەم ماوەیە پیشان بدەین، بەڵام دانانی لادانێك بە دیاردەیەکی شێوازیی شیعری ئەو سەردەمە، لە سنووری تەسکی ئەم باسەدا، شتێکی ئاسان نییە!.

زۆربەی لادانە زمانییەکان لە شیعردا، (بە تایبەتی لادانە دەنگییەکان)، بەهۆی مۆسیقای شیعرەوە دروست دەبێت؛ کە لە باسی مۆسیقای شیعری ئەو ماوەیەدا، لە تەوەری (مۆسیقای ناوەوە)دا، ئاماژەمان بەدیارترین لادانەکان کرد، چ لە ئاستی فۆنێم و چ لە ئاستی مۆنێمدا..، لەبەرئەوە لەم تەوەرەی باسی زمانی شیعرییدا، باس لە (لادان لە ئاستی واتایی و ڕۆنانی) دەکەین:

(رستە) تاوەکو واتا ببەخشێت، دەبێت بچێتە ژێر باری دوو یاساوە: یەکەمیان؛ یاسای ڕۆنانە (یان ڕێزمانی)، دووەمیشیان؛ دەبێت لۆژیك قبووڵی بکات، بەڵام لە زمانی شیعرییدا ئەم دوو یاسایە دەشکێنرێن، بۆ نموونە لە زمانی ئاساییدا دەوترێت: (پەپوولەکە بەسەر گوڵەکەوە نیشتەوە.)، ئەم رستەیە هەردوو یاساکەی تیادا رەچاوکراوە، لە ڕووی ڕۆنانەوە، بە پێی یاسای سینتاکسی زمانی کوردی دارێژراوە (بکەر+ تەواوکەر+ کار)، لە

334: مەدهۆش، شیرین، سلێمانی، ١٩٦٢، ل٣٨٠.

رووی لۆژیکیشەوە قبووڵ دەکرێت، لەبەرئەوە بە رستەیەکی واتاداری دادەنێین. بەڵام لەم دێڕە شیعرەدا:

هەر بە یەك سەرنج یەك ئاوڕ
بــەرت دا لــە دەروونــم گــــڕ[335]

لەتی دووەم لە رووی رۆنانەوە تێکەڵ و پاشوپێش کراوە، کە دەبووایە بەم شێوەیە بێت:

(گڕت لە دەروونم بەردا.)، کاری لێکدراو لە کوردیدا، راناوی لکاو دەچێتە دوای بەشی یەکەمی، بەڵام لە شیعرەکەدا چووەتە دوای بەشی دووەم، کارەکە لە سێ بەش پێکهاتووە: (گڕ+ بەر+ دان)؛ بەرکارەکەش دەکەوێتە دوای راناوە لکاوەکە؛ کە (بکەر)ە، لە شیعرەکەدا ئەمیش لە جێگای خۆی نییە و کەوتۆتە دوای بەشی سێیەمی کارە لێکدراوەکە. واتە لەم لەتە شیعرەدا لادانێکی رۆنانی هەیە.

هەموو ئەو وێنە شیعرییانەی پشت بە خواستن دەبەستن دەبنە نموونەی لادانی لۆژیکی؛ (پەشێو) دەڵێت:

بابژاکێ..
بابچەمێ..
گەردنی شەستپەڕی دوارۆژ
کە بە ئاوات بووم بیگەمــێ
هەموو دەمێ ! [٣٣٦]

لەم وێنە شیعرییدا؛ دوارۆژ چوێنراوە بە شەستپەڕ، رووی لێکچوونیشیان (جگە لە جوانی)؛ زۆریی پەڕەکانی گوڵە شەستپەڕ و زۆری هیوا و ئاواتەکانی دوارۆژە، تا ئێرە نالۆژیکی دروست نەبووە، چونکە لێکچواندن تاڕادەیەکی زۆر لە زمانی ئاسایشدا بەکاردێت و لۆژیك بە ئاسانی قبوولی دەکات، بەڵام خواستنی ئەندامێکی مرۆڤ (گەردن) لە جیاتی لاسك بۆ گوڵە شەستپەڕ، وێنەیەکی نالۆژیکی دروستکردووە، کە بە دۆزینەوەی لێکچوونی نێوانیان لادانە لۆژیکییەکە ناهێڵرێت: لاسکی گوڵ وەکو گەردنی مرۆڤ وایە؛ گەردن (سەر)ی هەڵگرتووە و (لاسك)یش(گوڵ). مەرج نییە تەنیا بەهۆی خواستنەوە لادانی واتایی دروست ببێت، هەندێجار بەهۆی جێگۆڕکێی وشەکانەوە پەیدا دەبێت؛ وەك لەم دێڕە شیعرەی (شێرکۆ)دا دیارە:

335: کامەران موکری، ئاوات و رەنج، سلێمانی، ١٩٦٨، ل٧٨.

336: عەبدوڵڵا پەشێو، بتی شکاو، کەرکوک، ١٩٦٨، ل٢٨.

چەقەڵ بەسەر شێرا نێرە !
مشك. پشیلە راو ئەنێ [٣٣٧]

دەکرێت بەهۆی پاش و پێش کردنی وشەکانەوە لادانە لۆژیکییەکە نەهێڵرێت؛ ئەگەر لە لەتی یەکەمدا (چەقەڵ) و (شێر)، لە لەتی دووەمیشدا (مشك) و (پشیلە) جێگاکانیان بگۆڕدرێتەوە، بەم شێوەیەی لێدێت: (شێر بەسەر چەقەڵا نێرە// پشیلە مشك راو ئەنێ)، بەڵام ئەم کارە تەنیا لە پێناوی شیکردنەوەدایە، دەنا بەو شێوەیە شیعرەکە دەمرێت.

١- ئاستی واتایی:

لەم ئاستەدا سێ ئەرك دیاریدەکەین؛ (هەڵسپاردن و دەستنیشانکردن و گەیاندن):

أ — (هەڵسپاردن= الاسناد): (واتە هەڵسپاردنی سیفەتێك بۆ شتێك و ئەم سیفەتە بەتایبەتییەك دابنرێت، کە ئەم (شت)ە جیا دەکاتەوە.)[٣٣٨]، هەروەك چۆن وشەکان بە پێی مۆرفۆلۆژی هەر زمانێك دابەش دەکرێن بۆ چەند پۆلێك: (ناو، ئاوەڵناو، کار، ... هتد)، بەو شێوەیەش وشەکانی ناو هەر پۆلێك بە پێی نزیکی واتا و بەکارهێنانەکانیان پۆلێن دەکرێنەوە، بۆ نموونە ناوێکی وەك (درەخت)، کۆمەڵێك کار و ئاوەڵناو لەگەڵیدا دەگونجێت بەکاربهێنرێن، بەڵام دەشێت لە شیعردا رەچاوی ئەم گونجاندنە نەکرێت؛ (بۆ نموونە) کارێك (یان ئاوەڵناوێك) بۆ ناوێك بەکاربهێنرێت، کە لەگەڵیدا نەگونجێت و بەمەش نالۆژیکی لە واتا دروست دەبێت؛ وەك لەم دێڕە شیعرەی (گۆران)دا دەیبینین:

سەعات فڕی، شەو درەنگ بوو.
هێشتا نیوەڕۆی ئاهەنگ بــــوو![339]

کاری (فڕی)؛ (بەزۆری) لەگەڵ (باڵندە) دا بەکاردەهێنرێت، نەوەك (سەعات) کە شتێکی بێ گیانە، واتە نەگونجانێك دروست بووە، کە بۆتە هۆی دروستکردنی وێنەیەکی نالۆژیکی، مەبەستیش لە (فڕینی سەعات) خێرا تێپەڕ بوونی کاتە. ئەم رستەیە لە رووی لۆژیکەوە قبووڵ ناکرێت ڕەت دەکرێتەوە، بەڵام ئەو واتایەی مەبەستەکەیە؛ (تەواو)ە.

337: شێرکۆ بێکەس، کەژاوەی گریان، سلێمانی، ١٩٦٩، ل١٠٣.

338: جان کوهن، بنية اللغة الشعرية، ترجمة: (محمد الولي و محمد العمري)، دار البيضاء، ١٩٨٦، ص ١١٤.

339: گۆران، بەهەشت و یادگار، بەغدا، ١٩٥٠، ل ٤٩.

واتە لەم جۆرە رستانەدا؛ ئاستی دەنگیی دوو جۆر واتا دەبەخشێت، واتایەکی ئاشکرا و واتایەکی شاردراوە، یەکەمیان نالۆژیکییە و رەتدەکرێتەوە، دووەمیشیان مەبەستە شیعرییەکەیە.

(لابردن؛ یان ئاوەڵناوی زیادە؛ یان پێش خستن و دواخستن، هەموو ئەم شێوانە- لە ڕاستیدا- (کایەیی= Context)ن، بەڵام خواستن لادانی گۆڕینەوەیە).[٣٤٠]، مەبەست لە گۆڕینەوە ئەوەیە؛ ئەو وشەیە لە جێگای راستەقینەی خۆیدا نییە، بەڵکو جێگاکەی لەگەڵ وشەی تری هەمان پۆل گۆڕیوەتەوە، یاخود ئاوەڵناوەکە (یان کارەکە)ی لە ناوێکی تر وەرگرتووە، گۆڕینەوەکەش لە ئاستی واتادا لادان دروست دەکات، دەنا لە ئاستی رۆناندا ئاساییە؛ واتە گۆڕینەوەیەکی (واتایی)یە، لەم بارەیەشەوە (جان کوهن) دەڵێت: (ستراتیژیی شیعرییەت یەك ئامانجی هەیە، ئەویش گۆڕینەوەی واتایە.)[٣٤١]

دیارترین نمونەی شیعریی، کە زیادترین نمونەی ئەم گۆڕینەوە واتاییەی تێدا ببینرێت لە شیعری ساڵانی پەنجاکان و شەستەکاندا، شیعرێکی (شێرکۆ)یە بە ناونیشانی (سەرسام مەبە)[٣٤٢] تیایدا دژایەتی ناو ژیانی کۆمەڵەکەی پیشان دەدات، بۆ ئەم مەبەستەش بە شێوەیەکی سەرەکی پشتی بە گۆڕینەوەی واتایی بەستووە، لە ئەنجامدا کۆمەڵێك رستەی نالۆژیکی دروست بووە، بەڵام کە ئەمە کایەی گشت واتای شیعرەکە بێت، هەموو نالۆژیکییەکان لە سنووری لۆژیکدا لێك دەدرێنەوە.

نمونەی بەکارهێنانە نەگونجاوەکانی ناو شیعرەکەش وەك:

نامەی ماندووی، دور وڵاتت
چاو پڕ لە.. فرمێسکی پرسیار..
سیمای دێڕی کش و ماتت[343]

بەکارهێنانی ئاوەڵناوی (ماندوو)؛ کە بۆ زیندەوەر بەکاردێ، بۆ (نامە)ی بێگیان، (چاوی پڕ لە فرمێسك) لە مرۆڤەوە خواستراوە بۆ نامە، ئاوەڵناوی (کش و مات) بۆ وشەی (دێڕ) ناگونجێت، کە مەبەستی شاعیر لە (نامە) خاوەنی نامەکەیە، مەبەستیش لە دێڕ بیری خاوەن نامەکەیە.

340: جان کوهن، بنية اللغة الشعرية، ترجمة: (محمد الولي و محمد العمري)، دار البيضاء، ١٩٨٦، ص ١١٠.

341: جان کوهن، بنية اللغة الشعرية، ترجمة: (محمد الولي و محمد العمري)، دار البيضاء، ١٩٨٦، ص ١١٠.

342: شێرکۆ بێکەس، کەژاوەی گریان، سلێمانی، ١٩٦٩، ل٩٢-١٠٨.

343: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٢-٩٣.

هەروەها کاری خنکاندن دراوەتە پاڵ (وشە):

وشەی سەربەست..
چۆن دێتە دەر بیدرکێنە..
توخوا لە ناو گەرووی ترسا
یان بە ئەنقەست..
مەی خنکێنە..[٣٤٤]

زمانی زیندەوەر دراوەتە پاڵ (قەڵەم)ی بێ گیان، کاری (وێران)یش بۆ مرۆڤ بەکاردێت، نەوەك (قەڵەم):

کاکی برا..
وەك تۆ ویستت
زمانی قەڵەم نەی وێرا..[٣٤٥]

هەروەها (زەردەخەنە) بۆ (وەرام) و (باڵ) یش بۆ (شەو) بەکارهاتووە...

کۆمەڵێك رستەی نالۆژیکی لەم شیعرەدا دەبینین، کە بەهۆی ئەم گۆڕینەوەیە دروست بوون، وەك: (چاوی زستان) لە جیاتی باران (نمەی خوێنی لێ ئەباری).. لە رستەی ((بەفر سوورە))دا، ئاوەڵناوی (سوور) جێگای ئاوەڵناوی (سپی) گرتۆتەوە. لە ((گوڵاڵەی گۆنا گەش))دا گوڵاڵە جێگای (کچ)ی گرتۆتەوە، یان (گۆنای گەش) لە (کچ) خوازراوە بۆ گوڵاڵە.

مرد.. بەهاری خۆشەویستی
جاری جاران
مرد.. بەهەشتی..
مرد.. ڕەوشتی
پیرۆزی باو باپیران![٣٤٦]

کاری (مردن) لەگەڵ هیچ یەکێك لەو ناوانە ناگونجێت.

لە ((بەهار وەرزی گوڵ وەرینە!))دا؛ (بەهار) جێگای (پایز)ی گرتۆتەوە.

344: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٥.

345: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٦.

346: سەرچاوەی پێشوو، ل٩٩.

هەروەها کۆمەڵێك رستەی نالۆژیکی لە ناو شیعرەکەدا بەرچاودەکەون؛ وەك: ((خۆرهەڵاتمان خۆرنیشینە !))، ((لە باتی گوڵ دڕك ئەڕوێن))، ((لە جێ مایین.. ئێستر ئەزێن !))، .. هتد.

بۆ پیشاندانی رادەی لادانی واتایی لە زمانی شیعری کوردی ساڵانی پەنجاکان و شەستەکاندا، بە بەراوردکردن لەگەڵ شیعری کلاسیکی، تەنیا (ئاوەڵناو)[٣٤٧] مان بە نموونە وەرگرت و لە هەر قۆناغێکدا سێ شاعیر و لای هەر شاعیرەیش (سەد) ئاوەڵناومان وەرگرت[348] و ژمارەی ئاوەڵناوە جیاوازەکان (نەگونجاوەکان) لەگەڵ دەرخراوە) کانیانمان دەستنیشانکرد، ئەنجامەکانیش بەم شێوەیەی خوارەوە بوو:

347: ئەمەش لەبەر زیاتر بەکارهاتنی (ئاوەڵناو)، ئەو ئەنجامەی پێی دەگەین وردتر و ئاسانتر دەبێت؛ واتە (ئاوەڵناو) وەك (عینە) وەرگیراوە، ئەو ئەنجامانەی لە ئامارەکەدا پێیگەیشتووین، دەتوانرێت بەسەر بەشەکانی تری زماندا (ناو، کار، ..) پراکتیك بکرێن.

348: ئاوەڵناوەکان لای هەر شاعێرێك لەم لاپەڕانەدا وەرمانگرتوون:

١- دیوانی نالی، مەلا عەبدولکەریم: ل (٩٥ — ٩٧)، ل (١٣٧ — ١٤٤)، ل (٢٠٤ — ٢١٧)، ل (٢٢٥ — ٢٦٠)، (٢٦٤ — ٢٧٠)، (٣٥٥ — ٣٦٦)، (٣٩٤ - ٣٩٨).

٢- دیوانی مەحوی، مەلا عەبدولکەریم: ل(٣ — ٥)، ل(٢٥ — ٢٧)، ل(٤٩- ٥١)، ل(٧٢- ٧٤)، ل(٧٤-٧٦)، ل(١٢٥ — ١٢٧)، ل(١٣٠ — ١٣٢)، ل (١٣٧ — ١٤٢)، ل (١٦٧ — ١٧٠)، ل (٢٢٠- ٢٢٢)، ل(٢٢٨ — ٢٣٠)، ل(٢٧٠ — ٢٧٢).

٣- دیوانی حاجی، کەریم شارەزا و سەردار میران: ل(٣١ — ٣٧)، ل (٤٦ — ٤٧)، ل(٦٨)، ل(٩٦ - ٩٩)، ل(١٠٤ — ١٠٥)، ل(١٢٣)، ل(١٧١ — ١٧٢)، ل (١٩٩ — ٢٠٠)، ل (٢٠١ — ٢٠٧)، ل (٢١١ — ٢١٢)، ل (٢٥١ - ٢٥٥)

٤- گۆران، بەهەشت و یادگار: (رەوتێکی جوان؛ ل ٣)، (نیاز؛ ل ٣٤).

گۆران، سروشت و دەروون: (دارچوالەی پشکووتوو؛ ل٩).

دیوانی گۆران، محەمەدی مەلا کەریم: (گەشتی هەورامان: ل١٢٧ — ١٣١)، (بێدارییەك؛ ل ١٨١).

٥ — دیوانی دیلان، دیلان: (بۆ پۆڵدی؛ ل ١٨ — ٢٠)، (رووناکی؛ ل ٢١ — ٢٢)، (شیرین؛ ل ٥٣ — ٥٥)، (بۆ باڵدارەکان؛ ل ٥٦)، (مامە کڕنوو؛ ل ٩٠ — ٩١)، (گەشتیێ؛ ل ٦٥ — ٦٨)، (رەز؛ ل ١٣٢ — ١٣٣).

٦ - شێرکۆ، تریفە: (سێ هەڵبەستی تینوو؛ ل ٢٣ — ٢٦)، (تاسەی هیوام؛ ل ٤٠-٤٢)، (ئێوارەی خەمگین؛ ل ٥٣ — ٥٥)، (تەنیایی؛ ل ٥٦ — ٥٧)، (وەرام؛ ل ٧٤ — ٧٥)، (بۆ چاوە شینەکانی؛ ل ٨٤ — ٨٧).

شێرکۆ، کەژاوەی گریان: (کەژاوەی گریان؛ ل ٧ — ٣٢).

قۆناغ	شاعیر	ژمارەی ئاوەڵناوە جیاوازەکان	تێکڕا
کلاسیك	نالی	٣	٥,٦٪
	مەحوی	٦	
	حاجی	٨	
پەنجا و شەستەکان	گۆران	١٦	٢٥,٦٪
	دیلان	١٩	
	شێرکۆ	٤٢	

وەك لە خشتەکەدا دیارە، رادەی لادان لە یاسای هەڵسپاردن لە زمانی ئاساییدا ، زۆر جیاوازە لە نێوانی زمانی شیعریی پەنجاکان و شەستەکان و شیعری کلاسیکیدا، ئەم جیاوازییە نەك تەنها بە گوێرەی دوو قۆناغەکە، بەڵکو ئەگەر بە پێی زنجیرەی مێژوویی بڕوانینە شاعیرەکان (لەسەرەوە بۆ خوارەوە) هەر شاعیرێك لەوەی پێش خۆی زیاتر پەنای بردۆتە بەر ئەم شێوە لادانە، ئەمەش دیاردەیەکی پۆزەتیڤە لە شیعری کوردی بە گشتی و شیعری ئەم ماوەیەدا (١٩٥٠-١٩٧٠) بە تایبەتی، چونکە ئەگەر هەر شاعیرێك وێنە شیعرییەکانی خۆی و شاعیرانی پێش خۆی وەکو خۆی دووبارە بکاتەوە، شیعرەکانی لە بازنەیەکی سنووردارردا دەسووڕێنەوە و ناتوانێت هیچ جۆرە داهێنانێك بکات، بە پێچەوانەشەوە پەنا بردنە بەر شێوەکانی لادان لە زمانی شیعرییدا، دەبێتە هۆی دروستبوونی وێنەی شیعریی نوێ، کە بەهۆیانەوە گوزارشت لە بیری نوێ دەکرێت.

بۆ روونکردنەوەی جۆری ئاوەڵناوە جیاوازەکان؛ لە شیعری کوردی پەنجاکان و شەستەکاندا، ئاماژە بەو ئاوەڵناوە جیاوازانە دەکەین، کە لە ئامارەکەدا دەستنیشانمان کردوون[349].

349: هەریەك لە واتاکانی (دیارخەر) و (دیارخراو)ەکان، لە ناو کایەی شیعرەکەدا لێکمان داوەتەوە، نەك بە دابڕاویی.

بۆ نەهێشتنی جیاوازی ئاوەڵناوە جیاوازەکان و دەستنیشانکردنی جۆری پلەی جیاوازییەکە، (کە زۆربەیان لەسەر بنەمای لێکچوواندن و خواستن بنیاتدەنرێن)، بەدوای پەیوەندی نێوان واتای ڕاستەقینە و واتای دووری (دیارخەر)ەکە دەگەڕێین، پێویستە واتاکانی دیارخەر و دەرخراوەکە شیبکەینەوە؛ یەکێك لەو واتا لاوەکییانە پەیوەندی و گونجانەکە دروست دەکەن، واتە دۆزینەوەی ئەو واتایەی کە پاساوی لادانە زمانییەکە دەکات. دۆزینەوەی لایەنەکانی خواستن لەم کارەدا سوودی دەبێت.

بە کورتی؛ (دیارخەر)ەکە لەگەڵ (دیارخراو)ەکەدا ناگونجێت، کە بە (جیاوازی) یان (لادان) دادەنرێت، بەڵام لە ئەنجامی شیکردنەوەی واتاکانی هەر دوو لایەنی (هەڵسپاردن)، بە تایبەتی واتا سیمانتیکییەکانی (دیارخەر)ەکە، گونجانەکە دروست دەکرێت، ئەمەش دەبێتە هۆی نەهێشتنی جیاوازییەکە.

دووری و نزیکی پەیوەندی نێوان واتای یەکەم (ئاشکرا) و واتای دووەم (شاراوە = مەبەستە ڕاستەقینەکە) ی دیارخەرەکە، لە هەر (جیاوازی)یەکدا مەوداکەی دەگۆڕێت، هەندێجار نزیکن لە یەکەوە و هەندێجاریش دوورن؛ (بەم شێوەیە دوو پلەی خواستن (یان جیاوازی = منافرە) دەستنیشان دەکەین، ئەمەش بە پێی پەیوەندی نێوان دوو واتاکە؛ ئەگەر پەیوەندییەکە ناوەکی بوو؛ ئەوا جیاوازییەکە لە پلەی یەکەمدایە، ئەگەریش پەیوەندییەکە دەرکی بوو؛ ئەوا (جیاوازی)یەکە لە پلەی دووەمدایە)[350].

350: جان كوهن، بنية اللغة الشعرية، ترجمة: (محمد الولي و محمد العمري)، دار البيضاء، ١٩٨٦، ص ١٢٤-١٢٥.

گـــۆران:

- (تەمی ڕەش و تاریك) گوزارشت لە ناخۆشی دەکەن، کە لە ڕاستیدا ئاوەڵناوی (سپی) و (لێڵ) لەگەڵ تەمدا بەکاردێت.

- (بێ نەغمە بوو باخچەی ژیانم)، (ژیان) ناوێکی ئەبستراکتییە و دەرخراوە، (بێ نەغمە)ش دیارخەرەکەیە، کە ناگونجێت لەگەڵیدا، بەڵام چواندنی ژیان بە باخچە، دیارخەر و دەرخراوەکە لێك نزیك دەکاتەوە، بەو واتایەی باخچە باڵندە و بولبولی لێیە و نەغمەی باخچەکەش، واتە نەغمەی باڵندەکانی ناوی.

- ئەو ئاوەڵناوانەی بۆ (ناو)ی ئەبستراکتی بەکاردەهێنرێن، زۆربەیان نەگونجاون، و زۆربەشیان لە پلەی دووەمدان، چونکە ئاوەڵناو خۆی لە خۆیدا بۆ شتی مەتریالی بەکاردێت، نەك ئەبستراکتی؛ وەك: (تەبیعەتم زەرد و ژاکاو، بێ نەغمە بوو باغچەی ژیان، هیوا تاریك، ئەندێشەی بێ بن، ..)

ئەمەش هەندێك لە دەرخراوە مەتریالییەکان:

- (لەرەی دەنگی شادمانی و نەشئەم خنکاو بوو)، (دەنگ) دەرخراوە و (خنکاو) کە دیارخەرە، ئاوەڵناوێکە بۆ زیندەوەر بەکاردێت، لە واتا لاوەکییەکانی (نەمان و لە ناوچوون و فەوتان..)ە، کە ئەم واتایانەش لەگەڵ دەرخراوەکەی ئێرەدا دەگونجێت.

- (ئاسمانی ڕەش)؛ لە واتا سیمانتکییەکانی دیارخەرەکە؛ گوزارشت لە (ناخۆشی) دەکات، ئاسمانیش ئەگەر ڕەنگی ڕەش بێت (کە خۆی شینە)، گوزارشت لە باری دەروونی یان ژیانی ناخۆشی شاعیر دەکات، لە لایەکی تریشەوە واتای (ئاسمانی بێ ئەستێرە و مانگ) دەگەیەنێت، کەواتە نزیکی لە نێوان هەردوو واتا دوور و نزیکەکەی (دیارخەر)ەکە هەیە.

- (کۆمەڵە شاخێك سەخت و گەردن کەش)؛ ئاوەڵناوی (گەردن کەش) بۆ مرۆڤ بەکاردەهێنرێت، یەکێك لە واتاکانی (پتەوی و ئەستووری وبەرزی)یە، کە ئەمەش لەگەڵ دەرخراوەکەدا دەگونجێت.

- (دار چوالەی نازدار)؛ خواستنی ئاوەڵناوی (نازدار) لە کچەوە بۆ (دار چوالە)، ئەمە تەنیا لە خەیاڵی شاعیر خۆیدایە، بۆ پیشاندانی جوانی و ناسکی دار چوالە، واتە پەیوەندییەکە نیسبییە، دەکرێ بە پلەی یەکەم و دەشکرێت بە پلەی دووەمی دابنێین.

- (چوالەی تارا سوور)؛ ئاوەڵناوی (تارا سوور) بۆ بووك بەکاردەهێنرێت، بەڵام لێرەدا چوالە بە بووك چوێنراوە، یاخود (تارای سوور) لە بووك خوازراوە بۆ دار چوالە، واتای دووەمی

دیارخەرەکە (هەلالەی سوور)ە، واتای یەکەم و دووەم لە ڕووی ڕەنگەوە وەك یەك وان؛ واتە لە پلەی یەکەمدایە.

– (چاوم یاخی لە وەنەوز)؛ (یاخی) بوون واتە بە گژاچوونەوە، چاویش نایەڵێت وەنەوزی تێ بچێت، واتە بە گژیدا دەچێتەوە، ئەمیش بە پلەی یەکەم دادەنرێت.

دەتوانین بە شێوەیەکی گشتی؛ زۆربەی ئاوەڵناوە جیاوازەکانی (گۆران) بە پلەی یەکەمی (جیاوازی) دابنێین؛ ئەمەش شتێکی ئاساییە بەو پێیەی (گۆران) بناغە دارێژەری یاخیبوونی شیعری کوردی ئەم قۆناغەیە، لەبەرئەوە هەم لە ڕووی ڕێژەی (جیاوازی) و هەم لە ڕووی پلەی جیاوازییەکەوە، سەرەتای زمانە شیعرییە نوێیەکە پیشان دەدات.

دیـــلان:

لەو ئاوەڵناوە جیاوازانەی لەگەڵ ناوی ئەبستراکتیدا بەکارهاتوون:

– (شەوگاری تاڵ)؛ (تاڵ) تامێکی ناخۆشە؛ واتە شەوگاری ناخۆش.

– (ڕووناکی پاك)؛ لەم جۆرە نەگونجانەدا، ناچارین بەدوای واتا لاوەکییە دوورەکانی دیارخەرەکەدا بگەڕێین، تاوەکو پەیوەندییەك بدۆزینەوە.. یەکێك لە واتا لاوەکییەکان ئاوەڵناوی (پاك) سپی یەتییە، کە ئەمە سیفەتێکی ڕووناکییە. دەتوانین ئەم جیاوازییە لە پلەی دووەمدا دابنێین.

– (ئامانجی زێڕین)؛ لە واتا سیمانتکییەکانی ئەم ئاوەڵناوە: (جوانی و درەوشانەوە و بە نرخی)یە، کە ئەم واتایانە زیاتر لەگەڵ دەرخراوەکەدا دەگونجێن.

– (هەست پلیشاوە)؛ (پلیشان) واتە گۆڕان و تێکچوونی تەواوەتی دۆخ و شێوە و قەبارەی تەنێك بەهۆی هێزێکی زۆرەوە، کە بەتەواوی بوونی ئەو شتە دەگۆڕێت و لە نەبوون نزیك دەبێتەوە، واتە لە نێوان بوون و نەبووندایە، ڕەنگە ئەم واتایە تارادەیەك لەگەڵ (هەست)دا بگونجێت، واتە جیاوازییەکە لە پلەی دووەمدایە.

لەو ئاوەڵناوە جیاوازانەیش، کە لەگەڵ ناوی مەتریالیدا بەکارهاتوون:

– (بەستەی قژکاڵ)؛ لە واتا لاوەکییەکانی (قژکاڵ)؛ (جوان)ە، واتە بەستەی جوان، مەودای دوو واتاکە تارادەیەك لە یەکەوە دوورن و دەشێت بە پلەی دووەمی دابنێین.

– (وەنەوشەی ڕووشەنگ)؛ واتە وەنەوشەی جوان، ئەمیش لە پلەی یەکەمدایە.

– (وەنەوشەی گێژ)؛ لاسکی گوڵی وەنەوشە خواردەبێتەوە و گوڵەکەیشی شۆڕ دەبێتەوە، (گێژ)یش، بەو مرۆڤە (یان گیانلەبەرە) دەوترێت، کە سەری کەچ و شۆڕە[351]، ئەمیش لە پلەی یەکەمدایە.

– (باڵی زێڕین)؛ درەوشەدار و بە نرخی دوو واتای لاوەکی (زێڕین)ن، (باڵ)یش باڵی مەلی ئاواتە، واتا لاوەکییەکانیش لەگەڵ ئاواتدا دەگونجێن، کە ئەمیش بە (مەل) چوێنراوە و (باڵ)ەکەش هی ئەم مەلەیە.

– (بولبول شەوان بێدار)؛ ئاوەڵناوی (شەوان بێدار) لە مرۆڤەوە وەرگیراوە و دراوەتە بولبول، مەبەست لەو بولبولانەیە، کە بەشەودا دەخوێنن، ئەمەش لە پلەی یەکەمی جیاوازیدایە.

– (ڕەنگ شیرین)؛ یەکێك لە سیفەتەکانی هەستپێکراوەکانی هەستی چەشتن؛ (شیرین)ە، کە سیفەتێکی (پۆزەتیڤە)ە، چێژێکی خۆش دەبەخشێت و دەتوانین بە سەرەکی ترین سیفەتی هەستپێکراوی ئەم هەستەی دابنێین، بەکارهێنانی ئەم ئاوەڵناوەش بۆ هەر هەستپێکراوێکی هەستەکانی تر؛ واتای پەسەندکردنی ئەم شتە دەگەیەنێت، وەك: (خوێن و شیرین، زمان و شیرین، ڕەنگ و شیرین، ڕوخسار شیرین، ... هتد)، بەڵام پەیوەندییە واتاییەکانی نێوان واتای یەکەم و دووەم بەوردی دەستنیشان ناکرێت، لەبەرئەوە دەکرێت ئەم جۆرە ئاوەڵناوە جیاوازە بە پلەی دووەم دابنێین.

ئەم دیاردەیە لای ڕەمزییەکان پێی دەوترێت (گۆڕینەوەی هەستەکان)؛ واتە (وەسفکردنی هەستپێکراوەکانی هەر هەستێك بە سیفەتەکانی هەستپێکراوەکانی هەستەکانی تر.)[٣٥٢].

– (کۆڕی سوور)؛ واتە کۆڕی خەبات وتێکۆشان و شۆڕش؛ (خوێنرژان و ئاگریش)، لە واتاکانی ئەم کارەن، کە هەردووکیان ڕەنگی سوورمان دێنێتە پێش چاو، بەم جۆرە جیاوازییەکە لە پلەی دووەم دادەنرێت.

– (بولبولی ناکام)؛ بولبول بە عاشقێك چوێنراوە، کە بە (یار) نەگەیشتبێت، یاری ئەمیش (گوڵ)ە، واتە پەیوەندی لە نێوان واتای دووەمی دەرخراوەکە و دیارخەرەکەدا هەیە، جیاوازییەکەش لە پلەی یەکەمدایە.

351: وشەی (کەچ) و (کەژ) و (گێچ) و (گێژ) یەك وشەن و گۆڕانی فۆنۆلۆژیان بەسەردا هاتووە، هەموویان بە واتای (خوار) دێن.

352: د. محمد غنیمي هلال، النقد الأدبي الحدیث، القاهرة، ١٩٧٧، ص٣٩٥.

- (هەناسە رەشە)؛ (رەش) رەنگی دووکەڵە، واتە هەناسە لە جیاتی هەوا دووکەڵ هەڵدەمژێت، پەیوەندی واتای یەکەم و دووەمی دیارخەرەکە زۆر بە تینە، جیاوازییەکە لە پلەی یەکەم دادەنرێت.

- (بانگ خنکاوە)؛ ئاوەڵناوەکە بۆ گیانلەبەرێك بەکاردێت، کە هەناسەی لێ ببرێت و بمرێت، بانگیش بە بێ هەناسە نایەتەدەر، واتە نەمانی بانگ دەگەیەنێت، جیاوازییەکە لە پلەی یەکەمدایە.

شێرکۆ:

هەندێ لە ئاوەڵناوە جیاوازەکان، کە لەگەڵ ناوە ئەبستراکتییەکاندا بەکارهاتوون:

- (شەوگار تاڵە)؛ لە پلەی دووەمدایە.(لای دیلان ئاماژەی پێکرا).

- (خەم خۆشەویستە)؛ ئەم ئاوەڵناوە دوو جار جیاوازە؛ جارێکیان بەوەی کە لەگەڵ ناوێکی ئەبستراکتیدا بەکارهاتووە، دووەمیش لەبەرئەوەی (خەم) ڕۆڵی نێگەتیڤی لە ژیاندا هەیە و (خۆشەویست)یش ئاوەڵناوێکی (پۆزەتیڤ)ە.

- (دڵی کاس و وڕ)؛ لە راستیدا ئاوەڵناوەکە بۆ (سەر و گوێ) بەکاردێت، (کاس و وڕ) ئەنجامی خەم و تێکچوونی باری دەروونییە، (دڵ) یش بە واتا ئەبستراکتییەکەی بەکارهاتووە؛ واتای (هۆش و ئەقڵ و دەروون) دەگەیەنێت، بەمەش پەیوەندییەك لە نێوانیاندا دروست دەبێت؛ بەڵام هەردوو لایەنەکەی (هەڵسپاردن)، واتای دووەمیان بەشداری لەم پەیوەندیی و گونجانەدا دەکات، واتە مەودای پەیوەندیەکە دوورە.

- (نووسین لاڵە)؛ (لاڵ) نەبوونی توانای قسەکردنە، نووسینیش کاری قسەکردنە بە وێنە و هێما لەسەر کاغەز، واتە پەیوەندییەکە لە نێوان واتای دووەمی (دەرخراو) و (دیارخەر)ەکەدایە، لەبەرئەوە دەتوانین لە پلەی یەکەمی دابنێین.

- (دەم ... داخراو) و (دڵ تینوو)؛ دەگەڕێنەوە بۆ (دەروون)؛ یەکەمیان نەبوونی توانای گوزارشتکردن دەگەیەنێت، دەروونیش پێویستی بە گوزارشتکردنە، دووەمیش (دڵ تینوو) ئاوەڵناوێکی لێکدراوە و خۆی لە خۆیدا جیاوازە، لەبەرئەوە هەردوو ئاوەڵناوە جیاوازەکە لە پلەی دووەمدان.

- (واق وڕ) و (سەرسام)؛ بۆ (دەروون) بەکارهێنراون، هەردووکیان گوزارشت لە تێکچوون و شلەژان و و ناسروشتی بوونی دەروون دەکەن؛ کەواتە بە پلەی دووەم دادەنرێن.

- (سەرنجی وێڵ) و (سەرنجم ون)؛ (سەرنج) کاری وردبوونەوە و بینینە بۆ شتێك (یان چەند شتێك)ی دیاریکراو و مەبەست، (وێڵ) و (ون)یش، مانای نەدۆزینەوەی مەبەست دەگەیەنن، کەواتە واتا شاراوەکانیان جۆرە پەیوەندییەکی تیادا دروست دەبێت.

- (ئاواتی دڵ قەشەنگ) و (هیوای نازدار)؛ (قەشەنگ و نازدار) دوو ئاوەڵناوی پۆزەتیڤن، بۆ پیشاندانی پۆزەتیڤیی (ئاوات) و (هیوا) بەکارهاتوون، چونکە دەشێت کەسێك ئاواتێکی (یان هیوایەکی) نێگەتیڤی هەبێت لە ژیاندا، وەك: (ئاواتی مردن دەخوازم، بە هیوای مردنم..).

- (گیانی رووناك)؛ (گیان)ی هەر کەسێك ئەو کاتەی پڕ دەبێت لە هیوا و ئاوات، ئەو کەسە گەشبین دەبێت، ئەمەش واتای دووەمی رووناکییە؛ واتە جیاوازییەکە لە پلەی دووەمدایە.

- (خۆزگەی نێژراو)؛ (خۆزگە) ئەو ئارەزووانەی مرۆڤە، کە دەیەوێت لە داهاتوودا بێنەدی، کاتێك مرۆڤ دەمرێت و لە ناو خاکدا دەنێژرێت، ئەم ئارەزووانەیش لەگەڵیدا دەنێژرێن، واتە ئاوەڵناوەکە لەگەڵ خاوەنی (خۆزگە)کەدا دەگونجێت، واتە مەودای پەیوەندییەکە نزیکە.

- (ئاواتی دڵ نەترووکاو)، (ترووکان) بۆ هێلکە بەکاردێت، ئامانجی هێلکە ترووکان و دروستبوونی گیانلەبەرێکە، ئامانجی ئاواتیش هاتنەدییەتی؛ واتە هاتنیەتی بۆ ناو (واقیع). لێکچوونێك لە نێوان هێلکە و ئاواتدا هەیە لە گەشەکردن و گەیشتن بە ئەنجام، لەبەرئەوەش (نەترووکاو) لە هێلکەوە خواستراوە بۆ (ئاوات)، واتە بە ئەنجام نەگەیشتنی ئاواتەکان، بەمەش جیاوازییەکە نزیك دەبێتەوە و بە پلەی یەکەم دەژمێردرێت.

ئینجا با سەرنجێك لە ئاوەڵناوە جیاوازەکان بدەین کە لەگەڵ ناوی مەتریالیدا بەکارهاتوون:

- (هەوری پەستی زەبوون)؛ لێکچوونێك لە نێوان (هەور) و (خەفەت)دا هەیە، ئەنجامی (هەور)؛ (باران)ە و ئەنجامی (خەفەت)یش (گریان)ە، واتە شلەژانی باری دەروونی مرۆڤ، هەردوو ئاوەڵناوی (پەست) و (زەبوون)یش گوزارشت لەم بارە دەروونییە دەکەن، واتە ئاوەڵناوەکان لەگەڵ واتای شاراوەی (هەور)دا دەگونجێن، لەبەرئەوە لە پلەی دووەم دادەنرێن.

- (رێی رەش)؛ رەنگی (رەش) هەمیشە وەك رەمزێك بۆ لایەنە نێگەتیڤەکانی ژیان بەکاردێت، مەبەست لە (رێ)یش؛ رێگای ژیانە بۆ گەیشتن بە هیوا و ئاواتەکانی مرۆڤ، کاتێك ئەم رێیە تاریك و نادیار بێت و گەیشتن بە ئاواتەکان ئەستەم بێت؛ وەك لە دەقە شیعرییەکەدا دیارە، ئاوەڵناوی (رەش) لەگەڵیدا دەگونجێت.

- (بەهاری شۆخ و شەنگ)؛ ئاوەڵناوەکە لەگەڵ (کچ) یان (بووك)دا دەگونجێت، نەك لەگەڵ بەهاردا، بەڵام بە دوو شێوە دەتوانین گونجانەکە دروست بکەین: یەکێکیان، بەهار چوێنراوە بە

(کچ)، واتە لەگەڵ واتای دووەمی بەهاردا دەگونجێت، دووەمیشیان، هاوواتای ئاوەڵناوەکە (جوان)ە، کە ئەم واتایەیان لەگەڵ بەهاردا دەگونجێت.

– (هەنگی دڵدار)؛ (دڵدار) دەمی یارەکەی هەڵدەمژێت و هەنگیش شیلەی گوڵ؛ (کە لە شیعرکەدا بە یار دەچوێنرێت). لە ڕاستیدا مەودای نێوان واتای ڕاستەقینە و واتای شاراوەکە دوورە، بەڵام بەهۆی زۆر بەکارهێنانی ئەم جۆرە وێنەیە لە شیعردا، مەوداکە نزیك بۆتەوە و دەتوانین بیخەینە ناو پلەی یەکەمی جیاوازی.

– (ئەستێرەی شیرین)؛ واتە ئەستێرەی خۆشەویست، هەردوو ئاوەڵناوەکە پۆزەتیڤن و لە یەکەوە نزیکن، جیاوازییەکە لە پلەی یەکەمدایە.

– کۆمەڵێك ئاوەڵناوی نەفی داڕێژراو بەهۆی پێشگری (بێ)وە، چوونەتە پاڵ چەند ناوێك و شێوەیەکی ناتەواوی لێ دروست کردووە، واتە ئاوەڵناوەکان و ناوەکان پێکەوە ناگونجێن و چەند وێنەیەکی نەگونجاویان دروست کردووە؛ وەك: (باخ بێ گوڵ، درخت بێ لق و چڵ، ژووری بێ بن میچ، زەوی بێ ئاو، کچ بێ قژ، قژ بێ قژ، کۆتر بێ سەر، کۆتر بێ باڵ، باڵ بێ پەڕ، شار و گوندی کوردستان بێ هەتاو، تەرمی بێ لاشە)، لە ناو کایە شیعرییەکەدا گوزارشت لە بارێکی نائاسایی ژیان دەکەن؛ واتە کایە شیعرییەکە پاساوی ئەم نەگونجاندنانە دەکات؛ بەڵام جیاوازییەکان هەموویان لە پلەی یەکەمدان.

هەندێجار ئاوەڵناوێك لەگەڵ (دەرخراو)ەکەدا ناگونجێت، بەڵام وشەیەك یان گوزارشتێك نەگونجاندنەکە دەستنیشان دەکات و بەمەش جیاوازییەکە کەم دەکاتەوە (یان هەر نایهێڵێت)؛ وەك: ((پیرەمێرد بە بازوو لاو.))، یان زۆر جار لێکچوواندنەکان جیاوازییەکان ناهێڵن؛ وەك:

شیرینەکەم.. ئەمشەو ژیان
وەك ماڵـــــەکەم چۆڵ و تارە [٣٥٣]

واتە ئاوەڵناوەکە بە گوێرەی (لێچوو = ژیان) جیاوازە، بەڵام بە گوێرەی (لەوچوو= ماڵەکەم) گونجاوە، بەمەش مەودای جیاوازییەکە ئەوەندە لێك نزیك دەکاتەوە، ناتوانین بە جیاوازی دابنێین، هەر ئەم هۆیەشە زۆربەی جیاوازییەکانی ناو شیعری کلاسیکی گونجاندووە، چونکە جیاوازی و لادان لەگەڵ تایبەتییە سەرەکییەکانی کلاسیکدا ناگونجێت، وەك: (لاساییکردنەوە و سەروەری لۆژیك).

353: شێرکۆ بێکەس، تریفەی هەڵبەست، بەغدا، ١٩٦٨، ل٥٦.

بە پێی شیکردنەوەی نموونەکانی پێشەوە لای هەر سێ شاعیرەکەی ئەم قۆناغە، روونبوویەوە کە تاچ ڕادەیەك ڕێژەی لادان و جیاوازی بوون و یاخیبوون لە زمانی شیعری ئەم سەردەمەدا، رووی لە زیادبوون کردووە.

لە نێوان ئەو سێ شاعیرەی بە نموونە وەرمانگرتوون: ڕادەی ئاوەڵناوە جیاوازەکان لەلای (دیلان) بەرزترە لە (گۆران) و، لای (شێرکۆ)یش بەرزترێکە لە (دیلان)؛ لە لای شێرکۆ زۆر لە (دەرخراو)ەکان ئەبستراکتین، کە زۆربەیان لە پلەی دووی جیاوازییەکەدان، تەنانەت (دەرخراو)ە مەتریالییەکانیش هەندێکیان لە پلەی دوودان و پلە یەکەکانیش مەوداکانیان مامناوەندییە (نە زۆر نزیك و نە زۆر دوورن لە یەکتری).

ب- **(دەستنیشانکردن):**

واتە دیاریکردنی ئەو شتەی لە ناو کۆمەڵێك شتدا مەبەستمانە؛ ئەم کارەیەش بە (زیادکردنی وشەیەك یان چەند وشەیەکی تر بۆ ناوی رەگەزەکە دەبێت؛ ئەم وشە زیادکراوانەیش پێیان دەڵێن دەستنیشانکەر)[٣٥٤] ئەمەش یەکێکە لە پێوەرەکانی زمانی ئاسایی، لادانیش لەم پێوەرە؛ شێوەیەکە لە شێوەکانی لادانی واتایی.

هەروەك لە شێوەکەی پێشوودا (هەڵسپاردن)؛ لێرەشدا ئاوەڵناومان بە نموونە وەرگرت لەبەر هەمان هۆ، کە لەوێ دەستنیشانمان کرد..

(ئاوەڵناو) تاوەکو ئەرکی خۆی ببێنێت؛ پێویستە:

١- بەسەر بەشێکی ناوەکەدا جێبەجێ ببێت.

٢- بەسەر بەشەکانی تری ناوەکەدا جێبەجێ نەبێت.

ئەگەر لەگەڵ هیچ جۆرێکیان نەگونجا، یان لەگەڵ هەموویاندا گونجا، ئەوە بە (ناوێزە) دادەنرێت.[٣٥٥]

(**کامەران**) دەڵێت:

قژی خاو، قژی زەردی کاڵ
گەردنی ناسك، کوڵمی ئاڵ[356]

354: جان کوهن، بنية اللغة الشعرية، ترجمة: (محمد الولي و محمد العمري)، دار البيضاء، ١٩٨٦، ص ١٣٢.

355:سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٥.

356: کامەران موکری (دیوان)، پێشەکی و پەراوێز نووسینی (عەبدوڵڵا عەزیز خالد)، بەغدا، ١٩٨٨، ل ٦٦.

(قژ) وەك رەگەزێك چەند جۆرێكی هەیە، ئاوەڵناوی (خاو) بەسەر هەندێكیان جێبەجێ دەبێت، بەڵام هەموو (قژ) ێك سیفەتی خاویی نییە، واتە سیفەتەكە بۆ هەموو جۆرەكانی رەگەزەكە ناشێت. (ناسك)یش بە گوێرەی (گەردن) و (ئاڵ)یش بە گوێرەی (كوڵم) هەمان شتن، بەسەر بەشێكی رەگەزەكاندا دەشێن و بەسەر بەشێكیاندا ناشێن؛ واتە ئاوەڵناوەكانی ناو ئەم دێڕە شیعرە، ئەركی ئاسایی خۆیان (وەك ئاوەڵناوێك) بەجێ هێناوە، نەوەك ئەركێكی شیعریی.

بەڵام (ناوێزەكان)؛ ئەو ئاوەڵناوانەن ئەركی سروشتی خۆیان (واتە دەستنیشانكردن)، جێبەجێ ناكەن و بە شێوەیەك لە شێوەكانی لادانی واتایی دادەنرێن؛ لە باری یەكەمدا؛ كە لەگەڵ هیچ جۆرێكی ئەو ناوەدا نەگونجێت، بە (جیاوازی) ناو دەبرێت كە بە لادانێكی بەهێز دادەنرێت، ئەمەش لە شێوەی یەكەمی لادانی واتاییدا ئاماژەمان پێدا. بەڵام لە باری دووەمدا؛ كە لەگەڵ هەموو جۆرەكانی ئەو ناوەدا دەگونجێت، بە (حشو) ناودەبرێت و بەلادانێكی بێ هێز دادەنرێت؛ بۆ نموونە (ع. ح. ب) دەڵێت:

دەورم بەفری سپی و سۆڵە
هەڕەشەی بای گرجوگۆڵە [٣٥٧]

ئاوەڵناوی (سپی و سۆڵ) لەگەڵ هەموو جۆرە بەفرێكدا دەگونجێت، هیچ جۆرە (بەفر)ێكی تر نییە، ئەم ئاوەڵناوەی لەگەڵدا نەسازێت.

هەر بە پێی ئەو (سەد) ئاوەڵناوانەی لە ئامارەكەی پێشوودا لای شاعیرەكانی هەردوو قۆناغەكە دەستنیشانمان كردبوون، ئەو ئاوەڵناوانەی لە جۆری (حشو) بوون، لای هەر شاعیرێك جیامان كردەوە و ئەنجامەكان بەم شێوەیە بوو، كە لەم خشتەیەی خوارەوەدا دەبینرێت:

357: ع. ح. ب. (محمد شێخ حسێن بەرزنجی)، ناسۆری دەروون، بەغدا، ١٩٦٨، ل ١١٩.

قۆناغ	شاعیر	ژمارەی ئاوەڵناوی (حشو)	تێكڕا
كلاسیك	نالی	٣	٪٥,٣
	مەحوی	٩	
	حاجی	٤	
ساڵانی پەنجا و شەستەكان	گۆران	١٠	٪١٢
	دیلان	١٩	
	شێركۆ	٧	

وەك لە خشتەكەدا دیارە؛ مەودای جیاوازی نێوان شیعری كلاسیكی و شیعری ساڵانی پەنجاكان و شەستەكان، لە ڕووی بەكارهێنانی ئاوەڵناوی (حشو) ئەوەندە زۆر نییە بە بەراوردكردنی لەگەڵ بەكارهێنانی ئاوەڵناوی(جیاواز)، هەرچەندە لە شیعری قۆناغی دووەمدا رێژەكەی نزیكەی دوو ئەوەندە زیاترێكە لە قۆناغی كلاسیك. هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی؛ ئاوەڵناوی (حشو) بە لادانێكی بێ هێز دەژمێردرێت، تەنانەت لای هەندێ شاعیر؛ هەندێجار لەبەر پڕكردنەوەی كێشی شیعرەكە بەكاردەهێنرێت، لەم بارەشدا ڕۆڵی نێگەتیڤی دەبێت لەسەر زمانی شیعریی دەقەكە، لەبەرئەوە بە شێوەیەكی (تاڕادەیەك) ئاسایی لە هەردوو قۆناغەكەدا بەكارهاتووە تەنانەت ئەگەر بە پێی شاعیر بەراورد بكەین، دەبینین رێژەكە لای هەندێ شاعیری كلاسیك بەرزترێكە لە چاو هەندێ شاعیری قۆناغە نوێیەكە .

دەتوانین دوو جۆر لە (ئاوەڵناوی حشو) جیابكەینەوە[358]، كە بە پێی ناو (دەرخراو)ەكە دەگۆڕێت؛ ئایا ناوی (رەگەز)ە، یان ناوی (تایبەت)ە؛ بۆ جیاكردنەوەی هەردوو جۆری ئاوەڵناوە (حشو)ەكانی شیعری ئەم ماوەیە، هەوڵدەدەین ئەوانەی شاعیرەكان بەكاریان هێناوە (بە پێی ئامارەكە)، شیبانبكەینەوە و دەستنیشانیان بكەین.

358: جان كوهن، بنية اللغة الشعرية، ترجمة: (محمد الولي و محمد العمري)، دار البيضاء، ١٩٨٦، ص ١٣٩.

١ — ناوی ڕەگەز: لێرەدا ناوەکە ئاماژە بە (پۆل) یان (جۆر) دەکات، ئاوەڵناوەکەش بەسەر تەواوی ئەم جۆرەدا جێبەجێ دەبێت، ئەو ئاوەڵناوە (حشو)انەیش دەچنە ناو ئەم جۆرەوە، لای هەر شاعیرێك چەند نموونەیەکیان وەردەگرین:

گۆران:

– (بەرۆچکەی گەرم)؛ بەرۆچکە (یان بەر ڕۆژ)، ئەو جێگایەیە هەتاو لێیدەدات، کە لە ئاوەڵناوی (گەرم) جیانابێتەوە، واتە ئاوەڵناوەکە بۆ دەستنیشانکردنی هەندێ شوێنی (بەرۆچکە) نەهاتووە، کە گەرم بێت، جیای بکاتەوە لەوانەی گەرم نین.

– (مێرگی سەوزی دەمەو بەهار)؛ هەموو جۆرە (مێرگ)ێك سەوزە، بەتایبەتی کە بە (دەمە و بەهار) کاتەکەی دەستنیشان کردووە، هێنانەوەی ئەم ئاوەڵناوە زیادەیە و بە (حشو) دادەنرێت[359].

– (بەفری زۆر سپی)؛ هەموو بەفرێك ڕەنگی سپییە، بەڵام لێرەدا ئاوەڵناوی (حشو) بەکارهێنراوە بۆی، کە بە لابردنیان هیچ لە واتای ڕاستەقینەی (بەفر) ناگۆڕێت، واتە پرسیار لە ڕەنگی بەفرەکە ناکەین، چونکە ئەمە پێشتر یەکلابۆتەوە.

– (سنەوبەری سەوز)؛ (دار سنەوبەر) بە هەمیشە سەوزی ناسراوە، واتە ئەم ئاوەڵناوەی لەگەڵ بەکاربهێنریت یان نەهێنریت، هیچ پرسیارێك دروست ناکات لە بارەی ڕەنگی (سنەوبەر)ەوە.

دیلان:

– (گوڵاڵەی ئاڵ) و (گوڵاڵەی سوور)؛ ئەو دوو ئاوەڵناوە بۆ هەموو جۆرێکی گوڵاڵە بەکاردێن، هیچ جۆرێکی تر نییە سیفەتی (ئاڵ) و (سوور)ی نەبێت.

– کۆمەڵێك ئاوەڵناوی وەك: (بێ گیان، بێ زمان، ..)، بۆ سێ ڕەگەز بەکارهێناوە: (پەروانە، گوڵ خەندەران، گوڵە بەرۆژە)، کە واتای سیمانتیکیی ئەو ناوانەن و بەسەر تەواوی هەر یەك لەو ڕەگەزانەدا جێبەجێ دەبن، لەبەرئەوە بە (زیادە)یەکی درێژە پێدراو دادەنرێن.

– (ئەستێرەی دوور)، ئەستێرەکان لە ڕووی دووری و نزیکییەوە دەکرێت بە گوێرەی یەکتری بەراورد بکرێن، بەڵام بە گوێرەی مرۆڤ هەموویان دوورن، لەبەرئەوە بە ئاوەڵناوێکی حشو دادەنرێت.

359: مەبەستمان لە (زیادە و پێویست ناکات)، بە پێی زمانی ئاساییە، چونکە وەك ئاماژەمان پێدا ئەم شێوەیە لادانە لە زمانی ئاسایی.

– (بای شەماڵی نەرم)؛ واتای فەرهەنگیی (شەماڵ)؛ (بایەکی نەرم و فێنکە)، واتە ئەگەر نەرم نەبێت ئەوا بە شەماڵ دانانرێت، لەبەرئەوە ئاوەڵناوەکە بە (زیادە) دادەنرێت.

– (ئەی گوڵەکەی ڕەنگ پەمەیی سەر داری ژاڵە)؛ ئەگەر (گوڵی ڕەنگ پەمەیی) بە تەنیا بەکاربهاتایە، ئەوا ئاوەڵناوەکە (پەمەیی) ئەرکی دەستنیشانکردنی دەبینی، چونکە چەندین جۆرە گوڵی ڕەنگاو ڕەنگ هەیە، بەڵام لێرەدا گوڵەکە دەستنیشانکراوە، کە گوڵی ژاڵەیە، ئیتر پێویست بە دووبارە دەستنیشانکردنی ڕەنگەکەی ناکات، چونکە گوڵی ژاڵە ڕەنگەکەی ناسراوە و هەر ئەو جۆرەیش هەیە.

شێرکۆ:

– (بەهار گەڵای سەوزی وەری)؛ بە شێوەیەکی گشتی لە بەهاردا گەڵا سەوزە، پێویستی بە دەستنیشانکردنی ڕەنگەکەی نییە، واتە (بەهار) ئەرکی دەستنیشانکردنەکەی بینیوە.

– (شەوی تار)، هەموو شەوێك تاریکە، ئەگەر وا نەبێت بە (مانگە شەو) ناودەبرێت، واتە (تار) ئاوەڵناوێکی (زیادە)یە.

– (شیلەی شیرین)؛ ناوی (شیلە) لە زمانی کوردیدا لە بنەڕتدا هەر لە (شیرین)ەوە هاتووە، واتە ئاوەڵناوەکە ئەوەندە لە ناوەکەوە نزیکە، لەگەڵ ناوهێنانیدا ئاوەڵناوەکەش لەگەڵ خۆیدا دێنێتە هۆشی گوێگر، لەبەرئەوە هیچ پێویست بە دەستنیشانکردن ناکات.

–(بەفری سارد)، ساردی بەفر پێشتر یەکلا کراوەتەوە و پێویست ناکات بهێنرێتە گۆڕێ.

٢ — ناوی تایبەتی (علم): لەو جۆرە ناوانەدا، کە ئاماژە بە (تاك) دەکات و دابەش ناکرێت، دەستنیشانکردن هیچ سوودی نییە، چونکە پێشتر جێبەجێ بووە و یەکلا کراوەتەوە.

لە ناو ئاوەڵناوە (حشو)ەکانی لای ئەو سێ شاعیرە دەستنیشانمان کردن، تەنیا نموونەیەکی ئەم جۆرە (حشو)ەمان بەرچاو کەوت، کە لای هەر سێ شاعیر دووبارەبۆتەوە؛ ئەویش (ئاسمانی شین)ە، (ئاسمان) ناوێکی تایبەتی یە و هەر (یەك) ئاسمان هەیە و دابەشی چەند جۆرێك نابێت، هەر ئاوەڵناوێکی بۆ بەکاربهێنین، هەمان ئاسمان دەگرێتەوە و بە ئاوەڵناوێکی (حشو) دادەنرێت.

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەم جۆرە (حشو)ە، نموونەیەکی (**کامەران**) دەهێنینەوە:

(کامل): ئەی کوڕە شەنگەکە

(کامل): لاوە بێ دەنــگــەکە[360]

360: کامەران موکری (دیوان)، پێشەکی و پەراوێز نووسینی (عەبدوڵڵا عەزیز خالد)، بەغدا، ١٩٨٨، ل ٨٨.

(کامل)؛ ناوێکی تایبەتییە بۆ کەسێکی دیاریکراو، لەبەرئەوە هەردوو ئاوەڵناوی (شەنگ) و (بێ دەنگ) ئەرکی دەستنیشانکردنیان نەبینیوە و بە (حشو) دادەنرێن.

شێوەیەکی تر لە دەستنیشانکردن هەیە، کە (جێسپیێرسەن) ناوی (ئاماژەکان= shifters)ی لێدەنێت وبەم شێوەیە پێناسەی دەکات: (جۆرە وشەیەکە؛ بە پێی جێگای بەکارهێنانی، واتاکەی دەگۆڕێت)[٣٦١]، نموونەش وەك: راناوەکان و ئاوەڵفرمانی کاتی و شوێنی و کاتەکانی فرمان..، راناوێکی سەربەخۆی وەك (من) ئاماژە بە کەسێکی دیاریکراو دەکات کە (قسەکەر)ە، یان ئاوەڵگوزارەی کاتی (ئەمڕۆ) واتای ئەو رۆژەیە کە قسەکەی تێدا دەکرێت، بەڵام لە زمانی شیعرییدا ئەم پێویستیانە لەبەرچاو ناگیرێت. لە کاتێکدا ئەم جۆرە وشانە لە زمانی ئاساییدا ئەرکیان دەستنیشانکردنە، جا چ بۆ (کەس) یان (شت) یان (کات) یان (شوێن) بێت؛ دەشێت لە شیعردا ئەرکەکەیان بۆ دەستنیشان نەکردن بگۆڕێت؛ واتە ئەو کاتە ئەم وشانە ئەرکی شیعریی دەبینن، کە ڕۆڵی دەستنیشانکردنیان نەبێت.

بۆ هەر یەکێك لەو ئاماژانەی ئەرکی شیعریی دەبینن، نموونە لە شیعری ئەم ماوەیەدا دەهێنینەوە بۆ ئەوانەش ئەرکی ئاسایی خۆیان دەبینن پێویست بە نموونە ناکات:

- **(من):**

بت پەرست نیم.
نابم و نیم ...
کابرایەکی رووت و برسـیم،
ناساخ، گیرۆدەی نـــەزانیم
بۆ بەرگ و ناومالّ پەڕپووتم
بۆ خۆم ئەوێ بەری جـــووتم،
بڕوای من بە ســـبەینێ یە
مژدەی رزگـــــاریمی پێ یە..[٣٦٢]

لێرەدا راناوی سەربەخۆی کەسی یەکەمی تاکی (من) و راناوی لکاوی کەسی یەکەمی تاك (م)، دەنگی کۆمەڵە کەسێکی نادیارە، نەك تەنیا یەکێك.

361: جان کوهن، بنیة اللغة الشعریة، دار البیضاء، ١٩٨٦، ص ١٥٠.

362: دیوانی گۆران، محمدی مەلا کەریم، بەغدا، ١٩٨٠، ل ٢٨٣ — ٢٨٤.

- **(تۆ):**

(کەریم شارەزا) شیعرێکی بەناونیشانی (تۆ) نووسیوە، کە تیایدا دەڵێت:

بۆ پێم ناڵێ ی تۆ، تۆ چی، تۆ انسانی؟!
یا فریشتەی بەهەشتی جـاویـدانـــی؟!
یا پەیکەری ڤینۆسی ؟ خوای جوانـی؟
تۆ کام وێنەی ؟ دەسکاری کام فەننانی؟
یا کام نیگای بەهاداری ژیـــانـــی؟!![363]

بەڵام کەسەکەی شیعرەکەی ئاراستەکراوە، نادیارە و دەشێت بۆ کچێکی خەیاڵی، یان بۆ هەر کچێك بێت کە شاعیر یان خوێنەر مەبەستی بێت، ئەم هۆیەشە شیعر لە (تایبەتی)یەوە بەرەو (گشتی) دەبات.

یان (**پیربالّ مەحموود**) لە شیعری (بۆ تەنهایی)دا[364]، راناوی (تۆ)ی بەکارهێناوە، کە مەبەستی خۆیەتی (لە شێوەی مۆنۆلۆگدایە)، ئەمە دیاردەیەکی تازەیە، تەنانەت لە شیعری ئەو ماوەیەشدا دەگمەنە.

(ئەو):

وەك لەم شیعرەی (دیلان) دا:

ئەو کەسەی دەستی ئەنایە بین و قوڕگی ئەو گوڵە
چنگی خوێناوی ئەنایە نـــــاو دڵــە پڕ ژانەکـەم
ئێمە ئارەق ڕشتن و بازوو وەشاندن، بێخــــەوی
ئەو گڕ و پشکۆی ئەخستە ژێر بنی خەرمانەکـەم[٣٦٥]

راناوی (ئەو)، مەبەست لە هەموو ئەو کەسانەیە دژی ژیانن (بەتایبەتی ژیانی میللەتی کورد)، جا چ بێگانە بن یان خۆمانە.

363: کەریم شارەزا، ئازادی و ژیان، ١٩٦٠، ل ٣٨ - ٣٩.

364: پیربالّ مەحموود، بەهەشتی دلّداری، کەرکوك، ١٩٥٨، ل ٤٠-٤١.

365: محمد صالح دیلان، دیلان، بەغدا، ١٩٦٩، ل ٩١.

- (ئێمە):

(شێرکۆ) لە شیعری (لە گۆڤارێکی بێگانەدا)، باس لە (وتار)ێکی نادیار لە (گۆڤار)ێکی نادیار و وڵاتێکی نادیاردا دەکات، لەبەرئەوە هەموو راناوەکان (نادیارن) و ئاماژە بە کەسی دیاریکراو ناکەن:

ئینجا ئەڵا: پێش ئەوەی، بەلەش راپەڕین
ئێمە بە گیان راپەڕی بووین..
یان بەر لەوەی سەنگەر بگرین،
ئێمە زیندوو.
خوێنمان، لە ناو لەپی دەستا هەڵگرتبوو [366].

- (ئێوە):

(ع. ح. ب) دەڵێت:
ســــــلاو لە ئێوەی ئازا
ئێوەی ئاخنراوی هـــــونەر
ئێوەی قاڵ بووی ئێش و سزا
ئێوەی بۆ ئاشتی تێکۆشەر [367].

لە هەر چوار لەتەکەدا راناوی (ئێوە) بۆ کۆمەڵە کەسێکی دەستنیشان نەکراو بەکارهێناوە، کە لە رێگای چەند ئاوەڵناوێکەوە هەوڵی دەستنیشانکردنیان دەدات.

- (ئەوان):

(جەوهەر غەمگین) لە شیعری (کوردە) پاش سوێندخواردنێکی درێژ بە (کوردستان و مێژووی کورد و چەکوشی کاوە و زەردەشت و کچانی کورد و تازە لاوان و..)، دەڵێت:

ئەبێ هەوڵدەم منیش وەك ئەوان
یا سەر ئەکەوم یا دائەنێم گیان [368].

366: شێرکۆ بێکەس، کەژاوەی گریان، سلێمانی، ١٩٦٩، ل٨٥.

367: ع. ح. ب.، ناسۆری دەروون، بەغدا، ١٩٦٨، ل ١٣٠.

368: جەوهەر خەمگین، خاك و رۆژ و خۆشەویستی، چ ٢، هەولێر، ٢٠٠٥، ل ٣٨.

راناوی (ئەوان) ئەرکی دەستنیشانکردنی نەبینیوە؛ ئەگەر مەبەست لە (ئەوان) تەنیا (کچان و لاوانی) کوردیش بێت، دیسانەوە کەسانێکی دەستنیشانکراو نین.

- (کاری رابردوو):

(کامەران) لە (ئەستێرە و مەل و خەزان)دا، لە هەموو رستەکاندا کاری رابردووی بەکارهێناوە، بەڵام لە راستیدا ئەو دیاردانەی وێنەی کێشاون دەشێت لە هەموو کاتێکدا رووبدەن لە (رابردوو و ئێستا و داهاتوو)دا:

ئەو گوڵەی خەزان، وەرانی و نەمرد
ئەو دڵەی، ناسۆر، لە هیوای نەکرد [369].

- (کاری رانەبردوو):

(شێرکۆ) وەسفی هۆنراوەکانی خۆی دەکات، سێ کاری رانەبردووی بەکارهێناوە، دەشێت ئەو کارانە لە هەر کاتێکدا رووبدەن، یان روویان دابێت:

هۆنراوەکانم، پەپوولەن
بە شوێن وشەی دڵا ئەفڕن
گەرا، لە ناو گیانا ئەخەن
لە دەروونا وچان ئەگرن [370].

- (ئاوەڵفرمانی کاتی):

(هەردی) دەڵێت:

ئەمڕۆ دڵی بێچارە ئەبەی ئەی خەیە ناو داو
نایزانێ سبەینێ ئەکـەوی سـەرکــز و داماو [371].

یان هەر لەو شیعرەدا دەڵێت:

مەڕوانەرە ئەمڕۆ کە بە روومەت گوڵی تاکی
بڕوانە سبەینێ کە لە نـاو دامــەنی خــاکــی [372].

369: کامەران موکری (دیوان)، پێشەکی و پەراوێز نووسینی (عەبدوڵڵا عەزیز خالد)، بەغدا، ١٩٨٨، ل ٦٤.

370: شێرکۆ بێکەس، تریفەی هەڵبەست، بەغدا، ١٩٦٨، ل٥.

371: ئەحمەد هەردی، رازی تەنیایی، بەغدا، ١٩٥٧، ٢٤.

372: سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٤.

لەم دوو دێڕە شیعرەی سەرەوەدا دوو ئاوەڵفرمانی کاتی بەکارهاتووە:

(ئەمڕۆ)؛ مەبەست لەو سەردەمەیە کە کچەکە (یان هەر کەسێك) تیایدا جوانە- (لاوە، گەنجە)، نەوەك ئەو رۆژەی شیعرەکەی تیادا وتراوە.

(سبەینێ) یان (بەیانی) رۆژێك دوای رۆژی قسەکردنە، بەڵام لێرەدا مەبەست داهاتووە، کاتێکی دەستنیشان نەکراوە؛ ئەو کاتەیە کە کچەکە (پیر) یان (ناشیرین) دەبێت.

- **(ئاوەڵفرمانی شوێنی):**

(دڵزار) لەم شیعرەدا:

لە بن چڵی چناران
لە ژێر سایەی هەناران
لە دەم باخ و رووباران
پۆلی نیگاران
* *
وەك گوڵاڵە پەخشانن [٣٧٣].

سێ ئاوەڵفرمانی شوێنی بەکارهێناوە، بەڵام هیچیان دەستنیشانی شوێنی دیاریکراو ناکەن.

- جۆرێکی تری دەستنیشان نەکردن لە ئاماژەکاندا؛ لە ناوی (تایبەتی)دا روودەدات، لە کاتێکدا ناوی تایبەتی بۆ کەسێکی (یان شتێکی، یان شوێنێکی) دیاریکراو بەکاردێت، بەڵام هەندێجار لە شیعردا، کەسەکە (یان شتەکە) دیار نییە، بۆ نموونە لە شیعری کوردیدا زۆر جار ناوی وەك (شیرین، نازدار،... هتد) بەکاردێت، کە مەبەست لە کچێکی (یان ژنێکی) دیاریکراو نییە، بەڵکو بۆ هەموو کچێکە، یان وەك نازناوێك بەکاردێت؛ هەروەك (ئەتیان سۆریۆ) دەڵێت: (ژنێکی رەهایە).[٣٧٤] بۆ نموونە (دیلان) لە شیعری (شیرین)دا، (٩) جار ناوی شیرین دووبارە دەکاتەوە، کە ناوێکی تایبەتی نییە بۆ کچێکی دیاریکراو.

373: دڵزار، خەبات و ژیان، بغداد، ١٩٦٠، ل ٥٩.

374: جان کوهن، بنیة اللغة الشعریة، دار البیضاء، ١٩٨٦، ص١٥٥.

شیرین! بەستەی گوڵاڵەی سوور تریفەی مانگم
شیرین! گەشەی ئەستێرەی دوور گفتوگۆ و بانگم [٣٧٥].

بە شێوەیەکی گشتی دەستنیشان نەکردن، سنووری واتاکانی دەقە شیعرێك فراوان دەکاتەوە و ناهێڵێت لە سنوورێکی تەسکی کات و شوێن و کەسدا پەنگ بخواتەوە. ئەم دیاردە شیعرییەش لە زمانی شیعریی شاعیرانی پەنجاکان و شەستەکانی سەدەی بیستەمی شیعری کوردیدا بە ئاشکرا و بە شێوەیەکی فراوان دەبینرێت.

ج — گەیاندن (الوصل):

گەیاندن؛ بە شێوەیەکی گشتی واتای پێکەوە گرێدان و کۆکردنەوەی دوو رەگەز دەگەیەنێت. لە زمانی ئاساییدا بە دوو جۆر دەبینرێت: بە یاریدەی ئامرازی لێکدەر و پەیوەندی وەك: (و، هەروەها، لەگەڵ، ... هتد)، یان ئاوەڵگوزارەی وەك (لە ڕاستیدا، لەگەڵ ئەوەیشدا، هەرچەندە، ... هتد)، هەندێجاریش بەبێ هیچ ئامراز و ئاوەڵگوزارەیەك، تەنها بە خستنە پاڵ یەکتری، ئینجا نیشانەی خاڵبەندی لە نێوانیاندا هەبێت یان نا..

(ئەگەر دوو ئەرکەکەی پێشوو- هەڵسپاردن و دەستنیشانکردن- سەرنجمانیان لە ناو رستەدا هێشتبێتەوە- ئەوا (گەیاندن) بە پێچەوانەی ئەوانەوە؛ سەرنجمان بۆ بەدوای یەکدا هاتنی رستەکان رادەکێشێت، بەدوای یەکدا هاتنێکی پەیوەست؛ واتە سەرنجمان بۆ دەقەکە رادەکێشێت)[٣٧٦].

لە زمانی ئاساییدا پێکەوە بەستنەوەی دوو رستە دەبێت لە سنووری لۆژیکیدا بێت، واتە هەردووکیان لە ڕووی واتا و ئەرکی زمانییەوە لەیەکەوە نزیك بن، بەڵام لە کاتێکدا چەند بیرێك پێکەوە کۆبکەینەوە، کە پەیوەندی لۆژیکی ئاشکرایان بەیەکەوە نەبێت، ئەمە بە لادان دادەنرێت لە پێوەری زمانی ئاسایی و (دابڕان)ی پێدەوترێت، کەواتە ئەم شێوە لادانە، واتە پێکەوە لکاندنی چەند بیرێك، کە لە ڕووی لۆژیکییەوە پێکەوە نابەسرێنەوە[377].

هەر رەگەزێکیش لە ناو شیعرێکدا؛ جێگۆڕکێ پێکردنی، یان لابردنی نەبێتە هۆی شێواندنی بیری ناو دەقە شیعرییەکە، ئەوە پێی دەوترێت (دابڕاو).

375: محمد صالح دیلان، دیلان، بەغدا، ١٩٦٩، ل٥٣.

376: جان کوهن، بنیة اللغة الشعریة، دار البیضاء، ١٩٨٦، ص١٥٧.

377: ئەم دیاردەیە لە هونەرەکانی تریشدا دەبینرێت، وەك سینەما و شێوەکاری، تەنانەت شیعر لەم جۆرە لادانەدا زۆر بەو هونەرانە کاریگەر بووە.

ئەگەر لە ئاستی دەقدا بڕوانینە زنجیرەی لۆژیکیی نێوان دێڕەکان، ئەوا دابڕان ڕەگەزێکی دیاری شیعری کلاسیکیشە، بەڵام لەوێدا (شیعری کلاسیکی)، هیچ مەبەستێکی واتایی لە پشتەوە نییە، لە کاتێکدا دابڕان لە شیعری نوێدا بە لادانێکی واتایی دادەنرێت و مەبەستێکی دوور دەگەیەنێت.

نموونەی ئەم شێوە لادانە، لە چاو دوو شێوەکەی تر (جیاوازی و حشو)، زۆر کەم بەرچاو دەکەوێت، لە ناو ئەم کۆپلەیەی شیعری (کەژاوەی گریان)ی (شێرکۆ)دا، کۆمەڵێك وێنەی شیعریی بەدوای یەکدا هاتوون، وەك کۆمەڵێ وێنەی مۆنتاجکراوی لێك دابڕاو لە ڕووی واتا و لۆژیکەوە بەدەردەکەون:

سەردەمێك بوو، باخ بێ گوڵ بوو..
درەخت بە بێ لق و چڵ بوو!
خانووی زستان، بێ ئاگر بوو
ژوور بێ بن میچ!
زەوی بێ ئاو، دایك بێ کوڕ بوو!
کچ بە بێ قژ، قژ بێ سەر بوو!
ئاوابوون بێ زەردەپەڕ بوو..
مەمك بێ شیر، ڕەز بێ بەر بوو..
کۆتر بێ باڵ، باڵ بێ پەڕ بوو
ماسی بێ چەم، چەم بێ ئاو بوو
شار و گوندی کوردستانم،
بێ هەتاو بوو!
بێ هەور، هاوین باران بوو
چاو بێ فرمێسك، پڕ گریان بوو![٣٧٨]

زۆربەی وێنە دابڕاوەکان لە نێوان لەتێك و لەتی دوای خۆی دایە. هەندێکیشان دابڕانەکە لە ناو یەك لەتدا دەبینرێت؛ وەك: لەتی (٥) و (٨).

378: شێرکۆ بێکەس، کەژاوەی گریان، سلێمانی، ١٩٦٩، ل ١٨-١٩ .

یەکێك لە باوترین شێوەکانی دابڕان، لە چوونە ناو یەکی شتی زیندوو و بێگیاندا ڕوودەدات؛ کە ئەم جۆرەش لە ناو ئەم کۆپلەیەدا بەرچاو دەکەوێت، لە لەتی پێنجەمدا، لە وێنەی زەوی بێ ئاوەوە کە شتی بێگیانە بەرەو وێنەی دایکی بێکوڕ چووە، کە مرۆڤە.

لە لەتی هەشتەمیشدا، دوو وێنەی زیندوو (مەمکی بێ شیر) و بێگیان (ڕەزی بێبەر) تێکەڵ بەیەکتر بوون..

ئەم وێنە شیعرییە بەدوای یەکدا هاتووە لێکدابڕاوانەی ناو ئەم کۆپلە شیعرییە، لە ناو کایەی گشتی شیعرەکەدا لێك دەدرێنەوە، کە ئەویش گوزارشتکردنە لە ژیانێکی شێواو.

(دابڕان تەنیا لە ئاستی ڕستەکاندا نابینرێت، بەڵکو لەوانەیە لە ناو ڕستەیەکیشدا بیدۆزینەوە، هەرچەندە دەگمەنیش بێ.)[٣٧٩]؛ بۆ نموونە لەم دێڕە شیعرەی(ع. ح. ب)دا:

لەگەڵ ئەوەش، ترسنۆکن، قورسن، بێهێزن
بەڵام هەرگیز، شەلم، کوێرم، مەپـــاریـــزن [380].

لە لەتی یەکەمدا سێ ئاوەڵناو وەك (دیارخەر) پەیوەستن بە یەك (دەرخراو)، کەبە ڕاناوی لکاوی کەسی سێیەمی کۆ(ن) دەرکەوتووە، واتە بۆ ئەوان دەگەڕێتەوە، دیارخەری یەکەم (ترسنۆك) دەگەڕێتەوە بۆ لایەنی کەسایەتی و دەروونی دەرخراوەکە، بەڵام دیارخەری دووەم و سێیەم دەگەڕێنەوە بۆ لایەنی مەتریالی دەرخراوەکە، ئەم دوو لایەنییەش دابڕانێك دروست دەکات لە واتادا، کە بە لادانێکی واتایی دەژمێردرێت.

هەندێجاریش (دابڕان) و (حشو) لە یەکتر نزیك دەبنەوە، ئەمەش لەو ڕستانەدا ڕوو دەدات، کە بە یەك گەیاندن لە نێوان دوو وشەدا دەبێت، یەکێکیان ئەویتریان دەگرێتە خۆی، وەك ئەوەی یەکێکیان (ڕەگەز)ێك بێت و ئەویتریان جۆرێك بێت لەو ڕەگەزە، یان یەکێکیان گشتی و ئەویتریان بەشێك بێت لێی، وەك لەم شیعرەی (پیرباڵ مەحموود)دا دەبینرێت:

بڕوانە بلبلی ناو چەم...
ئەچروینێ بەبێ ناڵین؛ لەسەر کوڵمی گوڵ و نەسرین [٣٨١]

379: جان کوهن، بنیة اللغة الشعریة، دار البیضاء، ١٩٨٦، ص١٦٨.

380: ع. ح. ب.، ناسۆری دەروون، بەغدا، ١٩٦٨، ل ٩٩.

له لەتی دووەمدا (گوڵ) رەگەزێکە و (نەسرین) جۆرە گوڵێکە؛ لە لایەکەوە دابڕانێکی واتایی لە نێوان ئەو دوو وشەی رستەکەدا دروست بووە، لە لایەکی تریشەوە لە شێوەی (حشو)دا دەردەکەوێت.

وەك ئاماژەمان پێدا، ئەم شێوە لادانە زۆر بە دەگمەن نموونەی لە شیعری ئەم ماوەیەدا دەبینرێت، بەتایبەتیش لە شیعرەکانی (شێرکۆ)دا نموونەی بەرچاو دەکەوێت. پاشان لە قۆناغەکانی دواتری شیعری کوردیدا، بەتایبەتی دوای ئەوەی وردە وردە رەگەزەکانی رێبازی سیمبۆلییزم و سوریالییزم لە شیعری کوردیدا سەریان هەڵدا، چونکە ئەم دیاردەیە رەگەزێکی دیاری ئەم دوو رێبازەیە.

بە شێوەیەکی گشتی لە هەموو شێوەکانی لاداندا، تێگەیشتن لەو واتا شاراوەیەی ناو دەقی شیعریی، بە تەواوکردنی پرۆسەکە دەبێت، ئەویش بە نەهێشتنی ئەو لادانە واتاییە ئەنجام دەدرێت؛ واتە گونجاندنەوەی ئەو نەگونجانەی لە نێوان رەگەزە واتاییەکانی ناو زمانی شیعرییدا دروست دەبێت.

نەهێشتنی لادانێك بەهۆی دۆزینەوەی گونجان لە نێوان رەگەزە نەگونجاوەکاندا دەبێت. ئەمەش بە دۆزینەوەی واتا لاوەکییەکانی ئەو وشانە، چونکە رەنگە لە واتای ئاشکرایاندا گونجانیان نەبێت، بەڵام لە واتا لاوەکییەکانیاندا بگونجێن، ئەمەش شێوەی (رەمز) یان (خواستن) وەردەگرێت؛ واتە (بە شیعرکردن پرۆسەیەکی دوو لایەنەی پێکەوە ژیاوی هاوکاتە؛ لادان و نەهێشتنی لادانەکە، شکاندنی بنیات و دووبارە بنیاتنانەوەی، تاوەکو قەسیدەی شیعریی شیعرییەتی خۆی بەدی بهێنێت، پێویستە یەکەمجار واتاکەی ون بێت، پاشان بدۆزرێتەوە، ئەمەش هەمووی لە هۆشی خوێنەردا روودەدات.)[٣٨٢]. شاعیر لە پرۆسەی شیعرییدا، لە پێوەری رۆنان و واتایی زمانی ئاسایی لادەدات، بەڵام خوێنەری دەقەکە هەوڵدەدات جارێکی تر ئەم پێوەرە لە شێوەیەکی تردا ساز بکاتەوە. کەواتە (جیاوازی) و (حشو) و (دابڕان)، هەرسێکیان بە لادانی واتایی دادەنرێن لە زمانی شیعرییدا؛ تاوەکو شیعرییەتی شیعرێك بەدی بهێنرێت، پێویستە ئەم دوو لایەنەی پرۆسەی بە شیعرکردن جێبەجێ بکرێت.

381: پیربال مەحموود، بەهەشتی دڵداری، کەرکووك، ١٩٥٨، ل٨٤.

382: جان کوهن، بنیة اللغة الشعریة، دار البیضاء، ١٩٨٦، ص١٧٣.

٢ - لادانی رۆنانی:

واتە لادان لە ئاستی مۆرفۆلۆجی و سینتاکسدا؛ وەك پاش و پێش کەوتنی زنجیرەی سینتاکسی بە پێی دەستووری ئاسایی ئەو زمانە، بۆ نموونە سیستمی سینتاکسی رستەی کوردی بەم شێوەیەیە: (بکەر + بەرکار + کار)، یان وەکو پاش و پێش کەوتنی (دەرخراو و دیارخەر، ناو ئاوەڵناو، یان (تاك لە جیاتی کۆ)، وشەی نامۆ لە جێگای وشەی ئاسایی، ...هتد)، هەر لادانێك لەوانە پێی دەوترێت (هەڵگەڕاوە) یان (جێگۆڕکێ).

(گۆران) دەڵێت:

جۆگەی ئاوەکان تیایا قەتیس ماو
هەر ئەڕۆن ناکەن پێچی شاخ تەواو [383].

لە لەتی دووەمدا فرمانەکە لە دوو بەش پێك هاتووە (تەواو + ناکەن)، بەڵام بەشی دووەمیان کەوتۆتە پێش بەرکاری (پێچی شاخ)، ئەگەر بە پێی زمانی ئاسایی بووایە رستەکە بەم شێوەیە دەبوو: (هەر ئەڕۆن پێچی شاخ تەواو ناکەن).

زۆربەی جار فرمانە هەڵگەڕاوەکان لە (فرمانی لێکدراو)دا روودەدەن، وەك ئەو نموونەی پێشوو، یان وەك ئەم دێڕە شیعرەی **(دیلان)**:

ئەی تـــریفەی مانگە شەوی زیوینی ئاســـمان
بۆ بە تۆسقاڵ جاربەجارێ خۆت ئەدەی نیشان[384].

لە لەتی دووەمدا فرمانی لێکدراوی (نیشان ئەدەی) بەشەکانی پاش و پێش کراوە.

لە زۆربەی ئەو شیعرانەی ئەم جۆرە پاش و پێش کردنانە روودەدەن، دەبینین پەیوەندی بە سەروای شیعرەکەوە هەیە؛ وەك لەو دوو نموونەی سەرەوە یان ئەم شیعرەی (گۆران):

قاسپە قاسپی کەو نەغمەی چۆلەکە و بلبلی دەنگ خۆش،
پیاڵەی نەشئە، حتی بە رۆحی بـــەردیـــش ئـــەکـــا نۆش، [٣٨٥]

383: دیوانی گۆران، محمدی مەلا کەریم، بەغدا، ١٩٨٠، ل١٢٧.

384: محمد صالح دیلان، دیلان، بەغدا، ١٩٦٩، ل٦٥.

له لەتی دووەمدا فرمانەکە (نۆش ئەکا) دوو بەشە، پاش و پێشیان پێکراوە لەبەر ڕێکەوتنی سەروای شیعرەکە، کە بەشی یەکەم دەنگەکانی سەروای تێدایە، لەبەرئەوە هێنراوەتە دواوە.

بە پێی سیستمی زمانی کوردی (ئاوەڵناو) دەکەوێت پاش ناو، یاخود بڵێین (دیارخراو+ دیارخەر)، بەڵام لە زمانی شیعرییدا هەندێجار ئەم سیستمە هەڵدەگەڕێتەوە؛ وەك:

خوشکی پێی وت: ساردە دنیا.
((وەی)) ئەبارێ، بێ ئامانە،
ئەم زستانە..
بەستویەتی کەژ، هەرد؛ دۆڵ، چیا..[٣٨٦]

له لەتی یەکەمدا (دنیا ساردە) هەڵگەڕاوەتەوە، ئەویش لەبەرئەوەی لەگەڵ سەروای لەتی چوارەمدا ڕێك بخرێت.

لە پێناوی پیشاندانی ڕادەی ئەم دیاردەیە (هەڵگەڕانەوە) لە شیعری ئەم ماوەیەدا و بەراوردکردنی لەگەڵ شیعری کلاسیکیدا؛ (ناو و ئاوەڵناو)مان بە نموونە وەرگرت و لە ناو ئەو (سەد) ئاوەڵناوەی لە ئامارەکانی پێشتردا دەستنیشانمان کردبوون، ڕێژەی هەڵگەڕاوە بەم شێوەیە بوو:

قۆناغ	شاعیر	ژمارەی هەڵگەڕاوەکان	تێکڕا
کلاسیك	نالی	٨	٪٧,٣
	مەحوی	٨	
	حاجی	٦	
سالآنی پەنجاو شەستەکان	گۆران	٥	٪٤
	دیلان	٦	
	شێرکۆ	١	

385: گۆران، سروشت و دەروون لەگەڵ ئۆپەرێتی ئەنجامی یاران، سلێمانی، ١٩٦٨، ل ٢٠.

386: شێکۆ بێکەس، کەژاوەی گریان، سلێمانی، ١٩٦٩، ل ٢٦.

وەك لە خشتەکەدا دیارە، دیاردەکە زیاتر لە شیعری کلاسیکیدا بوونی هەیە، هۆی سەرەکی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ پابەندبوونی شیعری کلاسیکی بە کورتی و درێژی بڕگەکان (بە پێی کێشە عەرووزییە بەکارهاتووەکان) و یەکیەتی سەروا لە شیعرەکاندا؛ چونکە وەك لە نموونەکانی پێشوودا ڕوونمان کردەوە؛ ئەم دیاردەیە پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە کێش و سەروای شیعرەکەوە هەیە، بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەم ڕاستییەش با بڕوانینە ئەم لەتە شیعرەی (نالی):

ئاوێنەی دڵ شاهیدە هەرچەندە سییە ه ڕووم[٣٨٧]

| - - ب ب - - ب ب - - ب ب - - |

کێشەکە (هەزەجی هەشتیی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف)ــە.

(ڕوو سیە ه) لە کۆتایی لەتەکەدا هەڵگەڕاوەتەوە، لە لایەکەوە لەبەر گونجانی کێشەکە، چونکە ئەگەر (ڕوو سیە ه) بووایە (پێ)یەکە لە جیاتی (فعولن / ب - -) دەبووە (فاعلن/ - ب-)، بەمەش کێشی شیعرەکە لەنگ دەبوو. لە لایەکی تریشەوە لەبەر پێویستی سەرواکە؛ چونکە ڕەوی قەسیدەکە دەنگی (وو)یە، ئەگەر (ناو) و (ئاوەڵناو)ەکە بە شێوەکی ئاسایی خۆیان بوونایە، دەنگەکانی ئاوەڵناوی (سیە ه) لەگەڵ ڕەوی شیعرەکەدا نەدەگونجا و لە ڕووی سەروایشەوە شیعرەکە لەنگ دەبوو.

لەبەر ئەوەشە دەبینین لە ناو شاعیرانی کلاسیکدا، ڕێژەکە لای (حاجی) کەمترە، چونکە (وەك ئاشکرایە) نەیویستووە ئەوەندە پابەندی کێشی عەرووزی و یەکیەتی سەروا بێت.

شاعیرانی ئەم ماوەیەش؛ (وەك لە باسی مۆسیقای شیعری سالآنی پەنجاکان و شەستەکان بۆمان ڕوون بوویەوە)، هەنگاو هەنگاو لە کۆت و پێوەندی مۆسیقای شیعری کلاسیکی دەرباز دەبوون، لە کۆتایی قۆناغەکەیشدا زیاتر ئەم ئازادبوونە ڕەچاو دەکرێت، لەبەرئەوەشە ڕێژەی ئەم دیاردەیە لای شێرکۆ (وەك نموونەی کۆتایی قۆناغەکە) زۆر نزمە، چونکە پێویستی کێش و سەروا تەنگی پێ هەڵنەچنیوە.

- جگە لە دیاردەی (هەڵگەڕانەوە)؛ لادانی ڕۆنانی لە هەندێ باری تردا دەبینرێت، وەك لابردنی بەشێك لە بەشەکانی ناو ڕستە؛ ئەمیش دوو شێوەی هەیە:

یان بەشەکە ناسەرەکییە لە ڕستەدا؛ وەك ئامڕازەکانی پەیوەندی و ڕاناوەکان و کاری دووبارە و ... هتد، کە بە لابردنیان هیچ لە واتای ڕاستەقینەی شیعرەکە ناگۆڕێت، ئەمە جگە

387: دیوانی نالی، مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتیح عەبدولکەریم، ل ٢٦٨.

لەوەی زمانەکە زیاتر لە زمانی شیعری نزیك دەکاتەوە؛ وەك لەم دێڕە شیعرەی (کامەران)دا، کە ئامرازی پەیوەندی (بە) لابراوە:

تۆ ئەڵێم خوای خۆشەویستی
کە سەرچاوەی شادی و هەستی[388].

(تۆ ئەڵێم)؛ کورتکراوەی (بە تۆ ئەڵێم)ە.

یان لابردنی (کاری) دووبارە، وەك لەم شیعرەی (شێرکۆ)دا دەبینرێت:

لەوێ دەرمانی ئەم دەردە
رەنگە زەردە
دەس ئەکەوێ
تەنها لەوێ![٣٨٩]

لە لەتی کۆتاییدا فرمانی (دەس ئەکەوێ) دووبارە نەکراوەتەوە و لابراوە، کە دەکرا دووبارە بکرایەتەوە و بەم شێوەیە بووایە: (تەنها لەوێ دەست ئەکەوێ).

یاخود لابردنی بەشی سەرەکی لە رستەکەدا، بەتایبەتیش لابردنی (کار) لە کۆتایی دێڕێك (یان کۆپلەیەك، یا شیعرەکە)؛ نموونەش وەك:

قـــژی نەرمت، وەکـــو تاڵـــــی خۆرەتاو
لەسەر قۆڵ و شانی سپی، پەرش و خاو [٣٩٠].

دەبووایە لە کۆتایی لەتی دووەم، مۆرفێمی کاتی ئێستای (ە) هەبووایە (پەرش و خاوە)، بەڵام لابراوە، یان لە کۆتایی هەردوو لەتەکەدا دەشێت ئەم مۆرفێمە بەکاربهێنرێت. هەندێجار ئەم لابردنە رێگاکانی خوێندنەوەی دەقەکە واڵا دەکات و بە کراوەیی جێی دێڵێت..

دیسانەوە لەم بارانەی تری لادانی رۆنانیشدا، پێویستی کێش و سەروا، رۆڵی خۆی دەگێڕێت.

-- دیاردەیەکی تر کە بە لادانی رۆنانی دادەنرێت؛ ئەویش (رستەی دابڕاو)ە:

388: دیوانی کامەران موکری، پێشەکی و پەراوێز نووسینی (عەبدوڵڵا عەزیز خالد)، بەغدا، ١٩٨٨، ل ٧٩.
389: شێکۆ بێکەس، کەژاوەی گریان، سلێمانی، ١٩٦٩، ل ٣٠.
390: دیوانی کامەران موکری، پێشەکی و پەراوێز نووسینی (عەبدوڵڵا عەزیز خالد)، بەغدا، ١٩٨٨، ل ٥٢.

((ئەم ئەدگارە، بریتییە لە دابڕینی رستەیەك، یان بەشێکی، لە رێڕەوی سیمانتیکی سیستەمی رستەسازی رستە سەرەکییەکە، بە مەبەستی جەختکردن لەسەر دۆخێك یان گەورەکردنی قەوارەکەی.))[٣٩١]؛ بۆ نموونە (شێرکۆ) دەڵێت:

ئاوڕ لە تۆ.. ئەدەمەوە،
عومری شیرین[٣٩٢].

کە دەکرا بە یەك لەتە شیعر و پێکەوە هەموو بەشەکانی رستەکەی تێدا کۆبکاتەوە: (عومری شیرین، ئاوڕ لە تۆ ئەدەمەوە)، بەڵام بەرکاری رستەکەی دابڕیوە و خستویەتیە لەتێکی سەربەخۆ، بەمەش جەختێکی واتایی خستۆتە سەر گوزارشتی (عومری شیرین) لە رستە شیعرییەکەدا.

* *

لە لاپەڕەکانی ئەم باسەدا؛ تارادەیەك تایبەتییەکانی زمانی شیعری ساڵانی پەنجاکان و شەستەکان، بە بەراورد لەگەڵ قۆناغی شیعریی پێش خۆیان خرانە ڕوو؛ چ لە ڕووی بەکارهێنانی کەرەستە زمانییەکانەوە بێت، چ لە ڕووی لادانە شیعریەکانەوە بێت، بە شێوەیەکی گشتی هەنگاوی زیاتری بەرەو شیعرییەت ناوە؛ ئەگەرچی لای زۆر شاعیری ئەم ماوەیە (جگە لەو شاعیرانەی لە نموونەکانی باسەکەدا جەختمان لەسەر شیعرەکانیان کردۆتەوە)، زمانە شیعرییەکە ئەوەندە ساکار کراوەتەوە، لە زۆر شوێندا لەگەڵ زمانی ئاساییدا جیاوازییان پێ ناکرێت!.

391: د.محەمەد بەکر، پەخشانە شیعری کوردی، ٢٠٠٤، ل٤٧-٤٨.
392: شێکۆ بێکەس، کەژاوەی گریان، سلێمانی، ١٩٦٩، ل ٤٨.

ئەنجام:

١ — لە رووی زمانەوە؛ دوو شێوازی زمانی لە شیعری ئەم ماوەیەدا دەبینرێن: شێوازی قسەی خەڵکی سادە و شێوازی زمانی ئەدەبی؛ هەندێجار لە دەقێکی شیعرییدا هەردوو شێوازەکە پێکەوە بەکارهێنراون

٢ — فیڵدە سەرەکییەکانی شیعری پەنجا و شەستەکان، رەنگدانەوەیان لە فەرهەنگی شیعریی ئەم ماوەیەدا هەیە؛ کە دوو ئاراستەی تێدا دەبینین: ئاراستەیەکیان بەرەو ژیان دەڕوات و لایەنی پۆزەتیڤی ژیان پیشان دەدات؛ کە لە فیڵدەکانی (خۆشەویستی ئافرەت و سروشت و نیشتیمان، خەبات بۆ ئازادی مرۆڤ)دا دەبینرێت. ئاڕاستەی دووەمیشیان خۆبەدەستەوەدان و مل نانە بەرەو مردن، کە لایەنی نێگەتیڤی ژیان پیشان دەدات، ئەمەشیان لە فیڵدی (خەم)دا خۆی دەبینێتەوە. ئەمە نەك تەنیا خاسیەتێکی شیعری ئەو ماوەیەیە، بەڵکو لە لای زۆربەی شاعیرەکان ئەم (دژایەتی)یە بوونی هەیە.

وشەکانی ناو فیڵدێك یان فیڵدەکانی ناو شیعرێك، پەیوەندییەکی پتەویان بە شەپۆلی بیری ناو دەقەکەوە هەیە؛ کە بە پێی جێگای ناو شیعرەکە (سەرەتا و ناوەند و کۆتایی) جێگیر دەبن، (یان کۆ دەبنەوە).

٣ — لە شیعری پەنجاکان و شەستەکاندا، ڕێژەی (رکا) نزم بووەتەوە، ئەمەش لە لایەکەوە ئەوە دەگەیەنێت؛ شیعری ئەم ماوەیە هەڵچوونی کەمتر بۆتەوە، هەروەها وەستان و خاوبوونەوە و هێمنی دەروونی شاعیرەکان پیشان دەدات بە گوێرەی شاعیرانی کلاسیك؛ لە لایەکی تریشەوە ئەوە پیشان دەدات؛ کە زمانی شیعریی ئەم ماوەیە، بە پێی زمانی شیعری کلاسیکی، تا رادەیەك ڕێژەی شیعرییەتی نزمتر بووەتەوە.

٤ - لە شیعری ئەم ماوەیەدا؛ بە تایبەتی لە کۆتایی قۆناغەکەدا، بابەت و وێنە شیعرییەکان بەرەو ئەبستراکتی چوون؛ ئەمەش وایکردووە وشە و گوزارشتەکانی زمانە شیعرییەکەیان زیاتر ئەبستراکتی بن.

٥ — رادەی بەکارهێنانی راناوە سەربەخۆکان لە زمانی شیعریی ئەم ماوەیەدا، بە بەراورد لەگەڵ شیعری کلاسیکیدا، کەمتر بووەتەوە؛ ئەمەش واتە لەم لایەنەوە بەرەو زمانی شیعرییەت هەنگاوی ناوە و لە زمانی راستەوخۆ دوور کەوتووەتەوە.

٦ -ڕێژەی لادان و جیاوازی و دابڕان؛ لە زمانی شیعریی ئەم ماوەیەدا بە ئاشکرا رووی لە زیادبوون کردووە؛ بەڵام ئەگەر لە ئاستی دەقدا بڕوانینە زنجیرەی لۆژیکیی نێوان دێڕەکان، ئەوا (دابڕان) رەگەزێکی دیاری شیعری کلاسیکیشە، بەڵام لەوێدا (شیعری کلاسیکی)، هیچ مەبەستێکی واتایی لە پشتەوە نییە، لە کاتێکدا دابڕان لە شیعری نوێدا بە لادانێکی واتایی دادەنرێت و مەبەستێکی دوور دەگەیەنێت.

سەرچاوەکان:

یەکەم: (بە زمانی کوردی)

١ - ئەحمەد هەردی، رازی تەنیایی، چاپی یەکەم، پێشەکی (معروف خەزنەدار)، چاپخانەی شەفیق، بەغدا، ١٩٥٧.

٢ - پیرباڵ مەحموود، بەهەشتی دڵداری، چاپخانەی (الشمال)، کەرکوک، ١٩٥٨.

٣- جەمال شارباژێری، بەستەی مەبەست، چاپخانەی ژین، سلێمانی، ١٩٦١.

٤- جەوهەر خەمگین، خاك و رۆژ و خۆشەویستی، چاپی دووەم، چاپخانەی شەهاب و هەولێر ، ٢٠٠٥ .

٥= حاجی (دیوان)، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی (سەردار حەمید میران و کەریم مستەفا شارەزا)، ؟، بەغدا، ١٩٨٦.

٦ — دڵزار، خەبات و ژیان، مطبعة الوفاء، بغداد، ١٩٦٠.

٧ - شێرکۆ بێکەس، تریفەی هەڵبەست، چاپی یەکەم، چاپخانەی (سلمان الاعظمي)، بەغدا، ١٩٦٨.

٨— ـــــــــ، کەژاوەی گریان، چاپی یەکەم، چاپخانەی کامەران، سلێمانی، ١٩٦٩.

٩ - عەبدوڵڵا پەشێو، فرمێسك و زام، چاپخانەی (الشمال)، کەرکوك، ١٩٦٧.

١٠= ـــــــــ، بتی شکاو، چاپخانەی (الشمال)، کەرکوك، ١٩٦٨.

١١- ع. ح. ب. (محمد شێخ حسێن بەرزنجی)، ناسۆری دەروون، چاپخانەی (سلمان الاعظمي)، بەغدا، ١٩٦٨.

١٢ - کامەران موکری (دیوان)، پێشەکی و پەراوێز نووسینی (عەبدوڵڵا عەزیز خالد)، چاپخانەی رۆشنبیری و لاوان، بەغدا، ١٩٨٨.

١٣ — ـــــــــ، ئاوات و رەنج، چاپخانەی کامەران، سلێمانی، ١٩٦٨.

١٤-- ـــــــــ، گوڵ ئەستێرە، چاپخانەی کامەران، سلێمانی، ١٩٦٩.

١٥ - کەریم شارەزا، ئازادی و ژیان، ؟، ؟، ١٩٦٠.

١٦ - گۆران (دیوان)، محمدی مەلا کەریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، بەغدا، ١٩٨٠.

١٧ - گۆران، بەهەشت و یادگار، چاپخانەی مەعاریف، بەغدا، ١٩٥٠.

١٨ — ـــــــــ، سروشت و دەروون لەگەڵ ئۆپەرێتی ئەنجامی یاران، چاپخانەی کامەران، سلێمانی، ١٩٦٨.

١٩ - مەحوی (دیوان)، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی (مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و محەمەدی مەلا کەریم)، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق — کورد، بەغدا، ١٩٧٧.

٢٠— مەدهۆش، شیرین، چاپخانەی ژین، سلێمانی، ١٩٦٢.

٢١- محەمەد بەکر (د.)، پەخشانە شیعری کوردی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ٢٠٠٤.

٢٢ - محمد صالح دیلان، دیلان، چاپخانەی ئەسعەد، بەغدا، ١٩٦٩

٢٣- نالی (دیوان)، لێکۆڵینەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتیح عەبدولکەریم، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد — عێراق، بەغدا، ١٩٧٦.

دووەم: (بە زمانی عەرەبی):

٢٤ - أندرية ريشار، النقد الجمالي، ط (١)، ترجمة: (هنري زغيب)، منشورات عويدات، بيروت، ١٩٧٤.

٢٥ - جان كوهن، بنية اللغة الشعرية، ط (١)، ترجمة: (محمد الولي و محمد العمري)، دار توبقال للنشر، دار البيضاء، ١٩٨٦.

٢٦ — سعد مصلوح (د.)، الأسلوب (دراسة لغوية إحصائية)، ط (٢)، مطبعة حسان، قاهرة، ١٩٨٤.

٢٧ - سلمى الخضراء الجيوسي (د.)، الاتجاهات و الحركات في الشعر العربي الحديث، ط(١)، ترجمة: (عبدالواحد لؤلؤة)،

مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، ٢٠٠١.

٢٨ - شفيق يوسف البقاعي (د.)، الأنواع الأدبية (مذاهب و مدارس)، ط (١)، مؤسسة عزالدين للطباعة و النشر، بيروت، ١٩٨٥.

٢٩ - صلاح فضل (د.)، علم الأسلوب (مبادئه و إجراءاته)، ط (١)، منشورات دار الآفاق الجديدة، بيروت، ١٩٨٥.

٣٠ - عمر محمد طالب (د.)، عزف علي وتر النص الشعري، مطبعة اتحاد الكتاب العرب، دمشق، ٢٠٠٠.

٣١ - محمد غنيمي هلال (د.)، النقد الأدبي الحديث، القاهرة، ١٩٧٧.

دەروازەیەك بۆ دەروونشیكاری و

پراكتیزەكردنی لە (هەڵبەستی پەشیمان)دا

بەرایی:

ئەگەر بۆ سەرەتاکانی دەروونناسی بگەڕێینەوە، ئەوا بێگومان ڕەنگە زیاتر لە دوو هەزار ساڵ لەمەوبەر بیدۆزینەوە، لەوکاتانەی کە سەرجەم زانستەکان لەباوەشی فەلسەفەدا بوون، بەتایبەتی لەکارە ئەدەبییەکانی سەردەمی یۆنانی کۆندا و لەسەر دەستی فەیلەسووفەکانی گریکدا پەرەی سەندووەو ئاماژەپێکردنێك لە بیروڕا میتافیزیکییەکانی ئیفلاتوون و ئەرستۆ و پیتاگۆرس و ئاریتۆسدا سەرەتاتکێ دەکات.

پاشان جیابوونەوەی دەروونناسی یان سایکۆلۆژیا وەکو زانستێکی سەربەخۆ چەندین قوتابخانەی هەمەچەشنەی لێ بووەوەو گرنگترینیان، کە ئێمە لێرەدا مەبەستمانەو تاڕادەیەك ناسراوتر و جیاوازترە لەوانی پێش خۆیەوە قوتابخانەی دەروونشیکاری یان شیکردنەوەی دەروونی (سیگمۆند فرۆید)ە، کە لایەنێکی گرنگی ڕەخنەی سایکۆلۆژی لەرەخنەی ئەدەبی پێکدەهێنێت، ئەم کورتە نووسینە دەروازەیەکە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم قوتابخانەیەو پاشان پراکتیزەکردنی لەسەر شیعرێکی (گۆرانی)ی شاعیردا.

پێکهاتەی ڕەفتاری مرۆڤ:

لە بارەی کرداری هەستکردن (*Consciousness*)ەوە فرۆید پشت بە سێ کۆڵەکەی یان سێگۆشەی مێشکی مرۆڤ دەبەستێت، کە بریتین لە:

– مێشکی بە ئاگا: کە ئەو بەشەیە مرۆڤ بەوپەڕی ئاگاییەوە کارو کردەوەکانی جێبەجێ دەکات و ڕاستەوخۆ بڕیار دەدات و پێویستی بەسەرخستنەوەی یادگارە کۆنەکان نییە.

– مێشکی پێش هەست: ئەو ئاستەیە، کە مرۆڤ بەئاسانی دەتوانێ ئەو شتانە بیر خۆی بخاتەوە، کە مەبەستیەتی.

– مێشکی شاراوە: یان نەست، ئەو ئاستەیە کە بەئاسانی حەزو ئارەزووەکان سەرناکەونەوە بۆ ئاستی هەست.

پاشان کەسێتی مرۆڤ بەلای فرۆیدەوە بەپێی سێگۆشەیەك لە ناوەوە شاراوەتەوە و زاڵبوون و نەبوونی ئەو ئاستانە کەسایەتی مرۆڤ دەستنیشان دەکەن و لەنێوانی حەزی ئیرۆسی و پاناتۆسیدا دەردەکەوێ. ئەو سێگۆشەیەی هەمیشە لەناوەوە لە ململانێدان وایدەرخستوون.

ئەو (Id):

ئەم ئاستە، شوێنی کۆبوونەوەی هەموو حەزو ئارەزووە کپ کراو و خەفەکراوەکانە، کە هەر لە منداڵییەوە لە دەروونی مرۆڤدا جێگیرەو چێژ وەرگرتن و تێرکردنی حەزەکان بەلایەوە گرنگە بێ گوێدانە ئەوەی تا چەند لەگەڵ عەقڵدا دەگونجێ.

منی باڵا (Super Ego):

ئەم ئاستە، ئاستی ڕەوشتییەو یاساو بەها کۆمەڵایەتی و مەزهەبییەکان باڵادەستن و ڕێگە لە حەزو ئارەزووە خەفەکراوەکانی ئاستی (ئەو) دەگرن و هەوڵدانە بۆ خۆگونجاندن لەگەڵ یاسا کۆمەڵایەتییەکان.

من (Ego):

ئەم ئاستە گوزارشت لە خودی مرۆڤ دەکات و ئاستی داناییەو دەکەوێتە نێوان هەر دوو ئاستەکەی پێشوو و ڕێگانادات هیچ کامێکیان بەسەر ئەوەی تردا زاڵ بێت.

کەسایەتی لە ڕوانگەی دەروونشیکارییەوە:

کەسایەتی لەروانگەی دەروونشیکاریی فرۆیدەوە واتا ئاستی (من)، کە وەکو پێشتر وتمان دەبێتە بەربەستێك لە نێوان هەموو حەزو ئارەزووە کپ کراوەکانی نەست و بەها کۆمەڵایەتی و ڕەوشتی و ئایینییەکانی منی باڵا. لاسەنگبوونی مرۆڤ بەهەر لایەکیاندا کەسایەتی ئەومان بۆ دەردەخا.

فرۆید

ئەوەی ئێمە لێرەدا گەرەکمانە کەسایەتی داهێنەرەو تا چەند لەگەڵ دەروونشیکاریدا دەگونجێ.

بۆ ئەم مەبەستە فرۆید هەوڵێکی زۆریدا بۆ ڕوونکردنەوەی ژیانی نووسەران و گەڕان بەدوای وردەکارییەکانیان لە پێناو ڕەنگدانەوە لەبەرهەمەکانیاندا و شیکردنەوەی ئەم ڕەمزانە لە دووتوێی بەرهەمەکانیاندا بەکاریان هێناوە. لەم ڕووەوەش شیکردنەوەی بەرهەمەکانی سۆفۆکلیس و داڤینشی و شکسپیر و دیستۆیڤسکی.. ئەنجامدا. بە کورتی بیروڕای فرۆید دەرهەق بە شاعیر و هونەرمەندی بلیمەت و داهێنەر ئەوەیە، کە ئەو کەسانە هەست بە گرێی کەم و کوڕی و گۆشەگیری و کپبوونەوەی حەزو ئارەزووە سکێسییەکانیان دەکەن، بۆیە پەنا دەباتە بەر بالآبوون (التسامی) و لەرێگای نەستەوە کاری ئەدەبی و هونەریی بەرهەم دەهێنێت. بەتایبەتی ئەو باوەڕی وایە، کە کەسایەتی هونەرمەند و شاعیران ئاسایی نین و لەحاڵەتی وڕێنەو زیندەخەوندا دەنووسن و بۆ ئەم مەبەستەیش ڕەمز بەکاردەهێنن.

بەوپێیەی، کە زۆرجار دەبیستین هونەرمەند خەڵکانێکی هەست ناسکن. لەگەڵ ڕێ و شوێنی کۆمەڵەکەیان و کۆت و پێوەندەکانی ڕێك ناکەون و حەزو ئارەزووە سێکسییە خەفەکراوەکانیان هوروژمیان بۆ دێنن، کە زۆربەیان حەزو ئارەزووە کپ کراوەکانی سەردەمی منداڵین، هەروەکو فرۆید بۆ سەلماندنی ئەم ڕایەی لە شیکردنەوەی کەسایەتی داڤینشی، کە لە

نازی دایك بێ بەش بووە، بۆیە ئەو زەردەخەنەیەی سەر لێوی مۆنالیزای نەخشاندووە، تا ئەو گرێی کەم و کوڕییەی خۆی لە ڕێگەی هونەرەکەیەوە دەربڕێ و گوزارشتی لێ بکات، یان حەزو ئارەزووی کوشتنی باوك لەبەرهەمی (برایانی کارامازۆف)ی دیستۆیڤسکی بۆ ئەوە دەگێڕێتەوە، کە چۆن حەزی منداڵییەو باوکی خۆشەویستی دایکیان و حەزی سێکسی لێ زەوت کردوون و (دیمتری) و (ئەلێکسی) و (ئیڤان) باوکیان (فیۆدۆر کارامازۆڤ) دەکوژن، چونکە نووسەری دەق (دیستۆیڤسکی) لە منداڵیدا تووشی گرێی ئۆدیب **هاتووە. دەقی شیعرەکە:**

هەڵبەستی پەشیمان

کفرە لای من لە یار ڕەنجان
پێی لێ ئەنێم زوهرەی جوان!
هەرزەگۆییم کرد هەرچیم وت،
وا ئەو چێکەم بە فرمێسك شت
بەفرمێسکی پەشیمانی،
ئەی زوهرەی ناز، زوهرەی جوانی!
من ژیانم، گیانم، هەستیم،
هیوام، تاسەم، شادیم، مەستیم،
بیرم، هۆشم.. هەرچیم هەیە
کەڕووی لێ نیشت گەردی شیعرم.
هەی جوانەمەرگ خۆم! هەی بمرم!..
ئەی ڕووناکی ڕێی باوەڕم!
خوای بەهەشتی دڵی تەڕم!
قیبلەی عەشقم! هۆی ئاوازەم!
هێلانەی هەڵبەستی تازەم!
چۆن ئەتوانم بڕەنجم لێت،
هەی خاك بەسەر ئینسانی شێت؟
تۆبی زەردەخەنەی چاوت

لێوی بەعاستەم تۆراوت،
تۆبی سپیەتی شان و مل
لە عاستی ڕووتی و یەخەی جل،
تۆبی بەستەی ڕۆیشتنت،
لەوحەی ڕەسمی دانیشتنت،
تۆبی بەبینترین نەغمە:
شڵپەی ماچی ئەو ناو دەمە!
تۆبی هەموو جیلوەی جوانیت:
لێم خۆش بە دڵم ڕەنجانیت!
ئەی زوهرەی ناز! زوهرەی جوانی!
گەردن کەچی چاوەڕوانی
وەستاوم، سا دڵم خۆش کە،
شیعری پێشووم فەرامۆش کە!

* * *

سەرەتا دەمەوێ ئاماژە بۆ ئەوە بکەم، کە ئەم شیعرە وەڵاّمی شیعری پێشووی شاعیرە، کە تیایدا لەیار ڕەنجاوە و بەوپەڕی حاڵەتی (نائاگایی)یەوە بەرامبەر بەکاری بەد و بێپەیمانی و (دەستی خوێنین) هەروەکو لە (هەڵبەستی ڕەنجاو)دا هاتووە دواوەو جامی ڕق و تووڕەیی بەرامبەر بە زوهرەی جوانی و خۆشەویستی یار قلّپ کردۆتەوە. گومانی تێدا نییە لەڕووی دەروونشیکارییەوە حاڵەتی یەکەم حاڵەتی نائاگاییەو دەتوانرێ لە ئاستی (ئەو)، کە سەرچاوەی هەموو ئارەزووە سێکسییە خەفەکراوەکانە، کە هەروەکو خۆی فرۆید بە لیبیدۆ ناوی دەبات، ناوزەد بکرێت. تەنانەت گۆران حاڵەتی یەکەم، (هەڵبەستی ڕەنجاو) بەشێتی ناو دەبات، کە ئەمەش لەگەڵ بیروڕای فرۆیددا یەکدەگرێتەوە. حاڵەتی بێ ئاگایی (ئەو)ەو لەگەڵ کەسایەتی داهێنەری ئەدەبی و هونەریدایە، فرۆید دەڵێ: هونەرمەند لە حاڵەتی نیمچە لە هۆش خۆچوون و زیندەخەوندا کاری هونەری بەرهەم دێنن، خەونیش ملکەچی بێ ئاگاییە (اللاشعور) و هەمیشە مرۆڤ شتەکان لەخەوندا بە ئاوەژوویی دەبینێ. ئەمە بێجگە لەوەی حاڵەتی داهێنان و شێتی زۆرجار هاوسەنگ باس دەکرێن.

لەم شیعرەدا گۆران (٦) شەش دانە جار وشەی (زوهرە)ی دووپاتکردۆتەوە، کە خواوەندی جوانییە (ڤینۆس) لە ئەفسانەکانی یۆنانیدا، ئەم جۆرە ڕەمزاندنە لەگەڵ بیروڕای فرۆیددا یەك دەگرێتەوە، کە بەلای فرۆیدەوە پاڵنەری سەرەکی بۆ داهێنان دەگەڕێنێتەوە سەردەمی منداڵی. منداڵی گۆران هەروەکو لە بایۆگرافیاکەیدا دەردەکەوێ بێبەش بووە لە زۆر ناز و نیعمەتی ژیان و نازی باوك. هەر لە منداڵییەوە باوکی مردووەو لای دایکی ماوەتەوە. بۆیە خۆشەویستی بەرامبەر بە ئافرەت و سروشتیش لەجوانی و خۆشەویستی دایکیدا دەدۆزێتەوە. لەم ڕووەوە دەتوانرێ پەنا بۆ لێکدانەوەو ڕاڤەکردنی تابلۆی مۆنالیزای داڤینشی لەلایەن فرۆیدەوە بۆ ئەم حاڵەتەی گۆران ببرێت.

لە پڕ ئەو حاڵەتە بێ ئاگاییە دەگۆڕێت بۆ حاڵەتی بەئاگایی (من)، بۆچی ئەم شتانە لە دەست خۆی بدات: زەردەخەنەی چاو، سپیەتی شان و مل، شڵپەی ماچی ئەو ناو دەمە. قوربانیدانە بۆ ئەوەی جارێکی تر حەزو ئارەزووە کپ کراوەکانی سێکسی دەستکەوێتەوە.

سەرچاوەکان:

- ئارام قەرەداغی؛ خەون لای فرۆید، گ کاروان، ژ ٤٢، ١٩٨٦.
- ئەکرەم قەرەداخی؛ قوتابخانەی دەروونشیکردنەوە لە ڕەخنەی ئەدەبیدا، گ؛ نووسەری کورد، ژ٦، خ٢، ١٩٨١.
-حەمەی ئەحمەد ڕەسوڵ؛ پێناسەیەك بۆ کەسایەتی داهێنەر، گ؛ کاروان، ژ٧٨، ١٩٧٩.
- د.قاسم حسين صالح؛ الابداع في الفن، بغداد، ١٩٨١.
- د.مصطفي سويف، الاسس النفسية للابداع الفني، ط٣، ١٩٦٩.
- دیوانی گۆران، ١٩٨٠.

رەخنەی ئەدەبی

لە گۆڤاری (هیوا ١٩٥٧-١٩٦٣)دا

رەخنەی ئەدەبی وەکو بەشێك لە ئەدەبیاتدا، مێژوویەکی دێرینی هەیەو لەپێش یۆنانییەکانەوە رەخنەی ئەدەبی بە شێوەیەکی ساکارو پاشان لەسەردەمی یۆنانییەکان گەیشتە قۆناغێکی پێشکەوتوو و فەیلەسوف و زاناکانی بەخۆیەوە خەریك کرد[393]. لە یەکەم رامانی وشەکەدا بیر بۆ لای وەدەرخستنی کەم و کوڕی بەرهەمێکی ئەدەبی دەڕوات، ئەگەر ئەوە بۆ ژیانی رۆژانەی مرۆڤ بشێت، ئەوا لە بواری ئەدەبیاتدا، رەخنەی ئەدەبی بەواتای هەڵسەنگاندنی بەرهەمی ئەدەبی دێت، بە شێوەیەك بەپێی رێبازو پرۆگرامێکی دیاریکراو رەخنەگر سەرکەوتوویی و ناسەرکەوتوویی دەقێك دەستنیشان بکات، کەوابێ ئەگەر ئەدەب شیکردنەوەی ژیان بێت لە چەند وێنەیەکی ئەدەبی هەمە جۆردا، ئەوا رەخنە دەتوانرێ بەشیکردنەوەی شیکردنەوە پێناسە بکرێت، واتا ئەو وێنە هونەرییانەی کە ئەدەب پێك دەهێنن.

بە وردبوونەوە لەگرنگی و بایەخی رەخنەی ئەدەبی لە ئەدەبی هەموو نەتەوەیەکدا دەبێ لەئاست ئەو ئەرکە قورسەی سەرشانی رەخنەگر هەڵوەستەیەك بکەین. رەخنەگر دەبێ بەو چاوەسەیر بکرێ، کە شارەزایە و توانایەکی تایبەتی هەیە. (بەتایبەتی ئەگەر رەخنەگر خاوەن کەسیەتییەکی بەهێز بێت- وامان لێ دەکات، بەتێڕوانینی ئەو سەیری بەرهەمە ئەدەبییەکە بکەین، نەوەکو لە تێڕوانینی خۆمان، وای لێ تێ بگەین کە ئەو خۆی لێی تێگەیشتووە، بکەوینە ئەو هەلانەیەشەوە کەئەو تێی کەوتووە..)[394]، بەلاَم لە راستیدا ئەم جۆرە تێڕوانینە بۆ ئەرکی رەخنەگر بە هەڵەماندا دەبات، بەتایبەتیش ئەگەر رەخنەگر مەرجەکانی رەخنەگری سەرکەوتووی تیانەبێت.[395]

393- بۆ سەرەتای بیری رەخنەیی لای یۆنانییەکان بڕوانە: الدكتور شوقي ضيف، في النقد الادبي، ط٣، ١٩٦٢.

394- الدكتور عزالدين اسماعيل، الادب وفنونه، ط٧، ص٦٧.

395- د. احمد كمال زكي، زۆر خاڵی بۆ رەخنەگری چاك دەستنیشانکردووە، بڕوانە: الدكتور احمد كمال زكي، النقد الادبي الحديث اصوله واتجاهاته، ص٢٤-٢٥.

ئاوڕدانەوەیەکی مێژوویی لە رەخنەی ئەدەبی کوردی، ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە، کە سەرەتا و بنەماکانی رەخنەی ئەدەبی لە شیعری شاعیرە کۆنەکاندا دەبینرێت، ئەویش لە ستایش و پیاهەڵدانی خۆیان و شیعرەکانیان و شانازی کردنیان بەزمانزانی وردەکاری و جوانکاری نێو شیعرەکانیاندا.[396]

رەخنەی ئەدەبی وەکو زۆر هونەری ئەدەبی تر لە باوەشی رۆژنامەو گۆڤار و لەگەڵ بلاَوبوونەوەوی چاپ و چاپەمەنی لە دوای جەنگی جیهانی یەکەمدا لە کوردستانی عێراقدا گەشەی کردو چەکەرەی کرد، چونکە نووسینی پەخشان پێویستی بەرۆژنامە هەیە بۆ ئەوەی بلاَو بکرێتەوە.

لە ساڵی **١٩٢٠** دا ئەمین فەیزی بەگ (ئەنجومەنی ئەدیبان)ی چاپکرد و دەقی شیعریی چەند شاعیرێك و چەند دێرێکی لەژیانیان بلاَوکردەوە، لەگەڵ هەندێ زانیاری لە ژیانی ئەو شاعیرانە بۆچوونی رەخنەیی خۆیشی هەیە، دەڵێت: (ئودەبا و **شوعەرای کورد زۆرن. لاکین ئاثاریان بە تەواوی جەمع و تەئلیف نەکراوە. من نییەتم کرد کە بەعضی لە ئەشعاری کوردی بابان طەبع و نەشر بکەم تا بزانرێ موڵکی بابان چەند مەنبەعی فەیض وذەکایە.**

لە شیعری هەر شاعیرێ چەند پارچەییێکم ئینتیخاب کرد لەو مونتەخەباتە ریسالەی (ئەنجومەنی ئەدیبان)م هێنایە وجود بەم وەسیلەیە طالبان و راغبان کەمێك خەلاص بوون لە شیعر نووسینەوە لەسەر دەفتەر پارچە پارچە.)[397]

لە بارەی (نالی) یەوە دەڵێت: ((نالی) خەڵقی دێیەکە لە شارەزوور، کە واقیع بووە لە تەرەف شەرقی سلێمانی، ئیسمی خاك و خۆڵە.مەرحوم تەحصیلی لە قەرەداغ و لە سلێمانیدا ئیکمال کردووە، قەرەداغ شەش سەعات دوورە لە سلێمانییەوە. (نالی) بۆ ئیفای حەج چووەتە حیجاز.لەوێ دەرحەقی حەزرەتی فەخری روسول قەصیدەیەکی موکەمەل و موطەوەلی نەظم کردووە.

چووەتە ئەستەموڵ لە ئەثنای صوحبەتا لەگەڵ ئودەبا و فوضەلای ئەوێ گەلێ ئاثاری فیکری و فەطانەتی نواندووە و زۆر مەظهەری تەوەجوهـ بووە. تا نیهایەتی عومری لە ئەستەمولاَ ماوەتەوە. مەدفەنی موبارەکی ئەوەتە لە ئۆسکودار. ذەکای نالی ئینکار ناکرێ.لاکین ئەوەندەی صەنایعی لەفظییەی ئیستعمال کردووە **پیاو رەنگە بڵێ: شیعری ئەو نەتیجەی عیلم و ئیشتغالە.)**[398]

396- لە نموونەی ئەم شاعیرانە، ئەحمەدی خانی و نالی و حاجی قادر و کۆیی و مەحوی و زۆر شاعیری دی هەن.

397- ئەمین فەیضی بەگ، ، ئەنجومەنی ئەدیبان، تۆژینەوەی لیژنەی وێژەو کەلەپور، بەغدا، ١٩٨٣، ل٢١.

398- سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦-٢٨.

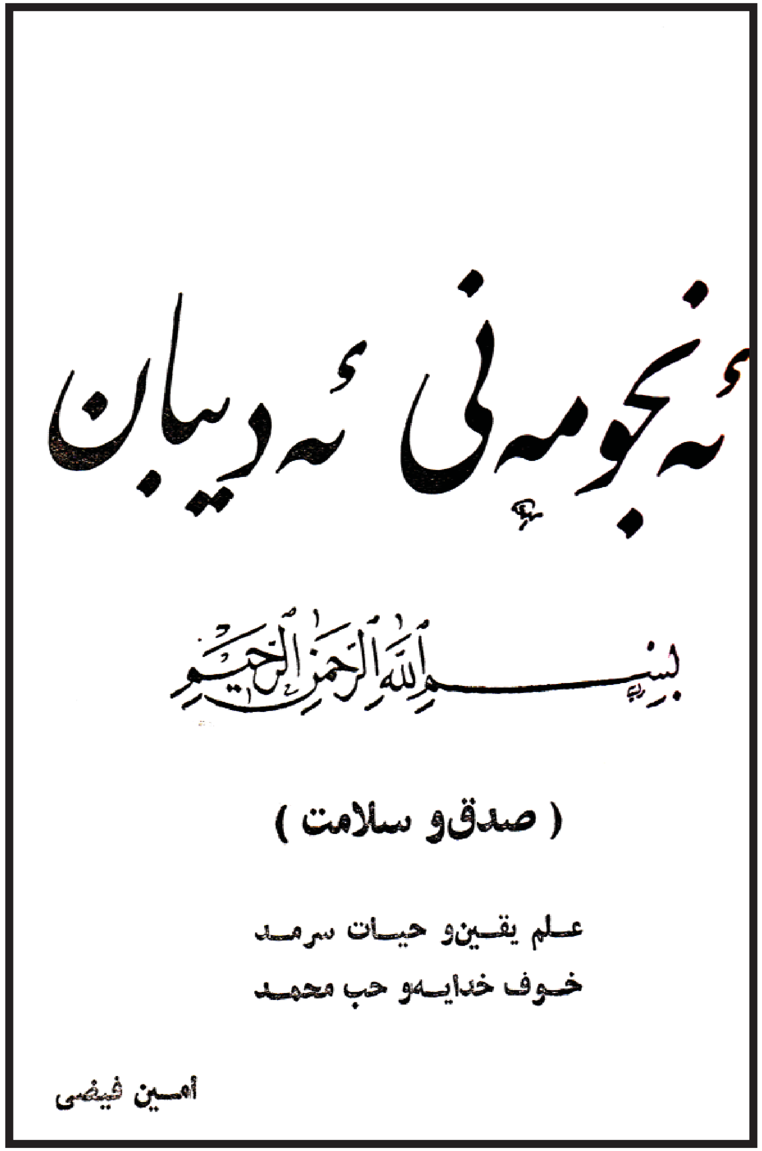

(شێخ نوری شێخ سالح)، وەکو رەخنەگرێکی بەتوانا و شارەزا لە هونەرەکانی ئەدەبدا چەند وتارێکی رەخنەیی گرنگی لە رۆژنامەی (ژیان)دا بلاوکردەوە[٣٩٩] و تیایدا چەندین مەسەلەی گرنگی ئەدەبی وەکو (هونەری جوان و هونەری بەسوود و سۆزی وێژەیی و پێناسەی وێژەو مەسەلەی فۆرم و ناوەرۆك لەوێژەدا و کێش و سەرواو کەسایەتی وێژەو چەندین بابەتی دیکەی لەو زنجیرە وتارەدا شیکردۆتەوەو (بۆ یەکەمجار لە مێژووی رۆشنبیری وێژەی کوردیدا ئەم نووسەرە کوردە دروشمی رێبازی زانستی لە کۆڕی لێکۆڵینەوەی رەخنەسازی و وێژەیدا بە چەشنێکی تیۆریی و پراکتیکی بەرز کردۆتەوە.)[٤٠٠] لە بەشـــی(١٥) هەمی زنجیرە وتارانەکەیدا دەڵێت:

ئوسلوب چییە؟

لە پێش ئەوەدا لە جوابی ئەم سوئالە بدەینەوە پێویستە کەمێ تەدقیقات هەیە بیکەین.وەسائیتی ئیفهام – فکرێك لە مێشکماندا هەیە و ئەو موددەتە کە لە مێشکماندایە لە حالێکی موجەررەدایە مەسەن حیس ئەکەین کە برسیمانە و ئەمانەوێ ئەم برسییەتیەی خۆمان بە یەکێکی تر تێ بگەیەنین کەوابێ ئەو فکرەی کە لە دەماغماندایەئەمانەوێ لە مێشکی یەکێکی تردا تەئسیری پێ پەیدا بکەین، ئەمجا واسیتەی ئەوە کە لە دەماغماندا تەئسیرێ حاسڵ بکا پێنج نەوع شت هەیە: باصرە، سامعە، ذائقە، شامە، لامسە.بە واسیتەی ئەم پێنج ئالەتی حیسەوە نەبێ هیچ جوملەیەکی عەصەبیە نابێتە حەرەکەت.مەسەلەن وەقتێ کە برسیمان بێ بە ئەو کەسەی کە ئەمانەوێ تێیبگەیەنین یا شتێ بە گوێیدا ئەڵێین یا شتێ بە دەمی ئەچێژین، یا شتی کە بە لوتی بۆن پێ ئەکەین، یا شتێ لە لەش و پێستی ئەسوین، یا شتێ نیشانی چاوی ئەدەین کە بە واسیتەی ئەم ئیشاراتانەوە برسیەتیەکەمان دەفع ببێ لەم

399- بۆ ئەو زنجیرە وتارە بڕوانە، رۆژنامەی ژیان، ژ٢٠، س١، ١٠ی حوزەیرانی ١٩٢٦ - ژ٦٠، س٢، ٣١ مارتی ١٩٢٧، کە لەژێر ناوی (ئەدەبیاتی کوردی) دایە.

400- دکتۆر کامل حسن عزیز البصیر، شێخ نوری شێخ صالح لە کۆڕی لێکۆڵینەوەی وێژەیی و رەخنەسازیدا، چاپخانەی کۆڕی زانیاری عیراق، بەغدا، ١٩٨٠، لا٨٤. لەم کتێبەدا دکتۆر کامل بەدوورو درێژی ئەو زنجیرە وتارەی شیکردۆتەوەو پاشان لە کتێبی (رەخنەسازی مێژوو و پەیڕەوی کردن)یشدا دووپاتی گرنگی ئەو زنجیرە وتارە دەکاتەوە، کە لە (٢٦) ئەلقەدا بلاویکردۆتەوەو بەنوێنەری بزووتنەوەی رەخنەسازیی راستەقینەی کوردی لە قەڵەم دەدات.بڕوانە: دکتۆر کامل حسن عزیز البصیر، رەخنەسازی مێژوو و پەیڕەوی کردن، ل١٣٠.

ئیضاحاتەوە وا دەر ئەکەوێ کە واسیتەی ئیفهام (تێ گەیاندن)پێنج نەوعە بەلاّم قیسمێکیان بە عەمەل دێت و بەعزێکیان بە عەمەل نایێت، مەسەلەن قووەی ذائقە هەرچەند یەکێکە لە وەسائیتی ئیفهام بەلاّم ئەو خزمەتەی کە ئەیبینێ ئەوەندە ناقص و ناتەواوە هیچ وەقتێ بۆ واسیتەی ئیفهام ئیستعمال ناکرێ.ئینسان ئەو وەسائیتە کە بۆ تێگەیاندنی مەرام ئیستعمالی ئەکا دوو نەوعە واسیتەی سەمعیە، واسیتەی بصریە.بە تەعبیرێکی تر لیسانی سەمعی (زبانی گوێ)، لیسانی بەصەری(زبانی چاو)، ئەو دەنگەی کە لە دەمان دێتە دەرەوە لەبەر ئەوەی کە دەلالەت لە زۆر ئەفکاری موختەلیفە ئەکات واسیتەیەکی ئیفهامی زۆر واسیع و موکەممەلە.دیسان هەر ئەم دەنگە کە لە دەمان دێتە دەرەوەو بە ئەشکالی موختەلیفە ئەنووسرێ ئەمیش واسیتەیێکی ئیفهامی زۆر سەهلە، کەوابوو واسیتەی ئیفهام هەم سەمعی و هەم بەصەرییە مع مافیە بۆ کەڕ ولالێك واسیتەی ئیفهام بە تەنیا چاوە بناء علیە ئەم واسیتە ناقصە لە تاریکیا هیچ بە عەمەل نایێت، کەوابوو واسیتەی ئیفهام کە زبانە لەبەرئەوەی کە کە هەم سەمعی و هەم بەصەرییە بۆ هەموو نەوعە ئیحتیاجاتی ئیفهامیەی ئێمە کافیە. م.نوری)[401]

پاشان لە رۆژنامەی ژیان و گۆڤارەکانی (زاری کرمانجی) و (دیاری لاوان) و (یادگاری لاوان) دا ژمارەیەك وتاری رەخنەیی سادە بلاّو کراونەتەوە، کە رێگە خۆشکەر بوون بۆ هەنگاوی جددی و راستەقینە بۆ گەشەکردنی رەخنەی ئەدەبی کوردی.[402]

قۆناغی گۆڤاری (گەلاوێژ)، قۆناغێکی پێشکەوتووترەو بەحوکمی کۆبوونەوەی رووناکبیرانی ئەو سەردەمە لە دەوری گۆڤارەکەدا، چەندین گفتوگۆی رەخنەیی بەسوود لە خزمەتی شیعری کوردیدا دروستبوو، تەنانەت هەندێکیان ململانێ و رق و هەڵچوونی زۆریان پێوەدیارە.[403]

لە رووی زۆری بەرهەمی ئەدەبی و رەخنەی ئەدەبیشەوە دووبارە بە هۆی درێژی تەمەنی گۆڤارەکەوە (**١٩٣٩ - ١٩٤٩**ز) دەتوانرێ هەوڵەکانی گۆڤاری (گەلاوێژ) بەسەرەتاو بنەمایەکی بەسوود و زێرین دابنرێ بۆ دانانی بناغەی رەخنەی زانستیی کوردی لە بواری شیعری کوردیدا،

401: م.نوری، ادبیات کوردی ١٥ اسلوب چیە؟رۆژنامەی ژیان، ژ ٣٩، س١، ٢٨ تشرین الاول، ١٩٢٦ل ١.

402: دەربارەی ئەو وتارە رەخنەییانە بڕوانە: محمد دلێر امین محمد رۆڵی گۆڤاری گەلاوێژ لە گەشەسەندن و پێشخستنی ئەدەبی کوردیدا، (نامەی ماجستێر)، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، ١٩٨٩، ل١٦٣-١٦٥.

403: بۆ وتارە رەخنەییەکانی گۆڤاری گەلاوێژ، بڕوانە: سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٥-١٧٩.

بەتایبەتی زنجیرە وتارەکانی مامۆستا رەفیق حیلمی، کە پاشان هەر لەو قۆناغەدا (شیعر و ئەدەبیاتی کوردی) بەچاپ گەیاند.[404]

ئەگەر (گەلاوێژ) هەوڵە رەخنەییەکانی تەرخانکرد بۆ شیعری کوردی، ئەوا گۆڤاری (هیوا) یش تەواوکەری گۆڤاری (گەلاوێژ)ەو ئەم لە بواری رەخنەی چیرۆکدا دەست پێشکەر بوو و لە رێگەی کردنەوەی دەرگای رەخنەی چیرۆك و وتاردا، چیرۆکی هونەری و تەکنیکی تازەی بە چیرۆکنووسان ناساندا هەر لە ژمارەکانی هەوەڵەوە هەڵسوڕێنەرانی گۆڤارەکە پەرۆشی رەخنەی ئەدەبی بنیاتنەر بوون و بەمەبەستی بەرەو پێشبردنی ئەدەبی کوردی دەرگای رەخنەیان کردەوە، چونکە زۆر چاك لەوە گەیشتبوون، رەخنە رۆشن کەرەوەی رێگای بیری راستەو هەوڵ دەدات کەم و کوڕی لایەنی سەرکەوتوویی و رادەی داهێنانی هونەرەکانی ئەدەب دەربخات.

لە ژمارە (٢)ی گۆڤارەکەدا هاتووە: (ئەوەی کەم و کوڕی لە ناو بەرێت، تەنها، هەر رەخنە گرتنە؟! بەلاّم، کام رەخنە؟! ئەو رەخنەیەی، کەلەدڵێکی پاکی دڵسۆزانەوە، هەڵ ئەقولێت و چرای دوا رۆژی ئامانجی ئەم گۆڤارە هەڵ ئەگرێت.

بەڵێ چەن جوانە! کە لەدڵی تەنگ و چەڵەمەو ناتەواوی ژیانی کۆمەلاّیەتیمانەوە شالاّو بێنێت، نەك هەر شوێن خەیاڵ کەوین دەست خەرۆی خۆپەرستن بین).[405]

پاشان دەستەی نووسەران رووی دەم لە خوێنەران دەکەن و دەڵێن: (ئاشکرایە کەبەبێ لێکۆڵینەوەو رەخنەو راوێژ، هیچ کارێك ناگاتە ئەنجام و کەلکێکی ئەوتۆی نابێت، ئەدەبیش لەم بارەیەوە بگرە لە هەموو فەرمانێکی تر، پتر پێویستی بەلێکۆڵینەوەو رەخنە هەیە. چونکە ئەدەب ژیانەو ژیانیش هەموو شتێکەو دەبێ بەوردی و هوشیارانە بژین و دووربین لەهەڵەوە).[406]

لە رێگەی ئەو کۆشانەی گۆڤارەکەوە بۆ رەخنەی ئەدەبی والاّی کردبوو، ژمارەیەك شاعیر و چیرۆکنووس و نووسەری دیار بەشداری گفتوگۆکانیان کردووە، بەتایبەتی لەو کارە پیرۆزەی، کە گۆڤارەکە دوای دەرچوونی هەر ژمارەیەکی، کەسانی پسپۆڕو شارەزای هەڵبژاردووە بۆ ئەوەی

404: رەفیق حیلمی، شیعر و ئەدەبیاتی کوردی، بەرگی یەکەم، مطبعة التفیض، بغداد، ١٩٤١، بەرگی دووەمی لە١٩٥٦ چاپکراوە. پاشان لەساڵی ١٩٨٨ هەردوو بەرگ پێکەوە لە هەولێر، بەپێشەکییەکی د. عیزەدین مستەفا رەسول چاپکرایەوە.

405: لێکۆڵینەوە، گ؛ هیوا، ژ٧، س١، ل٧٨.

406: لێکۆڵینەوە، گ؛ هیوا، ژ٧، س١، ل٧٨.

هەریەکە لە بواری خۆیان (بەتایبەتی شاعیر و چیرۆکنووسەکان) شیعر و چیرۆکەکانیان هەڵبسەنگێنن، ئەمەش ڕێ خۆشکەر بوو بۆ دروست بوونی بیر و تێڕوانینی زانستی بۆ ڕەخنەی ئەدەبی، کەتا ئەو کاتەش لەسەرەتادا بوو.

مەرجەکانی ڕەخنەگری سەرکەوتوو کەم بەدی دەکراو ڕەخنەکان سەرنجی ڕاگوزاری و بۆچوونی شەخسی بوون بێ ئەوەی لەسەر پەیڕەو و پرۆگرام و قوتابخانەیەکی ڕەخنەیی دیاریکراو بڕۆن.

کامل ژیر لەهەڵسەنگاندنی دوو شیعری (ڕووناك محمد)دا[٤٠٧] دوای چەند ڕستەیەکی ئەدەبی بەسۆز بەپەخشانێکی ئەدەبی بەهێز هاتۆتە سەر بابەتەکەو دەڵێ: (ڕووناك وەکو لەدانانی بیر (فکرە) کانی دا وەستایەتێکی باشی نواندووە، لە داڕشتن و ڕازاندنەوەی جۆری شیعرەکانیشیا چاپووکی خۆی دەرخستووەو تیا سەرکەوتووە، بەئاسانی واتە (معنا) و ڕەوانی وشە.

ئێمە بەم دوو پارچە شیعرە بۆمان دەردەکەوێت کە ڕووناك پاشەرۆژێکی گەلێ ڕووناکی هەیە لە هونەری شیعریدا وە هیوا وایە ببێتە مامۆستای قوتابخانەیێکی نوێ).[٤٠٨]

لێوردبوونەوە لەو بڕیارە سەرپێییانە، ئاستی ڕۆشنبیریی ڕەخنەگرەکەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، کە لەهەڵسانگاندنەکەیدا، بەچەند ڕستەیەکی کورت، بێ ئەوەی پەنا بۆ حاڵەتی دەروونی شاعیر و وێنەی شیعری و شیکردنەوەی زمان و تەکنیك و شیکردنەوەی ناوەڕۆك و فۆرمی شیعرەکان ببات، یەکسەر بڕیاری ئەوە دەدات، بەو دوو پارچە شیعرە هیوای ئەوەی بۆ دەخوازێ ڕابەرایەتی قوتابخانەیەکی نوێ لە شیعردا بکات. کام قوتابخانە؟! لە کاتێکدا زیاتر لە چل ساڵ بەر لەو مێژووە تازە کردنەوە لەشیعری کوردیدا دەستی پێ کردبوو.

لەناو ژمارەکانی گۆڤارەکەدا **(عبدالرزاق بیمار)** وەکو گەنجێکی چالاکی ئەو سەردەمە زۆر بابەتی ڕەخنەیی و زۆر چاپکراوی ئەو ڕۆژگارەی هەڵسانگاندووە[٤٠٩] دەربارەی ئیلتیزام و

407: پاشان دەرکەوت (کاکەی فەلاح)ی شاعیرەبەو نازناوە شیعرەکانی بلاّو کردۆتەوە.

408: کامل ژیر، ڕووناك محمد، گ؛ هیوا، ١٢، س١، ل٥٨.

409: بۆ وێنە بڕوانە: عبدالرزاق محمد، خەبات و ژیان، گ؛ هیوا، ژ٤، س٣، ل٧٩-٨٩. عبدالرزاق محمد، فۆلکلۆری کوردیو گەشتی خەوو چیترا و فرە وە گیانم خۆشە، گ؛ هیوا، ژ٣٣، س٥، ل٤٨-٥٤.
عبدالرازق محمد، شەهیدانی قەلاّی دمدم، گ؛ هیوا، ژ ٣٢، س٤، ل٥٥-٦٣.

سەربەستی لە هەڵبژاردنی بابەتەکانیدا، چەند سەرنجێکی ڕەخنەیی لەبەر ڕۆشنایی ئەوەی (ئەدەب بۆ کۆمەڵە) یەکلا دەکاتەوەو دەڵێ:

(ئەو کەسانەی دەیانەوێ - نووسەر - سەربەستیەکی بێ گێڕانەوەوی نەبێت و بێ پەروا نەبێت وە دەیانەوێ نووسەر دیلیش بێت.. بیانوویان - واقیعیەیەتە -!.. بەلاّم واقعیەتیش هەرچەندە ئامانجێکی بەرز و پیرۆزەو ڕێگایەکی پاکە نووسەر دەیگرێ.. ئەگەر نەزانرا بەرێگەی ڕاستی خۆی بەکاربهێنرێت ئەوە نووسەر پێی ئەگوترێ - دییل - بە هەموو مانایەکەوە..).[٤١٠]

لێرەدا، ڕەخنەگر ئاماژە بۆ مەسەلەیەکی گرنگ دەکات ئەویش - پەیامدارییە - الالتزام، کەوەکو ڕەگەزێکی ڕەخنە لەسەردەمی ڕەخنەی پێش یۆنانییەکانەوە لە جەژنەکانی (لینیا) و (دایۆنیسیس) پێڕەوی دەکراو تا وەکو ئەم سەدەیەش گفتوگۆی لەسەر دەکرێت.[٤١١]

هەمان ڕەخنەگر، لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەیی گرانبەهای لەسەر ژیان و بەرهەمە شیعرییەکانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی لە گۆڤاری (هیوا)دا بلاّوکردۆتەوە. ئەگەرچی بەخێرایی بەسەر باسەکەدا تێ پەڕیوەو باسەکەشی بەنیوە چڵی بەجێ هێشتووەو تەواوی نەکردووە، بەلاّم شارەزایی و وردبینی پێوە دیارە.[٤١٢]

410- عبدالرزاق بیمار، سەربەستی نووسەر، گ؛ هیوا، ژ٨، س١، ل٦٥.

411- بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: الدکتور محمد غنیمي هلال، النقد الادبی الحدیث، ط ٥، ص٢٥-٢٧.
دکتۆر کامل حسن عزیز البصیر، ڕەخنەسازی مێژوو و پەیڕەوی کردن، ل٨-١٤.

412- ڕەخنەگر لە بەشی یەکەمی وتارە ڕەخنەییەکەیدا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، کە وتارەکەی لەسێ بەش پێك هاتووە، بەلاّم تەنها بەشی یەکەم و دووەمی بلاّوکردۆتەوەو بەشی سێیەم کە تەرخانە بۆ هەجووەکانی شێخ ڕەزاو گیانی گاڵتەجاڕی لای شاعیر بلاّوی نەکردەوە. بەشی یەکەم لە ژمارە (٣٠)و بەشی دووەم لە ژمارەی (٣١)ی گۆڤاری (هیوا)دا بلاّوکرایەوە. دەربارەی نرخی ئەم وتارە. د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ دەڵێ: (بەشی یەکەمی هەوڵدانێکی سەرکەوتووە بۆ تێگەیشتنی ئەدەبیاتی سەدەی نۆزەدهەمان)، پاشان بەردەوام دەبێ: (بۆ چوونەکانی زانستیانەن، بەلاّم وەك وترا کورتن و سروشتی بڕیاردانیان پێوەیەو دەبوو بکرانایە بەباسێکی فراوان.) دەربارەی بەشی دووەمی وتارەکەش دەڵێ: (لەلایەکەوە هەوڵێکی باشی بەستنی ژیانی شێخ ڕەزای بەباری ئابووری و کۆمەلاّیەتییەوە داوە، واتە لایەنە مەوزووعییەکەی گرتووەو هەوڵێکی لێکدانەوەوی سایکۆلۆژیی بوونە شاعیر، یا هەجووکردنی شێخ ڕەزای داوە، واتە لایەنی خۆیەتی (زاتیەت)ی شاعیری گرتووە، دیسان ئەوەی لێی دەگیرێت کورتی و خەستیی باسەکەیە، کە دەشیا زۆر فراوانتر بنووسرێت.)

وەکو لە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد لە رووپەڕەکانی گۆڤاری (هیوا)دا چەندین وتاری رەخنەیی و وەڵامی ئەو رەخنانە بلاّو کراونەتەوە، کە هەندێکیان لەداب و نەریتی رەخنەی بە سوود و زانستی لایان داوە، بۆیە مامۆستا (**أ.ب. هەوری**) بەناوی رەخنەو رەخنەگر لە تێڕوانینی خۆیەوە ئەرکی پرۆسەی رەخنەو رەخنەگری شی دەکاتەوەو دەڵێ: (رەخنەگری راستی لێ هاتوو هەروەك وەزیرێك وایە فەرمانەکە گێرەو شەن و کەو ئەکات و ئەیداتە بەر قەلبیری بیر و گێژ و تەتەڵەی هۆش بۆ ئەوەی سەرکوزەر و کۆتەڵە پووچەکەی بگرێ و فرێی بدات تاوەك دانەوێڵەیەکەی بەجوانی دەردەکەوێت و بیخاتە بەر چاوی خوێندەواران و ئەوانیش بەچاوی کڕیار لێی وردببنەوە.)[413]

ئەم وشە فۆلکلۆرییانەی مامۆستا و تێڕوانینە سادەیەی بۆ پرۆسەی ئاڵۆزی رەخنە دیارە بایەخێکی ئەوتۆی نییە، کە لەگەڵ پەیڕەوی رەخنەدا بگونجێ.

بۆ یەکەمجار گۆڤاری (هیوا) گرنگی بەرەخنەو لێکۆڵینەوەی چیرۆکی کوردیدا و چەندین کۆمەڵە چیرۆك، کە وەکو کتێبێکی سەربەخۆ بلاّوکراونەتەوەو یان ئەو چیرۆکانەی لە ژمارەکانی (هیوا)دا، بلاّوکراونەتەوە کەوتنە ژێر تیشکی لێکۆڵینەوە.

ئەگەرچی چیرۆکی هونەریی کوردی تا ئەو کاتەیش بەتەواوی کامڵ و پێگەیشتوو نەبوو، تازە خەریکی خۆچەسپاندن بوو، ـ بەلاّم ئەو رەخنانەی، کە لەگۆڤاری (هیوا)دا بلاّو دەکرانەوەو پاشان بوونە بناغەیەکی بەهێز بۆ زیاتر چەسپاندن و گەشەکردنی شێواز و تەکنیکی هونەریی چیرۆکی کوردی.[414]

یەکێك بەنازناوی (س)[415] و بەناونیشانی (ژمارە دووی- هیوا- لەتای تەرازووا) لە هەڵسەنگاندنی بابەتەکاندا، کەدێتە سەر چیرۆکی (فرمێسکی پەشیمانی) مستەفا ساڵح کەریم دەڵێت: (... کاتێ کەوتمە خوێندنەوەی (فرمێسکی پەشیمانی) زۆر دڵخۆش و مەست بووم بەو دارشتنە جوانە، بەراستی چیرۆکێکی دەرچوو بوو، چ لە (شێواز- اسلوبیا) وە چ لە گفتوگۆیا (حوار)... تا لەخوێندنەوەی ئەبوویتەوە هەستت بەگەلێ (انفعالات) ئەکرد، بەلاّم بە بیری من

بڕوانە: دوکتۆر عیزەدین مستەفا رەسول، شێخ رەزای تاڵەبانی، ل٢٠-٢١.

413- ا.ب.هەوری، رەخنەو رەخنەگر، گ؛ هیوا، ژ١٠، س١، ل٥٧.

414- حسين عارف، ئەو قۆناغە بە قۆناغی (کامڵبوون) بەرەو پێگەیشتن (١٩٥٠ - ١٠٦٩) ناو دەبات، بڕوانە: حسین عارف، چیرۆکی هونەریی کوردی ١٩٢٥-١٩٦٠، ل٩٣.

415- بەپێی قسەی کامل ژیر، (س) نازناوی (سعيد شفيق)ە.

کۆتایی چیرۆکەکە لەسەر شێوەی چیرۆك نووسە ئەمریکاییەکان بوو. جگە لەوەش زۆر بەئەمانەت واتەی پاڵەوانەکانی خستبووە سەر کاغەز، زۆر سەرسام بووم بەوەسفی سەر بەردەکەی سەرقەبران بە کورتی، هەندێ راستی تیا بوو وەك ئەڵێن (ابداعي) بوو..)[416].

لەم چەند دێرەدا ئاستی رۆشنبیریی رەخنەگرەکەمان بۆ دەردەکەوێ، کە شارەزایە لەوەی دەبێ دیالۆگ و رەگەزی هاندان و سۆز و کۆتایی بەهێز و دوانی پاڵەوانەکان بێ ئەوەی نووسەر خۆی تێکەڵ بکات، لەمەرجە سەرەکییەکانی داهێنانن لە چیرۆکنووسیدا.

ئەگەرچی رەخنەگر بەفراوانی نەچۆتە ناو چیرۆکەکەو شی نەکردۆتەوە، بەلاّم سەرنجەکانی مایەی لێ ورد بوونەوەن.

(**محرم محمد امین**) وەکو رەخنەگرێك لە ئاست چیرۆکی (یەکێ لە شەوەکانی گردی سەیوان)دا[417] نووسیوویەتی: (کە لە خوێندنەوەی بوومەوە هەستم کرد کە فاضل بەهرەی چیرۆك نووسینی تیا هەیە، چونکە لەسەرەتاو ناواخنەکە یا جارو بار شێوەی چیرۆك دەرئەکەوێ وە لەو باوەڕەدام کە ئەگەر نووسەر نەختێ خۆی ماندوو بکردایە ئەیتوانی ئەم رووداوە بکا بەچیرۆکێکی نەمر. تەنها نووسینی شتێکی رووداو با لە قالبێکی ئەدەبی جوانیشا بێ نابێ بەچیرۆك، چونکە ئەگەر وابێ هیچ جیاوازییەك نامێنێتەوە لە نێوان چیرۆك و وتاردا. بەلاّم ئەگەر هاتوو نووسەر توانی رووداوەکە تێکەڵ بەهۆشی خۆی بکاو بەهەوێنی خەیاڵێکی دڵسۆزی راست هەڵی بهێنێ، لەپاشا چوارچێوەیەکی هونەریدا دای رێژێ، ئەوسا بەرهەمەکەی پێی ئەوترێ چیرۆك)[418]

ئەمە ئەو دەگەیەنێ رەخنەگر شارەزای مەرجە هونەرییەکانی چیرۆکە وەکو هونەرێکی ئەورووپی نوێ لە رووی تەکنیکەوە، بۆیە لە سەرەتای هەڵسەنگاندنەکەیدا دەڵێ: (گێڕانەوەی مێژووی ژیانی نیشتمانپەروەرێکی جوانەمەرگ بێ دەستکاری و کەم و کوڕی، بەواتە زیاتر ئەچێتە ریزی وتارەوە نەوەکو چیرۆك)[419] چەندین لێکۆڵینەوەی دی دەربارەی چیرۆکە بلاّوکراوەکانی ناو گۆڤارەکە بلاّوکراوەتەوە.[420]

416- س، ژمارەی دووی (هیوا) لە تای تەرازووا، گ؛ هیوا، ژ٣، س١، ل٦٤.

417- فاضل نظام الدین، یەکێ لە شەوەکانی گردی سەیوان، گ؛ هیوا، ژ١٢.

418- محرم محمد امین، ژمارەی پێشوو، ل٨٧.

419- محرم محمد امین، ژ١٢، س١، ل٨٧.

420- بڕوانە: گ؛ هیوا، ژ ١، س٢، ل٨٦. ژ٣٢، س٤، ل٥٥-٦٢.

رەخنەکان تەنها ژانری چیرۆکی نەگرتۆتەوە، بەڵکو وتار و شیعر و شانۆ و هونەری جوان و لایەنە ئەدەبییەکانی دیکەشی گرتۆتەوە.

لە بارەی وتارێکی ئەدەبیی **مستەفا ساڵح کەریم** لەمەڕ چیرۆك، **ئەمیر حەوێزی**، بەدرێژی بەتان و پۆی وتارەکەدا چۆتە خوارەوەو دەڵێ: (لە خوێندنەوەوی ئەو باسەدا چەند هەڵەیەکم بەرچاو کەوت، ئەمەوێ بەکورتی لە خوارەوە لێی بدوێم، ئومێدم وایە مامۆستای بەڕێز بەسنگێکی فراوانەوە وەری بگرێ...)[٤٢١] یەکە یەکە هەڵەکانی بەپێی واقیعی و ناواقیعی و پەیامداری لە ئەدەب و جیاوازی پاڵەوان لە کورتە چیرۆك و ڕۆمان دا دەکات و سەرنجەکانیشی بەنموونەی چەندین بەرهەمی چیرۆکنووسە ناسراوەکان دەوڵەمەند کردووە.

مارف بەرزنجی[٤٢٢] یەکێکە لە نووسەرە پێشکەوتنخوازەکانی کورد، چیرۆك و شیعرەکانی، کە بەنازناوی (**پشکۆ**) بڵاوکردۆتەوە، لە دەستەی نووسەرانی گۆڤاری (شەفەق) بووە، وتارێکی رەخنەیی بەپێزی لەسەر وتارێکی (**هەژار موکریانی**) نووسیوە[٤٢٣] لە زۆر رووەوە گفتوگۆ لەسەر بیروڕاکانی (هەژار) دەکات و بەگیانێکی دۆستانەو دوور لە وشەی رەق و ناپەسەند وەڵامی دەداتەوەو دوور لە هەموو دڵگرانییەك.

سەرەتا بەرگری لە شاعیرانی چینی زەحمەتکێش دەکات و دووپاتی دەکاتەوە، کە هەر ئەدیبەو نوێنەری چینەکەی خۆیەتی و ئەدەبەکەی رەنگدانەوەی بیروباوەڕی چینەکەیەتی، بۆیە ئەدیبانی کورد کە سەر بەچینی هەژار و پرۆلیتاریان، نموونەی بەرزی داهێنانن.

(لە کۆمەڵێکی دووبەرەکی دا کە چەوساوەو چەوسێنەر، زۆردارو زۆرلێکراو، داگیرکەرو داگیرکراو هەبێ هەڵکەوتوو بۆ گەل لە کام چین دەرئەپەڕێ؟ هەڵکەوتووی گەلی میللەت کێن؟ با خۆت و (گۆران) بکەم بەنموونە. لە چ چینێکەوە هاتوون و کێ ئازارتانی داوەو ئەدا؟ کێ دەربەدەری کردوون؟...).[٤٢٤]

421- گ؛ هیوا، ژ١، س٢، ل٨٣.

422- (معروف عبدالكريم) کوڕی شێخ عەبدولکەریمی قادر کەرەمە، (١٩٢١-١٩٦٣)، لە١٩٦٣دا لەلایەن بەعسییەکانەوە لە سێدارەدرا. بۆ بەهرەو سەرجەم نووسینەکانی نووسەر بڕوانە، سەرجەمی بەرهەمەکانی مارف بەرزنجی شەهید (پشکۆ) کۆکردنەوە رێکخستنی سامان رەوف بەرزنجی و عومەر مەعروف بەرزنجی، هەولێر، ١٩٩٣.

423- هەژار، ئەدەبی کوردی سەر بەرەو ژێر دەڕوا، گ؛ روناهی، ژ١، س٢، بەغدا، ١٩٦٠.

424- معروف بەرزنجی، سەرنجێك لە وتارەکەی مامۆستای هەژار لە ژمارە(١)ی رووناهی، گ؛ هیوا، ژ٣٢، س٤، ل ٣٤.

پاشان سەبارەت بەزۆربوونی کۆلکە بوێژ لەو سەردەمەدا نووسیوویەتی: (... چەند ناوداری وەك شێخ رەزا لەو سەردەمە ماوەتەوە بۆ ئەمڕۆ؟ وا بزانم دەستوورێکی سروشتی هەیە بۆ پالاوتن و تەتەڵە کردن: سووك ئەڕواو گران ئەمێنێ، سەرکوزەر فڕێ ئەدرێ و دانەوێڵەی پوخت گل ئەدرێتەوە.)[٤٢٥]

دەربارەی ئەدەبی نوێ و شیعری تازەش (شیعری ئازاد)، بەرپەرچی وتەکانی **هەژار** دەداتەوەو ئەو گاڵتە پێ کردنەی ئەوی پێ قەبووڵ نییە، بۆیە دەڵێ: (مامۆستا ئەم باسە وا بەئاسانی نادرێتە قەڵەم. چونکە نموونەیەکی تازەو پەسندی زەوق و پێویستی ژیانی ئەم سەردەمە بەجارێك ناکرێت بەلاسایی و گاڵتەی منداڵان...).[٤٢٦]

دوای بەرگری کردن لە نوێخوازی ئینجا دەڵێ: (لە فێرگەی کۆن وتازەدا پەسەند و نا پەسەند هاتووەتە مەیدان، بەڵام کەفەژیلکە ئەڕوا و گەوهەر ئەمێنێتەوە.

دەستورێکی سروشتییە کە هەر تازەیەکیش بەئاسانی جێگای خۆی ناکاتەوە. ئەبێ تەلبەندو شوورای کۆن بڕوخێنێ تا شوێنی خۆی ئەکاتەوە...).[٤٢٧]

بەم شێوەیە رەخنەگر بەشارەزایی و سەرنجی هەمەلایی و گیانی نوێخوازییەوە هاتۆتە مەیدان.

لە ژمارەکانی دواتردا هەمان رەخنەگر لەسەر داوای عەبدولرەزاق بیمار، کە داوای لێ کردووە کتێبی (شانۆی کوردستان) هەڵسەنگێنێ و بەرەخنە شەرەفناکی بکات، زۆر بە لێبووردەییەوە دەنووسێ:

(.. بەش بەخۆم لە پێشەوە زۆر سوپاسی ئەکەم، ئەمجارە ئەڵێم من شەرمم بەخۆ دێ کە خۆم بەرەخنەگری شانۆ دابنێم).

کاکی خۆشەویست: خۆت ئەزانی بێ گۆماو کەس بەمەلەوان نابێ، هەروەها بێ شانۆیش زۆر گرانە رەخنەگری شانۆو دراما هەڵکەون. دیسانەوە دراماتیستی پوختیش لەناو شانۆدا هەڵ ئەکەوێ. جا بۆیە خۆم وەك ئەو کەسە دێتە بەرچاو کە لە کتێبان فێری مەلەوانی بووبێ).[٤٢٨]

425: سەرچاوەی پێشوو، ل٣٦.

426: سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧.

427: سەرچاوەی پێشوو، ل٣٩.

428: معروف بەرزنجی، شانۆی کوردستان، گ؛ هیوا، ژ٣٤، س٥، ل٤٨.

دوای لێکۆڵینەوە لەلایەنە هونەرییەکانی ئۆپەرێتەکان رەخنەگر رۆشنایی و قورسایی باسەکەی دەخاتە سەر شیکردنەوەی دوانی پاڵەوانەکان و سەرنجی خۆی لەو خاڵانەدا دەخاتە روو: (ئەبێ دراما دەستووره بنچینەییەکانی پارازتبێ کە بریتییە لە:

١- سەرەتا یا (فکرە)، سەرەتای روون و پوخت و بایەخدار.

٢- کەس (الشخصیە - کارەکتەر).. کەس ئەبێ نموونە بێ.

٣- دووبەرەکانی (صراع).

لەدەستووری ئەمڕۆی شانۆدا (کەس) گەلێ نرخدارە، کەس سەرچاوەی هەموو جموجووڵ و بزێوو دووبەرەکایەتییە، کە سەرچاوەی گرێیە..)[٤٢٩]

دەتوانین بەخوێندنەوەی ئەو خاڵانە بۆچوونی رەخنەگر تێ بگەین، کە بڕوای بەسێ رەگەزە سەرەکییەکانی دراما هەیە، کە لە یۆنانییەکانەوە تا ماوەیەکی زۆر برەوی هەبوو. بەتایبەتی پێناسەی (ئەرستۆ ٣٨٤ - ٣٢٢ پ.ز) بۆ دراما.[٤٣٠]

چەندین کتێبی چاپکراوی دیکەی ئەو سەردەمە لە ناوەوەو دەرەوەی وڵات کەچاپکراون و بڵاو کراونەتەوە لەلایەن نووسەر و رەخنەگرانەوە لە گۆڤاری (هیوا)دا خراونەتە روو، هەڵسەنگێندراون.

معروف خەزنەدار وەکو خوێندکارێك لەیەکێتی سۆڤیەتی پێشوو[٤٣١] دیوانێکی شیعری کوردەکانی سۆڤیەتی خستۆتە روو و هەڵی سەنگاندووە[٤٣٢] لە بەراییدا ژمارەی لاپەڕەو شوێنی بڵاوکردنەوەی وشە گرانەکانی شیکردۆتەوە و مانایانی لێکداوەتەوە. ئینجا دەڵێت: (چاوپێخشاندنێك بەناوی شیعرەکان، فراوانی بیروباوەڕی شاعیری سۆڤیەتیمان بۆ دەرئەکەوێ، کە هەرگیز وڵاتە بچووکەکەی خۆی، کە ناوچەی کوردەکانە بە ئەرمەنستان و هەموو سۆڤیەت گرێ ئەدا ئەمەش بەهەموو جیهان گرێ ئەدا، چونکە ئامانجی ئەو شاعیرە ئامانجێکی گشتییە).[٤٣٣]

429- سەرچاوەی پێشوو، ل٥٠.

430- سەرچاوەی پێشوو، ل٥٠.

431- د. مارف خەزنەدار لەدانیشتنی رۆژی ١٩٩٤/١١/٤ لە ماڵی خۆی وتی:

(من پەیامنێری گۆڤاری هیوا بووم لە یەکێتی سۆڤیەت).

432- دیوانەکە بەناوی (قالچیچەك) و شیعری (شکۆی حەسەنە) و لە ١٩٦١ بڵاوکراوەتەوە.

433- معروف خەزنەدار، دیوانی قالچیچەك، گ؛ هیوا، ژ٣٦، ل٩.

زۆر کتێبی تر لە گۆڤاری (هیوا) دا خراوەتە روو، لەوانە:

لە کۆتایی ئەم باسەدا دەتوانین بڵێین زۆربەی رەخنەکان، لەسەر بەرنامەیەکی زانستی و سەر بەرێبازێکی دیاریکراوی رەخنەیی نین، کە لەلایەن لێکۆڵەرەوەکانەوە بناغەو بنەمای بۆ دەستنیشانکراوە، زیاتر سەرنجی تاکە کەسی رووناکبیرەکانن، بەڵام تەکان و هەوڵی سەرکەوتوون بۆ بناغەی رەخنەیەکی ئەدەبی پێشڕەو، کە لە سایەیدا پایە و بەهای راستەقینەی بەرهەمی ئەدەبی پێ شیبکرێتەوە. رەخنەکان بە گشتی لەسەر پێڕەوی رەخنەی کۆن، سەر بە رەخنەی بڕیاردانن (النقد الحکمی)، لە خەوشەکانی ئەم پێرەوەش ئەوەیە، رەخنەگر خۆی وەکو قازی و ناوبژیوانێك دێتە بەرچاو و بەپێی بەراوردکردن لەگەڵ هەندێ شاکاری دیکەدا بڕیاری چاك یان خراپ بەسەر بەرهەمە ئەدەبییەکدا دەسەپێنێ و ئەرکی رەخنەگرییش وەکو هەموو کەسێکی دی تەسك دەبێتەوە، کە لەژیاندا ئەرکی بڕیاردان دەبینێ.

شەهیدانی قەڵای دمدم، ژ ٣٢.

کۆیەو شاعیرانی، ژ٣٢.

فەرهەنگا کوردی جگەرخوێن، ژ٣٦.

دەستوور وە فەرهەنگی زمانی کوردی - عەرەبی - فارسی - ژ٣٦.

سەرنجێك لەدەروازی فۆلکلۆری کوردەوە، ژ ٣٦.

دیاری و یادگار، ژ٣٦.

کتێبە چاپکراوەکانی نووسەر:

– **دکتۆر هیمداد حسین بەکر**

– لە ساڵی ١٩٦٤ لە هەولێر لە دایك بووە.

– لە ساڵی ١٩٩٥ماستەری بە ناونیشانی رۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا لە کۆلێژی ئاداب/ زانکۆی سەلاحەدین وەرگرتووە.

– لە ساڵی ٢٠٠١ دکتۆرای بە ناونیشانی رۆژنامەنووسیی کۆماری کوردستان لە کۆلێژی زمان/ زانکۆی سلێمانی وەرگرتووە.

– ئێستا پرۆفیسۆری یاریدەدەرە لە بەشی کوردی/ کۆلێژی پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤایەتییەکان/ زانکۆی سەلاحەدین/ هەولێر.

١- کلك براوەکان، عەزیز نەسین، وەرگێڕان، بەغدا، ١٩٨٥.

٢- چەپکێ هۆنراوەی فۆلکلۆری دەشتی هەولێر، ١٩٨٦.

٣- رۆمانی حیزبی کەرامەت و حیزبی سەلامەت، عەزیز نەسین، وەرگێڕان، بەغدا، ١٩٨٨.

٤- دەرمانی بێخەوی، عەزیز نەسین، وەرگێڕان، بەغدا، ١٩٨٨.

٥- کورتە رۆمانی ماڵئاوا گوڵی خەم، بەغدا، ١٩٨٨.

٦- گوناهـ، کۆمەڵە چیرۆك، بەغدا، ١٩٨٨.

٧- ململانێی شارستانیەتەکان، سامۆئیل هانتگتۆن، وەرگێڕان، هەولێر، ١٩٩٨.

٨- رۆڵی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا، هەولێر، ١٩٩٨.

٩- چیرۆك و ئەفسانەی کوردی، ئوستralیا، ١٩٩٨.

١٠- پەیامی کافکا، کۆمەڵە وتارێکی ئەدەبیە، وەرگێڕان، سلێمانی، ٢٠٠٠.

١١- پلاتۆنەڤە شێت، چیخۆف، وەرگێڕان، سلێمانی، ٢٠٠١.

١٢ – رۆژنامەنووسیی کوردی سەردەمی کۆماری دیمۆکراتی کوردستان ١٩٤٢-١٩٤٧، سلێمانی، ٢٠٠٢.

١٣- گۆڤاری گڕوگاڵی منداڵانی کورد و سەرەتای رۆژنامەنووسیی پەروەردەیی، هەولێر، ٢٠٠٢.

١٤- جیهانی سێیەم و گەڕان بە دوای رۆژنامەوانیی ئازاد دا، وەرگێڕان، سلێمانی، ٢٠٠٣.

١٥- بە شەرتی چەقۆ، عەزیز نەسین، وەرگێڕان، هەولێر، ٢٠٠٦.

١٦- رێبازە ئەدەبییەکان، هەولێر، ٢٠٠٧.

١٧- ئەدەبیاتی فۆلکلۆری کوردی دەق و لێکۆڵینەوە، هەولێر، ٢٠٠٧.

١٨-رەخنەی ئەدەبی، هەولێر، ٢٠٠٧.

لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی:

١- بە کورتی مێژووی شانۆی کوردی، قۆناغی یەکەم ١٩١٩-١٩٣٩، گۆڤاری کاروانی ئەکادیمی، بەرگی یەکەم، ژمارە(٢)، ١٩٩٧.هەروەها: گۆڤاری زاتکۆی سەلاحەدین، ژمارە(١٤)، ٢٠٠٠.

٢- رۆژنامەی کوهستان لاپەڕەیەکی کەم ناسراو لەمێژووی ئەدەبو رۆژنامەنووسیی کوردیدا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژ (٥) ١٩٩٨.

٣- چیرۆکی هونەریی کوردی، سەرهەڵدان تا گۆڤاری گەلاوێژ، گۆڤاری (رۆشنبیری نوێ)، ژ ١٤٥ -١٤٦، بەغدا، ٢٠٠٠.

٤- زمانی رۆژنامەنووسیی کوردی دوای راپەڕین ١٩٩١-١٩٩٩، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژ(٥)، ٢٠٠٠.

٥- رەنگدانەوەی هونەرەکانی رۆژنامەنووسییو رۆشنبیریی کوردیی پەنجاکانی شاری هەولێر لەگۆڤاری (هەتاو)دا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی ژ ٩، ٢٠٠٢

٦-رەنگدانەوەی کارەساتی ئەنفال لە رۆژنامەنووسیی کوردیی دوای راپەڕیندا، گۆڤاری زانکۆی سەلاحەددین، ژ (١٨)، ٢٠٠٣.

٧- محەمەد مەولوود مەم و ئەزموونی رۆژنامەوانی لە گۆڤاری هەولێردا١٩٧٠-١٩٧٢گۆڤاری کلیة اللغات، زانکۆی بەغدا.

٨- زمانی شیعری کوردی کوردستانی عێراق ١٩٥٠-١٩٧٠(بەهاوبەشی لەگەڵ جەبار ئەحمەد حسین)، گ؛ زانکۆی سەلاحەدین، ژ ٢٩، ٢٠٠٧.

٩-رۆڵی کەسایەتی و حەکایەتخوان لە گێڕانەوەی رۆمانەکانی عەبدوللا سەراجدا، (بە هاوبەشی لەگەڵ رێزان رەحمان خضر).

١٠- چەمك و رەگەزەکانی چیرۆکی منداڵان لە ئەدەبی کوردیدا(١٩٩١-٢٠٠٥) (بە هاوبەشی لەگەڵ رازاو رەشید صبری).

Literary Criticism

Assis.Prof.Dr.Hemdad Aussen

مەبەست و سوودی رەخنەی ئەدەبی تەنیا ئەوە نییە کە چاك و خراپی بەرهەمێکی ئەدەبی پیشان بدات، بەڵکو سەرباری چاکی و خراپی بەرهەمی ئەدەبی، بەڵکو لەوەیش ورد دەبێتەوە کە ئەو یاساو دەستوورانەی کە وایان کردووە ئەم بەرهەمە بەپەسەند بزانرێت یان ئەو هۆکارانەی بوونەتە هۆی رەت کردنەوەی تا ئەو ڕادەیەی، کە بتوانرێت لێی بکۆڵرێتەوە، هەربۆیە پێویستە رەخنەی ئەدەبی تا ئەو جێگەی مومکینەو مەیسەر دەبێت سەرنج لەو لایەنە لاوەکیانەی دەبێتە مایەی بڕیارێکی گشتیش بدات و لەوڕێگەیەوە تاڕادەیەکیش دەستی هاوکاری و کەڵك بە کەسانی داهێنەرو ڕێچکەشکێنی بەرهەمی ئەدەبییش بگەیەنێ.